

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 34

Київ – 2025

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 34: міжвідомчий збірник наукових праць. Головний редактор Степан Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2025. 383 с.

У збірнику наукових праць висвітлюється проблематика сучасних міжнародних відносин крізь призму війни Росії проти України. Зокрема, аналізуються процес формування й реалізації «великої стратегії» Європейського Союзу, основні етапи і проблеми європейської інтеграції України, засади колективної оборони НАТО на тлі сучасних викликів євроатлантичної безпеки, специфіка українсько-польсько-литовських відносин у форматі малих безпекових альянсів, місце України в зовнішній політиці Великої Британії та Нідерландів в умовах російсько-української війни, роль української громади Греції у допомозі воюючій Україні. Розглядаються також актуальні й маловідомі питання історії міжнародних зв'язків і дипломатії України. Окремі рубрики присвячені історіографічним розвідкам, спогадам про діяльність Дипломатичної академії України ім. Геннадія Удовенка з нагоди 30-річчя її заснування та анонсу нової праці чеського науковця з історії Закарпаття і публікації розділу з неї — «Приєднання Підкарпатської Русі до СРСР».

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 8 від 30 вересня 2025 р.*

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

Степан Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна) - *головний редактор*;

Оксана Іваненко, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна) - *відповідальний секретар*;

Геннадій Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);

Мирослав Волошук, доктор історичних наук, професор, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна);

Кінга Анна Гайда, доктор габілітований, доцент, Ягеллонський університет (Краків, Республіка Польща);

Любіца Гарбульова, доктор філософії, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словачка Республіка);

Наталія Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);

Андрій Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна);

Вратіслав Доубек, доктор філософії, професор, Інститут та архів Масарика Академії наук Чеської Республіки, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна);

Андрій Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);

Ірина Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, Центр студій Східної Європи Варшавського університету (Варшава, Республіка Польща);

Дорота Міхалюк, професор доктор габілітований, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Штефан Пуріч, доктор габілітований, професор, Сучавський університет імені Штефана чел Маре (Сучава, Румунія);

Ян Рихлік, доктор габілітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка).

Рецензенти:

Борис Гуменюк, доктор історичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова;

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України.

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала Інститут історії України Національної академії наук України суб'єктом у сфері друкованих медіа, ідентифікатор медіа в Реєстрі — R30-01404, назва друкованого медіа — «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: ERIH PLUS; Google Scholar; OpenAlex, Slavic Humanities Index (Canada); the Library of Science; the Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 34: Interagency collected scientific papers. Ed. by Stepan Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2025. 383 p.

This collection of academic papers examines contemporary international relations through the prism of Russia's war against Ukraine. In particular, it analyses the process of forming and implementing the European Union's "grand strategy", the main stages and problems of Ukraine's European integration, the principles of NATO's collective defence against the backdrop of contemporary challenges to Euro-Atlantic security, the specifics of Ukrainian-Polish-Lithuanian relations in the format of small security alliances, Ukraine's place in the foreign policy of Great Britain and the Netherlands in the context of the Russian-Ukrainian war, and the role of the Ukrainian community in Greece in helping Ukraine at war. It also covers some interesting and not-so-well-known topics in the history of Ukraine's international relations and diplomacy. Separate sections are devoted to historiographical research, memories of the activities of the Hennadii Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine on the occasion of its 30th anniversary, and the announcement of a new work by a Czech scholar on the history of Transcarpathia and the publication of a section from it — "The Annexation of Subcarpathian Rus to the USSR".

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 8, September 30, 2025.

E d i t o r i a l b o a r d :

Stepan Vidnyanskyj, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine) – *Editor-in-chief*;

Oksana Ivanenko, Doctor of Science (Historical Sciences), Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine) – *Executive Secretary*;

Hennadii Boriak, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

Vratislav Doubek, PhD in History, Professor, Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Kinga Anna Gajda, Doctor Habilitatus, Associate Professor, Jagiellonian University (Kraków, the Republic of Poland);

Natalia Gorodnia, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine);

Ľubica Harbuľová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);

Andriy Hrubinko, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine);

Andriy Kudryachenko, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv, Ukraine);

Andriy Martynov, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

Iryna Matiash, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Centre for East European Studies of University of Warsaw (Warsaw, the Republic of Poland);

Dorota Michaluk, Professor Doctor Habilitatus, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

Ștefan Purici, Doctor Habilitatus, Professor, Ștefan cel Mare University of Suceava (Suceava, Romania);

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Myroslav Voloshchuk, Doctor of Science (Historical Sciences), Professor, Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Reviewers:

Borys Humeniuk, Doctor of History, Professor, the Dragomanov Ukrainian State University;

Oleksandr Lysenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Oleksandr Rublov, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

In accordance with the Law of Ukraine “On Media”, the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine registered the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine as a print media entity, media identifier in the Register — R30-01404, name of the print media — “the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings” (decision No. 980, protocol No. 22, dated from September 28, 2023).

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No. 1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine (“History”, Category “B”).

Registration in the international databases: ERIH PLUS; Google Scholar; OpenAlex, Slavic Humanities Index (Canada); the Library of Science; the Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyy Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

З М І С Т

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

<i>Андрій Мартинов.</i> «Велика стратегія» Європейського Союзу: між розширенням і викликами безпеці	10
<i>Андрій Кудряченко.</i> Основні етапи та проблеми інтеграції України до Європейського Союзу під час російсько-української війни	31
<i>Євгеній Бевзюк, Степан Віднянський.</i> П'ята стаття Вашингтонського договору 1949 р. в умовах сучасних викликів євроатлантичній безпеці	53
<i>Андрій Грубінко.</i> Зовнішня політика Великої Британії в умовах російсько-української війни (2022–2025 рр.)	85
<i>Aliesia Soloviova.</i> Ukraine in Dutch Foreign Policy From Independence to the Current State: Security, Economic, and Cultural Dimensions (2014–2025)	106
<i>Інна Туряниця.</i> Україна-Польща-Литва та логіка малих безпекових альянсів.....	122
<i>Ганна Тищенко.</i> Консолідація української громади Греції для допомоги Україні після повномасштабного вторгнення РФ	145

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ

<i>Ірина Шандра.</i> Балто-Чорноморське економічне співробітництво на початку ХХ ст.: паливно-транспортний аспект	167
<i>Дмитро Миколенко.</i> Міжнародний трансфер знань про футбол в міста українських земель (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).....	181
<i>Віталій Боримський.</i> Східна політика Юзефа Пілсудського у сприйнятті російської еміграції 1919–1921 рр.	192
<i>Олег Купчик.</i> Торгівельно-економічні відносини УСРР та Німеччини (початок 1920-х рр.).....	216
<i>Олександр Кравчук.</i> Максим Славінський про зовнішні та внутрішні чинники розвитку Турецької Республіки в 1923–1933 рр.	232
<i>Володимир Алмашій.</i> Інституалізація освітніх процесів українців Румунії, Чехословаччини, Словацької Республіки другої половини ХХ століття.....	246
<i>Ірина Матяш.</i> Перші жінки в керівництві МЗС України і Польщі (Наталя Зарудна, Anna Fotyga)	266

ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

<i>Олександр Реєнт, Григорій Голиш.</i> Олександр Лисенко: 40 років служіння Кліо.....	301
<i>Ігор Жалоба.</i> Пан'європейський рух: радянська історіографія питання	318

ДО 30-РІЧЧЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ АКАДЕМІЇ УКРАЇНИ ІМЕНІ ГЕННАДІЯ УДОВЕНКА ПРИ МЗС УКРАЇНИ

<i>Наталія Татаренко.</i> Дипломатична академія України: мистецтво долати кордони	337
<i>Степан Віднянський.</i> 15 років причетності до підготовки кадрів для нової української дипломатії	347

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

<i>Ян Рихлік.</i> Приєднання Підкарпатської Русі до СРСР. Із книги чеського історика: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025	354
--	-----

CONTENTS

INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE

<i>Andriy Martynov.</i> The European Union “Grand Strategy”: Between Enlargement and Security Challenges	10
<i>Andriy Kudryachenko.</i> Main Stages and Challenges of Ukraine’s Integration into the European Union During the Russian-Ukrainian War	31
<i>Evgen Bevzyuk, Stepan Vidnyanskyj.</i> Article V of the 1949 Washington Treaty in the Context of Current Challenges to Euro-Atlantic Security	53
<i>Andrii Hrubinko.</i> Great Britain's Foreign Policy in the Conditions of the Russian-Ukrainian War (2022–2025).....	85
<i>Aliesia Soloviova.</i> Ukraine in Dutch Foreign Policy from Independence to the Current State: Security, Economic, and Cultural Dimensions (2014–2025).....	106
<i>Inna Turianytsia.</i> Ukraine-Poland-Lithuania and the Logic of Small Security Alliances	122
<i>Hanna Tischenko.</i> Consolidation of the Ukrainian Community in Greece to Support Ukraine After the Full-Scale Invasion by the Russian Federation	145

FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMACY OF UKRAINE

<i>Iryna Shandra.</i> Baltic-Black Sea Economic Cooperation at the Beginning of the 20th Century: Fuel and Transport Aspects	167
<i>Dmytro Mykolenko.</i> International Transfer of Knowledge about Football in the Cities of Ukrainian Lands at the End of 19-th and Beginning of 20-th Centuries.....	181
<i>Vitalii Borymskyi.</i> Józef Piłsudski’s Eastern Policy in the Perception of the Russian Émigré Community, 1919–1921	192
<i>Oleh Kupchyk.</i> Trade and Economic Relations Between Soviet Ukraine and Germany (Early 1920s)	216
<i>Oleksandr Kravchuk.</i> Maksym Slavinsky about External and Internal Factors of the Turkish Republik Development in 1923–1933	232
<i>Volodymyr Almashiy.</i> Institutionalization of the Educational Processes of Ukrainians in Romania, Czechoslovakia, and the Slovak Republic in the Second Half of the 20th Century	246

<i>Iryna Matiash.</i> First Women in the Leadership of the Ministries of Foreign Affairs of Ukraine and Poland (Natalia Zarudna, Anna Fotyga)	266
--	-----

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

<i>Oleksandr Reient, Grigory Golysh.</i> Oleksandr Lysenko: 40 Years of Devotion to Clio	301
<i>Ihor Zhaloba.</i> Pan-European Movement: Soviet Historiography of the Issue	318

ON THE OCCASION OF THE 30TH ANNIVERSARY OF THE HENNADII UDOVENKO DIPLOMATIC ACADEMY OF UKRAINE AT THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE

<i>Nataliia Tatarenko.</i> Diplomatic Academy of Ukraine: the Art of Overcoming Borders	337
<i>Stepan Vidnyanskyj.</i> 15 Years of Involvement in Training Personnel for the New Ukrainian Diplomacy	347

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL LANGUAGE

<i>Jan Rychlík.</i> The Annexation of Sub-Carpathian Rus to the USSR. From the Book by a Czech Historian: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025	354
---	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.010>

УДК 327.5/316.62.321.011.7

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

Scopus ID: 58682562800

«ВЕЛИКА СТРАТЕГІЯ» ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: МІЖ РОЗШИРЕННЯМ І ВИКЛИКАМИ БЕЗПЕЦІ

Мета статті полягає в аналізі процесу формування, корегування та реалізації «великої стратегії» Європейського Союзу. Ці тенденції втілюються за умов стрімкої трансформації міжнародних відносин. Методологія дослідження ґрунтується на використанні конкретно-історичного аналізу актуального етапу європейської інтеграції, проблемно-хронологічному, структурно-функціональному, компаративному методах. Наукова новизна статті обумовлена підходом до розгляду існуючих протиріч між потребами прийняття нових держав-членів Європейського Союзу та ризиками безпеки для Європи, які виникли внаслідок розпаду постбіполярної системи безпеки. Це створює нові можливості й ризики. У висновках зазначається, що формування «великої стратегії» має відбуватися на інституційній основі. Ця основа «розмивається» подвійною моделлю національної і транснаціональної політики в Європейському Союзі. Внаслідок цього Європейська Рада, Європейська Комісія, Європейський парламент покликані бути інституційними ініціаторами формування «великої стратегії». Корегування «великої стратегії» інспіруються національними урядами країн-членів Європейського Союзу та проводяться в інститути ЄС через механізми міністерських нарад. В ідеальній

моделі реалізація «великої стратегії» Європейського Союзу має бути консолідованим результатом функціонування національного й наднаціонального рівнів політики ЄС. У реальній політиці на етапах формування, корегування та реалізації «велика стратегія» стикається зі специфічними проблемами. Ці складнощі проявляють себе як у спільній зовнішній політиці ЄС, так і спільній оборонній політиці ЄС.

Ключові слова: «велика стратегія», Європейський Союз, європейська інтеграція, спільна зовнішня політика, спільна оборонна політика.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>
Scopus ID: 58682562800

THE EUROPEAN UNION “GRAND STRATEGY”: BETWEEN ENLARGEMENT AND SECURITY CHALLENGES

The purpose of the article is to analyze the process of forming, adjusting and implementing the European Union “grand strategy”. These trends are being implemented in the context of rapid transformation of international relations. The research methodology is based on the specific historical analysis of the current stage of European integration, problem-chronological, structural-functional, comparative methods. The scientific novelty of the article is due to the approach to considering the existing contradictions between the needs of accepting new member states of the European Union and security risks for Europe, which arose as a result of the collapse of the post-bipolar security system. This creates new opportunities and risks. The conclusions note that the formation of the “grand strategy” should take place on an institutional basis. This basis is “eroded” by the dual model of national and transnational politics in the European Union. As a result, the European Council, the European Commission, and the European Parliament are called upon to be institutional initiators of the formation of the “grand strategy”. Adjustments to the “grand strategy” are inspired by the national governments of the European Union member states and are carried out in the EU institutions through the mechanisms of ministerial meetings. In an ideal model, the implementation of the “grand strategy” of the European Union should be a consolidated result of the functioning of the national and supranational levels of EU policy. In real

politics, at the stages of formation, adjustment and implementation, the “grand strategy” faces specific problems. These difficulties manifest themselves in both the EU common foreign policy and the EU common defense policy.

Keywords: *“grand strategy”, European Union, European integration, common foreign policy, common defense policy.*

Російська війна проти України, яка триває з лютого 2014 р., зруйнувала постбіполярну європейську систему безпеки та створила невідворотні екзистенційні виклики для Європейського Союзу. Внаслідок цього актуалізувалась проблема удосконалення «великої стратегії» подальшого розвитку європейської інтеграції. Під поняттям «велика стратегія» мається на увазі не один нормативний документ, який має дати «універсальну відповідь» на нагальні питання, а система стратегій, яка охоплює усі найважливіші напрямки діяльності Європейського Союзу.

Впродовж 1990-х — початку 2000-х років Європейський Союз спромігся реалізувати «велику стратегію» двох швидкостей: одночасного розширення на схід та поглиблення якості процесу європейської інтеграції. Результатом втілення цієї політики стало прийняття до ЄС спочатку десяти країн (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Кіпр, Мальта), а потім ще двох країн (Болгарія і Румунія), нарешті в 2013 р. Хорватії. Наслідком якісного удосконалення процесу європейської інтеграції стало запровадження в 1999 р. Монетарного союзу та введення спільної європейської грошової одиниці євро. Стабільні інститути Європейського Союзу давали адекватну відповідь на ці виклики. Після масштабних розширень Євросоюзу 2004 р. і 2007 р. німецький дослідник В. Вессельс звертав увагу на те, що політична система Євросоюзу є функціональною та ефективною¹.

Однак російська агресія проти України (2014) та хаос на Близькому Сході, який настав після суперечливих змін «арабської весни» 2011 р., спровокували появу нових викликів для Європейського Союзу (нелегальна міграція, виклики безпеці, посилення економічної турбулентності). Одним із наслідків цього став успішний для європейських скептиків референдум 23 червня 2016 р. щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Відтоді, на нашу думку, в сучасній історії європейської інтеграції виникла актуальна криза формування нової «великої стратегії», покликаній дати відповідь на подальше розширення ЄС та на виклики європейській безпеці. Складнощі з осмисленням необхідності втілення такої нової «великої стратегії» Євросоюзу обумовлені ускладненням політичного середовища ЄС. Структурно можна виділити декілька «мереж» різних інтересів у Європейському Союзі. Одну з них формує Велика Британія, яка після виходу з ЄС намагається формалізувати власне «коло

впливу», залучаючи Польщу, Литву, Латвію, Естонію, Данію, Швецію, Фінляндію. Натомість Німеччина і Франція, які історично є «ядром» Євросоюзу, попри внутрішньополітичні та економічні проблеми, намагаються зберегти консолідований Євросоюз, не розділений за економічними та регіональними інтересами. Ситуація ускладнюється інтенціями адміністрації 47-го президента США Д. Трампа створити в Євросоюзі зручне для себе політичне ультраправе європейсько-скептичне середовище. З цією метою Д.Трамп змінює інструментарій євроатлантичних відносин, властивий проєвропейській адміністрації Дж. Байдена. Йдеться про використання тиску на Євросоюз у митних торговельних справах, вимоги збільшити військові видатки до п'яти відсотків, збільшення обсягів купівлі нафти й газу американського видобутку². Глибина викликів, які впливають на Європейський Союз, вимагає стрімкої корекції «великої стратегії», або навіть швидкого формування нової «великої стратегії». Безумовно, щодо цієї мети є історичний запит, але спробуємо пошукати відповідь на риторичне питання, чи європейські еліти, громадська думка європейських держав готові дати адекватну відповідь на ці імперативні виклики.

Глобальна нестабільність створює стратегічну невизначеність. За цих обставин важливо не допустити проявів тенденції розвитку соціальних процесів у напрямку стратегічного «глухого кута». У класичному розумінні стратегія передбачає наявність трьох ключових елементів: довгострокову мету; курс дій, спрямованих на досягнення мети; розподіл ресурсів. У демократичному суспільстві, чи то національному, чи наднаціональному провідним фактором визначення стратегії є взаємодія в політичному процесі між елітними групами й суспільною думкою. Гібридна війна породила стратегію двозначності. Реалізм без планів — це відмова від дій, але й ідеал без дій — це зречення. Демократичні політичні системи, які залежать від результату найближчих виборів, об'єктивно мають менший обрій планування, порівняно з персоналістськими автократіями.

Стратегічна невизначеність за умов російсько-української війни визначає тактику дій: 1) прийняття задовільного варіанту без отримання додаткової інформації та розгляду альтернатив у сподіванні, аби становити хоч трошки поліпшилося; 2) тактика елімінації за параметрами, які апріорі не влаштовують суб'єкта; 3) тактика ескалації веде до відсутності певної мети; 4) тактика оптимізації полягає у збільшенні розгляду кількості альтернатив із метою максимальної зміни становища. Стратегічна культура — це історичний досвід застосування великих стратегій.

Стратегія переглядається внаслідок корекції планів під впливом дефіциту ресурсів, внутрішніх і зовнішніх обставин. Вплив на формування стратегії мають актори, ресурси, інститути. Стратегії часто аморальні,

позаяк розраховані на довгострокове досягнення цілей, що є стратегією нормалізації.

У 2001 р. видана книга колишнього радника президента США Р. Рейгана Едварда Люттвака «Стратегія: логіка війни і миру». Автор зазначає, що стратегія визначає форми війни і протиборства народів, навіть у мирний час. За його концепцією, логіка стратегії розгортається на горизонтальному рівні, що обумовлює прагнення ворогуючих сторін здолати одна одну, та на вертикальному рівні, де взаємодіють технічні, тактичні, оперативні умови конфлікту³. Кожен рівень стратегії має власну реальність, але дуже рідко виявляється незалежним від рівнів, розташованих вище або нижче. На рівні політичної стратегії завжди панують політичні рішення й політичні інтереси. Символ може бути важливішим за стратегічні розрахунки⁴. Коаліції, які створюють для опору ворогові, ненадовго переживають своїх ворогів. Дипломатія, пропаганда, таємні операції та зумовлені конфліктами економічні заходи контролю і втручання («геоекономіка») — все підвладне логіці стратегії⁵. Те, що неможливо досягнути воєнним шляхом, може бути досягнуто дипломатією. Жодного разу не завдавши поразки в битві значному американському угрупованню, північні в'єтнамці перемогли, успішно використовуючи дипломатію і пропаганду, зруйнували американський політичний консенсус, що підтримував війну, і в підсумку американцям довелося вивести свої війська. Однак буває, що «компетентного лідерства недостатньо без солдатів, готових іти назустріч небезпеці»⁶. Люттвак наголошує, що «велика стратегія існує всередині міжнародної політики, але не збігається з її кордонами»⁷. Кожен уряд керується власними цілями, нехай навіть вони не декларуються публічно, і тому оцінює один і той самий підсумок по-своєму: один уряд може трактувати збереження статус-кво як величезний успіх, а інший вбачатиме тут нищівну поразку. Будь-яка схема великої стратегії вимагає скоординованих дій у сфері дипломатії, пропаганди, секретних операцій у економічній сфері та у військовій політиці.

Професор військових досліджень Королівського коледжу Лондона Лоуренс Фрідман у 2013 р. видав наукову працю «Стратегія: історія». У книзі проаналізовано роль стратегії у історії людської цивілізації від давнини до сьогодення як способу політичного, воєнного та економічного методу планування. Стратегія потрібна щоразу, коли виникає потреба оцінити необхідні ресурси, їх ефективне застосування й відповідну послідовність їх використання⁸. Автор визначає стратегію як «підтримання рівноваги між метою, способами та засобами; формування цілей; а також ресурси та методи, доступні для досягнення таких цілей»⁹. Стратегія є головним політичним мистецтвом. Розглядаються альтернативні стратегії знищення або виснаження. Стратегія непрямих дій пов'язана з виклю-

ченням супротивника з гри, а не його знищення. Поки наддержави були впевнені у своїй здатності до взаємного гарантованого знищення, відносини між ними залишалися стабільними. Війни США у В'єтнамі та СРСР і США у Афганістані показали, як ядерні держави можуть програти війни партизанам. Стратегія без тактики — найповільніший шлях до перемоги. Тактика без стратегії — це метушня перед поразкою.

Співробітник «Атлантичної ради» Ш. Макфейт визначає велику стратегію як синхронізацію дій країни в закордонних справах. Велика стратегія подібна до керма: без нього країна стратегічно дрейфує в бурхливому морі міжнародних відносин¹⁰. Вітчизняні дослідники О. Потехін, Ю. Клименко наприкінці монографії «Геополітика проти безпеки» ставлять питання: треба ще з'ясувати, які саме стратегії відповідають критерію «великих» (щодо імперських геополітичних сумнівів немає), які є стратегіями середнього рівня або нижчого за середній¹¹.

У монографії 2009 р. колишній спічрайтер президента Європейської комісії Германа ван Ромпея Луук ван Міделаар пише, що в 2018 р. Європейський Союз зіштовхнувся з такими авторитарними лідерами, як Путін у Росії, Сі Цзіньпін у Китаї, Ердоган у Туреччині, Трамп у США¹². Автор виділяє три стратегії: «німецька» стратегія спирається на історичну чи культурну ідентичність, яку поділяють правителі та їхні піддані; «римська» стратегія покладається на переваги, які люди отримують від працездатної політичної системи; «грецька» стратегія спирається на періодичне схвалення громадськістю тих представників, які ухвалюють рішення від її імені.

Також Луук ван Міделаар констатував, що до 2022 р. «стратегічна безтурботність йшла пліч-о-пліч з геополітичною бездіяльністю»¹³. За три тижні після Брексіту у липні 2016 р. Г. Кіссінджер констатував, що «жоден європейський діяч не висловив бачення майбутнього Європи. Вони є континентом, який розбудовував світ міжнародних відносин. Однак ніхто не виявив прозорливості Черчилля. Вони говорять про тактичні питання, але при цьому зрікаються сутності того, за що вони боронилися і що представляли в історії»¹⁴. Кіссінджер вважав, що порядок важливіший за свободу. Через порядок можна прийти до свободи, а через хаос ні.

В історіографії професоркою Donau-Universität Ульрікою Гуеро чітко сформульована недержавна стратегія створення «Європейської республіки». Йдеться про її монографію «Чому Європа має бути республікою», яка вийшла друком 2017 р. відразу після BREXIT. На її думку, «брюссельська владна трилогія: Європейська Рада, Європейський парламент, Європейська комісія не здатні думати про Європу по-новому»¹⁵. В авторському баченні до століття закінчення Другої світової війни, тобто до

2045 р., треба створити децентралізовану, демократичну, соціальну Європейську республіку. Ця республіка має покінчити з національним концертом «Сполучених штатів Європи». Це має бути Європа децентралізована, постнаціональна, парламентська республіка. Поняття республіка пов'язане зі спільним історичним європейським спадком. Ключова семантика поняття пов'язана з політичною рівністю прав громадян та раціональним управлінням суспільними справами. За авторською версією, така республіка має спиратися на європейські регіони, на постіндустріальну економіку послуг, матиме за соціальну опору молодь і жінок. На думку авторки, чоловічий дискурс європейської інтеграції спровокував кризу¹⁶. На шляху формування цієї європейської республіки треба буде зіштовхнутись із структурними проблемами популізму й націоналізму¹⁷. Відсутність функціонального європейського республіканського політичного союзу максимально ускладнює роботу демократії, яка опинялась у вакуумі між структурами Європейського Союзу і структурами національних держав-членів¹⁸. Це дає аргументи правим і лівим популістам грати на протиставлення народів і еліт.

На думку У. Гуеро, республіканська утопія європейської інтеграції повертає ЄС до витоків кантіанських ідей як сприйняття республіки, що інтегрує громадянські і соціальні права¹⁹. Соціальні мережі здатні забезпечити процес реального представництва різних інтересів та пошуку консенсусу між діаметральними інтересами мирним шляхом. Європейська республіка має бути союзом громадян, а не союзом національних держав²⁰. Політичним фундаментом Європейської республіки в її стратегічному вимірі мають бути ідеї космополітизму й комунітаризму. Ці ідеї, концептуально оформлені У. Гуеро, зіштовхнулись із контраргументацією європейських ультраправих скептиків.

Зокрема, британський інтелектуал Дуглас Мюррей у монографії «Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам», яка побачила світ також у 2017 р., показав, як криза колективної ідентичності, зменшення кількості християн, гіпертрофоване почуття провини серед громадян європейських країн за колоніальне минуле, слабкість і безвідповідальність еліт створюють ідейний вакуум, який заповнюють наративи нових «мирних» завойовників²¹. В умовах виборчої кампанії червня 2024 р. до Європейського парламенту німецькі експерти «Фонду наука і політика» на 144 сторінках проаналізували стратегію Європейського Союзу. Виділено десять ключових проєктів, які мають змінити образ Євросоюзу²².

В історіографії склалося розуміння того, що «стратегія є мистецтвом досягнення кінцевої мети. Стратегія є не тільки набором потенційних дій, а і їх практичною реалізацією. Призначення стратегії — це керівництво

діями в умовах протидії, боротьби, конкуренції, конфлікту, війни»²³. Звичайно, «принципи військової стратегії дещо відмінні від принципів політичної стратегії. Це такі принципи як: цілеспрямованість, наступальність, масованість, маневреність, гнучкість, економія сил та засобів, єдність управління, несподіваність»²⁴. Визначають стратегію страуса, стратегію яструба, стратегію контрольованої ескалації, яка будується на суворому підрахунку втрат і придбань як своїх, так і супротивника. Асиметричні стратегії є системами положень і настанов, а також рішень, які базуються на врахуванні дисбалансу в силі і ресурсах, у реалізації нерівнозначних інтересів та цілей, неадекватності дій, нетиповості методів і механізмів досягнення кінцевої мети²⁵. Ф. Фукуяма нагадує, що «лібералізм знижує градус політичної напруги, знімаючи з порядку денного проблему кінцевих цілей: можете вірити в що хочете, але робіть це в приватному житті й не намагайтеся нав'язати свої погляди співгромадянам»²⁶. Тобто Євросоюз як ліберальний інтеграційний проект має проблеми з Великими цілями і Великими стратегіями.

Велика стратегія — це мета, яка має мотивувати та давати енергію для її досягнення. Коли люди не сходяться в головному, вони розходяться через дрібниці. Стратегія — це ієрархія цілей, яка ґрунтується на виділенні головних протиріч та загальних задач, які є можливість вирішувати. Головним критерієм є не тільки просторово-часові параметри, а й цільові завдання. Політичний реалізм виходить з наступних тез: 1. Держави є головними акторами у світових справах. 2. Міжнародне середовище суворо карає держави, якщо вони нездатні захищати свої життєві інтереси, або переслідують цілі, які перевищують наявні в них засоби, тому держави чутливі до втрат. 3. Міжнародна анархія є принциповою силою, що визначає мотиви та дії держав. 4. Держави в стані анархії піклуються про власну силу та безпеку, схильні до конфліктів та конкуренції, часто нездатні до співробітництва, навіть якщо мають спільні інтереси. 5. Міжнародні інституції тільки в маргінальний спосіб впливають на перспективи співробітництва²⁷. Тож стан наукового дослідження зазначеної проблеми свідчить, що маємо справу з фундаментальними протиріччями між державними і громадянськими структурами, зорієнтованими на формування стратегій.

Мета статті полягає в розгляді «великої стратегії» Європейського Союзу, орієнтованої на розширення на Західні Балкани та Східну Європу за умов російських викликів європейській безпеці.

Стратегія Європейського Союзу має свою еволюцію у директивних документах. Однак в 2000-х роках чіткою стала тенденція на кожен актуальну «секторальну» проблему виробляти окрему стратегію. Наприклад, у форматі спільної зовнішньої політики в червні 2024 р. розробили

стратегію цивільної безпеки для країн Центральної Америки й Карибського моря²⁸. Звичайно, є окрема стратегія Європейського Союзу щодо кібернетичної безпеки²⁹. Продовженням секторальних стратегій є проєкт перетворення європейської економіки на екологічно нейтральну до 2050 року³⁰. Є ще окрема «морська стратегія» Європейського Союзу³¹. Найкритичніший політичний резонанс мала стратегія Євросоюзу щодо міграційної політики³². Велика кількість «малих» секторальних стратегій не може замінити «велику» стратегію.

Хиткість такого підходу демонструє вразливість «м'якої сили» Європейського Союзу. Це обумовлено тим фактом, що Європейський Союз не вибудовує систему інформаційного домінування, російсько-українська війна показала, що прицільні санкції фінансово не знекровлюють ворожі еліти, слабкими є комунікаційні стратегії для перемоги в битві інтерпретацій. Повномасштабна російська війна проти України 2022–2024 рр. послабила Європейський Союз на користь США і Китаю.

Перемога суб'єктів міжнародних відносин, які дотримуються ліберальних цінностей, у першій «холодній війні» дала потужний поштовх розвитку процесу європейської інтеграції. 1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, який накреслив задачі одночасного поглиблення якості інтеграції та прийняття до лав об'єднаної Європи колишніх посткомуністичних держав. Наступні десять років новітньої історії процесу європейської інтеграції були зорієнтовані на проведення внутрішніх реформ та підготовку країн-претендентів на вступ у Європейські Спільноти. Можна вважати, що вирішення цих завдань було своєрідною формою великої стратегії, яка забезпечила успіх процесу європейської інтеграції. Розширення ЄС 1995 р. (коли вступили Австрія, Швеція, Фінляндія), 2004 р. (приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта), 2007 р. (до ЄС долучилися Болгарія, Румунія), 2013 р. (членом ЄС стала Хорватія) вивели процес європейської інтеграції на нові обрії. Однак перемога європейських скептиків у Великій Британії на референдумі 23 червня 2016 р. поставила під сумнів зазначену велику стратегію Європейського Союзу. Люди виявилися не готовими, що у певних сферах останнє слово буде не за окремими країнами, а за Європою з єдиною валютою і спробами проведення спільної зовнішньої і безпекової політики.

РФ, розв'язавши в лютому 2014 р. «гібридну війну» проти України, взяла курс на дискредитацію процесу європейської інтеграції як успішної альтернативи авторитаризму. Союзниками Кремля стали європейські скептики, які переконують громадськість у тому, що великі ідеї, які після 1945 р. надихали Європу, нібито втратили свою привабливість, щоби бути заміненими бюрократичними технічними особливостями інститутів

ЄС. Революція Гідності в Україні засвідчила, що люди платять життям за свій європейський вибір. Масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. максимально актуалізувало європейську дискусію щодо розширення ЄС. Знову постало питання модернізації великої стратегії Європейського Союзу.

Велика стратегія має бути динамічною і гнучкою й потребує постійного балансування ресурсів, необхідних для стримування нових загроз. Велика стратегія використовує всі ресурси, а не тільки воєнні. Вона може бути наступальною чи оборонною. Велика стратегія витримує випробування часом та функціонує незалежно від політичних ідеологій, керівників чи режимів. Це особливо важливо, адже Китай і РФ використовують проти Європейського Союзу як фортеці лібералізму інформаційно-психологічну війну, економічну війну, юридичну війну, тероризм, кібернетичні війни. Натомість Європейський Союз, на відміну від США доби «холодної війни», не має великої стратегії, спрямованої на стримування РФ і Китаю. Тоді США намагалися збільшити свій вплив і мінімізувати можливості СРСР за кордоном. Проте США уникали прямого зіткнення із СРСР, щоби запобігти ядерній війні. Водночас США прагнули запобігти ефекту доміно поширення радянського впливу у ключових регіонах світу. Крім того, Вашингтон стримував Кремль також за допомогою інших стратегій: ядерного стримування, співробітництва у форматі воєнно-політичних союзів, таємних операцій, проксі-війн у таких місцях, як Корея або В'єтнам, відкидання комуністичного впливу через програми підтримки демократичних країн. Ця велика стратегія використовувалася кожною адміністрацією, хоча демократи й республіканці застосовували до неї свою тактику. Британська імперія мала велику стратегію, яка проіснувала понад п'ятсот років від часів королеви Єлизавети I до Суецької кризи 1956 року, хоча не мала у своєму фокусі уваги одного ворога, адже у Британії, як відомо, немає постійних друзів і ворогів, а є стабільні інтереси. Британська велика стратегія мала п'ять складників: перетворити країну на острівну фортецю, підтримувати панування на морі для захисту морських шляхів і торгівлі, не дозволяти загнати британське військо у глухий кут на материковій Європі та зіштовхувати європейських конкурентів між собою. Згадана стратегія працювала фактично до закінчення історії колоніалізму.

Після перемоги в «холодній війні» США модернізували свою велику стратегію. Вони прагнуть залишатися наддержавою, створювати порядок, заснований на правилах, підтримувати військове домінування та розгортання сил у глобальному масштабі, зберігати економічне домінування (долар як світова валюта), підтримувати культурне домінування (англійська як універсальна мова, розвинена індустрія розваг поп-культури),

сприяти демократії та вільній торгівлі. Яскравий приклад такої стратегії дає адміністрація Дж. Байдена, яка скористалася з масштабування російської агресії проти України, що послабило економічний потенціал ЄС, та консолідувала євроатлантичну спільноту на підтримку України³³.

31 серпня 2023 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ЄС обговорювались перспективи розширення Євросоюзу до 2030 року. Триває дискусія з приводу часових меж прийняття нових держав, кола цих держав. Це може бути навіть Велика Британія, де соціологічні опитування фіксують зростання популярності ідеї повернення до Євросоюзу. Зазначена тенденція може проявити себе вже на британських парламентських виборах 2024 року. Тривалі суперечки в ЄС обумовлені питанням інтеграції незалежних держав Західних Балкан. Найбільш готовими до вступу в ЄС здаються Чорногорія і Республіка Північна Македонія. Можливість прийняття Албанії, Косово пов'язана з позицією ще однієї держави-кандидата на вступ до ЄС — Сербії. Євросоюз із 1995 р. несе відповідальність за єдність постконфліктної Боснії і Герцеговини. Російська війна проти України ускладнює європейські інтеграцію причорноморських країн: Грузії, Молдови, України. Традиційно відкритим є питання європейської інтеграції Туреччини.

Ймовірне розширення 2030 р. може провести до ЄС ще більш різноманітні за цивілізаційною ідентичністю країни: ісламські Албанію, релігійно строкату Боснію і Герцеговину, Туреччину, православні Грузію, Молдову, Україну, Сербію, Чорногорію, Республіку Північна Македонія. Однак таке розширення може повернути Євросоюзу суб'єктність на міжнародній арені та конкурентні переваги щодо США і Китаю. Адже російська війна проти України позбавила Євросоюз дешевих російських ресурсів і китайського ринку збуту. Отже, економічні й геостратегічні мотиви штовхають ЄС до нового масштабного розширення, але консерватизм європейських скептиків перешкоджатиме цьому процесу, який має свою історичну логіку, адже реконструює Римську імперію до її розколу на Західну і Східну імперії.

Заявку на вступ до Євросоюзу може подати будь-яка європейська держава, яка визнає й поважає фундаментальні принципи Європейського Союзу. Рішення про прийняття одноголосно виробляє Європейська Рада після проведення відповідних консультацій з Європейською Комісією та отримання згоди Європейського парламенту. Умови приєднання та всі пов'язані з нею питання врегульовує спеціальна угода між державами-членами та державою-кандидатом. Це забезпечує право кожної держави-члена накласти вето на вступ нової держави до Євросоюзу. Балканське розширення за рахунок Болгарії та Румунії, яке відбулося 1 січня 2007 року, поставило проблему нестабільності в Південно-Східній Європі на

актуальний порядок денний зовнішньої політики Європейського Союзу. Гострими в цьому регіоні виглядають міждержавні суперечки. Туреччина сподівалася на те, що ісламізація Балкан сприятиме її просуванню до Європейського Союзу. Водночас залишається гострою суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. Афіни відкинули варіанти назв: «Верхня Македонія», «Північна Македонія», «Вардарська Македонія». Суперечка тривала з 1991 р., коли Республіка Македонія стала незалежною внаслідок розпаду Югославії. У квітні 2005 р. Македонія відкинула назву «Республіка Македонія — Скоп'є». Внаслідок цього протистояння Греція у квітні 2008 р. заблокувала вступ Македонії до НАТО.

Для Туреччини у грудні 2002 р. було розроблено спеціальний план вступу до Євросоюзу. На переговори, які, нагадаємо, розпочалися в лютому 2005 р., відвели 10–15 років. Можливо, в результаті переговорів буде вирішено, що вступ Туреччини відбуватиметься відповідно до складної процедури з тривалим перехідним періодом та внесенням застережень щодо винятків, а також захисних застережень, спрямованих на регулювання особливо чутливих сфер. Туреччина залишається стурбованою ситуацією в Іраку, зважаючи на перспективу створення держави Курдистан. Адже це означатиме фактичний розподіл території Туреччини. В окремих важливих для Туреччини сферах особливий статус може наблизитися до «привілейованого партнерства». Туреччина, зокрема, не сприймає ультимативну передумову визнати геноцид вірмен в обмін на прогрес щодо вступу країни в Європейський Союз. Молоді турки виступають проти заборони в Туреччині ісламістських партій, коли в Європі дозволені партії, які мають назву «християнські». Щоправда, окрім назви нічого християнського в цих партіях більше немає. Турки матимуть більшість у Європейському парламенті. Відкритим залишається питання адаптації шариату до європейського права. Тривають переговори про вступ до ЄС із Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation — CARDS, яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства й незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд євро. Однак поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС.

Ревізіоністські держави на кшталт РФ і КНР кидають виклик великій стратегії США і ЄС. Сили тривалого хаосу в міжнародних відносинах вимагають нової редакції великої стратегії Європейського Союзу. Можлива спільна велика стратегія ЄС і США має забезпечувати зони порядку, перешкоджати тим, хто примножує хаос, підтримувати свободу дій у зонах хаосу, сприяти вільному обігу ідей та інформації. Довіра — це влада в міжнародних відносинах.

Після закінчення «холодної війни» (1945–1991 рр.) багатьом здавалося, що ліберальна демократія є безальтернативним магістральним шляхом подальшого історичного розвитку. Проте після терактів 11 вересня 2001 р. на території США стало зрозуміло, що ліберальні демократії вступили в запеклу конфронтацію з домодерними уявленнями частини ісламського світу та з автократичним варіантом розвитку ринкової економіки. Комуністична партія Китаю прагне перебудувати світовий порядок, що зведений на принципах демократії, прав людини і свободи слова. Кінцева мета Китаю — трансформувати західні демократії зсередини, використавши їхню відкритість та ліберальні цінності проти них самих. Субпідрядником Китаю в реалізації цієї стратегічної мети є путінська Росія. Вони разом використовують Глобальний Південь для оточення Західної цивілізації. Механізми «м'якої сили», які використовуються з цією метою, відомі: дипломатичний тиск, маніпулювання медіа, аналітичними центрами й університетами. У 2017–2021 роках брексит, розбрат у середині Європейського Союзу, президентство Д. Трампа в США відкрили перед Пекіном і Москвою стратегічну можливість роздробити трансатлантичний альянс та колонізувати Європу. У листопаді 1996 р. Західноєвропейська організація з питань озброєнь опублікувала Меморандум про взаєморозуміння. Зазначений документ передбачав однакові правила для розміщення замовлень, описав механізм фінансування державами спільних військових науково-дослідницьких проєктів³⁴. Гострішою стала конкуренція між національними виробниками зброї. Американська модель діяльності військово-промислового комплексу залишається ліберальною. Оборонні компанії лише піддаються державному експортному контролю. Водночас великі корпорації жорстко конкурують між собою на внутрішньому та зовнішньому ринках. У Європейському Союзі зберігається ліберальність американської моделі, водночас Європейська оборонна агенція виконує функції єдиного замовника військової продукції для внутрішнього та зовнішнього ринків. Компанії конкурують між собою за отримання контрактів від агентства, а держави контролюють фінансові потоки³⁵.

Амстердамський договір 1997 р. поставив завдання посилення процесу формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європей-

ського Союзу. Ставилися завдання захисту спільних цінностей, посилення безпеки союзу у всіх сферах, збереження миру. Серед головних інструментів зазначеної політики визначено: прийняття спільних стратегій, спільні акції, позиції, систематичне співробітництво. У квітні 1998 р. було створено європейський консорціум «ЕАДС» «Airbus», до складу якого увійшли: «DASA» (ФРН), «Aerospatiale» (Франція), «British Aerospace» (Британія), «Casa» (Іспанія). Це був важливий етап технологічної кооперації Європейського Союзу. Нарешті у липні 1998 р. шістка держав-засновниць європейського інтеграційного процесу підписали лист про наміри. Вони декларували спрощення процесу реструктуралізації оборонної промисловості³⁶. Відповідно до цього рішення в 1999 р. офіційно було створено «Європейську аерокосмічну оборонну компанію» (European Aeronautic Defence and Space Company — ЕАДС). На гельсінській зустрічі Європейського Союзу у грудні 1999 р. було легалізовано намір реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики. Вибудовувалася бюрократична вісь військового планування Європейського Союзу: Комітет з питань політики безпеки (Political and Security Committee) та Військовий комітет Європейського Союзу (the European Union Military Committee — EUMC). Попри певну інституціоналізацію спільної оборонної політики, Європейський Союз витрачав на спільну аграрну політику та на фонди розвитку депресивних регіонів до 80 відсотків спільного бюджету, натомість на спільну зовнішню та оборонну політику — до 8,7 відсотків³⁷.

10–11 грудня 1999 р. на Гельсінському саміті ЄС верховним представником Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої та оборонної політики став Х. Солана. Планувалося створити 60 тис. корпус сил швидкого реагування. У 2003 р. його очолив фінський генерал Густав Хегтлунд. Проте особливого ентузіазму щодо реалізації зазначеного плану не було. У грудні 2000 р. на саміті Європейського Союзу в Німечці ухвалено рішення про потребу створення європейського військового антикризового потенціалу. Змінюються загрози безпеці. Прогнозується загострення боротьби за питну воду. З іншого боку, активнішим буде протиборство у сфері кібернетичної зброї. Наприклад, 2002 р. військові витрати країн Європейського Союзу склали 156 млрд дол. Однак реальний військовий потенціал Європейського Союзу оцінюється в десяту частину потенціалу США. Союзники завжди залишалися конкурентами. Американці не поспішали ділитися новими технологічними розробками навіть із найближчим союзником Великою Британією.

16 грудня 2002 р. Європейський Союз та НАТО підписали угоду, яка надала можливість використовувати потенціал НАТО у проведенні миротворчих операцій під командуванням Європейського Союзу³⁸. Головним інструментом захисту інтересів країн-членів Євросоюзу було визначено

сили швидкого реагування. Планувалося, що бойові тактичні групи, посилені батальйони (1500-2500 військових) повинні мати контрольний термін боєготовності 15 діб. Пріоритетними зонами відповідальності було визначено Балкани, Середземномор'я та Близький Схід.

Серйозну проблему розвитку військово-промислового комплексу Європейського Союзу становить роздробленість закупівель та дублювання у процесі розробки нових озброєнь. Основним власником найбільшого військово-промислового концерну Європи «ЕАДС» залишається німецький «Даймлер-Крайслер» (30% акцій), французький «Лагардер» (15% акцій), уряд Франції (15% акцій), іспанський концерн «СЕПІ» та приватні акціонери. У цей сектор пішов банківський капітал, страхові та пенсійні фонди. Банки ведуть рахунки та кредитують підприємства ВПК. Однак банківська криза впродовж 2008–2009 рр. суттєво обмежила можливості фінансування. Поряд із акціонерною формою та міжфірмовою кооперацією посилюється технологічна кооперація. Військово-технічна співпраця стала важливим додатковим фактором політичної європейської інтеграції, який у разі успішного розвитку може дати свої плоди. Заради цього 12 грудня 2003 р. було затверджено Стратегію безпеки Європейського Союзу під претензійною назвою «Безпечніша Європа у кращому світі»³⁹. Хоча більшість положень зазначеного документа має переважно декларативний характер, але вперше, спираючись на Стратегію, Європейський Союз провів військову операцію на території Колишньої Югославської Республіки Македонія відповідно до звернення македонського уряду та рішення Ради Безпеки ООН навесні 2003 р. Операція відома під кодовою назвою «Конкордія». Отже, впродовж 2003 р. Європейський Союз проводив перші «самостійні» миротворчі операції у Македонії та Конго. Після розширення Європейський Союз залишається надто диференційованим за ознаками потуги держав-членів. До його складу входять ядерні потуги Франція й Велика Британія та країни з символічним військовим потенціалом на кшталт Естонії або Люксембургу. До 2009 р. Чехія та Словаччина планували спільний підрозділ у 1200 чеських та 300 словацьких солдат, який має стати складовою частиною сил швидкого реагування Європейського Союзу.

Попри певні зрушення в питаннях організації спільної оборонної політики, Євросоюз залишався аутсайдером у питаннях фінансування військових витрат. За формальними статистичними даними, наприклад, у 2003 р. витрати США на утримання армії чисельністю 1,4 млн солдат складали 322,4 млрд дол., натомість 1,6 млн солдат у арміях на той час 15 країн-членів НАТО мали фінансування в обсязі лише 149,3 млрд доларів. У липні 2004 р. ухвалено рішення про удосконалення нормативних засад «Європейського агентства озброєнь». Воно покликане виступати в

ролі головного замовника озброєнь, фінансувати розробку нових європейських військових технологій, регулювати політичні правила гри у процесі погодження національних інтересів⁴⁰. У січні 2005 р. офіційно розпочалася робота «Європейського агентства озброєнь». Його учасниками є всі країни Євросоюзу, за винятком Великої Британії, Греції, Данії, Естонії, Латвії, Литви, Люксембургу, Мальти. Структура зазначеного агентства включає: Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, виконавчого директора, адміністративно-господарський відділ, відділ із питань планування, відділ зі зв'язків із громадськістю. Також до складу «Європейського агентства озброєнь» входить Управління дослідження військових можливостей і технологічних досліджень та Управління військової промисловості й ринку озброєнь. У листопаді 2006 р. затверджена спільна програма оборонних досліджень на період 2007–2009 років. Перешкодою для діяльності залишаються фінансові обмеження. У червні 2005 р. «Європейське агентство озброєнь» заявило про намір концентрувати зусилля на інноваційних напрямках військово-промислового розвитку. Зазначимо, що в того ж 2005 р. Україна та Європейський Союз погодили спільну програму з контролю за експортом технологій та зброї масового ураження⁴¹. На жаль, до російської атаки проти України, яка вступила в активну стадію в лютому 2014 р., Європейський Союз так і не спромігся модернізувати оборонно-промислові комплекси країн-членів. Навіть після масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. елітам країн Євросоюзу не вистачило політичної волі, аби збільшити фінансування військових потреб та обрати стратегію модернізації військово-промислового комплексу.

Ключовою залишається проблема спроможності поглиблення європейської політичної інтеграції до рівня, за якого можливою стане ефективна спільна оборонна політика. Наприклад, «Ганза» могла зібрати військові сили, але за відсутності централізованого управління за несприятливих зовнішніх та внутрішніх умов, зрештою, вона прийшла до занепаду. НАТО та Європейський Союз не мають власних постійних збройних сил. Війська надаються в залежності від замовлення для виконання конкретних задач. Розроблені питання командування, планування операцій для подолання військових та невійськових кризових ситуацій за межами Європейського Союзу з використанням інструментів НАТО.

Три ключові статті Лісабонського договору 2007 р. мали надати чіткого виміру Європейській політиці оборони та безпеки (ESDP). Вони становили пряму загрозу євроатлантичним відносинам. Наприклад, стаття 1 (підрозділ 27) встановлює: «компетенція Союзу в сфері зовнішньої політики та безпекової політики буде охоплювати всі сфери зовнішньої

політики та всі питання, що стосуються безпеки Союзу, включаючи всі форми спільної оборонної політики, що може привести до спільної оборони». Крім цього, стаття передбачала «структурну співпрацю» щодо утворення військових формувань для виконання завдань різного рівня. Стаття про солідарність також передбачає взаємодію країн Європейського Союзу. Стаття 1 (підрозділ 49 с) проголошує «взаємну допомогу, якщо країна-член стала жертвою збройної агресії на свою територію, інші країни-члени будуть зобов'язанні допомагати всіма засобами своєї влади у відповідності до статуту ООН»⁴².

Стратегічні пріоритети Європейського Союзу в 1990-ті роки стосувалися досягнення якісних результатів процесу інтеграції (створення монетарного союзу, запровадження спільної європейської грошової одиниці євро) та підготовки до розширення ЄС. Декілька хвиль розширення 2004 р., 2007 р., 2013 р. нівелювалися виходом Великої Британії з ЄС 2016 року. Ці процеси створили параметри кризових явищ у Європейському Союзі, які властиві 2020-м рокам. Ця криза проявилась у пробуксуванні стратегії європейської інтеграції багатьох швидкостей, внаслідок чого виникає декілька Європейських Союзів різної якості. Еліти Євросоюзу відкладають складний процес інституційних реформ заради створення європейської федерації як нової стратегічної мети. Вона детермінує нове поняття зовнішніх кордонів Європейського Союзу. Потрібне стратегічне терпіння. За всієї краси стратегії не варто забувати робити моніторинг результатів. Експерти німецького фонду «Наука і політика» прогнозували під час виборів нового складу Європейського парламенту новий порядок денний для Європейського Союзу⁴³. Навіть три роки масштабної російської агресії проти України (2022–2024) не сприяли збільшенню військових потужностей Європейського Союзу. Особливою популярністю у європейської громадськості не користується відновлення загального військового обов'язку.

1 грудня 2024 р. розпочала роботу Європейська комісія, у складі якої створено посаду європейського комісара з питань оборонної політики. Цю посаду обійняв литовець А. Кубілюс, відомий послідовний прихильник допомоги Україні. За всієї важливості персоналій, важливо створити інституційне забезпечення координації європейської оборонної промисловості. Обраний 47-й президент США Д. Трамп вимагає від європейських союзників по НАТО збільшити військові видатки на п'ять відсотків, але це вимагатиме перегляду засад функціонування європейських соціальних зобов'язань. Стратегічний вибір між «маслом і гарматами» ще треба буде зробити за всієї його політичної ризикованості.

У квітні 2025 р. Європейський Союз затвердив стратегію внутрішньої безпеки. Документ формує завдання з протидії тероризму, гібридним

загрозам, кібернетичній злочинності⁴⁴. 10 вересня 2025 р. голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляйен оголосила в Європейському парламенті доповідь «Про становище Союзу в 2025 році». Згаданий документ визначає пріоритетність безпеки Євросоюзу перед розширенням Євросоюзу. Було заплановано до 2030 р. витратити 800 млрд євро на зміцнення оборони Європейського Союзу⁴⁵. Зазначені тенденції свідчили, що посилення безпеки Європейського Союзу, а не його розширення, у середньостроковій перспективі є «великою стратегією» ЄС.

Фактично Європейський Союз не має чіткої «великої стратегії» спільної зовнішньої політики й політики безпеки та оборони. Відкритим є питання, чи здатен Європейський Союз достатньо озброїти Україну, створивши із неї фортецю на фронті з Євразією. Договори й гарантії мають термін придатності, який визначається зміною реальних інтересів суб'єктів, залучених до цих договорів і гарантій.

Формування «великої стратегії» має відбуватися на інституційній основі. Ця основа «розмивається» подвійною моделлю національної та транснаціональної політики в Європейському Союзі. Внаслідок цього Європейська Рада, Європейська Комісія, Європейський парламент покликані бути інституційними ініціаторами формування «великої стратегії». Корегування «великої стратегії» інспірується національними урядами країн-членів Європейського Союзу та проводяться в інститути ЄС через механізми міністерських нарад. В ідеальній моделі реалізація «великої стратегії» Європейського Союзу має бути консолідованим результатом функціонування національного і наднаціонального рівнів політики ЄС. У реальній політиці на етапах формування, корегування та реалізації «велика стратегія» стикається зі специфічними проблемами. Ці складнощі проявляють себе як у спільній зовнішній політиці ЄС, так і спільній оборонній політиці ЄС. Маркером готовності Євросоюзу до розширення може бути відображення його реальності в бюджеті на 2029–2034 роки. Це вже стосуватиметься Європейського парламенту, який буде обраний у червні 2028 року. Результат залежатиме від наслідків роботи Європейської комісії у 2024–2028 роках. Цей час припадає на каденцію 47-го президента США Д. Трампа, яка обіцяє бути непростюю для євроатлантичних відносин. США і ЄС передусім мають обрати власну стратегію: недопущення російської перемоги, або забезпечення перемоги України. ЄС так і не спромігся дати відповідь на питання, чи він за поразку РФ у війні проти України. Негативна для України відповідь на це питання одночасно може бути стратегічною поразкою для самого Європейського Союзу, який у такий спосіб ризикує продемонструвати свою неспроможність забезпечити реанімацію європейської системи безпеки на засадах міжнародного права, а не російського права сили.

-
- ¹ Wessels W. Das politische System der Europäische Union. Wiesbaden, 2008. S.27.
- ² Droht unter Trump die nächste Energiepreiskrise für Europa? URL: <https://www.cicero.de/wirtschaft/verflusdigtes-erdgas-energiepreise-fur-europa>
- ³ Люттвак Е. Стратегія: логіка війни та миру. К., 2024. С. 5.
- ⁴ Там само. С. 87.
- ⁵ Там само. С. 149.
- ⁶ Там само. С. 178.
- ⁷ Там само. С. 343.
- ⁸ Фрідман Л. Стратегія: історія. Харків, 2024. С. 7.
- ⁹ Там само. С. 8–9.
- ¹⁰ Макфейт Ш. Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу. К., 2023. С. 84.
- ¹¹ Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. К., 2023. С. 484.
- ¹² Луук ван Міделаар. Перехід до Європи. Як континент став союзом. К., 2018. С. 10.
- ¹³ Там само. С. 105.
- ¹⁴ World Chaos and World Order: Conversations with Henry Kissinger. The Atlantic, December 2016. С. 10.
- ¹⁵ Ulrike Guerot. Warum Europa eine Republik werden muss. Bonn, 2017. S. 24.
- ¹⁶ Там само. S. 218.
- ¹⁷ Там само. S. 34.
- ¹⁸ Там само. S. 49.
- ¹⁹ Там само. S. 89.
- ²⁰ Там само. S. 240.
- ²¹ Мюррей Дуглас. Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам. К., 2024. С. 44.
- ²² Raphael Bossong, Nicolai Ondarza. Stand der Integration. Zehn Zentralepolitische Projekte der EU und wie sie die Union verändern. SWP-Studie / 23.04.2024.
- ²³ Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. К.: Київський університет, 2008. С. 190.
- ²⁴ Там само. С. 191.
- ²⁵ Там само. С. 192.
- ²⁶ Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. К., 2023. С. 18.
- ²⁷ Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. К., 2023. С. 33.
- ²⁸ EU Strategy on Citizen Security in Central America and the Caribbean. URL: https://www.ceas.europa.eu/sites/default/files/security_strategy_0.pdf
- ²⁹ New EU Cyber security Strategy and new Rules to make physical and digital strategy. <https://www.digital-strategy.ec.europa.eu/en/new/new-eu-cybersecurity-strategy-and-new-rules-make-physical-and-digital-entities-more>
- ³⁰ Delivering the European Green Deal. URL: <https://www.commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal-eu>
- ³¹ Maritime security strategy. URL: https://www.oceans-and-fisheries.europa.eu/ocean/blue-economy/other-sectors/maritime-security-strategy_en
- ³² Pact on Migrations and Asylum. URL: <https://www.commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum-en>
- ³³ Lang Joachim. Was «Bidenomics» für Deutschland und Europa bedeuten. URL: <https://www.cicero.de/wirtschaft/usa-biden-chine-eu-bidenomics-mittelklasse-industriepolitik>

- ³⁴ Memorandum of Understanding. Western European Union. Ostend Declaration. WEU Council of Ministers, 19 November 1996 // <http://www.weu.int/weag/weag>
- ³⁵ Volle Angelika, Weidenfeld Werner. Europäische Sicherheitspolitik in der Bewährung. Bielefeld, 2000. С. 82.
- ³⁶ Letter of Intent. URL: <http://www.projects.sipri.se/exon/loi/lointent.html>
- ³⁷ Hoyer Werner, Kaldrack Gerd. Europäische Sicherheits und Verteidigungspolitik. Baden-Baden, 2002. С. 43.
- ³⁸ Agreement between the European Union and the North Atlantic Treaty Organization on the security of information. L80/37. URL: <http://www.europa.eu.int>
- ³⁹ Ein sicheres Europa in einer besseren Welt. Europäische Sicherheitsstrategie vom 12. Dezember 2003. URL: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSII DE.pdf>
- ⁴⁰ Council Joint Action 2004/551/CFSP of 12 July 2004 on the establishment of the European Defence Agency // Official Journal of the European Union. L245/17.
- ⁴¹ Wessels Natascha. Non-proliferation Kooperation. Europäisch-ukrainische Exportkontrolle wider die Verbreitung von Massenvernichtungswaffen. Osteuropa. 2007. № 2–3. С. 305.
- ⁴² Gänzle Stefan, Sens Allen (Hrsg.) The Changing Politics of European Security: Europe Alone? New York. 2007. С. 42.
- ⁴³ Europawahlen 2024 und die nächste strategische Agenda der EU. URL: <https://www.swp-berlin.de>
- ⁴⁴ ProtectEU: Нова стратегія внутрішньої безпеки ЄС із фокусом на кібербезпеку. URL: <https://www.cybersec.net.ua/statiti/846-nova-strategia-vnutrishnioi-bezbeky-es-iz-focusim-na-kiberbezbeku.html>
- ⁴⁵ State of the Union 2025. URL: <https://www.commission.europa.eu/strategy-and-policy/state-union/>

REFERENCES

1. Bossong, R., & Ondarza, N. (2024). *Stand der Integration. Zehn Zentralepolitische Projekte der EU und wie sie die Union verändern*. Berlin [in Deutsch].
2. Gänzle, S., & Sens, A. (2007). *The Changing Politics of European Security: Europe Alone?* New York [in English].
3. Fridman, L. (2024). *Strategia: istoria*. Harkiv [in Ukrainian].
4. Fukujama, F. (2023). *Liberalism i jogo protyrichia*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Guerot, U. (2017). *Warum Europa eine Republik werden muss*. Bonn [in Deutsch].
6. Hoyer, W., & Kaldrack, G. (2002). *Europäische Sicherheits und Verteidigungspolitik*. Baden-Baden [in Deutsch].
7. Luttwack, E. (2024). *Strategia: logika wojny i myru*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Mackfein, S. (2023). *Nowi pravila wojny*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Midelaar, L. (2021). *Nowa politika Ewropy*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Midelaar, L. (2018). *Perechid do Ewropy*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Murrey, D. (2024). *Samozmyshemja Ewropy*. Kyiv [in Ukrainian].
12. *Ukraina w postbipolarnij systemi mizhnarodnych widnosyn*. (2008). Kyiv [in Ukrainian].
13. Potechin, O., & Klimenko, Yu. (2023). *Geopolityka proty bezpeky*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Volle, A., & Weidenfeld, W. (2000). *Europäische Sicherheitspolitik in der Bewährung*. Bielefeld [in Deutsch].

15. Wessels, W. (2008). *Das politische System der Europäischen Union*. Wiesbaden, 2008 [in Deutsch].

16. Wessels, N. (2007). *Non-proliferation Kooperation. Europäisch-ukrainische Exportkontrolle wider die Verbreitung von Massenvernichtungswaffen. Osteuropa*. Berlin [in Deutsch].

Received: 8.05.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.031>

УДК 94(4)2-678(477+061.1ЄС)“2014/2015”

Андрій Кудряченко

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

01030, Україна, Київ вул. Леонтовича, 5

E-mail: kudani@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ*

У статті проаналізовано основні етапи становлення, розвитку взаємовідносин та інтеграційної політики України щодо Європейського Союзу. Автор з'ясовує мотиваційні чинники та спонукальні засади входження незалежної України до демократичного європейського культурно-цивілізаційного простору та інтеграції її до потужного Євросоюзу, який об'єднує нині 27 країн континенту. Наголошується, що ЄС посідає чільне місце в сучасному світі та має вагоме значення для розвитку нашої країни й суспільства на демократичних принципах, що розширення та поглиблення економічних зв'язків із країнами об'єднаної Європи — це засади та підмурок приєднання й бажаного входження України до Європейського Союзу як його повноправного члена. Брюссель на зорі незалежного сходження нашої країни — 2 грудня 1991 р. — ухвалив відповідну Декларацію, у якій схвально поставився до волевиявлення нашого народу й підтримав взятий офіційним Києвом курс незалежного розвитку. Український парламент 5 грудня 1991 р. у Зверненні до парламентів і народів світу, окрім іншого, схвально сприйняв головні положення Декларації Євросоюзу. З підписанням 1994 р. Україною і ЄС строком на 10 років Угоди про партнерство і співробітництво, ратифікованої у 1998 р., взаємовідносини набували здебільшого інтенсивного розвитку та йшли по висхідній.

Визначений курс нашої держави і суспільства на європейську інтеграцію завжди мав підтримку з боку Євросоюзу та його провідних держав-членів. Натомість українська влада, як з'ясовує автор, прово-

* Виконано в рамках держбюджетної теми № 6/25-27 «Партнерство України з ЄС та НАТО в умовах російсько-української війни: стан, проблеми та перспективи».

дила цей курс не завжди послідовно, зокрема у 2003 та у 2013 рр. мали місце певні відхилення. Урядове рішення щодо відтермінування підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС викликало значні турбуленції та призвело до акції протесту спочатку молоді, а з часом і за участі широкої громадськості, що увійшли в історію під визначенням Євромайдан.

Автор аналізує етапи й особливості вітчизняного шляху до Євросоюзу, а також ускладнюючі умови російської військової агресії проти України та можливості прискореного проходження відповідних етапів і процедур після підписання Угоди про асоціацію у 2014 р. та Заявки на вступ до ЄС у 2022 р. після повномасштабного наступу Росії. З'ясовані завдання та труднощі сучасного етапу переговорів і досягнення консенсусу країн-членів Євросоюзу щодо Угоди про вступ України до цього інтеграційного об'єднання.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, інтеграція, партнерство, співробітництво, критерії вступу, державна політика, громадянське суспільство.

Andriy Kudryachenko

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Director of the State Institution "Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine"
5, Leontovich Street, Kyiv, 01030, Ukraine
E-mail: kudani@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

MAIN STAGES AND CHALLENGES OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO THE EUROPEAN UNION DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article analyzes the main stages of the formation, development of relations, and integration policy of Ukraine toward the European Union. The author examines the motivational factors and driving principles behind the accession of independent Ukraine to the democratic European cultural and civilizational space and its integration into the powerful European Union, which today unites 27 countries of the continent. It is emphasised that the EU occupies a prominent place in the modern world and is of great importance for the development of our country and society on democratic principles, that the

expansion and deepening of economic ties with the countries of the united Europe are the foundations and cornerstone of Ukraine's accession and desired entry into the European Union as a full member. At the dawn of Ukraine's independent trajectory, on December 2, 1991, Brussels adopted a Declaration, which welcomed the expression of will by the Ukrainian people and supported the course toward independent development chosen by official Kyiv. On December 5, 1991, the Ukrainian Parliament in its Address to the Parliaments and Peoples of the World, similarly endorsed the fundamental provisions of the European Union's Declaration. With the signing in 1994 of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the EU — a ten-year agreement ratified in 1998 — bilateral relations entered a phase of progressively intensive development and advanced steadily forward.

The chosen course of our state and society toward European integration has always enjoyed support from the European Union and its leading member states. At the same time, as the author notes, the Ukrainian authorities did not always pursue this course consistently; in particular, in 2003 and 2013 there were certain deviations. The government's decision to postpone the signing of the Association Agreement between Ukraine and the EU caused significant turbulence and led to protests, initially involving young people and later broader sections of society, which went down in history as Euromaidan.

The author analyzes the stages and distinctive features of Ukraine's path toward the European Union, including the complicating circumstances of Russia's military aggression against Ukraine and the potential for accelerated progress through the relevant stages and procedures following the signing of the Association Agreement in 2014 and the Application for EU membership in 2022 after Russia's full-scale invasion. The article identifies the objectives and challenges of the current stage of negotiations, as well as the imperative to achieve consensus among EU member states regarding Ukraine's accession to the integration union.

Keywords: *European Union, Ukraine, integration, partnership, cooperation, accession criteria, state policy, civil society.*

Мета статті — розглянути особливості встановлення та розвитку по висхідній взаємовідносин України з Європейським Союзом за період від відновлення нашої державою незалежності — до сьогодення, коли відбувається пошук шляхів досягнення консенсусу країн-членів Євросоюзу та підготовка ними схвального рішення про початок вступних переговорів з Україною, тобто започаткування фінального етапу на шляху входження нашої країни до ЄС. Методологічну основу праці складають принцип історизму, комплексний підхід із використанням загальнонаукових та історичних методів, зокрема проблемно-історичного, узагальнень.

Оригінальність дослідження полягає в розкритті динаміки співпраці двох сторін — України і Євросоюзу, що ґрунтується на усвідомленні спільної європейської долі та історичному прагненні українського народу бути невід’ємною частиною об’єднаної Європи. Проведене дослідження відкриває можливості для різнопланового подальшого використання матеріалів, положень і висновків, а також продовження пошукової роботи в окресленому напрямі європейської інтеграції.

Аналіз джерел і літератури свідчить, що проблематиці, пов’язаній із розвитком відносин України з Європейським Союзом, присвячено доволі значне коло монографій, наукових статей, збірників проведених конференцій, аналітичних, документальних та оглядово-інформативних матеріалів. Проблеми інтеграції нашої країни до європейського простору мають багатовимірний характер і вони стали предметом досліджень науковців різних галузей знань: історичних, економічних, юридичних, державного управління та інших. Питання реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію досліджують вітчизняні вчені: О. Власюк, А. Гальчинський, І. Грицяк, В. Горбулін, С. Віднянський, Я. Жаліло, О. Ковальова, В. Копійка, А. Кудряченко, В. Манжола, А. Мартинов, В. Солошенко, О. Шнирков, Т. Шинкаренко, А. Філіпенко, Г. Яворська та ін.

Окремо слід вказати на наукові праці видатних американських політологів З. Бжезінського та С. Хантінгтона, в яких досліджувалися проблеми взаємодії між Україною та Євросоюзом у контексті геополітичних світових вимірів і через призму розвитку культур та цивілізацій.

Серед наукових досліджень співпраці між Україною та Європейським Союзом становить солідний фундаментальний пласт цикл відповідних колективних монографій інститутів європейських досліджень та всесвітньої історії НАН України — «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (2009), «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку» (2010), «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (2011), «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (2014)¹, а також праці, видані Інститутом історії України НАН України авторів С. Віднянського і А. Мартинова — книга «Об’єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків засновників Європейського Союзу» (2009), актуальні монографії — «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» (2023), «Європейські рецепції України: культурно-цивілізаційні впливи та виміри в минулому та сьогоденні» (2024)²; аналітична доповідь С. Віднянського — «Еволюція взаємовідносин України і Європейського Союзу в умовах російсько-української війни та їх вплив на трансформацію українського суспільства» (2023)³.

Водночас, аналіз сучасного міжнародного стану в Європі і світі, та зокрема євроінтеграційних процесів, свідчить про необхідність подаль-

шого наукового пошуку шляхів вирішення зовнішньополітичних проблем і вдосконалення зовнішньополітичної діяльності України в контексті набуття нашою державною повноправного членства в Європейському Союзі.

З відновленням незалежності та суверенного статусу Україна стала складовою частиною світового співтовариства держав і народів, вона прагнула віднайти оптимальні шляхи входження до сім'ї країн Європи та світу. Європейський континент на рубежі 90-х років XX ст. зазнавав значних політичних, економічних та соціальних зрушень. Це стосувалося як Західної, так і Східної його частини. У Західній Європі дедалі переконливіше поставали позитивні результати інтеграційних процесів, які призвели до формування Європейського Союзу. Натомість у Східній частині дезінтеграційні явища, розвал Східного блоку, Радянського Союзу призвели до поглиблення кризи практично у всіх сферах життя цього кола країн. Тож результати інтеграції країн Західної Європи слушно оцінювалися як досягнення світової цивілізації. Тобто Старий континент, як і в попередні часи — епоху розквіту античної демократії, Відродження чи новітній період — започаткував прогресивні та далекосяжні за наслідками процеси, які визначали щонайменше напрями розвитку Європи, формування об'єднання, яким став нині Європейський Союз.

Парадигма «європейської ідеї», яка значною мірою стала спонукальним чинником повоєнної діяльності лідерів відповідних країн, водночас стала і проявом глибокого усвідомлення потреб мирного розвитку на континенті й подолання негативних тенденцій націоналізму, що домінували в період між двома світовими війнами. З підписанням у 1957 р. Римських договорів було засновано Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) та Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом), що заклали основу для подальшої політичної та економічної інтеграції європейських держав. Тож 1 листопада 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір (який було підписано 7 лютого 1992 р.), який став основою для створення Європейського Союзу у його нинішньому вигляді. Маастрихтський договір закріпив три головні підвалини ЄС: Європейські співтовариства, спільну зовнішню та безпекову політику, а також співпрацю у сфері правосуддя та внутрішніх справ. Договір також передбачав створення передумов щодо єдиної валюти — євро, яка була офіційно введена у 1999 р. Заснування ЄС дало його членам можливість вільно пересуватися та працювати в межах інтеграційного об'єднання, спільно вирішувати питання безпеки, захисту прав людини, а також забезпечувати високі екологічні та соціальні стандарти. Євросоюз також став однією з найпотужніших економічних спільнот у світі.

У своєму розвитку ЄС пройшов кілька етапів, що відрізнялися рівнем розвитку інтеграції, її результатами та розширенням сфер взаємозв'язку.

Долаючи виклики і труднощі, країни-члени Євросоюзу досягали відповідних результатів і соціального прогресу завдяки застосуванню здебільшого економічних важелів і політичних узгоджень, прогресивних форм відносин. Набути членство у об'єднанні ЄС прагнули країни Центрально-Східної Європи та східноєвропейські країни, що постраждали на пострадянських теренах. Для політиків та державних керівників цього регіону віднайдена відповідь інтеграційних об'єднань на виклики наймасштабніших війн, що починалися в Європі, сприймалася досить привабливо в період після подолання понад сорокалітнього блокового протистояння й поділу континенту на сфери впливу наддержав, якими були США та СРСР.

Основними якостями, необхідними для заявки на членство в Євросоюзі, є наявність у країні-претенденті демократичної і плюралістичної системи управління, ринкових засад розвитку економіки та миролюбна політика. А для вступу до ЄС у 1997 р. були схвалені так звані Копенгагенські критерії. Прагнення країн Центрально-Східної Європи відразу після подолання блокового протистояння на континенті долучитися до інтеграційних процесів на Європейському Заході, як ніщо інше, доводило привабливість і прогресивність Євросоюзу.

І на це були, серед іншого, такі важливі аргументи. По-перше, у діяльності ЄС існує величезне незаперечне досягнення — збереження миру між його членами. Тобто, стали подоланими століття попередніх збройних конфліктів та воєн, численні суперечки, претензії та конкурентні прагнення взяти гору. По-друге, завдяки демократичним підходам до досягнення поставлених цілей, Євросоюз зберіг розмаїття національних та регіональних особливостей своїх країн-членів. Різноманітність та повага культурних цінностей, ідентичностей інших є суттєвою ознакою політики Брюсселя — столиці інтеграційного об'єднання Європи. По-третє, ЄС уже став полюсом сили та притягальним прикладом для країн-сусідів. А для України важливим було особливо й те, що налагодження її відносин із цим об'єднанням лягало у площину підтримки незалежності й територіальної цілісності нашої держави та її демократичних перетворень.

Новими вимірами для об'єднання Євросоюзу, його спільноти стали подолання обмежень внутрішніх кордонів (Шенгенська зона з 1992 р.), введення єдиної валюти (з 2002 р.) та єдиного громадянства. Напрочуд привабливими та спонукальними до взаємодії стали права, які випливають із європейського громадянства. Кожен громадянин Європейського Союзу отримав право: 1) вільно пересуватися, проживати та працювати на території будь якої із держав-членів; 2) брати участь у голосуванні та балотуватися на муніципальних і європейських виборах у тій державі, в якій він постійно проживає; 3) на захист своїх прав

дипломатичними та консульськими службами будь якої країни-члена; 4) на звернення до Європарламенту та інших інституцій ЄС з розгляду скарг тощо.

У добу докорінних змін геополітичних засад держав так званої молоді демократії привабливими для них постали обриси формування політичного, економічного і митного Союзу й таких його складових як загальна зовнішня політика і спільна політика в галузі безпеки. Цим цілям підпорядкована також загальна правова політика, зокрема в галузі міграції, надання притулку, візового режиму і т.п. Спільним зусиллям у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю та справі оперативного обміну інформацією з проблем наркотиків й інших негараздів стає в нагоді така структура об'єднання як Європол — спеціалізована агенція Євросоюзу, що створена на виконання Маастрихтського договору (1992 р.). Місце розташування цієї агенції — м. Гаага (Нідерланди).

З перших років постбіполярного поступу Євросоюз із його економічними та соціальними досягненнями потрапляє у коло трьох найбільших торгових партнерів світу поряд із Північноамериканською зоною вільної торгівлі (НАФТА) та групою країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Євросоюз має різні двосторонні угоди з десятками країн світу, а дипломатичні відносини — із 130 країнами. ЄС бере участь у роботі Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), має статус спостерігача в ООН. У 1990-х роках Брюссель на певних договірних засадах підтримує соціально-економічні трансформації у країнах молоді демократії. Досягнення держав-членів Євросоюзу, як і високі екологічні стандарти й норми, приваблювали ближніх та інших сусідів інтеграційного об'єднання.

Прагнення офіційного Києва приєднатися до європейських інтеграційних процесів стало цілком природнім. Європейський вибір України ґрунтується на життєво важливих інтересах та історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи. Набуття членства України у Європейському Союзі сприймалося політиками та суспільством запорукою зміцнення глобальної безпеки, забезпечення стабільності та уникнення передумов для поновлення штучних бар'єрів із демократіями континенту. У цьому зв'язку детермінантами постали не лише політичні розрахунки, але й об'єктивна географічна належність до Європи, історичні зв'язки, розвиток та потенційні можливості України.

До числа спонукальних мотивів процесу долучення нашої країни до європейських структур важливим є те, що вона цілком європейська і велика країна з поміж інших колишніх республік розчленованого Радянського Союзу. Інші є порівняно малими країнами, або переважно (скажімо, Росія), чи навіть цілком (як Казахстан і країни Центральної Азії)

неєвропейськими. Суттєво, що Україна є п'ятою за чисельністю населення і першою за територією європейською країною. Саме в силу цих чинників цілком природним став її потяг до європейських економічних та політичних структур. Підкреслю, що в «Основних напрямках зовнішньої політики України»⁴, затверджених Верховною Радою України ще у 1993 р., ця мета окреслена однією із пріоритетних.

Євросоюз у цьому контексті має провідне значення. Адже розвиток і поглиблення економічних зв'язків із країнами ЄС — це засади та підмурок того, що з часом стане можливим приєднання України до Європейського Союзу як повноправного члена. З іншого боку, Брюссель на зорі незалежного сходження України — наступного дня після референдуму щодо незалежного розвитку, тобто 2 грудня 1991 р. — ухвалив відповідну Декларацію стосовно підтримки лінії офіційного Києва. Адже у державах Європейської спільноти високо шанували й шанують вільні вибори, демократію й тому схвально поставилися до волевиявлення нашого народу. У відповідь Верховна Рада України 5 грудня 1991 р. ухвалила Звернення до парламентів і народів світу, в якому, зокрема висловила вдячність стосовно головних положень Декларації Євросоюзу.

Однак слід зазначити, що був певний період (не в останню чергу через політичну невизначеність і боротьбу різних політичних сил у Києві), коли провідні західні держави практично ігнорували Україну, вони були неготові ані психологічно, ані політично до сприйняття факту її незалежного існування⁵. У Брюсселі мали місце вагання стосовно дієвої підтримки України, і віддавалася перевага відносинам із Росією. Однак досить скоро провідники багатьох держав визначилися, що добрі взаємовідносини з Україною і Росією — на користь загальноєвропейському розвитку.

Уже восени 1992 р. Київ сформулював чіткий підхід стосовно введення відносин Україна — ЄС на постійну й належну правову основу. В жовтні 1993 р. ЄС відкрив у Києві своє представництво. Наступні переговори експертів, зацікавлених відомств обернулися бажаним результатом — підписанням у червні 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) поміж двома сторонами — Україною і Євросоюзом на десять років. Це стало дієвим випереджувальним кроком. Хоча на ратифікацію Угоди всіма країнами-членами пішло майже 4 роки, вона набрала чинності 1 березня 1998 р. і надавала Україні статусу найбільшого сприяння, особливо в економічній сфері⁶.

Основними цілями Угоди визначалися:

- розвиток тісних політичних відносин шляхом постійного діалогу з політичних питань;
- сприяння торгівлі та інвестиціям і гармонійним економічним стосункам;

- створення основи для взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, науково-технічного і культурного співробітництва;
- підтримка України у її зусиллях щодо зміцнення демократії та завершення переходу до ринкової економіки.

До набрання чинності УПС Брюссель ухвалив низку важливих політичних та економічних рішень стосовно Києва. Стратегія ЄС щодо України була сформульована Європейською Комісією у квітні 1994 р. Рада Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. ухвалила спеціальну резолюцію про ставлення до України, а 28 листопада 1994 р. держави — члени Євросоюзу заявили про свою Спільну позицію щодо України. Європейський Союз висловився за незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України, її економічну стабілізацію й ринкові реформи, інтеграцію України у світовий економічний порядок. З 1 січня 1993 р. Україна стала користуватися перевагами Генералізованої схеми преференцій, яка була чітким переліком тарифів для промислових і сільськогосподарських товарів, що є навіть нижчими за тарифи, що надаються за статусом країні найбільшого сприяння.

Слід зазначити, що Україна стала першою з країн СНД, яка започаткувала партнерство і співробітництво з ЄС у визначених в Угоді 28 сферах, у яких сторони-підписанти ствердили намір розвивати співпрацю. До переліку цих сфер належали: промисловість; захист та заохочення інвестицій; державні закупівлі; стандарти та оцінка відповідностей (сертифікація); гірничодобувна та сировинна промисловість; наука і техніка; освіта і навчання; сільське господарство; енергетика; цивільна ядерна галузь; охорона довкілля; транспорт; космічна промисловість; поштова служба та телекомунікації; фінансові послуги; боротьба з «відмиванням» грошей, одержаних злочинним шляхом; валютна політика; регіональний розвиток; соціальна сфера (охорона здоров'я та безпека, працевлаштування, соціальний захист); туризм; мале та середнє підприємництво; інформація та зв'язок; захист прав споживачів; митна справа; статистика; економіка; боротьба з наркотичним бізнесом; культура.

Брюссель та його структури ретельно ставилися до розвитку відносин з офіційним Києвом. Так, для моніторингу економічного й торговельного співробітництва України і ЄС у березні 1995 р. було створено Спільний комітет, який з набранням чинності УПС замінила Рада зі співробітництва. Вже з 1 лютого 1996 р. набрала чинності Тимчасова угода про торгівлю та питання, що стосуються торгівлі. У травні 1996 р. Європейський Союз у Декларації щодо України визнавав її державою з перехідною економікою. Це рішення допомагало українському уряду розв'язувати проблеми, пов'язані зі вступом до СОТ, і підвищувало шанси для отримання фінансової допомоги й кредитів від європейських структур.

У грудні 1996 р. ЄС ухвалив План дій щодо України, з вересня 1997 р. започаткував проведення регулярних самітів Україна — ЄС.

Зусилля України у сфері політичних та економічних перетворень були схвалені у Спільній заяві, яку США та Європейський Союз оприлюднили у Вашингтоні 5 грудня 1997 р. А 30 червня 1999 р. Україна та ЄС підписали кредитну угоду та меморандум про взаєморозуміння, які спрямовувалися на розв'язання проблем України у зв'язку з мікрофінансовою допомогою та платіжним балансом. Окремо виділялася допомога нашої державі у справі подолання наслідків ядерної катастрофи на Чорнобильській АЕС.

У жовтні 2000 р. Рада ЄС ухвалила постанову про вилучення України з переліку країн неринкової економіки та поширення на неї у рамках антидемпінгових розслідувань порядку визначення «нормальної вартості» згідно з правилами, що застосовуються до країн ринкової економіки. Іншими словами, Брюссель нарощував зусилля щодо підтримки України, розвитку не лише партнерських відносин, але і співпраці в окреслених сферах.

Відповідні заходи та політику нарощування взаємовідносин слід відзначити і з боку України. Досить важливим стало те, що через чотири роки після укладення УПС у Лісабоні президент України своїм указом від 11 червня 1998 р. № 615/98 затвердив «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу». У цьому документі досягнення членства нашої країни у інтеграційному об'єднанні визначалося як довгострокова стратегічна мета. А вже 14 вересня 2000 р. глава Української держави указом за № 1072/2000 затвердив «Програму інтеграції України до Європейського Союзу»⁷.

Слід зазначити, що важливою складовою у виробленні та оформленні зовнішньополітичної, стратегічно важливої програми європейської інтеграції була участь вітчизняних дипломатів. Вони вели інтенсивні переговори на відповідних рівнях і підготували прихильне й позитивне сприйняття як у суспільстві, так і політиками країн-партнерів нових ініціатив українського державного керівництва. Так, мені пригадується позитивна практика, яка передувала ухваленню програми європейської інтеграції України. Тоді цьому рішенню передували на високому державному рівні зустрічі, перемовини українських дипломатів із представниками ще Європи-15. Проводилася роз'яснювальна робота вітчизняною дипломатією до і після затвердження цієї стратегії та програми.

Працюючи радником-посланником Посольства України у ФРН, мені доводилося організовувати чимало відповідних заходів, забезпечувати їх цілеспрямованість, роз'яснювальний рівень для дипломатів і політиків у країні перебування. Скажімо, у стислі терміни вдалося організувати на

максимально високому рівні зустрічі у Німецькому бундестазі, Відомстві федерального канцлера та МЗС ФРН Першого заступника міністра закордонних справ України Антона Бутейка. Глава держави, виходячи з вищих інтересів та міркувань досягнення успіхів переговорної місії Бутейка, надав йому підвищений статус — спеціального представника українського уряду з питань євроінтеграції. Тож у цьому статусі А. Бутейко з роз'яснювальною метою відвідав 13 із 15 держав-членів ЄС, провів понад 40 зустрічей з їхніми керівниками на відповідному рівні⁸. Всі ці заходи як превентивна дипломатія складали відповідний дипломатичний супровід державної стратегії, забезпечували адекватне сприйняття політики України стосовно Євросоюзу. Відповідно, співпраця Києва з ЄС на політичному рівні була одним із перших успіхів української дипломатії.

Основними формами співробітництва України і Європейського Союзу впродовж тривалого часу були: технічна допомога, торгівля та інвестиційна діяльність. Технічна допомога в рамках програми TACIS надавалася Україні переважно в таких сферах, як ядерна безпека, захист довкілля, реструктуризація державних підприємств, розвиток приватного сектору економіки.

В експорті продукції нашої країни до ЄС протягом тривалого часу переважали товари з низьким ступенем обробки. Імпорт з ЄС представлений промисловими товарами, машинами, транспортним обладнанням. Тож у зовнішньоторговельному обороті частка України незначна, такими ж були обсяги прямих інвестицій із країн ЄС. Водночас Брюссель швидко став другим найбільшим торговим партнером Києва після Москви та найбільшим за межами СНД. Лібералізація виробничо-комерційної діяльності загалом та експортно-імпорتنих операцій зокрема вважається запорукою успішного просування України до європейського інтеграційного простору.

У сфері співробітництва України і Євросоюзу нерідко виникали гострі проблеми. Вітчизняні дослідники В. Будкін, В. Сіденко, І. Бураковський слушно відзначали, що законодавчо було передбачено далеко не всі особливості створення механізму взаємодії української економіки з європейським ринком. Ба більше, цей механізм не завжди узгоджувався з логікою внутрішніх реформ. Труднощі, а то навіть певні збочення перехідного періоду давалися взнаки. З іншого боку, провідні країни-члени ЄС відмовилися від співпраці щодо українського вантажного літака АН-70, незважаючи на очевидні його переваги над європейським аналогом як за ціною, так і технічним рівнем.

Водночас, Москва прагнула долучити Київ до різного роду інтеграційних проєктів пострадянських країн. Саме таким цілям слугувало формування Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном і

Білоруссю, що фактичною межувало з відмовою від європейського вектора. Президент Л.Кучма у 2003 р. підписав цю угоду. Звичайно, що цей крок затьмарював європейські перспективи, і такі підходи сприймалися негативно як на Заході, так і в нашій країні. Для прикладу вкажу на реакцію А.Д. Бутейка, який на той час працював Надзвичайним і Повноважним послом України в Румунії. На знак рішучого неприйняття лінії Президента України він подав у політичну відставку зі своєї посади та дипломатичної служби взагалі. Це був не просто мужній вчинок дипломата-патріота, він став досить гучною дипломатичною сенсацією та яскравим прикладом відстоювання стратегічних інтересів держави Україна її патріотом та непересічним дипломатом. Адже А.Бутейко ще у Адміністрації Президента Л. Кравчука обіймав одночасно посаду керівника зовнішньополітичного управління і радника глави держави із проблематики зовнішньої політики. Тобто він по факту належав до когорти фундаторів зовнішньої політики України.

Загалом взаємовідносини України та Європейського Союзу протягом першого десятиліття, за висловом британської дослідниці Катарини Вольчук, мали вигляд «інтеграції без європеїзації»⁹. Відносини визначалися як співпраця та партнерство. Для українських владних еліт т.зв. європейський вектор був радше засобом їх легітимації і в середині країни, і за її кордонами. Натомість громадяни країни брали об'єднану Європу за взірець високих життєвих стандартів і впорядкованості усіх життєвих сфер.

Відомо, що Брюссель був небайдужим щодо президентських виборів в Україні наприкінці 2004 р., обстоював мирний шлях подолання протистояння, був прихильником Віктора Ющенка та, зрештою, підтримав його прихід до влади. Вже 13 січня 2005 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію щодо результату президентських виборів в Україні, у якій привітав проведення чесних виборів і закликав Раду ЄС, Єврокомісію та країни-члени переглянути попередню практику співробітництва з Україною й розвивати з Києвом тісніші зв'язки, а також визначити окреслені перспективи щодо української євроінтеграції у контексті майбутнього повноправного її членства в об'єднанні.

В. Ющенко з перших днів свого президентства неодноразово заявляв, що єдиним варіантом для розвитку України є повна економічна та політична інтеграція до ЄС і НАТО. Тож уже 12 лютого 2005 р. Кабінет Міністрів України затвердив План дій «Україна — Європейський Союз. Європейська політика сусідства»¹⁰, а 21 лютого його схвалила Рада з питань співпраці Україна — ЄС. У цьому документі наголошувалося, що розширення Євросоюзу, яке відбулося 1 травня 2004 р., призвело до історичних змін політичних, географічних та економічних умов співпраці обох сторін, що відтепер вони мають спільний кордон і є безпосередніми

сусідами. Все це уможливило посилення їх політичної та економічної взаємодії. Також у Плані дій наголошувалося, що сторони мають розвивати якомога тісніші відносини, які виходитимуть поза рамки співробітництва, до поступової економічної інтеграції та поглиблення їх політичного співробітництва, а також покликані сприяти утвердженню стабільності, безпеки й добробуту в регіоні. Сторони об'єднують спільні цінності та перспективи, а виконання цього Плану дій мало відбуватися в рамках Європейської політики сусідства, щоб не допустити появи нових розподільчих ліній у Європі. Швидкість прогресу у відносинах була залежною від конкретних досягнень Києва у виконанні взятих зобов'язань та наближення українського законодавства до норм і стандартів, що існують у законодавстві Європейського Союзу. Міцну основу для подальшої економічної інтеграції покликані закласти вступ України до СОТ та спільні зусилля по створенню Зони вільної торгівлі ЄС — Україна.

Відтак 26 липня того ж року Президент України Віктор Ющенко в односторонньому порядку встановив безвізовий режим для громадян держав-членів Євросоюзу. На 9-му саміті Україна — ЄС у Києві Європейський Союз підтвердив свою готовність розпочати консультації щодо укладення нової посиленої угоди з Україною. І вже 23 грудня Рада Європейського Союзу надала Україні статус країни з ринковою економікою. 1 січня 2008 р. набула чинності Угода про спрощення оформлення віз, а в жовтні почався діалог щодо встановлення безвізового режиму між Україною та ЄС у довгостроковій перспективі.

Під час 12-го саміту Україна — ЄС у Парижі, що відбувся 9 вересня 2008 р., сторони досягли домовленості, що нова посилена угода між Києвом та Брюсселем матиме назву Угода про асоціацію. 25 листопада 2010 р. Європарламент ухвалив резолюцію щодо України, у якій наголосив, що Україна має право подати заявку на членство в Євросоюзі та має європейську перспективу. На 15-му саміті Україна — ЄС у Києві, що відбувся 19 грудня 2011 р., було оголошено про завершення переговорів щодо майбутньої Угоди про асоціацію, що у сторін немає принципових розбіжностей.

Протягом майже двох років сторони вели ще робочі зустрічі та «знімали» шляхом узгоджень технічні питання, які ще мали місце. І коли вже все було готове до підписання Угоди, 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України на чолі з М. Азаровим раптово ухвалив рішення щодо відтермінування підписання спільного документа про асоціацію між Україною та ЄС. Це призвело до акцій протесту спочатку молоді, а з часом і широкої громадськості, що увійшли в історію під назвою Євромайдан. 29 листопада того ж року президент України В. Янукович не підписав очікувану Угоду про асоціацію з ЄС на саміті у Вільнюсі,

практично через тиск Росії. Він виходив із необхідності проведення тристоронніх переговорів за участю України, Росії та ЄС. Натомість Брюссель категорично наполягав на тому, що це справа виключно компетенції двох сторін без участі Москви.

Спроба команди В. Януковича розігнати Євромайдан наступного дня призвела до посилення протестів, їх зростаючої підтримки та широких заходів спротиву режиму, які зрештою отримали назву Революція Гідності. 20 грудня Європейська рада підтвердила готовність ЄС підписати Угоду про асоціацію, як тільки Україна буде готова до цього заходу. Тож після Перемоги Революції Гідності, 21 березня 2014 р., у Брюсселі Прем'єр-міністр України А. Яценюк та лідери країн Євросоюзу підписали політичну частину Угоди про асоціацію. А вже 27 червня в Брюсселі у межах саміту ЄС новообраний Президент України П. Порошенко та лідери країн Євросоюзу підписали її економічну частину. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та з 28 країнами-членами Європейського Союзу¹¹. Верховна Рада України того дня також ухвалила заяву «Про європейський вибір України»¹².

В Угоді про асоціацію між Україною та Євросоюзом чітко наголошується, що цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. Далі однозначно вказано, що метою цього формату відносин є три наступні складові позиції: 1) сприяти поступовому зближенню договірних сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах; 2) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес; 3) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р.

У цьому зв'язку та з огляду на наступні закиди Кремля щодо вибору Києва про входження до євроатлантичного ареалу хочу звернути увагу на наступне. У тексті Угоди, в посиланнях на спільні засади й безпекові міжнародні документи не згадується ухвалена в Стамбулі в листопаді 1999 р. на саміті ОБСЄ «Хартія європейської безпеки — концепція безпеки світового співтовариства, орієнтована на XXI століття». А в її основу були покладені два положення колективності, що розміщені у 8 та 9 статтях другого розділу «Загальні принципи». Там стверджується, що країни-підписанти мають будувати свої відносини відповідно до концепції загальної та всеосяжної безпеки, керуючись принципами рівноправ-

ного партнерства, солідарності та транспарентності. А це означає, що «безпека кожної держави-учасниці нерозривно пов'язана з безпекою всіх інших», що країни-підписанти «будуть розглядати людські, економічні та військово-політичні виміри безпеки як єдине ціле». Також указувалося на «першочергову відповідальність Ради безпеки ООН за підтримку міжнародного миру»¹³. Зазначені положення поставали засадничими, і це був своєрідний компроміс із Москвою в контексті досить швидкого розширення НАТО та Євросоюзу. Адже в подальшій аргументації гострих та категоричних заперечень Москви щодо зовнішньополітичного вибору України її очільники неодноразово посилалися на документи й рішення саме ухвалені у Стамбулі у 1999 р.

Зосереджуючись на розкритті інтеграційного курсу України, відзначу наступне. За підсумками 2014 р. ЄС став головним торговельним партнером України як за експортом, так і за імпортом товарів. Як і у випадку з Угодою про партнерство і співробітництво, процес набрання чинності положень Угоди про асоціацію був також тривалим. Відтак 1 січня 2016 р. почалося тимчасове застосування Угоди в частині, що регламентує зону вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом.

Вже 17 травня 2017 р. Європарламент та Рада ЄС ухвалили рішення про безвізовий режим для громадян України, який набув чинності з 11 червня. І лише 1 вересня 2017 року Угода про асоціацію між Києвом та Брюсселем набрала чинності в повному обсязі. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада України конституційною більшістю (334 голосами) внесла поправки до Основного закону країни, які закріпили курс на повноправне членство України в ЄС та НАТО¹⁴.

І як це не дивно, на перший погляд, пришвидшення проходження процесу всіх євроінтеграційних процедур детермінувало російське повномасштабне агресивне вторгнення 24 лютого 2022 р. Зокрема, на рік раніше запланованого, 16 березня 2022 р., Україна приєдналася до об'єднаної енергосистеми континентальної Європи ENTSO-E. Енергосистеми нашої країни та сусідньої Молдови повною мірою було синхронізовано з енергомережею об'єднаної Європи. 28 лютого 2022 р. очільник держави — Президент України В.Зеленський — підписав заявку на вступ України до ЄС. У рекордні часові рамки — практично за чотири місяці, а саме — 23 червня, Україна отримала високий статус кандидата на членство в Європейському Союзі. А вже 14 грудня 2023 р. Рада Європейського Союзу вирішила розпочати переговори щодо вступу України до ЄС.

У 2024 році Україна нарощувала кроки й динамічно просувалася на шляху до членства в Євросоюзі та дедалі більше інтегруватись у європейську спільноту. Вже 25 червня у Люксембурзі відбулася перша міжурядова конференція Україна — ЄС на рівні міністрів, яка ознаменувала

офіційний старт переговорів із Європейським Союзом про членство. Наша країна вже створила дієву структуру забезпечення переговорного процесу та з'ясування зробленого у контексті вступу до ЄС. У липні Європейська Комісія та Україна розпочали скринінг (аналіз готовності) — процес оцінки українського законодавства на предмет його відповідності європейському праву в кожному з 35 переговорних розділів, що поділені на шість тематичних кластерів.

Досить суттєво, що 30 жовтня 2024 р. Єврокомісія презентувала Звіт у межах Пакету розширення Європейського Союзу і, зокрема, оцінку щодо річного прогресу України у реформах і трансформаціях на шляху до членства в ЄС по всіх переговорних розділах. У ньому міститься позитивна оцінка прогресу нашої країни та є рекомендація щодо відкриття переговорних кластерів якомога раніше у 2025 році¹⁵.

У Звіті наголошено, що попри триваючу повномасштабну війну Росії проти України, в останній продовжуються масштабні трансформації на шляху до членства в Євросоюзі. За словами тогочасної Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції — Міністра юстиції України Ольги Стефанишої, у Звіті, Європейська Комісія відзначила відданість нашої країни фундаментальним реформам та досягненню системних трансформацій. Наголошено на зусиллях та прогресі України в контексті секторальної інтеграції та доступу до внутрішнього ринку ЄС. Зі слів урядовиці, Європейська Комісія підтвердила, що Україна залишається відкритою демократичною державою, у країні дотримані всі принципи, які дозволяють їй рухатись і відкривати відповідні переговорні розділи.

Зазначу, що процес приєднання до Європейського Союзу передбачає виконання так званих Копенгагенських критеріїв, адаптацію законодавства й інституційної спроможності країни-кандидатки до стандартів Євросоюзу, котра і складає основу етапу, названого «переговорами про вступ». Для ефективного управління цим процесом переговори структуровані та охоплюють різні сфери *Acquis communautaire* ЄС.

На початок поточного 2025 р. офіційні представники України та Євросоюзу провели 12 переговорних двосторонніх зустрічей. Зокрема, повністю завершено підготовку Кластера 1 «Основи процесу вступу до ЄС» та започатковано перевірку за Кластером 2 «Внутрішній ринок». Українські державні структури розпочали розробку Дорожніх карт за сферою верховенства права, реформи державного управління та функціонування демократичних інституцій, які передбачені Переговорною рамкою про вступ України до ЄС. Уже напрацьовані попередні версії карт, що будуть схвалені після виходу скринінгового звіту Європейської комісії.

Звичайно, що процес входження країни-претендента до ЄС передбачає консенсус, одностайну прихильність до цього усіх країн-членів об'єднання. У нашому випадку з цим не все так просто, адже є окремі країни, які з тих чи інших причин заперечують таку перспективу для Києва. Все це потрібно враховувати Українській державі та проводити відповідну політику й навіть здійснювати превентивні заходи. Наголошу, що 26 червня 2025 р. на саміті ЄС Угорщина заблокувала відкриття першого переговорного кластера з Україною, попри висновки Єврокомісії, що Україна готова до цього. Прем'єр-міністр Віктор Орбан, який раніше мав претензії до дотримання прав нацменшин в Україні, вказував, що тепер бачить проблеми, пов'язані з війною. Тобто був відсутній необхідний консенсус щодо переговорних заходів.

А в липні — серпні 2025 р. через політичні процеси в Україні та зміни законодавства стосовно Національного агентства по боротьбі з корупцією й Спеціальної антикорупційної прокуратури розширилося число чинників, які загальмували відкриття переговорів по кластерам. Так тема вступу нашої країни до ЄС опинилася на вістрі порядку денного й заперечення вийшли вже на значно вищий рівень. Адже відомо, що переговори є не лише наслідком технічної готовності країни-претендента звітувати про реформи, а й результатом політичного рішення Євросоюзу і всіх країн-членів.

Тож з огляду на зміни законодавства, які обмежували можливості Національного антикорупційного бюро та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, керівництво ЄС та посадовці Брюсселя, а також окремі лідери країн-членів об'єднаної Європи досить критично поставилися до цього. За оцінками європейських партнерів, Закон України № 12414, який 22 липня підписав Президент В. Зеленський, відчутно обмежував незалежність НАБУ і САП, підпорядковуючи їх рішенням генерального прокурора. Того ж дня 22 липня в Україні розпочалися акції протесту. Європейські очільники висловили своє занепокоєння, а Єврокомісарка з питань розширення Марта Кос передала Україні чітку позицію Брюсселя, що закон суперечить зобов'язанням, узгодженим у Дорожніх картах щодо переговорів про вступ до ЄС, та вважається відходом у виконанні рекомендацій Європейської Комісії.

Хоча українська сторона в авральному порядку скасувала законодавчі обмеження названих органів, але ці турбуленції мали негативні конотації і наслідки. Результатом стало відтермінування розгляду трьох кластерів, за якими було завершено двосторонній скринінг, — Фундаментальні сфери; Внутрішній ринок; Зовнішні відносини¹⁶.

Звичайно, що боротьба з корупцією — це не лише законодавство, а процес набагато масштабніший і охоплює різноманітні сфери: від

держзакупівель до службових призначень і статистики. Однак прагнення влади підпорядкувати антикорупційні органи спотворювали засадничі принципи євроінтеграційного курсу. Цей перебіг подій також посилив аргументацію окремих країн Євросоюзу, які намагаються відмовити українським інтеграційним прагненням. Глава МЗС Угорщини П. Сійярто наприкінці літа 2025 р. пояснював заяви Будапешта, що угорська влада не дозволить «проштовхнути Україну в ЄС», тим, що це, за його словами, не лише знищить угорських фермерів і продовольчу безпеку, а також «дозволить українській мафії проникнути в Угорщину»¹⁷.

Навіть виправлене становище із законодавством в Україні накладало певний негативний шлейф на бажаний перебіг подій. Хоча активні прибічники української інтеграції до об'єднаної Європи, наприклад, Литва запропонувала розпочати переговори про вступ України та Молдови до ЄС без згоди Угорщини. Президент США Д.Трамп, зі свого боку, зміг переконати прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана припинити спротив переговорам щодо вступу України до Євросоюзу. Тож блокування євроінтеграційного поступу нашої держави з боку офіційного Будапешта, за словами президента В. Зеленського, виглядає особливо дивно й на тлі того, що навіть російська сторона вже фактично змирилася з євроінтеграцією Києва¹⁸. Відтак Українській державі потрібно повністю виконати й дотримуватися європейських демократичних стандартів, а владі та вітчизняній дипломатії слід наполегливо працювати, щоби зняти заперечення й підстави, які ще мають місце в позиції окремих країн.

Отже, проаналізувавши розглянуту тему, є достатні підстави зробити наступні висновки. По-перше, євро інтеграційний курс України є стратегічно виправданим як з цивілізаційного, історичного, географічного, так і соціально-економічного вимірів. Адже на час здобуття Україною незалежності Європейський Союз перетворився на потужне макрорегіональне об'єднання розвинутих держав та став і є нині привабливим прикладом політико-економічного об'єднання цивілізаційно споріднених народів з метою ефективнішого їх розвитку за сучасних умов і глобальних викликів.

По-друге, навіть побіжний аналіз пройденого Україною шляху до ЄС свідчить, що це був і є ще досить непростий шлях, який потребував докорінних трансформацій у державі та суспільстві. Довершення цього шляху вимагає імплементації європейських демократичних засад організації державної влади, правових норм, належного соціально-економічного піднесення та розвитку громадянського суспільства.

По-третє, з огляду на нинішнє становище нашої країни, її непохитне протистояння ворожій російській навалі, членство України в Європейському Союзі є своєрідним викликом. Ба більше, належність до ЄС, цього

потужного самостійного геополітичного центру впливу постає однією із важливих складових спектру гарантій безпеки, які має отримати Київ по припиненню російської воєнної агресії.

Четверте, Україна має повністю виконати і дотримуватися європейських демократичних стандартів та докладати чималих політико-дипломатичних зусиль, щоби країни Євросоюзу ухвалили уже найближчим часом прийнятне рішення про початок вступних переговорів. У такий спосіб буде відкрито новий, практично фінальний етап на шляху вступу нашої країни до ЄС.

П'яте, заключний етап на цьому шляху може тривати дещо довше відносно наших оптимістичних очікувань, до чого мають бути готовими держава й суспільство та не втрачати віру й наполегливість у досягненні мети. Конкретні часові проміжки, які в минулому мали місце, — мінімальну та максимальну тривалість між переговорами й безпосередньою ратифікацією Угоди про вступ, варто враховувати та мати на увазі українській стороні. Найшвидше до ЄС приєдналась Данія — це відбулося за 2,5 роки, а Хорватія аналогічний шлях пройшла лише за неповні 8 років.

Тобто попереду нас чекають досить відповідальні та надихаючі кроки. На порядку денному стоїть відкриття й довершення всіх переговорних кластерів у межах переговорів про вступ нашої країни до ЄС; забезпечення висновку Європейської комісії на предмет готовності Києва до членства; однастайне голосування держав-членів Євросоюзу щодо підписання Угоди про вступ України до об'єднання та, насамкінець, ратифікація Угоди про вступ України до ЄС на майданчиках Європарламенту й національних парламентів усіх країн-членів інтеграційного об'єднання. Тож оптимістичний перебіг подій має уможливити набуття Україною членства у Європейському Союзі до 2030 року.

¹ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. Наук. ред. А.І. Кудряченко. К.: Фенікс, 2009. 544 с.; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: кол. монографія. Наук. ред. А.І. Кудряченко. К.: Унів-т «Україна», 2010. 405 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: кол. монографія. Наук. ред. А.І. Кудряченко. Київ: Фенікс, 2011. 632 с.; Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: кол. монографія. Наук. ред. А.І. Кудряченко. К.: Фенікс, 2014. 444 с.

² Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків засновників Європейського Союзу. К.: Інститут історії України, 2009. 376 с.; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. К.: Інститут історії України, 2023. 264 с.; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Європейські рецепції України: культурно-цивілізаційні впливи та виміри в минулому та сьогоденні. К.: Інститут історії України, 2024. 187 с.

³ Віднянський, С.В. Еволюція взаємовідносин України і Європейського Союзу в умовах російсько-української війни та їх вплив на трансформацію українського суспільства. Аналіт. доповідь. К.: Інститут історії України, 2023. 64 с.

⁴ Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>.

⁵ Зленко А.М. Формування та реалізація концептуальних засад зовнішньої політики України. *Україна дипломатична*. 2007. Вип. 8. С. 620.

⁶ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

⁷ Указ Президента України від 11 червня 1998 року № 615 «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/615/98>; Указ Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072 «Про програму інтеграції України до Європейського Союзу». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>

⁸ Кудряченко А.І. Місце і роль дипломатичної еліти у визначенні і реалізації зовнішньої політики Української держави. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 45. С. 80.

⁹ Wolczuk K. Integration Without Europeanization: Ukraine and its Policy towards the European Union. EUI Working Paper RSCAS. — № 2004/15.

¹⁰ План дій «Україна — Європейський Союз. Європейська політика сусідства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text

¹¹ УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6#Text

¹² ПОСТАНОВА Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18#Text>

¹³ Хартія Європейської безпеки (Стамбул 19 листопада 1999 року) Хартія № 994_166 від 19.11.1999. URL: https://zakononline.ua/documents/show/200333_200398

¹⁴ ЗАКОН УКРАЇНИ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

¹⁵ Єврокомісія представила Звіт щодо прогресу України в межах Пакету розширення 2024. Наш шлях до ЄС. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/yevrokomisiya-predstavyla-zvit-shhodo-progresu-ukrayiny-v-mezhah-paketu-rozshy-rennya-2024>

¹⁶ Шавченко Т., Яценко А. Шість кластерів і одна проблема: як відбуваються переговори про вступ України до ЄС. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/peregovory-pro-vstup>

¹⁷ Сійярто заявив, що Угорщина не дасть відкрити переговорні розділи щодо вступу України до ЄС. URL: <https://www.5.ua/svit/siiarto-zaiavyv-shcho-uhorshchyna-ne-dast-vidkryty-perehovorni-rozdily-shhodo-vstupu-ukrainy-do-yes-358902.htm>

¹⁸ Зеленський: навіть Путін не проти членства України в ЄС, позиція Угорщини виглядає дивною. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zelenskiy-navit-putin-proti-chlenstva-ukrayini-1757070638.html>

REFERENCES

1. Kudriachenko, A.I. (Eds.). (2010). *Kul'turno-tsyvilizatsijnij prostir Yevropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku: kol. monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kudriachenko, A.I. (2010). Mistse i rol' dyplomatychnoi elity u vyznachenni i realizatsii zovnishn'oi polityky Ukrain'skoi derzhavy. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 45, 80 [in Ukrainian].
3. Kudriachenko, A.I. (Eds.). (2011). *Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn: kol. monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kudriachenko, A.I. (Eds.). (2009). *Ukraina v Yevropi: poshuky spil'noho majbutn'oho*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
5. Kudriachenko, A.I. (Eds.). (2014). *Suchasni ievropejs'ki kul'turno-istorychni tsinnosti v konteksti vyklykiv hlobalizatsii: kol. monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Osnovni napriamy zovnishn'oi polityky Ukrainy, skhvaleni Postanovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 2 lypnia 1993 r.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> [in Ukrainian].
7. *Plan dij Ukraina — Yevropejs'kyj Soiuz. Yevropejs'ka polityka susidstva.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text [in Ukrainian].
8. *POSTANOVA Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro ievropejs'kyj vybir Ukrainy.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18#Text> [in Ukrainian].
9. *Sijiar to zaiavyv, scho Uhorschyna ne dast' vidkryty perehovorni rozdily schodo vstupu Ukrainy do YeS.* <https://www.5.ua/svit/siiiar-to-zaiavyv-shcho-uhorshchyna-ne-dast-vidkryty-perehovorni-rozdily-shchodo-vstupu-ukrainy-do-yes-358902.htm> [in Ukrainian].
10. Shavchenko, T., & Yaschenko, A. *Shist' klasteriv i odna problema: iak vidbuvaiut'sia perehovory pro vstup Ukrainy do YeS.* <https://cedem.org.ua/analytics/peregovory-pro-vstup> [in Ukrainian].
11. *UHODA PRO ASOTsIATsIYu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropejs'kym Soiuzom, Yevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i ikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6#Text [in Ukrainian].
12. *Uhoda pro partnerstvo i spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropejs'kymy Spivtovarystvamy ta ikh derzhavamy-chlenamy vid 14 chervnia 1994 roku.* http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012 [in Ukrainian].
13. *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 chervnia 1998 roku № 615 Pro zatverdzhennia Stratehii intehratsii Ukrainy do Yevropejs'koho Soiuzu.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/615/98> [in Ukrainian].
14. *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2000 roku № 1072 Pro prohramu intehratsii Ukrainy do Yevropejs'koho Soiuzu.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> [in Ukrainian].
15. Vidnyanskyj, S.V. (2023). *Evoliutsiia vzaiemovidnosyn Ukrainy i Yevropejs'koho Soiuzu v umovakh rosijs'ko-ukrains'koi vijny ta ikh vplyv na transformatsiiu ukrains'koho suspil'stva*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2009). *Ob'iednana Yevropa: vid mrii do real'nosti. Istorychni narysy pro bat'kiv zasnovnykiv Yevropejs'koho Soiuzu*. Kyiv [in Ukrainian].

17. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2023). *Rosijs'ko-ukrains'ka vijna ta mizh-narodne spivtovarystvo*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2024). *Yevropejs'ki retseptsii Ukrainy: kul'turno-tsivilizatsijni vplyvy ta vymiry v mynulomu ta s'ohodenni*. Kyiv [in Ukrainian].
19. ZAKON UKRAYNY Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (schodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttia povnopravnogo chlenstva Ukrainy v Yevropejs'komu Soiuzi ta v Orhanizatsii Pivnichnoatlantychnoho dohovoru). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> [in Ukrainian].
20. Zelens'kyj: navit' Putin ne proty chlenstva Ukrainy v YeS, pozytsiia Uhorschyny vyhladaie dyvnoi. <https://www.rbc.ua/rus/news/zelenskiy-navit-putin-proti-chlenstva-ukrayini-1757070638.html> [in Ukrainian].
21. Zlenko, A.M. (2007). Formuvannia ta realizatsiia kontseptual'nykh zasad zovnishn'oi polityky Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 8, 620 [in Ukrainian].
22. Yevrokomisiia predstavyla Zvit schodo prohresu Ukrainy v mezhakh Paketu rozshyrennia 2024. *Nash shliakh do YeS*. <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/yevrokomisiya-predstavyla-zvit-shhodo-progresu-ukrayiny-v-mezhah-paketu-rozshy-rennya-2024> [in Ukrainian].
23. Wolczuk, K. Integration Without Europeanization: Ukraine and its Policy towards the European Union. *EUI Working Paper RSCAS*. № 2004/15 [in English].

Received: 18.08.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.053>
УДК 94(4)327.5(1-622НАТО)

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, доц.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: evbevzuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>
Web of Science ResearcherID: G-1062-2019

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
Web of Science Researcher ID: AAR-5803-2021

П'ЯТА СТАТТЯ ВАШИНГТОНСЬКОГО ДОГОВОРУ 1949 р. В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ЄВРОАТЛАНТИЧНІЙ БЕЗПЕЦІ*

Багаторічне існування Північноатлантичного альянсу (НАТО) в умовах геополітичної невизначеності ядерної епохи є яскравим свідченням здатності військово-політичного блоку підтримувати процес євроатлантичної безпеки, спираючись на принципи та правила, які були закріплені у Статуті Альянсу. Проте крах біполярної системи міжнародних відносин, саморозпуск Організації Варшавського договору (ОВД) утворили нові геополітичні умови. Світовий центр сили перемістився у США, а НАТО як військово-політична організація почала активно вбудовуватися в перехідну архітектуру світового порядку. Втім, початок широкомасштабної військової агресії Росії проти України з новою силою актуалізував тему НАТО і проблему інтеграції України до системи європейського безпекового формату. Фактично, акт російської агресії спричинив нову хвилю спорів навколо причини створення самої організації, процесу

* Виконано в рамках держбюджетної теми № 6/25-27 «Партнерство України з ЄС та НАТО в умовах російсько-української війни: стан, проблеми та перспективи».

та доцільності її розширення, а головне, статутних положень про колективні гарантії захисту країн-членів Альянсу. Сьогодні політики, дослідники, експерти знову заговорили про трактування положень та принципів колективної безпеки НАТО. У цій полеміці особливо гостра дискусія розгорнулася навколо п'ятої статті Статуту організації: «напад на одного учасника НАТО є нападом на всіх його членів». Принцип колективних дій, взаємодії, співпраці став піддаватися переосмисленню з огляду на рівень відповідальності (ядерний потенціал США, Великої Британії і Франції) та обмежених військових можливостей членів-альянсу (наприклад, країн Балтії). Тому тема використання п'ятої статті Альянсу актуалізувалася не лише у світлі поточної геополітичної ситуації та війни Росії проти України. Не в останню чергу мозаїчність соціальних, політичних систем та розмаїття акторів міжнародних відносин (США, ЄС, АТЕС, АСЕАН, БРИКС, ОДКБ, ШОС, КНР, Індія, країни-«азійські тигри», країни Африки, Латинська Америка) стали причиною дискусій навколо геополітичної перспективи Північноатлантичного альянсу та введення в дію поправки у разі виникнення загрози для безпеки і стабільності в євроатлантичному регіоні.

У статті прослідковано процес появи НАТО та досліджено причини, за яких була сформульована п'ята стаття Вашингтонського договору. Доведено, що п'ята стаття, яка визначає принцип колективної оборони, має як свої переваги, так і недоліки. Одним із основних недоліків є те, що її трактування може бути широким та розпливчастим, що залишає місце для різної інтерпретації та потенційних суперечок між членами й союзниками НАТО. Крім того, існує ризик ескалації конфлікту, якщо напад на одну країну буде розглядатися, як напад на весь Альянс. Така трактовка може призвести до залучення у війну країн, які не бажають бути стороною конфлікту.

Ключові слова: НАТО, Північноатлантичний альянс, Вашингтонський договір, п'ята стаття, колективні гарантії і відповідальність, біполярна система, європейська безпека, військовий конфлікт, російсько-українська війна, Україна, США, Д. Трамп.

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: evbevzyuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Web of Science ResearcherID: G-1062-2019

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
Web of Science ResearcherID: AAR-5803-2021

ARTICLE V OF THE 1949 WASHINGTON TREATY IN THE CONTEXT OF CURRENT CHALLENGES TO EURO-ATLANTIC SECURITY

The long-term existence of the North Atlantic Treaty Organization in the conditions of geopolitical uncertainty of the nuclear age is a vivid testimony to the ability of the military-political bloc to support the process of Euro-Atlantic security, relying on the principles and rules that were enshrined in the Alliance Charter. But the collapse of the bipolar system of international relations, the self-dissolution of the Warsaw Treaty Organization created new geopolitical conditions. The world center of power shifted to the USA, and NATO as a military-political organization began to actively integrate into the transitional architecture of the world order. However, the beginning of Russia's military aggression against Ukraine with new force actualized the topic of NATO and the problem of introducing Ukraine into the system of the European security format. In fact, the act of aggression caused a new wave of disputes around the reason for the creation of the organization itself, the process and expediency of its expansion, and most importantly, the statutory provisions on collective guarantees of protection for the members of the Alliance. Today, politicians, researchers, and experts are again talking about the interpretation of the provisions and principles of NATO's collective security. In this controversy, a particularly fascinating discussion unfolded around the fifth article of the organization's Charter: "an attack on one NATO member is an attack on all its members". The principle of collective action, interaction, and cooperation began to be rethought in view of the level of responsibility (the nuclear potential of the US, the UK, and France) and the limited military capabilities of alliance members (e.g., the Baltic states). Therefore, the topic of using the fifth article of the alliance became relevant not only in light of the current

geopolitical situation and Russia's war against Ukraine. Last but not least, the mosaic of social and political systems and the diversity of actors in international relations (USA, EU, APEC, ASEAN, BRICS, CSTO, SCO, China, India, the Asian Tiger countries, African countries, Latin America) became the reason for discussions around the geopolitical perspective of the North Atlantic Alliance and the introduction of amendments in the event of a threat to security and stability in the Euro-Atlantic region.

The article traces the process of NATO's emergence and examines the reasons for the formulation of Article 5 of the Northern European Treaty. It is argued that Article 5, which defines the principle of collective defense, has both its advantages and disadvantages. One of the main disadvantages is that its interpretation can be broad and vague, leaving room for different interpretations and potential disputes between NATO allies. In addition, there is a risk of conflict escalation if an attack on one country is viewed as an attack on the entire Alliance. Such an interpretation can lead to the involvement of countries that do not wish to be parties to the conflict in the war.

Keywords: NATO, North Atlantic Treaty Organization, Washington Treaty, Article 5, European security, collective guarantees; collective responsibility, military conflict, nuclear threat, bipolar system, Ukraine, D. Trump.

Завершення Другої світової війни ознаменувало рубіж розвитку міжнародної системи та істотно змінило геополітичну ситуацію на європейському континенті і у світі загалом. Продовжився процес деградації колишніх колоніальних імперій, що спричинило появу низки нових акторів міжнародних відносин. Закінчення Другої світової війни ознаменувалося фактом утворення біполярної системи міжнародних відносин. Ця міжнародна архітектура у вигляді домінування двох ядерних наддержав та їх військово-політичних структур — НАТО й ОВД — проіснувала понад пів століття. Після розпаду СРСР у 90-х роках XX ст. олімп світової системи міжнародних відносин посів один лідер в особі Сполучених Штатів Америки, а єдиною європейською військово-політичною організацією залишився Північноатлантичний альянс (НАТО), заснований у 1949 р. представниками 12 держав і розширений на сьогодні до 32 країн-членів.

Збереження Північноатлантичного альянсу вже понад 75 років на тлі масштабних геополітичних змін і стратегій забезпечило моральне право військово-політичному блоку обґрунтувати свою корисність при виконанні багатьох функцій із забезпечення європейської безпеки. Тому тема альянсу на певний час стала такою собі Каабою, навколо якої необхідно було обов'язково здійснити інтелектуальну ходу і в такий спосіб підтвердити свою європейськість. Утім, початок військової агресії Росії проти України з новою силою актуалізував тему НАТО і проблему інтро-

дукції України до системи європейського безпекового формату. Акт масштабної російської агресії спонукав знову зануритися в дослідження процесу творення самої організації, а, головне, її статутних гарантій захисту членів альянсу.

Історіографія, пов'язана з історією заснування й розширення НАТО, аналізом основних етапів і стратегічних концепцій його діяльності та ефективності впливу на міжнародну та європейську безпеку, а також із розвитком відносин України з Північноатлантичним альянсом, досить обширна. Лише серед українських дослідників проблеми можна назвати аналітичні й конкретно-історичні напрацювання В. Залужного, В. Горбуліна, А. Грубінки, Б. Гуменюка, Ю. Клименка, А. Мартинова, Т. Мелещенко, О. Палія, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, О. Потехіна, І. Тодорова, Г. Яворської та інших авторів. Утім, найменш дослідженими питаннями з історії Альянсу залишаються аналіз причин, за яких була сформульована п'ята стаття Північноєвропейського договору, а також гострі дискусії щодо умов її застосування в минулому й особливо на сучасному етапі кризи міжнародної системи безпеки, викликаній насамперед масштабною агресією Росії проти України й реальною російською загрозою для інших європейських держав.

Для розуміння самої історії становлення і трансформації зовнішньої та внутрішньої структури Альянсу й фактичної сторони ієрархії держав у цій міжнародній військово-політичній організації, на нашу думку, слід розглянути генезу творення НАТО. До речі, ми не випадково використали термін «ієрархії». На використання цього терміну нас мотивувала позиція 47-ого президента США Д. Трампа, який заявив про майже одноосібне фінансування Сполученими Штатами європейської безпеки. Думка президента Трампа була сформульована таким чином: «Я не вважаю, що ми повинні, але вважаю, що вони [країни НАТО] повинні. Ми так довго підтримували НАТО, що, на мою думку, покривали майже 100% витрат. Тому я не думаю, що ми повинні, але я думаю, що країни НАТО безумовно повинні»¹.

Емоційно-спатажний виступ американського президента цілком логічно буде розглянути, виходячи з розмірів фінансових витрат Сполучених Штатів, які країна інвестує в Північноатлантичний альянс. Так, сукупні військові витрати країн-членів НАТО у 2024 році становили 1 трильйон 474 мільярди доларів. У цю суму входять витрати всіх 32 країн-членів Альянсу. При цьому витрати США становили 967 млрд 707 млн дол, а витрати європейських союзників і Канади — 506 млрд 693 млн дол. Цікаво, що від моменту розпаду СРСР, фактично в умовах монополарності, витрати з американського бюджету на підтримку європейської безпеки постійно зростали. Так, з 1995 по 2013 рік частка витрат США до бюджету НАТО зросла з 59% до 72%².

Отже, незважаючи на принцип однастайності при ухваленні рішень під час голосування членів альянсу, все ж варто визнати — «нестандартна» фінансова позиція глобального лідера в особі президента Трампа, попри демократизм самої організації, може стати причиною «політичного шоку» й навіть створити кризову ситуації у колі країн-членів Альянсу.

Діалектика сучасної міжнародної ситуації потребує здійснити певний історичний екскурс у минуле. Після Другої світової війни Сполучені Штати піднялися на вершину світового політичного олімпу. Військовий успіх у поєднанні з економічним підйомом однозначно стали умовою нової геополітичної якості США. Як констатував історик економіки Алан Мілворт, «Сполучені Штати увійшли у 1945 рік у незрівнянно сильнішому економічному становищі, ніж вони були у 1941 році, фактично було закладено основи економічного панування Сполучених Штатів на наступну чверть століття»³. Це надало Сполученим Штатам абсолютну та відносну перевагу як перед союзниками, так і перед СРСР, який однозначно на багато років став геополітичним та геоідеологічним опонентом для США.

Нова геополітична ситуація зумовила появу нової зовнішньополітичної парадигми США. Так, ізоляціонізм, який колись зробив Америку великою та став умовою її тріумфального підйому у XIX ст., перетворюється на тісну політичну оболонку. Як досить чітко означив Г. Кіс-сінджер: «Америка вийшла на міжнародну арену, вона була молода, міцна й мала силу, яка була здатна примусити світ погодитися з її баченням міжнародних відносин»⁴. Фактично, до 1945 р. вперше за всю свою історію США оволоділи необхідним військово-політичним, а головне міжнародно-правовим ресурсом, щоби не повертатися до «прокрустова ложа» ізоляціонізму. Про цей факт публічно в палаті Сенату заявив сенатор-республіканець А. Ванденберг. У своєму виступі він окреслив зміст американського зовнішньополітичного принципу — подолання ізоляціонізму та перехід до практики інтернаціоналізму⁵.

Новий зовнішньополітичний тренд став імплементуватися в низку політичних та економічних ініціатив колишніх однодумців по антигітлерівській коаліції. Поступово метафорична «залізна завіса» У. Черчілля почала втілюватися американською елітою в досить чіткі економічні рішення, військові плани та оборонні стратегії.

Вже 22 лютого 1946 р. тимчасовий повірений у справах США в СРСР Джордж Кеннан направив до державного департаменту донесення у формі «довгої телеграми». В аналітичній записці дипломат застерігав американське керівництво від продовження «рузвельтівської» політики партнерських відносин з Москвою та закликав позбутися ілюзій щодо можливості співпраці з радянським керівництвом: «...ми маємо справу, —

писав Кеннан, — з політичною силою, фанатично прихильною до думки, що зі Сполученими Штатами не може бути досягнутий постійний *modus vivendi*». Ключове положення телеграми Кеннана було сформовано у його висновку про історичну органічність радянського експансіонізму. Дипломат, майже у традиціях біхевіоризму, вказав на природу цього явища: «російські правителі незмінно відчували, що їхнє правління завжди було архаїчним за формою, крихким і штучним за своєю психологічною основою та нездатним витримати порівняння або зіткнення з політичними системами західних країн». Відповідно, Кеннан вважав за необхідне рекомендувати уряду проводити практику «стримування» Москви та утримання Радянського Союзу «у жорстких рамках уже наявних зон впливу» як єдину адекватну відповідь на процес поступової сталінізації Центральної та Східної Європи⁶.

Погляди Дж. Кеннана на внутріполітичну систему Радянського Союзу в багатьох випадках стали визначати підходи американської дипломатії і президентської адміністрації у відносинах із СРСР. Уже 12 березня 1947 р. президент Г. Трумен, виступаючи в Конгресі, озвучив концептуальні засади американської політики стримування Радянського Союзу в балканосередземноморському регіоні. Вона передбачала надання економічної, фінансової та військової допомоги Греції і Туреччині⁷. Нова зовнішньополітична парадигма США отримала назву «доктрина стримування»⁸.

Навесні 1947 р. розпочався етап нової якості американо-радянських відносин. Спираючись на свій економічний потенціал, Сполучені Штати розгорнули боротьбу, спрямовану на підтримку демократичних європейських сил. Підстав для ухвалення нових зовнішньополітичних рішень було чимало. Насамперед, соціально-економічна та політична ситуація у Європі після Другої світової війни була вкрай складною. Після багатьох років нацизму, диктату та насильства суспільні настрої були наповнені страхом. Для країн Центральної і Східної Європи політична ситуація ускладнювалася репресіями з боку вже існуючих промосковських урядів. Демократичні інститути у Східній Європі (за винятком Чехословаччини) перебували у стані свого становлення. При цьому, військові сили Радянського Союзу залишалися в Угорщині та Румунії, а в Німеччині та Австрії розташовувалися окупаційні радянські війська.

У цей час Сполучені Штати проводили моніторинг соціально-політичної ситуації у Європі. Так, радник управління з особливих політичних питань США 14 липня 1947 р. у секретній записці на ім'я директора написав: «Криза досягла вже такої стадії, що наше керівництво найближчим часом змушене буде ухвалити конкретне рішення щодо Радянського Союзу. Стратегічні події у Східній Європі сьогодні розвиваються надзвичайно швидко. Звідси, ми маємо можливість зробити висновок, що

Совети ухвалили рішення перевірити Сполучені Штати на здатність використовувати збройні сили для стримування радянської експансії. Совети вважають, що Сполучені Штати не зможуть, з економічних і політичних причин та негайної військової (радянської) відповіді, створити ефективну перешкоду їхньому стратегічному плану»⁹.

Отже, логіка протистояння двох соціально-ідеологічних систем продовжувала диктувати конфронтаційні параметри двосторонніх відносин. З нашого боку було би несправедливим говорити виключно про американський сценарій європейської політики. З метою дотримання принципу історичної об'єктивності ми лише означимо канву масштабного сталінського плану формування лояльних політичних режимів.

У вересні 1947 р. на конференції комуністичних партій у польському місті Шклярська Поремба член Політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданов представив учасникам конференції так званий «План Молотова». На церемонії підписання рішення про утворення координаційної комуністичної структури Жданов від імені Й. Сталіна дав зрозуміти, що гнучкість та відкритість першого етапу радянзації у Східній Європі закінчилися¹⁰. Від цього моменту світ стає поділеним на два табори: соціалізму та капіталізму. Вже у лютому 1948 р. Комуністична партія Чехословаччини за таємної підтримки Радянського Союзу скинула демократично обраний уряд. Потім, у відповідь на процес консолідації демократичних сил Західної Німеччини, СРСР блокує доступ союзників, продуктів харчування та всіх видів енергоносіїв до Західного Берліна. Місто опинилося на межі голодної смерті.

Додатковим аргументом на користь рішучості Сталіна перетворити Східну Європу на свій захисний вал, стала армія СРСР. На той час лише у Східній Німеччині перебувало радянське військове угруповання чисельністю 2,9 млн чоловік. Радянська зовнішня політика й фактична присутність армії «визволителів» у Східній Європі ставали підставами замислитися над долею та перспективою європейської демократії. У цей час Радянський Союз проводив свою контрольовану східноєвропейську політику, яка була на межі можливого розв'язання військового конфлікту, що однозначно поглиблювало конфронтацію між двома наддержавами та становило небезпеку для Європи.

5 червня 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл, виступаючи в Гарвардському університеті, запропонував концепцією допомоги країнам, які постраждали у Другій світовій війні. Його «Програма відновлення Європи» або «план Маршалла»¹¹ була розрахована як на реалізацію плану економічного відродження Європи, так і на підтримку демократичних режимів і свобод. Як до того влучно зазначив американський президент Г. Трумен: «Насіння тоталітарних режимів вирощується злиднями. Вони

поширюються і зростають на безплідному ґрунті бідності, а свого повного зростання досягають тоді, коли згасає надія народу на краще життя»¹².

Реалізація «плану Маршалла» суттєво вплинула на подальший розвиток Західної Європи: на момент закінчення фактичної дії плану у 1952 р, наприклад, обсяг виробництва у європейських країнах-реципієнтах збільшився приблизно на 35% у порівнянні з подібним показником 1938 р.¹³ Програма фінансової підтримки європейських держав мала ще декілька довготривалих наслідків. Насамперед, це економічний крок у практиці подолання довготривалого американського ізоляціонізму. І головне, сформувався фундамент для подальшої євроатлантичної інтеграції.

Отже, в умовах наростаючої біполярної конфронтації уряди західно-європейських демократій, спираючись на політичну підтримку США, розпочали процес творення власної безпекової парадигми. Першим європейцем, який публічно сформулював концепцію західноєвропейського безпекового союзу, став міністр закордонних справ Великої Британії Е. Бевін. Показово, що ще за рік до підписання у березні 1948 р. Брюссельського договору про колективну оборону¹⁴, ідеї британського міністра були обговорені та схвально сприйняті окремими американськими політиками. Так, у таємному меморандумі радника Управління з особливих політичних питань США А. Харлі на ім'я директора Управління зазначалось: «Г-н Бевін і г-н Бідо сміливо виступали в Парижі з рішучою лінією своїх дій; вони зможуть реалізувати свої плани лише за умови їх повної підтримки з боку Сполучених Штатів, тому ми в подальшому маємо підтримувати їх у будь-якому питанні»¹⁵. Отже, американська адміністрація досить доброзичливо поставилася до ідей Бевіна. Як результат, 4 березня 1947 р. у місті Дюнкерк було підписано договір між Великобританією та Францією. Англо-французька угода по суті стала основою нової безпекової європейської моделі. 17 березня 1948 р. Пакт був розширений Брюссельським договором.

Вашингтон влаштовував той факт, що «дюнkersька формула», а потім і Брюссельський альянс були спрямовані проти Німеччини, а головне — відкривали перспективу укладення низки двосторонніх договорів із країнами Європи. Оборонні ініціативи колишніх двох країн-учасниць антигітлерівської коаліції створювали ланцюгову реакцію для подальшого формування європейської безпекової моделі. Відповідно, американські політики сконцентрували свою увагу навколо долі європейської демократії. Англо-французька угода 1947 р. відкривала нові перспективи трансатлантичної співпраці, і в такий спосіб заохочувала США до політичної кооперації з демократіями Західної Європи в плані забезпечення їх військової безпеки.

Брюсельський альянс інтенсифікував дискусію щодо форм, методів та можливих форм підтримки європейських демократій із боку США. В основі цього курсу лежало переконання про те, що причиною напруженості у відносинах між Заходом та Сходом є експансивна сталінська практика «революційно-імперської парадигми» соціалістичного будівництва в підконтрольних Москві країнах Східної Європи.

У цих умовах серцевиною безпекового формату країн Європи могла бути лише практика військового стримування можливого агресора або суперника. У реальності досягти нової військово-політичної та оборонної якості партнери по «дюнкерській формулі» (Франція, Велика Британія, країни Бенілюксу) могли лише за умови утворення якісно переважаючої сукупної сили, здатної стримувати можливого противника в особі СРСР. Отже, логіка політичної ситуації підказувала європейцям шукати такий безпековий формат, який дозволив би поєднати функції військово-політичного союзу з міжнародним інститутом. Останній, як відомо, працює у сфері міжнародних відносин та сприяє співпраці між державами у справі вирішення конфліктів та просування певних міжнародних ініціатив.

Саме такий формат співпраці військово-політичного союзу з міжнародним інститутом ще поки на етапі обговорення проєкту трансатлантичного альянсу знайшов підтримку і обговорювався в колі американських політиків. Цілком логічно, що бурхливі дискусії навколо форм і методів діяльності майбутнього альянсу «освячувалися духом» і принципами ООН. Політики й дипломати, особливо в особі країн — постійних членів Ради Безпеки, ілюзорно та прагматично намагалися розбудовувати систему світового порядку, виходячи з принципів Статуту ООН.

Особливу прихильність до практики дотримання справедливого міжнародного порядку демонстрували голова сенатського комітету з міжнародних відносин і тимчасовий президент Сенату США Артур Х. Ванденберг, держсекретар Джордж Маршалл та його заступник Роберт А. Ловетт. Під час спільних консультацій із чиновниками президентської адміністрації сенатор Ванденберг, розглянувши їх концепцію Північноатлантичного альянсу, погодився її підтримати в Сенаті лише за умови, якщо Статут та принципи ООН знайдуть своє підтвердження в тексті майбутнього військово-політичного договору.

Під час узгодження проблеми американської військової участі в можливому збройному конфлікті в Європі, виявилось, що для США прийнятним буде варіант гарантій за принципом, який уже раніше був прописаний у «Пакті Ріо». Про те, що американські політики намагалися сформувати парадигму євроатлантичної безпеки, виходячи з уже напрацьованого досвіду, свідчить спроба Ванденберга і Ловетта спиратися на положення, які вже були прописані та інтелектуально відпрацьовані в

Міжамериканському договору про взаємну допомогу, відомому світовій спільноті під назвою «Пакт Ріо». Договір у 1947 р. у Ріо-де-Жанейро підтримала більшість представників американських країн. Головний безпековий принцип, який містився в статтях «Пакту Ріо», був сформульований у наступний спосіб: «напад на одного з членів слід розглядати як напад на всіх»¹⁶. У договірних положення знайшли своє тлумачення та юридично були закріплені такі поняття, як «пряма загроза», «ворожий напад», «санкції», «характер санкцій», «зовнішня» та «внутрішня загроза». Принцип колективної безпеки зафіксовано у третій статті, де було прописано: «Положення цієї статті повинні застосовуватися у всіх випадках збройного нападу, який буде мати місце в межах зони, описаної у статті 4, або в межах території Американської Держави»¹⁷. Фактично цей принцип можна трактувати як доктрину «захисту півкулі». Сам договір був прийнятий сторонами та набув чинності 3 грудня 1948 р., а 20 грудня 1948 р. договір зареєстрували в Організації Об'єднаних Націй¹⁸.

Міжамериканський договір про взаємну допомогу став першим американським глобалістським досвідом з майбутнього переліку так званих «угод про взаємну безпеку»¹⁹ й певною формалізацією вже існуючого Акта Чапультепека. Чапультепекська декларація була ухвалена ще у березні 1945 р. Вона проголошувала принцип взаємної допомоги та американської солідарності, неприпустимості порушення суверенітету та колективні заходи щодо запобігання актам агресії. Як бачимо, для сенатора Ванденберга і представників адміністрації президента США вже існуючий «Пакт Ріо» став міжнародно-правовою канвою для розробки майбутніх основ європейського військово-політичного союзу.

Відповідно до вже існуючих традицій американської парламентської демократії, після багатогодинних дискусій із держсекретарем Маршаллом та його заступником Ловеттом, сенатор Ванденберг прийняв текст компромісного варіанту концепції Північноатлантичного альянсу. Також Ванденберг взяв на себе зобов'язання підтримати документ у Сенаті за умови, якщо концептуально-правові положення діяльності майбутнього альянсу будуть формалізовані з принципами Статуту ООН. Фактично, йшлося про закріплення домінант і положень Статуту Організації Об'єднаних Націй у процесі законодавчої підготовки тексту про колективну європейську безпеку.

11 червня 1948 р. А.Х. Ванденберг разом із Р.А. Ловеттом представив на розгляд сенатському комітету з міжнародних відносин спільно розроблену резолюцію. Сенат 82 голосами проти 13 ухвалив резолюцію (Res.239). Резолюцією рекомендувалося президенту забезпечувати безпеку Сполучених Штатів та всього демократичного світу шляхом підтримки домовленостей про взаємну оборону за умови їх відповідності

духу Статуту ООН²⁰. Формулювання про «підтримку» з боку США «безпеки демократичного світу» остаточно поховало ізоляціоністську «доктрину Монро» 1823 р. До речі, саме так спрощено, в дусі розгортання американської експансії у Європі, тлумачили резолюцію в радянській історіографії. Утім ініціативу Ванденберга слід трактувати значно ширше.

Резолюцією проголошувалася модернізація основ американської зовнішньої політики. Йшлося про право президента в рамках статуту ООН ухвалювати рішення про «приєднання до регіональних і колективних угод з індивідуальної і колективної самооборони за умови дотримання принципів і положень Статуту»²¹. П'ятий параграф резолюції закликав президента США докладати максимальних зусиль для універсального врегулювання військової небезпеки та скорочення озброєнь за умови досягнення надійних гарантій. Водночас, п'ятий параграф знову відсилав вашингтонських бюрократів дотримуватися принципів статуту ООН. Як бачимо, резолюція Ванденберга містила дух прихильності принципам, які були зафіксовані у Статуті ООН.

Звичайно, було би помилковим стверджувати, що Статут ООН для вашингтонських чиновників, як і для московських бюрократів, став канонізованим символом нової якості міжнародних відносин. «Холодна війна» вже визначила процес становлення біполярної системи міжнародних відносин. Саме тому в третьому пункті резолюції (Res.239) йшлося про право «приєднання Сполучених Штатів за допомогою конституційної процедури до тих регіональних і колективних угод, що базуються на постійному та дієвому прагненні до самозахисту й взаємодопомоги та можуть зачіпати інтереси національної безпеки Сполучених Штатів»²². Отже, Сенат знову підтвердив прихильність Сполучених Штатів щодо політики досягнення миру та безпеки через Організацію Об'єднаних Націй (а збройну силу не використовувати інакше, як у загальних інтересах миру). Отже, резолюція Ванденберга дозволила уряду США у мирні часи укладати договори про союзи з державами, які географічно розташовані за межами Американського континенту.

Європейська політична історія на новому витку діалектики знову замкнула своє мілітарне коло. Дві світові війни починалися з військових альянсів та угод, історія знову повторилася, але вже в новій якості військово-політичних союзів. Ухвалена резолюція (Res.239) дозволила США безпосередньо очолити процес створення військово-політичних блоків на всіх континентах, і насамперед у Європі.

Почався новий глобальний етап історії Сполучених Штатів, а архітектура біполярного протистояння між США і СРСР отримала правові рамки. Утім необхідно визнати, на цьому етапі світової політичної історії «холодна війна» ще не змогла до кінця зупинити інерцію людських

сподівань на можливу побудову справедливого світового порядку. Викладений вище матеріал дозволяє стверджувати, що «резолуція Ван-денберга» (Res.239) своїми критеріями не повинна виходити за рамки Статуту ООН, втім вона запустила механізм правової легітимізації основ майбутніх регіональних військово-політичних блоків. Спочатку створено НАТО, згодом СЕНТО, СЕАТО, але поки що Сполучені Штати намагалися поєднувати власні зовнішньополітичні інтереси з принципами Статуту ООН.

Цілком логічно, що подальша практика європейського протистояння двох ідеологічних систем стала причиною появи, а потім і реалізації проєктів тіснішої військової співпраці кількох західноєвропейських демократій. Після низки консультацій було ухвалено остаточне рішення щодо необхідності укласти трансатлантичну угоду про безпеку, яка зможе не лише стримати радянську агресію, але й запобігти відродженню німецького мілітаризму та закласти певну основу для майбутньої європейської політичної інтеграції.

18 березня 1949 р. було опубліковано проєкт Північноатлантичного договору, а вже 4 квітня у Вашингтоні зібралася конференція за участю США, країн Західного Союзу, Канади, Данії, Ісландії, Норвегії та Португалії. У Вашингтонській конференції взяла участь і Італія, яка вперше після закінчення війни повернулася до сім'ї західних країн. Того ж дня делегати підписали Північноатлантичний договір (The North Atlantic Treaty, NAT). Термін НАТО і вираз «Організація Північноатлантичного договору» (The North Atlantic Treaty Organisation, NATO) вперше був використаний у конвенції, підписаній учасниками договору в Оттаві 20 вересня 1951 р.²³

Напередодні підписання Північноатлантичного договору сенатори Коннеллі та Ванденберг зустрілися з новим держсекретарем США Діном Ачесоном. Сенатори запропонували змінити вже погоджений текст договору. Зміст змін зводився до вимоги не акцентувати у статтях договору увагу на положенні про виключно військовий характер допомоги членам альянсу. Саме тому, до статті п'ятої, за наполегливою рекомендацією американських членів підготовчої комісії, була внесена наступна формула: «такі дії, які воно вважає за необхідне» (мається на увазі право обирати країнами-членами блоку характер дій і види військової допомоги у разі виникнення військової агресії проти країни-члена). Таке формулювання пізніше дозволило позбавити політичну опозицію у Конгресі їх аргументу щодо втрати Сполученими Штатами своєї зовнішньополітичної самостійності. Малось на увазі, що положення Статуту НАТО підриває право Конгресу США оголошувати війну.

Для фіксації здійснення можливого самостійного політичного маневру у випадку збройної агресії проти країни-члена альянсу, у договір

американці внесли положення про те, що всі дії, які будуть спрямовані на допомогу союзнику, який зазнав збройного нападу, будуть здійснюватися країнами, що входять до НАТО, «відповідно до їх існуючих конституційних процедур»²⁴. Отже, пряму дію договору, або іншими словами своє зобов'язання військовим шляхом реагувати на дії агресора, американці міцно прив'язали як до власної Конституції, так і політичної позиції свого Конгресу.

У преамбулі та статтях Північноатлантичного договору йшлося про намір членів організації «мирно вирішувати всі міжнародні суперечки», «утримуватися від будь-якого застосування сили чи загрози її застосування». Водночас підписанти заявили про свою рішучість «об'єднати зусилля з метою створення колективної оборони та збереження миру та безпеки». Проте найважливішою статтею договору стала п'ята. Союзники по військово-політичному альянсу погодилися та зафіксували наступне: «Збройний напад на одного або кількох з них вважатиметься нападом на них усіх». Відповідно, кожен союзник вдасться до «таких дій, які він вважатиме за необхідне, включаючи застосування збройної сили» у відповідь на дії агресора. Показово, що 2 та 3 статті договору містили важливі цілі, які не мали безпосереднього відношення до загрози нападу. Так, стаття 2 Вашингтонського договору зобов'язувала сторони сприяти подальшому розвитку мирних і дружніх відносин шляхом зміцнення незалежних інституцій, розширення діалогу та кращого розуміння принципів, на яких ґрунтуються мирні відносини між країнами. 3 стаття Північноатлантичного договору передбачала, що сторони, діючи окремо або спільно, шляхом постійного та ефективного розвитку власної спроможності будуть підтримувати й розвивати свою індивідуальну та колективну здатність протистояти збройному нападу. Іншими словами, ця стаття зобов'язує членів НАТО взаємно підтримувати та розвивати свої військові можливості для захисту від будь-якої можливої потенційної агресії.

Необхідно наголосити, що ідеї прихильності до принципів, проголошених у Статуті ООН, знайшли своє відображення і у Вашингтонському договорі. Наведемо їх:

- *мирне вирішення спорів*: стаття 1 Північноатлантичного договору зобов'язує членів НАТО вирішувати міжнародні спори мирними засобами, що узгоджується з положеннями Статуту ООН;
- *застосування сили*: хоча НАТО — це військово-політичний альянс, його діяльність також повинна відповідати цілям ООН, зокрема утриманню від застосування сили або погрози силою у міжнародних відносинах;
- *колективна оборона*: стаття 5 Північноатлантичного договору передбачає принцип колективної оборони, згідно з яким напад на

одного члена розглядається як напад на всіх. Це, по суті, є механізмом реалізації права на індивідуальну або колективну самооборону, передбаченого Статутом ООН (стаття 51);

- *суверенна рівність*: принцип суверенної рівності держав-членів, закріплений у Статуті ООН, також є фундаментальним для НАТО;
- *добросовісне виконання зобов'язань*: члени НАТО зобов'язані сумлінно виконувати свої зобов'язання, як зазначено у Статуті ООН та Північноатлантичному договорі.

Отже, НАТО, будучи регіональним військово-політичним альянсом, задекларувало свою прихильність діяти у відповідності з принципами Статуту ООН, особливо в питаннях мирного вирішення спорів та застосування сили.

Згідно з визначеною процедурою, підписання Північноатлантичного договору вимагало провести його ратифікацію законодавчими органами країн-підписантів. Цілком логічно, що на той час у політичних колах Сполучених Штатів Америки утворилася чимала група сенаторів, які були традиційно прихильниками ізоляціонізму та розділяли «доктрину Монро». Проти створення військово-політичного альянсу виступала група сенаторів-республіканців на чолі з сенатором Р. Тафтом. Вони, зокрема, говорили про економічну неспроможність та фінансову не вигідність надання допомоги європейським країнам.

Найбільшим об'єктом критики для політиків стала п'ята стаття договору. Вже у 1949 р. парламентарі заговорили про «складність», «нечіткість» формулювання п'ятої статті. Сенатори багато полемізували навколо теми падіння авторитету Конгресу, заявлялося про тенденцію відсторонення Сенату від ухвалення важливого рішення про початок війни. Дискутували навколо питання, чи оголосить президент війну агресору автоматично, або все ж таки має перед тим звернутися до Конгресу. Як бачимо, політична еліта побоювалися, що положення Північноатлантичного договору стануть підставою для втягування США у будь-який європейський конфлікт, а Конгрес при цьому не зможе вплинути на ухвалення рішень президентом. Нарешті, на засіданні 21 липня 1949 р. американський сенат ратифікував Північноатлантичний договір більшістю голосів²⁵.

6 січня 1950 р. була ухвалена перша Стратегічна концепція оборони Південно-атлантичного регіону, де визначалося, що першочерговою функцією НАТО є «стримування агресії», і тому «сили НАТО будуть задіяні у разі, якщо ця функція не буде виконана та буде скоєно напад». Далі в документі вказувалося, що Альянс повинен буде «забезпечити оперативне проведення стратегічного бомбардування противника усіма можливими засобами із застосуванням усіх видів зброї без винятку»²⁶. Незабаром у готелі «Асторія» на Єлисейських полях Парижа генерал

США Дуайт Ейзенхауер 1 січня 1951 р. створює консолідовану командну структуру з військовим штабом — Групу планування Верховного головнокомандувача об'єднаними збройними силами НАТО в Європі (SHAPE)²⁷. Можна було б і далі продовжити хронологічний ланцюжок подій, який би свідчив про «експансіоністські» плани НАТО, що цілком би відповідало радянському наративу про виключно агресивну природу Альянсу.

Втім принцип об'єктивності та неупередженості наукового дослідження вимагає згадати той факт, що радянське керівництво, незважаючи на багатомільйонні втрати під час Другої світової війни, продовжувало мислити категоріями класичного марксизму. Сталін та його оточення продовжували вважати європейський континент частиною світової арени класової боротьби з імперіалізмом. До того ж, Сталін був одержимий ідеєю спорудити радянський військовий бастион у Східній Європі. Його поведінка була мотивована страхом можливого повторення сценарію 1941 р. Тому стараннями партійних функціонерів східноєвропейські країни були перетворені на радянський «санітарний кордон», а у соціально-політичній сфері реалізовувалася практика сталінської «революційно-імперської парадигми» соціалістичного будівництва.

Чимале занепокоєння у європейців викликав і факт постійного перебування регулярної радянської армії у державах Центральної і Східної Європи. Для прикладу, найбільший контингент радянських військ із 1945 по 1994 рік був розташований на території Східної Німеччини. Протягом майже п'ятдесяти років у групі радянських військ у Німеччині служило 540 000 офіцерів, 180 000 прапорщиків та 5 380 000 солдатів і сержантів. До цього слід додати 416 000 робітників та службовців, а також 1 500 000 членів сімей офіцерів. У результаті, з 1945 по 1994 рр. у Східній Німеччині проживало, служило та працювало понад вісім мільйонів радянських громадян. Німеччина на багато років була перетворена на геополітичний радянський бастион, а група радянських військ у Німеччині стала такою собі країною із власною соціально-побутовою системою. Отже, інтерес СРСР у сфері європейської безпеки концентрувався насамперед у сфері ухвалення військово-політичних рішень, а уявлення про можливість потенційного конфлікту між двома державами витісняли ідею співпраці.

Від моменту утворення Північноатлантичного альянсу і до початку російської агресії проти України НАТО стабільно виконувало свої основні функції європейського військово-політичного союзу. Насамперед, це створення та зміцнення колективної оборони; забезпечення формату колективної безпеки європейських демократій; подальший розвиток трансатлантичного співробітництва. НАТО періоду біполярної системи міжнародних відносин довело свою дієвість як рівноцінний опонент ОВД.

За минулі роки практично не виникло жодного необхідного випадку використання п'ятої статті Вашингтонського договору. Виключення становить лише терористична атака на Нью-Йорк та Вашингтон 11 вересня 2001 р., після якої країни-члени Альянсу оголосили про приведення в дію п'ятої статті Північноатлантичного договору. Фактично, країни-члени НАТО вирішили, що Альянс має право вийти за рамки традиційного договору про колективну оборону та діяти в зоні «дуги нестабільності», тобто за межами свого євроатлантичного регіону. США провели контр-терористичну операцію в Афганістані в рамках операції «Незламна свобода». Саме дії альянсу в Афганістані актуалізували проблему 5 статі Північноатлантичного договору. Кожний член Альянсу сам обрав ступінь і масштаб своєї участі у війні з афганським Талібаном. Наприклад, найбільшим після американського був британський семитисячний військовий контингент. Контингент бундесверу став третім за чисельністю і становив 4400 осіб²⁸. Водночас чисельність чеських військових у Афганістані станом на 1 серпня 2013 р. становила лише 182 військовослужбовця. Угорщина, як країна-член НАТО, у лютому 2003 р. до Афганістану направила медичний контингент²⁹. Як бачимо, факт прямої агресії проти одного з членів НАТО — США, хоч і викликав «без винятку» реакцію з боку держав-членів, але кожна країна самостійно, «індивідуально» визначила ступінь своєї участі у колективній відсічі афганським терористам. Усі країни-члени, згідно з договором, вжили «заходи, які вважали за доцільне».

З огляду на вище наведене, слід підсумувати, що Північноатлантичний альянс та його нормативна база впродовж багатьох років були міцною основою європейської безпеки. При цьому НАТО, будучи регіональним військово-політичним альянсом, від моменту свого утворення задекларувало свою прихильність діяти у відповідності з принципами Статуту ООН, особливо в питаннях мирного вирішення спорів та незастосування сили. Цей факт знайшов своє відображення і у Вашингтонському договорі 1949 р.

Глобальні геополітичні, соціальні, економічні та демографічні зміни у світі на межі XX і XXI століть актуалізували питання, а втім і дискусії, навколо проблеми здатності Альянсу відповідати на сучасні зовнішні виклики. Тому можна виділити декілька причин зростаючого інтересу до НАТО та активізації уваги до військово-політичного блоку з боку громадянського суспільства та наукової спільноти. Насамперед, розпад біполярної системи міжнародних відносин став причиною ревізії військових планів у межах самої Організації Північноатлантичного договору. Саморозпуск у липні 1991 р. Організації Варшавського договору зняв з порядку денного у стратегічних планах Альянсу проблему основного

військового опонента. Одночасно, закінчення біполярної системи міжнародних відносин стало початком кризи й пошуку трансформаційного механізму військово-політичного блоку.

Відповідно у 1990-х роках, період ідеологічного протистояння між різними соціально-політичними системами змінюється періодом одноосібного лідерства Сполучених Штатів Америки. У цей час політичний антагонізм між Заходом і Сходом, який за умови виникнення війни мілітарними інтелектуалами екстраполювався виключно у площину взаємного ядерного знищення, поступово перетворився на історичний сюжет для науковців та публіцистів. Наприклад, Ф. Фукуяма заявляє про закінчення історії і проголошує початок ери демократії. Російська Федерація, як правонаступниця СРСР, перестає бути ідеологічним та геополітичним противником США. За сім років «романтичних» відносин президенти США і РФ Б. Клінтон та Б. Єльцин, наприклад, встигли 18 разів зустрітися та 56 разів поговорити телефоном. Їх листування може бути основою для захоплюючої драми з елементами фарсу й політичної безпринципності. Достатньо згадати факт однастайності двох президентських адміністрацій у плані ядерного роззброєння України, Казахстану та Білорусії³⁰. Це були роки болісного переходу пострадянського простору до ринкової економіки та пошуків нової ідентичності.

У 1994 р. у рамках становлення нової системи європейської безпеки Росія стає учасницею програмних ініціатив Альянсу. Архів національної безпеки при Університеті Джорджа Вашингтона опублікував 17 документів, пов'язаних із планами щодо розширення НАТО. Їх зміст дозволяє говорити, що на етапі узгодження позицій відносно перспективи розширення НАТО президент Росії Єльцин продовжував мислити категоріями періоду біполярної конфронтації, і тому критично сприйняв пропозицію президента США Клінтона про розширення Альянсу. Проте за результатами діалогу восени 1993 р. було ухвалено компромісне рішення для потенційних членів: публічно заявити, що «НАТО буде розширятися», але без чітко визначеного графіку. Водночас, своє дипломатичне узгодження отримала концепція «Партнерство заради миру». У програмі могли взяти участь будь-які країни Східної Європи, включаючи Росію. Першою серед колишніх радянських республік приєдналася до цієї програми в 1994 р. незалежна Україна. Водночас, участь у програмі не гарантувала факт майбутнього членства в Альянсі. Коли держсекретар США Уоррен Крістофер проінформував Бориса Єльцина щодо запуску «Партнерства заради миру», той назвав план «геніальним»³¹. Найімовірніше, російській президент в силу своєї інтелектуальної та дипломатичної необізнаності помилково вирішив, що учисть у програмі замінить плани нового формату розширення Альянсу. Вже через рік, у 1994 р. віце-

президент США Альберт Гор на зустрічі з Єльциним наголосив, що НАТО, хоч і може в перспективі розширюватися, але цей «процес буде поступовим», і під час цього процесу «США будуть консультуватися з Москвою»³².

В океані глобальних міжнародних відносин встановився штиль, а президент США Б. Обама (2009-2017 рр.) з початку своєї першої каденції намагався «перезавантажити» відносини з Росією і навіть за свої миролюбні ініціативи та плани у 2009 р. був удостоєний Нобелівської премії миру. Біполярний період змінився відносним потеплінням, що дозволило подивитися на п'яту статтю Північноатлантичного договору не у форматі рафінованого максималізму, а виходячи з позицій можливих інтерпретацій положень. Така можливість дискусії навколо змісту статті була закладена ще на етапі підготовки самого договору. На цей факт вказують дебати у Сполучених Штатах, які точилися в Конгресі наприкінці 40-х — початку 50-х років навколо п'ятої статті.

Значним викликом для НАТО став глобалізм. Яскравим показником того, що НАТО вже не вміщається в континентальні рамки, стала Стратегічна концепція Альянсу 2010 р. У концепції наголошувалося, що НАТО необхідно вести більш систематичне планування щодо нестандартних і несиметричних загроз, що надходять від недержавних структур. У Лісабоні було заявлено, що оборона, передбачена п'ятою статтею, залишається головним завданням НАТО. Проте контекст ХХІ ст. вимагає «створювати та підтримувати потужні, мобільні та готові до розгортання звичайні сили для виконання наших зобов'язань за п'ятою статтею, а також проведення експедиційних операцій, у тому числі за допомогою Сил реагування НАТО»³³. Як бачимо, йдеться вже про можливість використання п'ятої статті поза географічними межами євроатлантичної співдружності.

Нинішня ситуація нового діалогу навколо трактування положень п'ятої статті — це також свідчення появи та закріплення тенденції до формування нового багатопольярного світу. Сьогодні сформувався мозаїчний світ, в якому існують великі ядерні наддержави США та Китай, а також з претензією на цей статус Росія, різні економічні полюси (ЄС, БРИКС, Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), міжнародні організації (ООН, Рада Європи, ОБСЄ, ГУАМ) тощо. Означені суб'єкти міжнародних відносин мають всезростаючий вплив, утворюючи багато центрів сили, демонструють мозаїчність соціальних і політичних систем. Принципово змінилася глобальна ситуація. Історично об'єктом дії для п'ятої статті Вашингтонського договору був суто євроатлантичний регіон. Розмаїття акторів міжнародних відносин, їх економічні зв'язки (КНР,

Індія, ЄС, АТЕС, АСЕАН, США, БРІКС, ОДКБ, ШОС, країни-«азійські тигри», країни Африки, Латинська Америка) утворили нову якість між-державних відносин. Світ значною мірою став взаємозалежним. Саме тому політичні та економічні еліти актуалізували дискусію навколо теми обов'язковості та формату використання п'ятої статті Вашингтонського договору. Колишнє ідеологічне протистояння між НАТО і ОВД змінилося парадигмою інтересу, особливо при президенті США Д. Трампі. Вже його перша каденція президентства (2017-2021 рр.) стала випробуванням для солідарності Північноатлантичного альянсу та вірності Сполучених Штатів своїм союзницьким зобов'язанням. А прийшовши в січні 2025 р. до Овального кабінету Білого дому вдруге, Трамп, насамперед своєю тарифною політикою, змінив політику демократичних цінностей політикою економічних інтересів. Також США по суті дистанціювалися від «залізних» гарантій європейської безпеки.

За цих умов історичним став саміт Північноатлантичного альянсу в Гаазі, що відбувся в червні 2025 р. Відкриваючи його, новий генеральний секретар НАТО Марк Рютте заявив, що організація повинна «перейти до менталітету військового часу та значно збільшити наше оборонне виробництво та витрати на оборону». Союзники, хоча не без дискусій, ухвалили рішення інвестувати 5% ВВП в оборону, закладаючи основу зміцнення НАТО на наступні роки, підтвердили продовження своєї підтримки України, хоча залишили невирішеним сподівання України на членство в Альянсі, а головне — Росію визначили як «довгострокову загрозу» євроатлантичній безпеці та підтвердили непохитну відданість колективній обороні, закріпленій у п'ятій статті Вашингтонського договору («напад на одного є нападом на всіх»)³⁴.

Щоправда, напередодні саміту президент США Дональд Трамп спробував спровокувати дебати навколо п'ятої статті Вашингтонського договору. Коли під час польоту на саміт до Гааги журналістка Bloomberg запитала американського президента, чи буде він дотримуватися п'ятої статті Статуту НАТО, яка вимагає від країн-членів захищати один одного від нападів, Трамп сказав, що це все «залежить від (змісту) вашого визначення». Далі лідер Сполучених Штатів конкретизував: «Існує безліч визначень п'ятої статті. Ви це знаєте, так? Але я маю намір бути їхнім другом (мається на увазі другом країн-членів НАТО), ви знаєте, я потоваришував з багатьма з цих лідерів, і я маю намір допомагати їм»³⁵. Звичайно, цей короткий спіч Д. Трампа не може бути підставою для висловлювання остаточного судження про те, як буде працювати п'ята стаття Північноатлантичного договору. Однак важко заперечити латинську мудрість: «Хто має можливість бажати, той має право відмовитися» («*Ejus est nolle qui potest velle*»). Тому, спираючись на такі категорії

міжнародних відносин, як сила та інтерес, ми можемо однозначно стверджувати, що в разі агресії на одного з членів Північноатлантичного договору рішення про відсіч агресору буде ухвалюватися на підставі оцінки ситуації керівним органом Альянсу. Водночас, методи та форми участі у спільній відсічі агресору будуть залежати від наявності атлантичної солідарності у колі всіх членів Альянсу, політичної волі кожного лідера країни НАТО, і, насамперед, від бажання глобального ядерного лідера без інсинуацій навколо п'ятої статті дотриматися положень Вашингтонського договору. А сумніви щодо цього у європейських союзників США залишилися і після саміту НАТО в Нідерландах.

Зокрема, лідери й політики Європи неоднозначно, переважно негативно відреагували на зустріч американського президента Д. Трампа з російським лідером В. Путіним на Алясці 15 серпня 2025 р., коли президент США урочисто прийняв російського диктатора на червоній доріжці і не запровадив проти Росії обіцяні ним санкції. «Спільна поява Путіна з президентом США, рукостискання на червоній доріжці та спільна поїздка в лімузині стали сигналом усьому світу: Росію — попри те, що вона не поступилася жодною своєю вимогою щодо майбутнього України, — знову визнано рівним партнером. І цим Путін прорвав понад трирічну дипломатичну ізоляцію», — ділиться, наприклад, своїми враженнями від зустрічі на Алясці Йошка Фішер, віце-канцлер та міністр закордонних справ Німеччини у 1998–2005 рр. «Отже, європейцям потрібно усвідомити, — продовжує відомий політик і досвідчений дипломат, — у цьому новому світовому порядку вони залишилися самі. США більше не враховуватимуть їхніх інтересів — ні у сфері безпеки, ні в торгівлі. Європа повинна стати глобальною силою сама по собі, швидко й енергійно прийнявши весь спектр викликів, які це передбачає, включно з космосом, спецслужбами та всім цифровим сектором. Цей "поворотний момент" у довгій історії Європи потребує значно більших і масштабніших зусиль, ніж просто переозброєння звичайною технікою та особовим складом — яким би важливим воно не було. Саме в цьому й полягає головний сигнал з Аляски для європейців»³⁶.

Іншою міжнародною подією, що викликала занепокоєння європейців щодо безпеки західного світу, став ювілейний, 25-ий саміт Шанхайської організації співробітництва (ШОС), що пройшов 31 серпня — 1 вересня 2025 р. у китайському місті Тяньцзінь, і який зібрав лідерів понад 20 держав, зокрема КНР, РФ, КНДР, Індії, Пакистану, Туреччини, Ірану, Казахстану, Білорусі, Азербайджану, а також представників 10 міжнародних організацій. Це був найбільший саміт з моменту заснування ШОС у 2001 р., і він продемонстрував світу, що у США, ЄС і НАТО є потужна альтернатива країн Глобального Півдня на чолі з Китаєм (нагадаємо, що

ШОС охоплює близько 65% території Євразії і 24% території світу, на якій проживає 42% населення планети, та формує приблизно 30% світового ВВП). Світові медіа сприйняли цей саміт, а також масштабний військовий парад у Пекіні, присвячений 80-й річниці капітуляції Японії та завершення Другої світової війни, як виклик насамперед Вашингтону: «Поки США сваряться із союзниками та накладають мита проти ключових партнерів, лідер Китаю Сі Цзіньпін намагається використати вікно можливостей, аби перетягнути «геополітичний канат» на свій бік»; «Саміт ШОС у Тяньцзіні 2025 року став майданчиком для демонстрації амбіцій Китаю у просуванні нового глобального порядку, орієнтованого на країни так званого Глобального Півдня. Метою цього нового порядку заявляється «багатополярність», що позиціюється як альтернатива «західному домінуванню»³⁷.

Непоступливість Путіна щодо мирних переговорів і припинення війни в Україні навіть після зустрічі з Трампом на Алясці, саміт Шанхайської організації співробітництва в Китаї, а також російські дрони на території низки країн-членів НАТО, зокрема Данії, Норвегії, Фінляндії, Латвії, Литви, Румунії та Польщі, і порушення повітряного простору Естонії російськими винищувачами, вчоргове загострили питання про застосування п'ятої статті Вашингтонського договору. Зокрема, після того, як вночі 10 вересня 2025 р. під час масованої атаки проти України Польща теж зазнала атаки десятків російських дронів, у НАТО заявили, що не вважають вторгнення дронів РФ у Польщу нападом на Альянс і лише застосували на прохання польської влади четверту статтю Північноатлантичного договору, яка передбачає, що держави-члени проводять спільні консультації, коли, на їхню думку, існує загроза для територіальної цілісності, політичної незалежності або безпеки будь-якої із країн-членів НАТО. Занепокоєння в Європі викликала також реакція Д. Трампа на російські дрони в Польщі, зокрема його відмова публічно закликати Москву до відповіді за цей інцидент і відсутність участі США в запобіганні йому. Багато членів НАТО знову поставили під сумнів готовність Трампа захищати їх у разі реального нападу Росії³⁸.

Дискусії щодо дій НАТО в разі порушення повітряного простору країн-членів Альянсу з новою силою розгорнулися після небезпечних маневрів російських винищувачів МіГ-31 у повітряному просторі Естонії 19 вересня 2025 р. Наприклад, президент Чехії П. Павел вважає, що в разі порушення з боку Росії НАТО має реагувати відповідно, зокрема і військовим шляхом, збиттям літаків-порушників³⁹. Його підтримав прем'єр-міністр Польщі Д. Туск, який заявив, що його країна «без сумніву прийме рішення збивати літаючі об'єкти, якщо вони порушують нашу територію і пролетять над Польщею» і що «тут немає місця для дискусій»⁴⁰.

Президент Латвії Е. Рінкевичс теж переконаний, що НАТО має бути готове відповісти Росії силою, щоб запобігти майбутнім порушенням свого повітряного простору. «Я вважаю, що правила застосування зброї також потрібно вдосконалити таким чином, щоб у разі продовження дій Росії відкриття вогню стало альтернативою», — заявив він⁴¹. Міністр оборони Швеції П. Йонсон теж заявив, що його країна застосує силу, якщо це буде необхідно, в разі, якщо Росія порушить їхній повітряний простір⁴². Навіть президент США Д. Трамп висловився за те, що країни Альянсу повинні збивати російські літаки, що залітають у їхній повітряний простір⁴³. Однак державний секретар США М. Рубіо виключив можливість збиття російських літаків, що порушують повітряний простір НАТО, якщо тільки ті не здійснюють агресивних дій⁴⁴. А Північноатлантична рада, що зібралася 23 вересня 2025 р. на прохання Естонії відповідно до статті 4 Вашингтонського договору, своєю чергою пообіцяла, що реакція Альянсу «на нерозважливі дії Росії буде, як і раніше, рішучою»⁴⁵. Причому генеральний секретар НАТО М. Рютте у зв'язку з цим уточнив: «Рішення про застосування сили проти літаків-порушників, зокрема щодо їхнього ураження, ухвалюються в режимі реального часу й завжди ґрунтуються на наявній розвідінформації про рівень загрози з боку літака, включно з такими питаннями, як наміри, озброєння та потенційний ризик для сил Альянсу, цивільних чи інфраструктури»⁴⁶.

Загалом, у результаті порушення РФ повітряного простору держав НАТО керівництво цих країн та Альянсу опинилося перед серйозним викликом. Постало питання, чи ці російські атаки досягли того рівня, коли спільна оборона стає можливою. Нагадаємо, що стаття 5 Вашингтонського договору НАТО зобов'язує усі держави-члени «надати допомогу і здійснити такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили», у разі «збройного нападу» на будь-якого члена Альянсу. Формально зафіксовані дві умови: по-перше, атакована держава має звернутися за такою допомогою, а по-друге, «збройний напад» дійсно мав відбутися, і всі інші члени мають із цим погодитися. Водночас, за нормами міжнародного права не кожне застосування зброї між державами є «збройним нападом». Свого часу Міжнародний суд ООН вирішив, що збройним нападом є лише «найбільш серйозні форми застосування сили», і зобов'язав усі держави розмежовувати збройні напади від «інших менш серйозних форм». Зокрема, не кожен акт агресії проти держави НАТО досягає тієї лінії, після якої можна говорити про «напад» на неї. Наприклад, член НАТО Туреччина у 2015 та 2020 роках, коли стикнулася з нападами «Ісламської держави» на неї, також не порушувала питання про статтю 5, а обмежилася безпековими консультаціями в Альянсі⁴⁷. Тобто Туреччина в ті роки зробила те саме, що і Польща та Естонія після російських повітряних атак у вересні 2025 р.

Отже, чіткої межі, після якої можна говорити про «напад», у документах НАТО не визначено. А крапку в діалозі навколо надійності п'ятої статті щодо забезпечення європейської безпеки може поставити лише практика безпосереднього використання всіх ресурсів Альянсу, зокрема і ядерних, проти агресора. І якщо досвід експедиційних місій НАТО під час війни в Боснії та Герцеговині в 1995 р. можна вважати успішнішим та ефективнішим інструментом регулювання регіональних конфліктів, ніж дії інших міжнародних інституцій (наприклад, ООН чи ОБСЄ), то дотримання п'ятої статті у разі конфлікту з ядерною наддержавою може і справді поставити одну остаточну крапку, але вже для всієї цивілізації. І саме це є головним стримуючим фактором для застосування цієї статті НАТО.

Щодо взаємовідносин України і НАТО, то впродовж багатьох років українська політична еліта мляво та меркантильно формувала зовнішньополітичний й безпековий порядок денний країни. Від «позаблоковості» і «багатовекторності» часів президенства Л. Кучми, спроб отримати План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) часів президенства В. Ющенка до підписання президентом П. Порошенком закону щодо внесення змін до Конституції України, які закріпили стратегічний курс держави на набуття повноправного членства в ЄС і НАТО, та подання за президенства В. Зеленського заявки на вступ до НАТО у пришвидшеному порядку Україна пройшла непростий шлях до євроатлантичної інтеграції.

З огляду на рішення Верховної Ради України щодо змін до Основного закону, ухвалене 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів), а також підтримуючи подану 30 вересня 2022 р. заявку України на пришвидшений вступ до Альянсу, український народ справедливо плекав думку, що цей акт буде сприяти закріпленню верховенства права і демократії в Україні і, головне, наблизить нас до безпекового європейського формату. Втім, масштабування російської агресії проти України та еволюція ставлення світової спільноти до цієї війни в центрі Європи звузили площину українських громадянських/демократичних інститутів і з новою силою актуалізували проблему членства України в НАТО. Демонструючи стійке прагнення увійти до військово-політичного блоку (у квітні 2024 р., наприклад, 89% українців підтримували членство України в НАТО), українці справедливо сподівалися на захист з боку військово-політичного блоку, зокрема гарантований п'ятою статтею Північноатлантичного договору. Проте глобальні зміни, нова якість міжнародних відносин, а головне — тривала широкомасштабна війна Росії проти України на виснаження — стали підставою нової дискусійної хвилі навколо трактування положень п'ятої статті та причин введення її у дію.

Зокрема, колишній головнокомандувач ЗСУ, а нині посол України у Великій Британії В. Залужний, виступаючи у “Chatom House”, звинуватив

Д. Трамп у розколі Заходу й руйнуванні світового порядку, а також публічно висловив думку, що нині ідея з миротворцями та вступу України до НАТО «не надто надійна». Згодом він зазначив, що вступ України до НАТО не є дієвою гарантією безпеки, адже це «нічого не дасть», крім «політичного захисту». Далі, вже майже в дусі 47-ого президента США, Залужний констатував, що НАТО застаріло морально й фізично, і нині слугує «своєрідним операційним столом», яким ходять гроші між членами Альянсу⁴⁸.

У зв'язку з цим слід нагадати, що якщо саміти НАТО у Вільнюсі в 2023 р. та Вашингтоні в 2024 р. переважно були присвячені пошуку способів наблизити Україну до військового альянсу без прямого запрошення до вступу (наприклад, у Вашингтонському комюніке НАТО, ухваленому за результатами саміту, Україна згадувалась аж 63 рази), то на саміті Альянсу в Гаазі 2025 р., не в останню чергу через заяву Д. Трампа на початку свого другого терміна президентства про те, що Україна не вступить до НАТО найближчим часом, це питання практично зникло. Єдиною згадкою в декларації гаазького саміту про Україну було, що «союзники підтверджують свої незмінні суверенні зобов'язання надавати підтримку Україні, чия безпека сприяє нашій, і з цією метою включатимуть прямі внески в оборону України та її оборонну промисловість при розрахунку оборонних витрат союзників». Отже, це є свідченням, що нині НАТО зосереджено на колективній обороні, а не розширенні за рахунок нових членів, зокрема України. Щоправда, в останній день саміту в Гаазі про актуальність цієї тези нагадав генсек НАТО М. Рютте: «Ми стоїмо поруч з Україною в її прагненні до миру і продовжуватимемо підтримувати її на незворотному шляху до членства в НАТО»⁴⁹.

Водночас, позиція України є незмінною: вступ країни до НАТО повинен залишатися на порядку денному, звичайно після переможного завершення російсько-української війни. Адже зближення України з Альянсом відбувається вже сьогодні, бо його диктує сама логіка війни (наприклад, Україна уклала двосторонні безпекові угоди вже з 28 державами), але членство в НАТО залишається найнадійнішою гарантією безпеки нашої держави в майбутньому. Це, зокрема, публічно визнали міністри оборони Великої Британії Дж. Гілі та Німеччини Б. Пісторіус на пресконференції у штаб-квартирі Альянсу після засідання контактної групи з оборони України 15 жовтня 2025 р., заявивши, що «Україна робить вклад у безпеку і повинна мати місце у НАТО»⁵⁰. Однак для цього, на думку фахівців-міжнародників, і Північноатлантичний альянс повинен «набути якості дієвого фактору міжнародної безпеки в Європі, без якої світова стабільність є недосяжною»⁵¹.

У цьому сьогодні переконані лідери європейських держав, які активно обговорюють можливості та шляхи забезпечення власної безпеки. Як

заявив президент України В. Зеленський під час свого виступу на засіданні високого рівня Ради Безпеки ООН щодо України 23 вересня 2025 р., «Будапештський меморандум, покликаний гарантувати безпеку України в обмін на відмову від ядерної зброї, провалився... Ось чому сьогодні разом з Великою Британією, Францією та вже понад 30 країнами в нашій коаліції охочих ми будемо нову архітектуру безпеки. Ми розраховуємо на надійну підтримку Сполучених Штатів»⁵².

¹ Trump Says US Shouldn't Have to Meet NATO 5% Spending Target. *The Defense Post* June 21, 2025. URL: <https://thedefensepost.com/2025/06/21/trump-us-nato-spending/>.

² Преса Британії: НАТО хоче підвищити витрати на оборону. *BBC NEWS* 07 квітня 2014. URL: https://www.bbc.com/russian/uk/2014/04/140407_brit_press

³ Milward, Alan S. *War, Economy, and Society, 1939-1945*. Berkeley: University of California Press, 1979. P.63 URL: <https://archive.org/details/wareconomysociet0000milw>

⁴ Киссинджер Г. *Дипломатия*. Пер. с англ. Москва, 1997. С. 11.

⁵ Vandenberg, Arthur H. American foreign policy. January 10, 1945. In the senate. URL: <https://www.senate.gov/artandhistory/history/resources/pdf/VandenbergSpeech.pdf>.

⁶ Kennan, George Frost. 861.00/2 - 2246: Telegram. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. SECRET. Moscow, February 22, 1946. 9 p.m. [Received February 22--3: 52 p.m. URL: <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>

⁷ Special Message to the Congress on Greece and Turkey: The Truman Doctrine. *Harry S. Truman Library & Museum* March 12, 1947. URL: <https://www.trumanlibrary.gov/library/public-papers/56/special-message-congress-greece-and-turkey-truman-doctrine>

⁸ President Harry S. Truman's address before a joint session of Congress, March 12, 1947. *Avalon Project [Official website]*. URL: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp

⁹ Memorandum by the Adviser in the Office of Special Political Affairs (Notter) to the Director of the Office of Special Political Affairs (Rush). top secret [Washington,] July 14, 1947. P 578. *Foreign Relations of the United States, 1947, Eastern Europe; The Soviet Union, Volume IV*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1947v04/d398>

¹⁰ Foreign relations of the United States, 1947. Eastern Europe, the Soviet Union, Vol. IV. *United States Government Printing Office*. Slany, W., & Churchill, R. P. (Eds.), 1972. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v04>

¹¹ Євроатлантичне співробітництво та міжнародні організації: навчальний посібник. [Деменко О. Ф., Демчук П.О., Калениченко Р.А. та ін.]. За ред. Пошедіна О. І. Київ: НУОУ, 2011. С. 54.

¹² Special Message to the Congress on Greece and Turkey: The Truman Doctrine. *Harry S. Truman Library & Museum* March 12, 1947. URL: <https://www.trumanlibrary.gov/library/public-papers/56/special-message-congress-greece-and-turkey-truman-doctrine>.

¹³ Eichengreen, Barry. *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton University Press. 2008. P. 57. URL: https://www.researchgate.net/publication/24117961_The_European_Economy_Since_1945_Coordinated_Capitalism_and_Beyond.

¹⁴ The Brussels Treaty. *NATO* [Official website]. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17072.htm.

¹⁵ Memorandum by the Adviser in the Office of Special Political Affairs (Notter) to the Director of the Office of Special Political Affairs (Rush) . top secret [Washington,] July 14, 1947. P. 579. *Foreign Relations of the United States, 1947, Eastern Europe: The Soviet Union, Volume IV*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1947v04/d398>.

¹⁶ The Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance, September 2, 1947. *A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941–1949*. Washington, DC: Department of State, 1985. P. 227. URL: <https://www.jstor.org/stable/2195014>.

¹⁷ Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance and Final Act of the Inter-American Conference for the Maintenance of Continental Peace and Security. URL: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280163387>.

¹⁸ B-29: Inter-American treaty of reciprocal assistance (Rio treaty). *Organization of American States*. Retrieved 1 March 2014. URL: <https://www.oas.org/juridico/english/sigs/b-29.html>.

¹⁹ Alliances, Coalitions, and Ententes — The American alliance system: an unamerican tradition. UN REGISTRATION: 12/20/48 No. 324. URL: <https://www.oas.org/juridico/english/sigs/b-29.html>.

²⁰ Williams, Phil. *The Senate and US Troops in Europe* Palgrave Macmillan UK, 1985 P. 37–40. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-06430>.

²¹ U.S. Senate Resolution 239 80-th Congress, 2nd Session. The Vandenberg Resolution. Art. 2 URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17054.htm

²² U.S. Senate Resolution 239 80-th Congress, 2nd Session - (The Vandenberg Resolution) Art. 3 URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17054.htm.

²³ The North Atlantic Treaty. *NATO*. Official website. URL: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm.

²⁴ Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949. Ст. 11. URL: <https://translate.google.com/?hl>.

²⁵ Congressional Record. Proceedings and Debates of the 81st Congress. First Session. Vol. 95. Washington, DC: US Government Printing Office, 1950. Pt. 7. P. 9808; Pt. 8. P. 9880; Pt. 8. P. 9916. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.168429>.

²⁶ NATO. Strategic Concepts. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en.

²⁷ How SHAPE took shape. *NATO* URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_142401.htm.

²⁸ International Security Assistance Force (ISAF): Key Facts and Figures Archive copy from January 20, 2022 at Wayback Machine. Official NATO website, August 1, 2013. URL: <https://www.nato.int/isaf/docu/epub/pdf/placemat.pdf>.

²⁹ Hungary to send 21 more troops to Afghanistan. Archive copy from March 23, 2019 at Wayback Machine. *SABA News Agency* 27.03.2004. URL: <https://web.archive.org/web/20190323002241/https://www.saba.ye/en/news64848.htm>.

³⁰ Memorandum for Secretary of State—Designate Warren Christopher from Lawrence S. Eagleburger, Parting Thoughts: U.S. Foreign Policy in the Years Ahead. Jan 5, 1993. *U.S. Department of State, National Security Archive FOIA* URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/29753-document-1-memorandum-secretary-state-designate-warren-christopher-lawrence-s>.

³¹ Secretary Christopher's meeting with President Yeltsin, 10.22.93, Moscow. *National Security Archive, Gelman Library. The George Washington University*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/16380-document-08-secretary-christopher-s-meeting>

³² Deputy National Security Adviser Samuel Berger to the President, «Meeting with the Vice President on Russia and NATO Expansion». Dec 21, 1994. *National Security Archive*,

Gelman Library. The George Washington University. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/32228-document-5-deputy-national-security-adviser-samuel-berger-president-meeting-vice>

³³ Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon. 19 Nov. 2010. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts/68580.htm?selectedLocale=en

³⁴ Див.: Саміт НАТО в Гаазі: головні підсумки, оборонні витрати й підтримка України. URL: <https://explainer.ua/samit-nato-v-gaazi-golovni-pidsumky-oboronni-vytraty-j-pidtrymka-ukrayiny/>

³⁵ Lowenkron, Hadriana. Trump Questions US Commitment to Defend Allies Before NATO. *Meets Bloomberg June 24, 2025*. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-06-24/trump-questions-nato-s-article-5-depends-on-your-definition>

³⁶ Йошка Фішер. Повернення імперії: який сигнал для Європи надіслала зустріч Трампа з Путіним. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2025/08/21/7218328/>

³⁷ Див.: Бідочко Л., Задирака К., Півторак О., Пилипенко А. ШОС проти всіх. Пропаганда та світові медіа про саміт в Китаї. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/38376/2025-09-04-shos-proty-vsikh-propaganda-ta-svitovi-media-pro-samit-v-kytai>; Саміт Шанхайської організації співробітництва в Тяньцзіні. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/samit-shankhayskoyi-orhanizatsiyi-spivrobitnytstva-v-tyantszini>

³⁸ Реакція Трампа на дрони РФ в Польщі викликала занепокоєння в Європі — Reuters. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/14/7530805/>

³⁹ Президент Чехії: НАТО має реагувати військовим шляхом на порушення з боку Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/21/7531765/>

⁴⁰ Кричковська У. Туск: Польща без сумніву буде збивати об'єкти, які порушують повітряний простір. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/22/7220746/>

⁴¹ Павлюк О. Президент Латвії: НАТО має продемонструвати силу у відповідь на провокації РФ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/23/7220890/>

⁴² Казакова К. «Швеція застосує силу, якщо це буде необхідно»: Йонсон відреагував на провокації РФ. URL: https://www.unian.ua/world/atakirosiji-v-shveciji-gotovi-zastosuvati-silu-v-razi-neobhidnosti-13139178.html?utm_source=unian&utm_medium=read_more_news&utm_campaign=read_more_news_in_post

⁴³ Трамп заявив, що НАТО має збивати російські літаки, які порушують повітряний простір. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532185/>

⁴⁴ Рубіо виключив можливість збиття літаків РФ, що порушують повітряний простір НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532173/>

⁴⁵ Втручання винищувачів РФ в Естонію: в НАТО пообіцяли рішучу реакцію. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532120/>

⁴⁶ Чи буде НАТО збивати російські літаки-порушники: Рютте розставив акценти. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532137/>

⁴⁷ Див.: Сидоренко С. Нова сходінка війни. Що є метою РФ і чому НАТО не вважає «нападом» атак дронів на Польщу. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/09/10/7219899/>

⁴⁸ «НАТО не захистить»: Залужний розповів, чому Альянс не гарантуватиме безпеку Україні. URL: <https://tsn.ua/ato/nato-ne-zahistit-zaluzhnyi-rozpoviv-chomu-alyans-ne-garantuvatime-bezpeku-ukrayini-2796501.html>

⁴⁹ Див.: Йозвяк Р. Похвала Трампу й ігнорування України. Підсумки саміту НАТО в Гаазі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pidsumky-samitu-nato-tramp-ukrayina/33454>

787.html; Куренкова О. Більше грошей на Україну, нові оборонні угоди, готовий до діалогу Трамп. П'ять підсумків саміту НАТО в Гаазі для України. URL: <https://suspilne.media/1051699-bilse-grosey-na-ukrainu-novi-oboronni-ugodi-gotovij-do-dialogu-tramp-pat-pidsumkiv-samitu-nato-v-gaazi-dla-ukraini/>

⁵⁰ Сидоренко С., Кізілов Є. У НАТО публічно визнали: Україна повинна мати місце в Альянсі. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/10/15/8002900/>

⁵¹ Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX — початку XXI ст. К., 2023. С. 474-475.

⁵² Зеленський: Будапештський меморандум "провалився", Україна будує нову архітектуру безпеки. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/24/7532220/>

REFERENCES

1. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon. 19 Nov. 2010. https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_68580.htm?selectedLocale=en [in English].
2. Alliances, Coalitions, and Ententes — The American alliance system: an unamerican tradition. UN REGISTRATION: 12/20/48 No. 324. <https://www.oas.org/juridico/english/sigs/b-29.html> [in English].
3. B-29: Inter-American treaty of reciprocal assistance (Rio treaty). Organization of American States. Retrieved 1 March 2014. <https://www.oas.org/juridico/english/sigs/b-29.html> [in English].
4. Bidochko, L., Zadyraka, K., Pivtorak, O., & Pylypenko, A. ShOS proty vsikh. Propahanda ta svitovi media pro samit v Kytai. <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/38376/2025-09-04-shos-proty-vsikh-propaganda-ta-svitovi-media-pro-samit-v-kytai> [in Ukrainian].
5. Chy bude NATO zbyvaty rosijs'ki litaky-porushnyky: Riutte rozstavyyv aktsenty. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532137/> [in Ukrainian].
6. Congressional Record. Proceedings and Debates of the 81st Congress. First Session. Vol. 95. Washington, DC: US Government Printing Office, 1950. Pt. 7. P. 9808; Pt. 8. P. 9880; Pt. 8. P. 9916. <https://archive.org/details/dli.ernet.168429> [in English].
7. Deputy National Security Adviser Samuel Berger to the President, Meeting with the Vice President on Russia and NATO Expansion. Dec 21, 1994. National Security Archive, Gelman Library. The George Washington University. <https://nsarchive.gwu.edu/document/32228-document-5-deputy-national-security-adviser-samuel-berger-president-meeting-vice> [in English].
8. Eichengreen, B. (2008). *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton University Press. https://www.researchgate.net/publication/24117961_The_European_Economy_Since_1945_Coordinated_Capitalism_and_Beyond [in English].
9. Foreign relations of the United States, 1947. Eastern Europe, the Soviet Union. Vol. IV. United States Government Printing Office. Slany, W., & Churchill, R. P. (Eds.), 1972. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v04> [in English].
10. How SHAPE took shape. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_142401.htm [in English].
11. Hungary to send 21 more troops to Afghanistan. Archive copy from March 23, 2019 at Wayback Machine. SABA News Agency 27.03.2004. <https://web.archive.org/web/20190323002241/https://www.saba.ye/en/news64848.htm> [in English].

12. Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance and Final Act of the Inter-American Conference for the Maintenance of Continental Peace and Security. <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280163387> [in English].

13. International Security Assistance Force (ISAF): Key Facts and Figures Archive copy from January 20, 2022 at Wayback Machine. Official NATO website, August 1, 2013. <https://www.nato.int/isaf/docu/epub/pdf/placemat.pdf> [in English].

14. Joschka, F. Povnennia imperii: iakyj syhnal dlia Yevropy nadislala zustrich Trampa z Putynym. <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2025/08/21/7218328/> [in Ukrainian].

15. Jozviak, R. Pokhvala Trampu j ihnoruvannia Ukrainy. Pidsumky samitu NATO v Haazi. <https://www.radiosvoboda.org/a/pidsumky-samitu-nato-tramp-ukrayina/33454787.html> [in Ukrainian].

16. Kennan, George Frost. 861.00/2 - 2246: Telegram. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. SECRET. Moscow, February 22, 1946. 9 p.m. [Received February 22--3: 52 p.m. <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm> [in English].

17. Kissinger, H. (1997). *Diplomatija*. Moskva [in Russian].

18. Kazakova, K. Shvetsiia zastosuie sylu, iakscho tse bude neobkhidno: Jonson vidreahuvav na provokatsii RF. https://www.unian.ua/world/atakirosiji-v-shveciji-gotovi-zastosuvati-silu-v-razi-neobhidnosti-13139178.html?utm_source=unian&utm_medium=read_more_news&utm_campaign=read_more_news_in_post [in Ukrainian].

19. Krychkov'ska, U. Tusk: Pol'scha bez sumnivu bude zbyvaty ob'iekty, iaki porushat' povitrianyj prostir. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/22/7220746/> [in Ukrainian].

20. Kurenkova, O. Bil'she hroshej na Ukrainu, novi oboronni uhody, hotovyj do dialohu Tramp. P'iat' pidsumkiv samitu NATO v Haazi dlia Ukrainy. <https://suspilne.media/1051699-bilse-grosej-na-ukrainu-novi-oboronni-ugodi-gotovij-do-dialogu-tramp-pat-pidsumkiv-samitu-nato-v-gaazi-dla-ukraini/> [in Ukrainian].

21. Lowenkron, H. (2025). Trump Questions US Commitment to Defend Allies Before NATO. *Meets Bloomberg* June 24. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-06-24/trump-questions-nato-s-article-5-depends-on-your-definition> [in English].

22. Memorandum by the Adviser in the Office of Special Political Affairs (Notter) to the Director of the Office of Special Political Affairs (Rush). top secret [Washington,] July 14, 1947. P 578. Foreign Relations of the United States, 1947, Eastern Europe; The Soviet Union, Volume IV. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1947v04/d398> [in English].

23. Memorandum for Secretary of State-Designate Warren Christopher from Lawrence S. Eagleburger, Parting Thoughts: U.S. Foreign Policy in the Years Ahead. Jan 5, 1993. U.S. Department of State, National Security Archive FOIA. <https://nsarchive.gwu.edu/document/29753-document-1-memorandum-secretary-state-designate-warren-christopher-lawrence-s> [in Ukrainian].

24. Milward, Alan S. (1979). *War, Economy, and Society, 1939–1945*. Berkeley: University of California Press, 1979. P.63 <https://archive.org/details/wareconomysociet0000milw> [in English].

25. NATO ne zakhystyt': Zaluzhnyj rozpoviv, chomu Al'ians ne harantuvatyme bezpeku Ukraini. <https://tsn.ua/ato/nato-ne-zahistit-zaluzhniy-rozpoviv-chomu-alyans-ne-garantuvatime-bezpeku-ukrayini-2796501.html> [in Ukrainian].

26. NATO. Strategic Concepts. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en [in English].

27. Pavliuk, O. Prezydent Latvii: NATO maie prodemonstruvaty sylu u vidpovid' na provokatsii RF. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/23/7220890/> [in Ukrainian].

28. Pivnichnoatlantychnyj dohovir. Vashynhton, okruh Kolumbiia, 4 kvitnia 1949. St. 11. <https://translate.google.com/?hl> [in Ukrainian].
29. Potiekhin, O., & Klymenko, Yu. (2023). *Heopolityka proty bezpeky: soiuznyts'ke strymuvannia ahresii v Yevropi XX — pochatku XXI st.* Kyiv [in Ukrainian].
30. Presa Brytanii: NATO khoche pidvyschyty vytraty na oboronu. *BBC NEWS* 07.04.2014. https://www.bbc.com/russian/uk/2014/04/140407_brit_press [in Ukrainian].
31. President Harry S. Truman's address before a joint session of Congress, March 12, 1947. Avalon Project [Official website]. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp [in English].
32. Prezydent Chekhii: NATO maie reahuvaty vijs'kovym shliakhom na porushennia z boku Rosii. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/21/7531765/> [in Ukrainian].
33. Reaktsiia Trampa na drony RF v Pol'schi vyklykala zanepokoiennia v Yevropi. Reuters. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/14/7530805/> [in Ukrainian].
34. Rubio vyklychuv mozhlyvist' zbyttia litakiv RF, scho porushuiut' povitrianyj prostir NATO. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532173/> [in Ukrainian].
35. Samit Shankhajs'koi orhanizatsii spivrobitnytstva v Tian'tszini. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/samit-shankhayskoyi-orhanizatsiyi-spivrobitnytstva-v-tyantszini> [in Ukrainian].
36. Samit NATO v Haazi: holovni pidsumky, oboronni vytraty j pidtrymka Ukrainy. <https://explainer.ua/samit-nato-v-gaazi-golovni-pidsumky-oboronni-vytraty-j-pidtrymka-ukrayiny/> [in Ukrainian].
37. Secretary Christopher's meeting with President Yeltsin, 10.22.93, Moscow. National Security Archive, Gelman Library. The George Washington University. <https://nsarchive.gwu.edu/document/16380-document-08-secretary-christopher-s-meeting> [in English].
38. Special Message to the Congress on Greece and Turkey: The Truman Doctrine. Harry S. Truman Library & Museum March 12, 1947. <https://www.trumanlibrary.gov/library/public-papers/56/special-message-congress-greece-and-turkey-truman-doctrine> [in English].
39. Sydorenko, S., & Kizilov, Ye. U NATO publichno vyznaly: Ukraina povynna maty mistse v Al'iansi. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/10/15/8002900/> [in Ukrainian].
40. Sydorenko, S. Nova skhodynka vijny. Scho ie metoiu RF i chomu NATO ne vvazhaie napadom ataku droniv na Pol'schu. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/09/10/7219899/> [in Ukrainian].
41. *The Brussels Treaty. NATO.* http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17072.htm [in English].
42. The Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance, September 2, 1947. A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941–1949. Washington, DC: Department of State, 1985. <https://www.jstor.org/stable/2195014> [in English].
43. The North Atlantic Treaty. NATO. http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm [in English].
44. Trump Says US Shouldn't Have to Meet NATO 5% Spending Target. *The Defense Post June 21, 2025.* <https://thedefensepost.com/2025/06/21/trump-us-nato-spending/> [in English].
45. Trump zaiavyv, scho NATO maie zbyvaty rosijs'ki litaky, iaki porushuiut' povitrianyj prostir. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532185/> [in Ukrainian].
46. U.S. Senate Resolution 239 80-th Congress, 2nd Session. The Vandenberg Resolution. Art. 2 https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17054.htm [in English].
47. Vandenberg, Arthur H. *American foreign policy.* January 10, 1945. In the senate. <https://www.senate.gov/artandhistory/history/resources/pdf/VandenbergSpeech.pdf> [in English].

48. Vtorhnennia vynyschuvachiv RF v Estoniiu: v NATO poobitsialy rishuchu reaktsiiu. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/23/7532120/> [in Ukrainian].
49. Williams, Ph. (1985). The Senate and US Troops in Europe Palgrave Macmillan UK <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-06430> [in English].
50. *Yevroatlantychnе spivrobitnytstvo ta mizhnarodni orhanizatsii: navchal'nyj posibnyk*. (2011). Kyiv [in Ukrainian].
51. Zelens'kyj: Budapeshts'kyj memorandum provalyvsia, Ukraina buduie novu arkhitekturu bezpeky. <https://www.pravda.com.ua/news/2025/09/24/7532220/> [in Ukrainian].

Received: 8.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.085>

УДК 94(420):327.06+355.01(477:470)“2022/2025”

Андрій Грубінко

д-р. іст. наук, проф.

Західноукраїнський національний університет

46000, Україна, Тернопіль, вул. Львівська, 11

E-mail: andriy.history1983@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Web of Science ResearcherID: H-2147-2017

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2025 рр.)

У статті представлено результати дослідження розвитку зовнішньої політики Великої Британії у контексті провідних тенденцій світової політики та двосторонньої міждержавної взаємодії з Україною в період повномасштабної російської агресії від 24 лютого 2022 року.

Методологію дослідження сформуvalи принципи історизму, системності та об'єктивності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи історіографічного аналізу, історико-системний, хронологічний, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний методи наукового пізнання.

Представлено історіографічний огляд досліджуваної проблеми. Відзначено основні причини та інтереси уряду Великої Британії у переорієнтації зовнішньої політики держави в період пост-Брекзиту з проголошеного глобального позиціонування до рівня регіональної політики. При цьому акцентовано увагу на тому, що головними напрямками зовнішньої політики Великої Британії залишаються відносини з США і європейськими партнерами. Ці напрями традиційно як суперечать, так і водночас взаємодоповнюють одне одного залежно від національних інтересів та міжнародної кон'юнктури. При цьому фактор російсько-української війни і зміни в зовнішній політиці США після повернення до влади Дональда Трампа роблять Європу незамінним та передовим ареалом реалізації міжнародних амбіцій Великої Британії. Утім констатовано, що її міжнародне політичне позиціонування залишається заручником значної військово-політичної та економічної залежності від США. Після приходу до влади Д. Трампа уряд Великої Британії здійснює спроби посилення свого міжнародного впливу шляхом традиційного маневрування між американським та європейським полюсами своєї зовнішньої політики. Непевність подальшої підтримки від Вашингтона змушує британ-

ські еліти зближуватися з європейськими партнерами, навіть частково реінтегруватися до системи співпраці Європейського Союзу.

Зазначено, що Велика Британія має геополітичні інтереси в тому, щоб допомогти Україні вийти з війни в якомога сильнішому стані, відновити економічну та політичну структуру. З цих причин британський уряд посилив підтримку України. Утім сторонам доведеться ще багато працювати над втіленням спільних планів, особливо над збереженням наявних та формуванням нових багатосторонніх форматів взаємодії на регіональному рівні.

Ключові слова: система безпеки, зовнішня політика, Велика Британія, США, Європа, українська еміграція, миротворча місія.

Andrii Hrubinko

Doctor of History, Professor

West Ukrainian National University

11 Lvivska St., Ternopil, 46000, Ukraine

E-mail: andriy.history1983@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Web of Science ResearcherID: H-2147-2017

GREAT BRITAIN'S FOREIGN POLICY IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2022–2025)

The article presents the results of a study of the development of the UK's foreign policy in the context of the leading trends in world politics and bilateral interstate cooperation with Ukraine during the period of full-scale Russian aggression from February 24, 2022.

The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity and objectivity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special historical methods of historiographic analysis, historical-systemic, chronological, historical-genetic, retrospective analysis, comparative historical methods of scientific knowledge.

A historiographical overview of the problem under study is presented. The main reasons and interests of the UK government in reorienting the state's foreign policy in the post-Brexit period from the declared global positioning to the level of regional policy are noted. The author emphasizes that the main directions of the UK's foreign policy remain relations with the United States and European partners. These directions traditionally both contradict and complement each other, depending on national interests and the international situation. At the same time, the factor of the Russian-Ukrainian war and

changes in US foreign policy after Donald Trump's return to power make Europe an indispensable and advanced area for the realization of the UK's international ambitions. However, it is noted that its international political positioning remains hostage to its significant military, political and economic dependence on the United States. Since Trump came to power, the UK government has been attempting to strengthen its international influence through traditional manoeuvring between the American and European poles of its foreign policy. The uncertainty of further support from Washington is forcing British elites to move closer to European partners, even partially reintegrating into the EU's cooperation system.

It is noted that the UK has a geopolitical interest in helping Ukraine emerge from the war in the strongest possible condition, and restore its economic and political structure. For these reasons, the British government has stepped up its support for Ukraine. However, the parties still have to work hard to implement joint plans, especially to preserve existing ones and form new multilateral formats of cooperation at the regional level.

Keywords: *security system, foreign policy, the United Kingdom, the United States, Europe, Ukrainian emigration, peacekeeping mission.*

Повномасштабна російська військова агресія проти України, що розпочалася в лютому 2022 року, створила нові реалії функціонування регіональної та світової системи безпеки. Практично усі держави Європи та євроатлантичного простору, міжнародні організації були змушені переглянути свої підходи до національної і міжнародної безпеки та практичних можливостей щодо її гарантування. Продовження російсько-української війни, перспективи завершення якої невідомі, активізація пошуків міжнародною спільнотою шляхів припинення вогню, нові реалії у системі міжнародної підтримки України, пов'язані з різкими змінами в зовнішньополітичній стратегії нового керівництва США після повернення до влади президента Дональда Трампа і трансформаціями трансатлантичної системи безпекової взаємодії, зумовлюють потребу в переосмисленні внеску окремих (насамперед провідних) держав у справу зміцнення регіональної та світової системи безпеки, підтримки України в умовах війни та комплексної міжнародної протидії російській агресії.

Не стала винятком Велика Британія, яка посідає чільні позиції у сучасній системі міжнародних відносин і системі безпеки Європи. Її значні військово-політичні та економічні можливості, знамениті розгалужені дипломатична та зовнішня розвідувальна мережі, гуманітарний потенціал апріорі викликали об'єктивні очікування щодо активної позиції цієї держави у процесі міжнародного реагування на масштабну безпекову кризу,

пов'язану із загрозою російського імперського мілітаризму для усієї Європи.

Тому метою статті є дослідження розвитку зовнішньої політики Великої Британії у контексті провідних тенденцій світової політики та двосторонньої міждержавної взаємодії з Україною в період повномасштабної російської агресії від 24 лютого 2022 року.

Незважаючи на незначну віддаленість у часі, проблематика зовнішньої політики Великої Британії у досліджуваний період привернула увагу ряду провідних українських учених-міжнародників, зокрема британістів, які відреагували на поточну потребу наукових узагальнень досвіду зовнішньої політики Великої Британії в умовах повномасштабної війни в Україні. Варто виділити першу в історіографії монографію С. Віднянського та А. Мартинова з проблем реакції міжнародного співтовариства на російсько-українську війну, в якій дослідники представили ґрунтовний аналіз позицій країн світу в регіональному розрізі від 2014 до 2023 року¹. Стаття М. Бублика та М. Мітько представляє результати дослідження позиції Великої Британії щодо російсько-української війни у 2022–2003 роках на різних рівнях міжнародної взаємодії. Автори дійшли висновку про те, що «українське питання стало ключовим у зовнішній політиці Великої Британії»². Дослідження Є. Маньковського прямо не зачіпає політику Великої Британії щодо України, але дає можливість пізнати попередні результати та особливості зовнішньої політики королівства за наслідками його виходу з ЄС (т. зв. «Брекзит»)»³. Публікація А. Грубінка стала спробою попереднього аналізу ролі Великої Британії у міжнародних відносинах перших місяців російського вторгнення 2022 року⁴. Окрему увагу приділено дослідженню міжнародних інтересів Великої Британії у процесі формування міждержавного безпекового об'єднання AUCUS в Індійсько-Тихоокеанському регіоні та його значення для міжнародного становища України⁵.

Вагомий пласт досліджень сучасними фахівцями проблематики зовнішньої політики Великої Британії традиційно складають студії двосторонніх українсько-британських відносин. Першу наукову публікацію на цю тематику від дати повномасштабного вторгнення представив Ю. Стужук⁶. Ідеться про значне зростання значення України в зовнішній політиці Великої Британії та стрімку активізацію двосторонніх відносин саме в 2022 році. О. Черевко запропонувала ретроспективний огляд здобутків українсько-британської співпраці першого року російсько-української повномасштабної війни 2022–2023 рр.⁷ У праці Н. Яковенко та Є. Лузана порушуються концептуальні питання розвитку українсько-британських відносин за наслідками Брекзиту⁸. Особливо акцентовано увагу на центральному значенні російсько-української війни як фактора поглиблення

британсько-європейських відносин. Проаналізовано значення міждержавної Угоди про співробітництво у сфері безпеки від 16 січня 2024 року.

Наукове осмислення зовнішньої політики Великої Британії у контексті російсько-української війни в західній історіографії недостатньо представлено спеціальними публікаціями. Домінують праці аналітичного характеру, опубліковані у відповідних виданнях та ЗМІ. Серед нечисленної когорти таких праць виділимо статтю доктора Ніла Мелвіна⁹, у якій дослідник дуже точно розставив основні акценти в розумінні можливостей і стратегії міжнародної спільноти, зокрема, і Великої Британії, щодо припинення та подолання наслідків російсько-української війни.

Відзначимо публікацію Софії Гастон, у якій авторка обстоює думку, що вагома роль Великої Британії у допомозі Україні під час війни та прогнозовано активна участь країни у її повоєнній відбудові є «практичним випробуванням порядку денного» «Глобальної Британії»¹⁰. Джон Кампфнер представив критичний аналіз активної позиції керівництва Великої Британії (уряду Бориса Джонсона) на початку повномасштабного вторгнення у 2022 році як чинника подолання проблем у внутрішній і зовнішній політиці королівства. Автор цілком доречно дорікає офіційному Лондону, британським елітам загалом, за попередню підтримку російського режиму Путіна через фінансово-банківські механізми британської столиці, яка, як відомо, стала масштабним прихистком економічних та інших майнових ресурсів російського походження¹¹. Дослідження Алекса Пріора містить спробу відповіді на давнє екзистенційне питання вибору головних напрямів зовнішньої політики Великої Британії — «особливі відносини» чи Європейська інтеграція¹². У статті йдеться про перший рік правління уряду Кіра Стармера. Хоча її автор головний акцент у дослідженні зробив на економічних проблемах, вказана дилема британської зовнішньої політики чинить великий вплив на розвиток європейської системи безпеки в умовах кризи трансатлантичного партнерства та визначає перспективи України у співпраці з Великою Британією.

Огляд історіографії заявленої теми дослідження свідчить про недостатній рівень її осмислення. Дослідники звертають увагу переважно на перший рік від початку повномасштабного вторгнення. Практично не приділено уваги впливу чинника зміни влади в США наприкінці 2024 року на зовнішню політику Великої Британії. Недостатньо висвітлена динаміка нормативно-правового забезпечення українсько-британських відносин, яке за роки війни зазнало відчутного оновлення та відображає зміни пріоритетів у зовнішній політиці королівства на європейському напрямі.

Зовнішня політика Великої Британії у Новітній період історії традиційно ґрунтувалася на трьох основах чи то сферах впливу, як їх

сформулював після Другої світової війни сер Уїнстон Черчилль — Співдружність націй (колишня Британська Співдружність), «особливі відносини» з США та Європа. З часом пріоритети в цій системі зазнали відчутних змін. Стрімкий розпад залишків Британської імперії у перші повоєнні десятиліття та розвиток інтеграційних процесів у Європі, підтриманих у Вашингтоні, об'єктивний відхід Великої Британії на другорядні ролі у світовій політиці вивели на провідні позиції європейський напрям зовнішньої політики королівства. Вступ до ЄС у 1973 року став хоча й вимушеним, але вагомим та успішним кроком до утвердження Великої Британії на міжнародній арені, посилення ролі в європейській політиці.

Перебування держави у складі ЄЕС/ЄС упродовж чотирьох десятиліть відзначалося неоднозначною стратегією офіційного Лондона, спрямованою на жорстке відстоювання пріоритету національних інтересів перед наднаціональними і стримування поглиблених форм інтеграційної співпраці держав-членів. Саме тому Велика Британія не долучилася до зони євро, Шенгену, завжди мала окрему позицію щодо юрисдикції Суду ЄС і зовнішньої та безпекової політики, яка не повинна була дублювати функції держави.

На початку другого десятиліття XXI ст., після повернення до влади однопартійців М. Тетчер британських консерваторів, в умовах долання наслідків фінансово-економічної та міграційної криз у ЄС, уряд Девіда Кемерона поставив питання про перегляд відносин з об'єднанням включно з можливістю виходу країни з його складу. Як видно з історичного досвіду перебігу процесу виходу Великої Британії з ЄС, що відбувався упродовж чотирьох довгих і складних років політичних дебатів після референдуму 23 червня 2016 року, країна та європейська політика загалом пережили один із наймасштабніших актів політичного авантюризму. Адепти Брекзиту вважали, що вихід з ЄС, який трактували майже як «в'язницю» для країни, автоматично відновить історичну могутність Британії як колишньої «володарки морів», а розірвання обмежень європейського права дозволить посісти провідні позиції у когорті держав-лідерів світової політики. Це засвідчує сама назва оновленої стратегії зовнішньої політики Великої Британії, оприлюдненої урядом Бориса Джонсона у березні 2021 року під назвою «Глобальна Британія. Стратегія для світу, що змінюється».

Утім світ дійсно змінився, і то радикально. Вихід на провідні позиції у світовій економіці й політиці двох наддержав США і КНР не давав жодній іншій державі на повністю самостійну, тим більше провідну роль у міжнародних відносинах. Британці після офіційного виходу з ЄС 31 січня 2020 року позбулися представницького майданчика для реалізації

власних міжнародних інтересів та механізмів політичного впливу на європейські процеси та не здобули жодних суттєвих преференцій.

За даними ВВС, в умовах сьогодення лише 30% британців вважають Брекзит правильним рішенням, а 55% визнали його помилковість¹³. Країна не стала ні багатшою, ні безпечнішою, ні привабливішою для ведення бізнесу, ні впливовішою на міжнародному рівні. Міграція залишилася однією з головних проблем урядів країни. Не вдалося заробити на закордонній торгівлі. Місця на світових ринках уже надійно зайняті. Тож британському бізнесу все одно доводиться оглядатися на континент і тепер уже з додатковими витратами пристосовуватися до відновлення співпраці з європейськими партнерами. Постанова нової реальності міжнародного становища Великої Британії після виходу з ЄС, посилення відтоку капіталу до країн континентальної Європи та очікування фінансово-економічної кризи поглибилися наслідками епідемії COVID-19, що коштував посад уряду Бориса Джонсона в липні 2022 року.

Головним міжнародним політичним та безпековим активом Великої Британії залишилися «особливі відносини» з США, які утім уже встигли відчувати непевність у перший період правління президента Дональда Трампа (2017–2020 рр.) і ризикували увійти в турбулентність вдруге внаслідок його імовірного повернення до влади. Незважаючи на бажання зосередитися на глобальному охопленні в партнерстві з США, проблеми Європи (природнього регіону реалізації британських інтересів) в умовах сучасної комплексної кризи системи безпеки змусили відчувати Лондон свій потенціал саме на регіональному рівні. Відновлення «східної загрози» в Європі після анексії Росією Криму й частини Донбасу виявилось найвигіднішим Лондону з огляду на відповідність його традиційним міжнародним інтересам: відбулася часткова європейська реорієнтація НАТО і США; увага європейців змістилася з проблем розвитку військово-політичних можливостей ЄС до традиційних і давно сформованих атлантичних структур безпеки, тобто НАТО, де Велика Британія посідає другу позицію після США. В обставинах недостатньо прогнозованої політики американського керівництва щодо збереження подальшого домінування США в системі європейської безпеки Велика Британія отримала можливість реалізувати власні лідерські амбіції саме в Європі. З 2017 року, відколи Велика Британія очолила командування трьохтисячним багатонаціональним контингентом Об'єднаних сил підвищеної готовності НАТО, новостворену багатонаціональну бойову групу оперативних сил у Естонії і бере участь в аналогічній групі під керівництвом США в Польщі, країна перебувала в авангарді процесу посилення присутності НАТО в субрегіоні Центрально-Східної Європи¹⁴.

Згадана стратегія «Глобальна Британія» ставить завданням відновити британський вплив на широкі світові простори за межами ЄС, водночас

не виходячи за межі Європейського континенту та його політичних процесів. Ситуація в Україні саме надала такі шанси британському уряду. Велика Британія виконувала місію другого за значенням партнера України після США. Лондон мав можливість діяти прямо в тих ситуаціях, коли Вашингтону це було недоцільно. Прикладом став інцидент з есмінцем «Дефендер» поблизу берегів Криму 23 червня 2021 року¹⁵. Відсутність серед учасників Нормандського переговорного формату і свобода від інституційних обмежень ЄС «розв'язували руки» британському уряду у відносинах з Україною. Підписання в Лондоні 8 жовтня 2020 року широкомасштабної Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство в основу співпраці сторін ставило торгово-економічні відносини та військове співробітництво.

Загроза прямого вторгнення російських військ до України змусила британський уряд у 2021 р. нарешті ухвалити рішення про надання Україні летальних оборонних озброєнь. Упродовж грудня 2021 — лютого 2022 років в Україну прибули кілька військово-транспортних літаків ВПС Великої Британії з 2 тис. одиниць протитанкових систем NLAW та іншими озброєннями, які стали критично важливими для України в перші тижні вторгнення Росії. У грудні 2021 року британський уряд оголосив про виділення 1 млрд фунтів стерлінгів для підтримки України у сферах торгівлі, інвестицій та безпеки¹⁶.

Зміщення геополітичних акцентів зовнішньої політики Великої Британії на Східну Європу засвідчили оприлюднені в січні 2022 року тодішнім міністром закордонних справ Ліз Трасс розвіддані про майбутній наступ із метою послаблення Росії у разі їх реалізації¹⁷. Також пані міністр публічно оголосила ініціативу про формування перспективної триєдиної безпекової коаліції за участі Великої Британії, Польщі та України, покликаної виступити стабілізаційним чинником в економіці та сфері безпеки в Центральній-Східній Європі та механізмом комунікації і кооперації Західної і Східної Європи. 1 лютого 2022 року Україну з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон. Вже тоді, за три тижні до війни, британська сторона стала в авангарді військової допомоги Україні, випереджаючи навіть американських партнерів. Коли в ряді європейських столиць на захоплення України російськими військами давали часу від кількох годин до трьох діб, у Лондоні продовжували планувати й виділяти для неї практичну допомогу.

Вторгнення військ РФ до України 24 лютого 2022 року стало чинником глибинних змін у системі міжнародних відносин, наслідки якого ще себе проявляють повною мірою. Велика Британія була змушена дієво реагувати на ці зміни і, незважаючи на глобальні (позаєвропейські) амбіції, продовжувати скеровувати потенціал свого закордонного впливу та

військовий потенціал на проблеми європейської безпеки й допомогу Україні. Чітка проукраїнська позиція правлячої Консервативної партії, її міністрів та особисто прем'єр-міністра, досягнення міжпартійного консенсусу створили необхідне підґрунтя для підготовки потужного британського вкладу в розбудову системи стримування подальшої російської агресії у вигляді постійної дипломатичної підтримки, військової допомоги та антиросійських санкцій.

Україна постійно відчувала надзвичайно активну політичну та фінансово-економічну підтримку Великої Британії. Зростання динаміки контактів на двосторонньому рівні, щоденне надання актуальних даних британської розвідки українській стороні про пересування ворожої армії, безпрецедентна санкційна активність та масштабні поставки зброї, прагнення модерувати проукраїнський контекст у діяльності міжнародних організацій (ООН, Світовий банк, ЄБРР, ОБСЄ, НАТО, контактна група «Рамштайн») зробили присутність британського чинника у зовнішній політиці України незамінним. Незважаючи на втрати дивідендів від утримання російського майна, британська сторона першою пішла на безпрецедентні обмеження за ознакою країни походження власника, аж до «замороження» та арешту активів фізичних осіб. Під «пекельні» санкції потрапили Путін, Лавров, Шойгу, інші топ-діячі чинного режиму, їхні діти та інші члени сімей. Приклад Великої Британії наслідували США і країни ЄС. Російський ринок доволі швидко покинули абсолютна більшість численних британських корпорацій, а ті, хто довго думав (наприклад Shell), зазнали збитків через вторинні міжнародні санкції та іміджеві втрати від зв'язків із режимом Путіна. Запроваджено ембарго на імпорт російської нафти та інші обмеження на торгівлю з РФ, діяльність російських фірм і банків. Скасовано авіасполучення. Ухвалено заборону на кредитування російських юридичних осіб та російського уряду. Велика Британія підтримала ідею відключення провідних російських банків від системи SWIFT.

В умовах війни найактуальнішою й найдієвішою природно стала пряма британська військова допомога (зокрема засоби гуманітарної підтримки), що за наявності широкомасштабного наступу та високого рівня інтенсивності бойових дій зі значними ураженнями цивільного населення стала життєво важливою для України. Насамперед ідеться про поставки озброєнь на мільярди фунтів стерлінгів, які еволюціонували від легкого оборонного озброєння у вигляді кількох тисяч малих переносних протитанкових зенітно-ракетних комплексів Javelin і NLAW напередодні війни, надання важкої бронетехніки до постачання наступальної зброї. На відміну від ряду європейських партнерів, надання британських озброєнь було максимально оперативним, деполітизованим, дебіюрократизованим

та безумовним і здебільшого випереджає аналогічні рішення уряду США. Велика Британія першою серед західних держав надіслала свої провідні танки Challenger. Цим британці по суті допомогли іншим партнерам (насамперед США і Німеччині) подолати черговий своєрідний психологічний бар'єр і перегорнути сторінку під назвою «не провокувати агресора». До цього були протикорабельні ракетні комплекси Harpoon, надання яких відбило бажання росіян десантуватися в Одесі, важка бронетехніка, гелікоптери Sea Kings, і найважливіше — далекобійні ракети Brimstone і Storm Shadow, які після погодження з американцями з листопада 2024 року завдають ударів по військових об'єктах у Росії. З липня 2022 року на полігонах Великої Британії поетапно підготовлено 57 тисяч українських військовослужбовців (операція «Інтерфлекс»). Завдяки насамперед британським поставкам світ побачив, що українські військові можуть рекордно швидко та водночас ефективно навчатися використовувати складні збройні системи західного зразка в реальних бойових умовах.

Згідно з даними Єврокомісії, загальний обсяг прямої допомоги від Великої Британії для України з січня 2022 року по лютий 2025 року склав близько 15,2 млрд євро (4 позиція після США, ЄС і Німеччини)¹⁸. Британська сторона приділила значну увагу наданню макрофінансової допомоги Україні, пролобіювала нові транші Світового банку, G7, ЄБРР.

Принципову реакцію на вторгнення продемонстрували й переважна більшість представників британського бізнесу, який працював у Росії. Великі компанії розірвали зв'язки з країною-агресором. Водночас проявила себе історична закономірність, що під час війни зростає промислове виробництво. Насамперед логічно відбулося пожвавлення британської військової промисловості. Відповідно до даних НАТО за 10 років (з 2014 — по червень 2024 рр.) видатки Великої Британії на оборону зросли на 25%, що становить третій результат після США й Німеччини¹⁹.

На 2025 рік Міністерством оборони Великої Британії анонсовано передачу Україні десятків тисяч дронів для бойових та розвідувальних потреб. Така акція відбудеться в рамках створеного урядами Великої Британії і Латвії міжнародної коаліції дронів для Сил оборони України. Також оголошено додаткове виділення допомоги на суму 284 млн. дол., значна частка якої піде на постачання систем ППО, розвідувальних дронів, надводних дронів та радіоелектронного обладнання для протидії ворожим літальним апаратам. Фінансування надійде в рамках діяльності Міжнародного фонду для України, керованого Лондоном.

Одним із визначальних факторів стабільної та надзвичайно результативної підтримки України Великою Британією став континуїтет позицій урядів країни та фактична єдність позицій провідних політичних партій

щодо оцінки російсько-української війни. Головні парламентські фракції (консерватори, лейбористи та ліберальні демократи) завжди були однастайними в підтримці України. Від 24 лютого 2022 року у Великій Британії уже працює четвертий прем'єр-міністр. Кожен із них абсолютно підтримував лінію попередників на підтримку України та протидію російській агресії. Крім того, уряд Шотландії надав фінансову підтримку й гуманітарну допомогу Україні. За винятком (нині значною мірою маргіналізованого) угруповання лівих колишнього лідера Лейбористської партії Джеремі Корбіна, жодна політична сила не виступала проти британської військової, економічної чи політичної підтримки України. Навіть «популістські» праві не намагалися скористатися думкою про те, що замість допомоги Україні Велика Британія повинна зосередити всю свою увагу на внутрішніх економічних проблемах²⁰.

Кір Стармер після перемоги лейбористів на загальних виборах у липні 2024 року засвідчив «непохитну відданість» нового уряду допомозі Україні²¹. Свою проукраїнську позицію він продемонстрував ще в лютому 2023 року, коли відвідав Київ на річницю початку вторгнення Росії. Лейбористська партія пообіцяла продовжувати надавати Україні поточний рівень військової, фінансової та дипломатичної підтримки, а також наполягати на притягненні Росії до відповідальності за вторгнення, включаючи підтримку зусиль зі створення міжнародного трибуналу для злочину агресії. Знаковою стала заява Кіра Стармера в інтерв'ю агенції Bloomberg напередодні саміту НАТО у Вашингтоні про надання дозволу завдавати удари британськими ракетами Storm Shadow вглиб території Росії. Це прозвучало особливо сильно на тлі підтвердження позиції уряду США щодо заборони аналогічного використання американської далекобійної зброї Збройними силами України. Також Стармер підтримав вимогу Міжнародним кримінальним судом ордеру на арешт Путіна. Лейбористська партія заявила прагнення допомогти Україні набутися членства в НАТО. Одним із актуальних питань міждержавної співпраці стала спільна робота над вирішенням проблеми надходження для допомоги Україні заморожених у британських банках російських активів.

Мультинаціональна Велика Британія стала прихистком для значної частини українців, які втікали від війни. Згідно з даними ООН, станом на вересень 2024 року Велика Британія посідала 5 місце за кількістю прийнятих на своїй території українських емігрантів (252,8 тис. чол.)²². Незважаючи на особливості процедури отримання можливості поселитися у Великій Британії, ця країна залишається доволі популярною для проживання українців, які стали черговою хвилею еміграції українства до Великої Британії, що сягає своїми витокami кінця XIX ст. Відзначимо й соціальну активність самих громадян країни, які вже в перші місяці війни

в Україні зібрали на допомогу біженцям у розпорядження благодійних організацій пожертвувань на суму понад 400 млн. ф. ст. У березні 2002 року оголошено про особисту щедрю (без уточнення суми) пожертву сьогоднішньої королеви Єлизабет II для фонду підтримки українців, які були змушені покинути батьківщину внаслідок російського вторгнення²³. На той час ще наслідний принц Чарльз (король Чарльз III) засудив вторгнення Росії в Україну й назвав його війною проти демократії і свободи.

У грудні 2024 року Державний секретар оборони Джон Гілі уперше оголосив про можливість відправки британських військових в Україну з метою продовження підготовки українських бійців, що раніше вважалося «червоною лінією» британської зовнішньої політики²⁴. Утім ідея направлення військ в Україну під впливом міжнародних чинників переросла в значно більше — ініціативу направлення миротворчого контингенту, чи швидше «сил стримування» для гарантування миру в Україні після досягнення стану припинення вогню, підтриману в рамках міжнародної «коаліції охочих».

Імовірний відхід США з Європи як гаранта її безпеки в рамках НАТО відкриває за давню проблему здатності держав регіону самостійно та об'єднано протистояти комплексній російській загрозі. З проєкції сьогодення така здатність виглядає не надто переконливою. Ситуація навколо війни в Україні як ніколи до цього унаочнила вказані проблеми та змусила провідних геополітичних гравців регіонального європейського рівня пропонувати власні проєкти впливу на конфлікт і свою роль у європейській безпеці відповідно до національних інтересів. Велика Британія не стала винятком.

При усьому бажанні традиційно «вдарити сильніше за можливості» та історичних амбіцій, Велика Британія сьогодні доволі обмежена у своєму міжнародному впливі і змушена традиційно орієнтуватися на позицію США та європейських партнерів. Варто враховувати і наявність «червоних ліній» у міжнародній політиці держави, які випливають із її місця в системі колективної безпеки Заходу й небажання безпосередньо бути залученими до війни на полі бою. Британські війська не будуть воювати проти армії Росії, якщо війна не перекинеться на територію країн НАТО. У Лондоні не підтримують членства України в НАТО будь якою ціною, хоча і не заперечують такої перспективи в майбутньому. Традиційно головну роль відіграє позиція керівництва США.

Кардинальна зміна влади у США в січні 2025 року поставила на порядок денний проукраїнської міжнародної коаліції вимогу трансформувати наявний формат її діяльності. Тому коаліція «Рамштайн» імовірно відійде в минуле, або ж значно зміститься до рівня європейської коаліції

держав-членів НАТО, що різко підвищить вимоги до їх оборонної спроможності. І тут Велика Британія може себе проявити якнайкраще, компенсувати іміджеві втрати і послаблення впливу в Європі, зміцнити свою потрібність в американсько-британському альянсі. Велика Британія перебуває на «геополітичній розтяжці» між США і Європою, що, зрештою, для неї вже звично. Лондон прагне зберегти і посилити власну значущість у міжнародній політиці як модератор між Вашингтоном та європейськими столицями. З відходом американців з Європи не виключений навіть певний формат повернення Великої Британії до ЄС, принаймні на рівні політики безпеки та торгово-економічних відносин. Це засвідчили угоди Великої Британії з ЄС від 19 травня та міждержавна угода Великої Британії з ФРН від 17 липня 2025 року. Такими тенденціями необхідно скористатися Україні, яка шукає свій формат відносин з новими США, що стрімко тяжіють до ізоляціонізму, та водночас прагне зберегти динаміку інтеграції у ЄС і НАТО.

Великій Британії важливо відігравати роль незамінного елемента в європейській міжнародній безпековій зв'язці насамперед з Німеччиною, Францією та Польщею. Ідеться, зокрема, про перспективи забезпечення миротворчої місії («сил стримування») в Україні, яка можлива за умови встановлення режиму припинення вогню. Хоча проголошене британською стороною ще в січні 2022 року прагнення сформуванню безпекового альянсу Україна — Польща — Велика Британія наразі не втілене в життя, ця геополітична вісь має сенс і за умови конструктивної політики польської сторони, долучення держав Балтії, Румунії і Туреччини ще відіграє свою оборонно-стабілізаційну роль для усієї Європи в нових геополітичних умовах повоєнної Європи.

Привертає увагу суттєве посилення нормативно-правової бази відносин Великої Британії з Україною саме в досліджуваний період, яка відображає сучасні реалії і виклики для співпраці обох держав в міжнародному контексті і спрямована на довгострокову співпрацю. 12 січня 2024 року підписано міждержавну Угоду про співробітництво у сфері безпеки. Цей акт став першим з понад трьох десятків міждержавних договорів, що повинні були надати міжнародні «гарантії безпеки» Україні в умовах війни. Вона зафіксувала зобов'язання про взаємодопомогу в умовах протистояння військовій агресії Росії і має на меті підтримати розвиток оборонного комплексу України на тривалу перспективу на шляху інтеграції до НАТО²⁵.

Уряд Стармера у своїй активній проукраїнській позиції пішов ще далі, підписавши 16 січня 2025 року Угоду про сторічне партнерство. Деяко незвична форма нової угоди з наявністю уточнюючого широкого додатка засвідчує її комплексний та всеохоплюючий характер. Тут присутні

питання оборони та безпеки, співпраці в галузі мореплавства й морського розмінування, економіки й торгівлі, енергетики й клімату, правосуддя, правоохоронної діяльності і притягнення агресора до кримінальної відповідальності, протидії інформаційним загрозам, співпраці у сфері науки, технологій та інновацій, соціальної сфери, культури і спорту, повоєнної відбудови та стійкості. Принципово новим в угоді став пункт про створення спільних підрозділів швидкого реагування, які за потреби можуть використовуватися на території союзних та інших держав²⁶. Угода містить пункт про реагування сторін на випадок нападу на одну з них, що є безпрецедентними в системі партнерських відносин України з іншими державами. Зафіксовано зобов'язання британської сторони надавати Україні військову допомогу в розмірі не менше 3 млрд ф. ст. на термін до 2030/31 року і «доти, доки буде потрібно».

Щодо останнього пункту, чинний британський уряд свої зобов'язання виконує повною мірою. Зокрема, за словами міністра оборони Джона Хіллі, за перші шість місяців 2025 року на оборонні потреби України виділено 700 млн ф. ст. (944 млн дол.): на закупівлю для України артилерійських снарядів, зенітних та далекобійних ракет. У рамках останніх ініціатив адміністрації Д. Трампа щодо посилення збройного потенціалу України британський уряд закупив сотні ракет ППО і 220 тис. артилерійських снарядів для зенітно-ракетної системи Gripen. Підписано двосторонню угоду про передачу на потреби поповнення озброєнь ще 3 млрд дол., отриманих від відсотків із доходів від арештованих російських активів. Загалом тільки в першій половині 2025 року Велика Британія виділила Україні 4,5 млрд ф. ст. (6,075 млрд. дол.) безповоротної військової допомоги²⁷. У контексті відмітних особливостей нової фази війни особлива увага приділяється виробництву дронів-перехоплювачів.

Кардинальна зміна влади у США поставила на порядок денний проукраїнської міжнародної коаліції вимогу трансформувати наявний формат її діяльності. За таких умов Велика Британія може себе проявити якнайкраще, компенсувати іміджеві втрати й послаблення впливу в Європі, зміцнити свою потрібність водночас в американсько-британському альянсі та в системі європейської безпеки та оборони. Наприклад, британці з лютого 2025 року фактично очолили Контактну групу з питань оборони України (формат «Рамштайн»). Велика Британія перебуває на «геополітичній розтяжці» між США і Європою, що, зрештою, для неї вже звично. Лондон прагне зберегти й посилити власну значущість у міжнародній політиці як модератор між Вашингтоном та європейськими столицями, особливо на тлі оприлюднення в червні 2025 року інформації про скорочення постійної військової присутності в Індो-Тихоокеанському регіоні та зосередження на обороні Європи в рамках НАТО²⁸. Як тут не

пригадати скорочення постійної військової присутності британських військ в Індо-Тихоокеанському регіоні («на схід від Суеца»), проголошене у 1967 році урядом Гарольда Вільсона²⁹. З відходом американців з Європи не виключений навіть певний формат повернення Великої Британії до ЄС, принаймні на рівні політики безпеки та торгово-економічних відносин. Великій Британії важливо відігравати роль незамінного елемента в європейській міжнародній безпековій зв'язці насамперед з Німеччиною, Францією та Польщею. Ідеться, зокрема, про перспективи забезпечення миротворчої місії в Україні після встановлення режиму припинення вогню. Водночас у Лондоні роблять відчайдушні спроби втримати американських союзників у Європі. Уряд Стармера активно підтримує рішення саміту НАТО від 2 червня 2025 року про збільшення витрат європейських членів Альянсу на оборону до рівня щорічних 5% ВВП.

В умовах посилення американського ізоляціонізму Лондон намагається формувати порядок денний європейської оборонної співпраці насамперед через наявні в нього ексклюзивні ресурси — ядерну зброю. У червні–липні 2025 року британським урядом підписано широкомасштабні угоди про співпрацю з Францією та ФРН, у центрі яких перебуває проблематика формування європейського автономного ядерного щита. Водночас Велика Британія апіорі не готова діяти повністю незалежно у сфері безпеки, адже її ядерний потенціал фактично залежний від американської допомоги, а на її території перебуває база стратегічного ядерного арсеналу США, яка упродовж 2022–2025 років уперше з 2008 року зазнала суттєвого оновлення та поповнення запасів озброєнь, зокрема, американських термоядерних ракет B61-12³⁰. У цьому криється головна причина неготовності британської сторони розглядати повноцінну миротворчу діяльність в Україні європейських партнерів без залучення американського прикриття та розбіжностей у стратегічному баченні розвитку автономної оборонної системи континенту, які можуть стати ключовим гальмом її подальшого розвитку.

Отже, війна в Україні посилює амбіції британського політикуму до збільшення свого міжнародного впливу. Брекзит завдав Великій Британії значних іміджевих втрат на міжнародній арені, насамперед у Європі. Тому вона гостро потребує додаткового підтвердження офіційно декларованої стратегії «глобального охоплення». Це стало однією з головних причин активної позиції щодо підтримки України в умовах війни.

Активне залучення до міжнародного протистояння сучасній російській військовій агресії проти України відкрило нову сторінку в історії зовнішньої політики Великої Британії. Британська громадськість, влада чітко розуміють значення збереження державності України для своєї національної, європейської та світової безпеки, міжнародних інтересів, а

тому готові вкладати в неї можливі ресурси на тривалій основі. Беззастережна допомога британців українцям у боротьбі із завойовником неможливо перебільшити. Набутий досвід співпраці відкриває значні перспективи для її продовження й розвитку з метою досягнення справедливого миру й відбудови України. Міжнародні інтереси Великої Британії цілком сприяють цьому. Лондон намагався посісти роль першого союзника офіційного Києва в Європі, надавши на потреби України безпрецедентну військову підтримку.

Велика Британія залишається послідовним та фактично безумовним прихильником європейської та євроатлантичної інтеграції України, що вигідно вирізняє її серед інших західних партнерів, навіть США, Німеччини, ряду інших держав ЄС і НАТО. Утім її міжнародне політичне позиціонування залишається заручником значної військово-політичної та економічної залежності від США. Після приходу до влади Д. Трампа уряд Великої Британії здійснює спроби посилення свого міжнародного впливу шляхом традиційного маневрування між американським та європейським полюсами своєї зовнішньої політики. Непевність щодо продовження підтримки від Вашингтона змушує британські еліти зближуватися з європейськими партнерами, навіть частково реінтегруватися до системи співпраці Європейського Союзу. Причиною цьому є дедалі більше усвідомлення власної регіональної значущості та нереальності сподівань на можливість збереження колишнього глобального впливу, про що свідчить згортання військової присутності в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Велика Британія має геополітичні інтереси в тому, щоб допомогти Україні вийти з війни в якомога сильнішому стані, відновити економічну та політичну структуру. Післявоєнна Україна може стати ключовим європейським союзником на кордоні загрозливого супротивника. Ослаблена Україна лише підбадьорить Росію чинити агресію в інших регіонах. Тому британський уряд посилив підтримку України. Утім сторонам доведеться ще багато працювати над втіленням спільних планів, особливо над збереженням наявних та формуванням нових багатосторонніх форматів взаємодії на регіональному рівні. Надто оптимістичний 100-річний термін українсько-британської угоди одномоментно надихає, але не гарантує далекосяжних позитивних результатів.

¹ Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 85–90.

² Бублик М., Мітько М. Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в умовах російської агресії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2023. Вип. 3. С. 49–58.

³ Маньковський Є. В. Чинник Brexit у зовнішній політиці Великої Британії. *Політикус*. 2024. № 2. С. 165–169.

⁴ Грубінко А. В., 2022. Міжнародна роль Великої Британії в умовах російсько-української війни. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ. зб. матеріалів VI міжн. наук.-практ. конф. м. Тернопіль, 29–30 квітня 2022 р.* Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 293–299.

⁵ Грубінко А. Інтереси зовнішньої політики Великої Британії в контексті формування міждержавного об'єднання AUKUS. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 2024. № 33. С. 208–226.

⁶ Стужук Ю. П. Співробітництво України та Великої Британії в умовах російсько-української війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2022. № 2 (75). С. 135–140.

⁷ Черевко О. С. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широко-масштабної агресії Росії проти України. *Український історичний журнал*. 2023. № (4). С. 5–24. DOI: 10.15407/uhj2023.04.005

⁸ Yakovenko N., Luzan Ye. Ukrainian-british relations after Brexit: bilateral cooperation and European integration of Ukraine. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. 2024. Вип. 160. С. 32–48.

⁹ Melvin N. The UK and European Security: Five Key Lessons from the Ukraine War. *Royal United Services Institute*. 1 March 2023. URL: <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/uk-and-european-security-five-key-lessons-ukraine-war>

¹⁰ Gaston S. The Case for an Ambitious British Role in Ukraine's Reconstruction. The British Foreign Policy Group, 4 July, 2023. URL: <https://bfpg.co.uk/2022/07/uk-role-ukraine-reconstruction>

¹¹ Kampfner J. 2022. UK's strong Ukraine support hides a less glorious past. Chatham House, 11 May, 2022. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/05/uks-strong-ukraine-support-hides-less-glorious-past>

¹² Prior A. Starmer's Foreign Policy Narrative: The Special Relationship or European Integration? *Political Insight*, June 2025. Volume 16, Issue 2. pp. 36–39. URL: <https://doi.org/10.1177/20419058251351498>

¹³ Калмиков О. Британія сумує за ЄС. Чи зможе вона повернутися назад, і до чого тут Трамп. *BBS News Україна*. 1 лютого 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cly5m37dd43o>

¹⁴ Global Britain in a competitive age The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of Her Majesty March 2021. 112 p.

¹⁵ Грубінко А. «Операція «Дефендер». *Українська лінія*. 5 Липня, 2021. URL: <https://ukrline.info/2021/07/05/operatsiia-defender/>

¹⁶ Британія виділить додатково 1 млрд. фунтів на підтримку України. *LB.UA*. 8 грудня 2021. URL: https://lb.ua/news/2021/12/08/500511_britaniya_vidilit_dodatkovu_1_mlrld.html

¹⁷ United Kingdom and the Russian invasion of Ukraine. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Kingdom_and_the_Russian_invasion_of_Ukraine

¹⁸ Total bilateral aid allocations to Ukraine between January 24, 2022 and February 28, 2025, by donor and type (in billion euros). URL: <https://www.statista.com/statistics/1303432/total-bilateral-aid-to-ukraine/>

¹⁹ John Healey, UK Defence Secretary. Putin will not win, no matter how long it takes. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3939521-dzon-gili-ministr-oboroni-velikobritanii.html?fbclid=IwY2xjawHcBcBleHRuA2FlbQlXMQABHdSXAuQiwYPyBUzQXW2VTOBT_2bXfm_h8S1vPKRf6f_0WXKTDt75N8HVFA_aem_rj3iDl1MohqnY7tlE2ZDoQ

²⁰ David Landsman. Why is Britain so strongly behind Ukraine? Does it matter? 14 Feb 2023. URL: https://bfpq.co.uk/2023/02/why-is-britain-so-strongly-behind-ukraine/?fbclid=IwY2xjawHkw3ZleHRuA2FlbQlXMQABHV0GSmAX0adWPxzMytGdRYSszkht4sVhnPwKl-IHQBUaaSAJETseAlKaA_aem_jVvhN25Bqp4rfx5Tp3jP8Q

²¹ Dickinson P. Britain's new government pledges «unwavering commitment» to Ukraine. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/britains-new-government-pledges-unwavering-commitment-to-ukraine/?fbclid=IwY2xjawHoof9leHRuA2FlbQlXMQABHYdQcZ9o8QMuKbaDwCY2gM2SkoATadbpeRYV9ecukKkf2fvHvgPT7qr0_g_aem_it6LoOffvNHjOAc-AOKbSw

²² ICAI, Rapid review: UK aid to Ukraine, April 2024. URL: <https://icai.independent.gov.uk/html-version/uk-aid-to-ukraine-2/IPSOS>

²³ Hrubinko, A. (2022). Transformations of the British monarchy during the reign of Elizabeth II (1953–2022). *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3 (31). С. 38.

²⁴ Posaner J., Keate N. UK considers sending troops to Ukraine to bolster training. December 19, 2024. URL: https://www.politico.eu/article/uk-mulls-troops-in-ukraine-for-military-training-mission-operation-interflex-john-healey/?fbclid=IwY2xjawHkDgVleHRuA2FlbQlXMQABHW1SsHZomflxpDguyqifps-TfMcp1u7cVK36xHPq6_F7FglJubD89ar7mA_aem_0iVQBo_WqEVU4c8jYIjWDA

²⁵ HM Government, Agreement on Security Co-operation between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine (PDF), January 2024. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/65a14a6ae96df50014f845d2/UK-Ukraine_Agreement_on_Security_Co-operation.pdf

²⁶ Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. 16 січня 2025 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-storichne-partnerstvo-mizh-ukrayinoyu-ta-spoluchen-95461?fbclid=IwY2xjawH2YilleHRuA2FlbQlXMQABHRncwNP9-YxXbKL9sKxmF1Ts4YPr_p2VyN9DrudjYqmV6ESLDIwAp5t-PA_aem_1_W0SgdCwooJm0wmhclIRYA

²⁷ Шумлянський Д. Велика Британія виділила 700 млн фунтів на снаряди, зенітні та далекобійні ракети для України. Мілітарний. 21 липня 2025. URL: https://militalnyi.com/uk/news/velyka-brytaniya-vydilyla-700-mln-funtiv-na-snaryady-zenitni-ta-dalekobijni-rakety-dlya-ukrayiny/?fbclid=IwY2xjawLri8tleHRuA2FlbQlXMQABHk0TyahCUa91WUKCXmQlYnOOCGBX6VvnF0RYeQWd6w2Ct8ob7wCqPswY6h7I_aem_dTpQ-wKkrotEG2OpkjHHLg

²⁸ Шумлянський Д. Велика Британія перекине війська з Тихого океану і зосередиться на обороні НАТО. Мілітарний. 15 червня 2025. URL: https://militalnyi.com/uk/news/velyka-brytaniya-perekyne-vijska-z-tyhogo-oceanu-i-zoseredytysya-na-oboroni-nato/?fbclid=IwY2xjawLpcEpleHRuA2FlbQlXMAbicmlkETfaeVl2S1FrVjkzTEttdW5wAR4q-wqDooUpbG9S-8anAE8eYB5-Wz9YvGMI6gDjXPpIfHmn-7w2llhFTolApw_aem_VQiM2STObOkjxzxMkgdj4Q

²⁹ Dockrill S. Britain's retreat from east of Suez: the choice between Europe and the world? London, 2002. 352 p.

³⁰ Шостак К. США вперше за 17 років повернули ядерну зброю до Великої Британії — навіщо саме зараз. ТЧН. 21.07.2025. URL: https://tsn.ua/svit/ssha-vpershe-za-17-rokiv-povernuly-iadernu-zbroiu-do-velykoyi-brytaniyi-navishcho-same-zaraz-2874347.html?fbclid=IwY2xjawLrmrZleHRuA2FlbQIxMQABHmmsv1J7y8OAUOdox2WL-s0xUjS-fpl8mg6ljKeo3QrMvSONPYdGznX7QsZM_aem_Zy0BSOv9Vm92KceF7ueY8w#mdd8yskpj05ohr4dw6k

REFERENCES

1. Bublyk, M. & Mitko, M. (2023). Ukrainske pytannia u zovnishnii politytsi Velykoi Brytanii v umovakh rosiiskoi ahresi. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohii*, 3, 49–58 [in Ukrainian].
2. Mankovskyi, Ye. V. (2024). Chynnyk Brexit u zovnishnii politytsi Velykoi Brytanii. *Politykus*, 2, 165–169 [in Ukrainian].
3. Hrubinko, A. V. (2022). Mizhnarodna rol Velykoi Brytanii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Rosiisko-ukrainska viina: pravo, bezpeka, svit. zb. materialiv VI mizhn. nauk.-prakt. konf. m. Ternopil, 29–30 kvitnia 2022 r.* Ternopil: ZUNU, 293–299 [in Ukrainian].
4. Hrubinko, A. (2024). Interesy zovnishnoi polityky Velykoi Brytanii v konteksti formuvannia mizhderzhavnogo obiednannia AUKUS. *Mizhnarodni zv'azki Ukraini: naukovі poşuki i znahidki - the International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 33, 208–226 [in Ukrainian].
5. Stuzhuk, Yu. P. (2022). Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Velykoi Brytanii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho*, 2 (75), 135–140 [in Ukrainian].
6. Cherevko, O.S. (2023). Evoliutsiia ukrainsko-brytanskykh vidnosyn v umovakh shyrokomasshtabnoi ahresii Rosii proty Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 5–24 [in Ukrainian].
7. Yakovenko, N. & Luzan, Ye. (2024). Ukrainian-british relations after Brexit: bilateral cooperation and European integration of Ukraine. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zbirnyk naukovykh prats*, 160, 32–48 [in English].
8. Melvin, N. (2023). The UK and European Security: Five Key Lessons from the Ukraine War. Royal United Services Institute. 1 March 2023. <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/uk-and-european-security-five-key-lessons-ukraine-war> [in English].
9. Gaston, S. (2023). The Case for an Ambitious British Role in Ukraines Reconstruction. The British Foreign Policy Group, 4 July, 2023. <https://bfpg.co.uk/2022/07/uk-role-ukraine-reconstruction> [in English].
10. Kampfner, J. (2022). UKs strong Ukraine support hides a less glorious past. Chatham House, 11 May, 2022. <https://www.chathamhouse.org/2022/05/uks-strong-ukraine-support-hides-less-glorious-past> [in English].
11. Prior, A. (June 2025). Starmers Foreign Policy Narrative: The Special Relationship or European Integration? *Political Insight*, vol. 16, iss. 2, 36–39. <https://doi.org/10.1177/20419058251351498> [in English].
13. Kalmykov, O. (1 liutoho 2025). Brytaniia sumuie za YeS. Chy zmozhe vona povernutysia nazad, i do choho tut Tramp. *BBS News Ukraina*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cl5m37dd43o> [in Ukrainian].
14. Global Britain in a competitive age The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of Her Majesty March 2021 [in English].

15. Hrubinko, A. (5 Lypnia, 2021). Операція Дефендер. *Українська лінія*. <https://ukrline.info/2021/07/05/operatsiia-defender/> [in Ukrainian].
16. Brytaniia vydilyt dodatkovo 1 mlrd. funtiv na pidtrymku Ukrainy. *LB.UA*. 8 hrudnia 2021. https://lb.ua/news/2021/12/08/500511_brytaniya_vidilyt_dodatkovo_1_mlrd.html [in Ukrainian].
17. United Kingdom and the Russian invasion of Ukraine. https://en.wikipedia.org/wiki/United_Kingdom_and_the_Russian_invasion_of_Ukraine [in English].
18. Total bilateral aid allocations to Ukraine between January 24, 2022 and February 28, 2025, by donor and type (in billion euros). <https://www.statista.com/statistics/1303432/total-bilateral-aid-to-ukraine/> [in English].
19. John Healey, UK Defence Secretary. Putin will not win, no matter how long it takes. https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3939521-dzon-gili-ministr-oboroni-velikobritanii.html?fbclid=IwY2xjawHcBcBleHRuA2FlbQlXMQABHdSXAuQiwYPyBUzQXW2VTObT_2bXfm_h8S1vPKRf6f_0WXXTDt75N8HVFA_aem_rj3iDI1MohqnY7tE2ZDoQ [in English].
20. David Landsman. Why is Britain so strongly behind Ukraine? Does it matter? (14 Feb 2023). https://bfp.co.uk/2023/02/why-is-britain-so-strongly-behind-ukraine/?fbclid=IwY2xjawHkw3ZleHRuA2FlbQlXMQABHV0GSmAX0adWPxzMytGdRYSsrzkht4sVhnPwKl-IHQBUaaSAJETseAIKaA_aem_jWvhN25Bqp4rfx5Tp3jP8Q [in English].
21. Dickinson, P. Britains new government pledges unwavering commitment to Ukraine. https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/britains-new-government-pledges-unwavering-commitment-to-ukraine/?fbclid=IwY2xjawHoof9leHRuA2FlbQlXMQABHYdQcZ9o8QMuKbaDwCY2gM2SkoATadbpRYV9ecukKkf2fvHvgPT7qr0_g_aem_it6LoOffvNHjOAc-AOKbSw [in English].
22. ICAI, Rapid review: UK aid to Ukraine, April 2024. <https://icai.independent.gov.uk/html-version/uk-aid-to-ukraine-2/IPSOS> [in English].
23. Hrubinko, A. (2022). Transformations of the British monarchy during the reign of Elizabeth II (1953–2022). *Aktualni problemy pravoynavstva*, 3(31), 35-42 [in English].
24. Posaner, J. & Keate, N. (2024). UK considers sending troops to Ukraine to bolster training. December 19, 2024. https://www.politico.eu/article/uk-mulls-troops-in-ukraine-for-military-training-mission-operation-interflex-john-healey/?fbclid=IwY2xjawHkDgVleHRuA2FlbQlXMQABHW1SsHZomfIxpDguyqjfps-TfMcp1u7cVK36xHPq6_F7FglJubD89ar7mA_aem_0iVQBo_WqEVU4c8jYIjWDA [in English].
25. HM Government, Agreement on Security Co-operation between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine (PDF), January 2024. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/65a14a6ae96df50014f845d2/UK-Ukraine_Agreement_on_Security_Co-operation.pdf [in English].
26. Uhoda pro storichne partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Spoluchenym Korolivstvom Velykoi Brytanii i Pivnichnoi Irlandii. 16 sichnia 2025 roku. https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-storichne-partnerstvo-mizh-ukrayinoyu-ta-spoluchen-95461?fbclid=IwY2xjawH2YilleHRuA2FlbQlXMQABHRncwNP9-YxXbKL9sKxmF1Ts4YPr_p2VyN9DrudjYqmV6ESLDIwAp5t-PA_aem_1_W0SgdCwooJm0wmhcIRYA [in Ukrainian].
27. Shumlianskyi, D. (2025). Velyka Brytaniia vydilyla 700 mln funtiv na snaryady, zenitni ta dalekobiini rakety dlia Ukrainy. *Militarnyi*. 21 lypnia 2025. https://militarnyi.com/uk/news/velyka-brytaniya-vydilyla-700-mln-funtiv-na-snaryady-zenitni-ta-dalekobijni-rakety-dlya-ukrayiny/?fbclid=IwY2xjawLri8tleHRuA2FlbQlXMQABHk0TyahCUa91WUKCXmQlYnOOCGBX6VvnF0RYeQWd6w2Ct8ob7wCqPswY6h7I_aem_dTpQ-wKkrotEG2OpkjHHLg [in Ukrainian].
28. Shumlianskyi, D. (2025). Velyka Brytaniia perekyne viiska z Tykhoho okeanu i zoseredytysia na oboroni NATO. *Militarnyi*. 15 chervnia 2025. <https://militarnyi.com/uk/news/>

velyka-brytaniya-perekyne-vijska-z-tyhogo-oceanu-i-zoseredytysya-na-oboroni-nato/?fbclid=IwY2xjawLpcEpleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFaevi2S1FrVjkzTEttdW5wAR4q-wqDooUpbG9S-8anAE8eYB5-Wz9YvGMI6gDjXPpIfHmn-7w2llhFTolApw_aem_VQiM2STObOkjxzxmKgdj4Q [in Ukrainian].

29. Dockrill, S. (2022). Britains retreat from east of Suez: the choise between Europe and the world ? London [in Ukrainian].

30. Shostak, K. (2025). SSHA vpershe za 17 rokiv povernuly yadernu zbroiu do Velykoi Brytanii — navishcho same zaraz. *TSN*. 21.07.2025. https://tsn.ua/svit/ssha-vpershe-za-17-rokiv-povernuly-iadernu-zbroiu-do-velykoyi-brytaniyi-navishcho-same-zaraz-2874347.html?fbclid=IwY2xjawLrmrZleHRuA2FlbQIxMQABHmmsv1J7y8OAUOdox2WL-s0xUjS-fpl8mg6ljKeo3QrMvSONPYdGznX7QsZM_aem_Zy0BSOv9Vm92KceF7ueY8w#mdd8yskpj05ohr4dw6k [in Ukrainian].

31. Vidnyanskyj, S., & Martynov, A. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina ta mizhnarodne spivtovarystvo*. Kyiv [in Ukrainian].

Received: 25.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.106>

UDC 94(4)327(492)+(477)“2014/2025”

Алеся Соловйова

докторка філософії, мол. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-0512>

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ НІДЕРЛАНДІВ: БЕЗПЕКОВИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ВИМІРИ (2014–2025 рр.)

У статті розглядається еволюція українського питання в зовнішній політиці Королівства Нідерланди крізь призму трьох ключових вимірів — безпекового, економічного та культурного. Після початку російської агресії проти України в 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення РФ, Україна посіла помітне місце в політичному дискурсі та стратегічних пріоритетах Гааги. Головна увага приділяється трансформації позицій Нідерландів у рамках Європейського Союзу та НАТО, їхньому внеску в колективну безпеку й підтримку України через військову допомогу, участі в санкційній політиці та обговоренні нових форматів співпраці. Водночас розглядаються і внутрішньополітичні дискусії щодо поєднання національних безпекових пріоритетів із міжнародними зобов'язаннями, що набули особливої гостроти в контексті українського питання. Наголошується на особливій актуальності культурної дипломатії та гуманітарних ініціатив у формуванні позитивного іміджу України серед нідерландського суспільства. У цьому контексті, особлива увага приділяється діяльності Українського інституту, міжінституційним програмам та мистецьким проектам, які стали інструментами публічної дипломатії, здатними формувати нові наративи у європейському просторі. Крім того, у статті обґрунтовується, що сучасний етап відносин між Україною та Нідерландами має вирішальне значення для майбутнього України в європейській спільноті. Подальша ефективність цього партнерства залежатиме від збереження внутрішнього політичного консенсусу в Нідерландах, стійкості підтримки на рівні суспільства та інтеграції політики України в ширший дискурс європейської безпеки.

Ключові слова: Україна, Нідерланди, зовнішня політика, Європейський Союз, безпековий вимір, культурна дипломатія, внутрішньополітичні дискусії, російсько-українська війна.

Aliesia Soloviova

PhD in History, Junior Research Fellow

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-0512>

UKRAINE IN DUTCH FOREIGN POLICY FROM INDEPENDENCE TO THE CURRENT STATE: SECURITY, ECONOMIC, AND CULTURAL DIMENSIONS (2014 — 2025)

The article examines the evolution of the Ukrainian issue in the foreign policy of the Kingdom of the Netherlands through the prism of three key dimensions — security, economic and cultural. After the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, and especially after the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, Ukraine has occupied a prominent place in the political discourse and strategic priorities of The Hague. The article analyses the transformation of the positions of the Netherlands within the framework of the European Union and NATO, their contribution to collective security and support for Ukraine through military assistance, participation in sanctions policy and discussion of new formats of cooperation. At the same time, domestic political discussions on the combination of national security priorities with international obligations, which have become particularly acute in the context of the Ukrainian issue, are also considered. The author emphasizes the special relevance of cultural diplomacy and humanitarian initiatives in shaping a positive image of Ukraine among Dutch society. In this context, special attention is paid to the activities of the Ukrainian Institute, inter-institutional programs, and art projects, which have become tools of public diplomacy, capable of shaping new narratives in the European space. In addition, the article argues that the current stage of relations between Ukraine and the Netherlands is of crucial importance for the future of Ukraine in the European community. The further effectiveness of this partnership will depend on the preservation of internal political consensus in the Netherlands, the stability of support at the societal level and the integration of Ukrainian policy into the broader discourse of European security.

Keywords: *Ukraine, Netherlands, foreign policy, European Union, security dimension, cultural diplomacy, domestic political discussions, Russian-Ukrainian war.*

Introduction

The full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, launched on February 24, 2022, drastically altered the configuration of international relations and cast serious doubt on the stability of the existing European security order. In these conditions, the foreign policy of states, especially the member states of the European Union, acquired decisive importance as an instrument for shaping the long-term security architecture on the continent. For Ukraine, which is situated at the very epicentre of geopolitical confrontation, international support became a critically important condition for preserving statehood, modernizing the defence sector, and continuing the course towards European integration.

In this context, the policy of the Netherlands merits particular scholarly interest. Its foreign policy after 2022 demonstrates a combination of normative and value-based approaches — inherent in EU policy — together with pragmatic calculations driven by domestic political and economic imperatives. Therefore, examining the evolution of the Dutch position towards Ukraine makes it possible to trace how a country that has historically prioritised multilateral diplomacy and economic cooperation has changed its approach in response to the realities of a protracted military conflict and growing global instability.

Despite the considerable scholarly attention devoted to the European Union's foreign policy towards Ukraine, most studies focus primarily on pan-European approaches. By contrast, comprehensive analyses of the positions of individual EU members, in particular the Netherlands, remain relatively scarce and fragmentary. This lacuna is noteworthy, since the Netherlands plays a prominent role in the formation of a common European policy both through participation in collective decisions within the EU and NATO, and through the implementation of its own initiatives in the field of diplomacy, security, and economic support. Dutch foreign policy is characterized by a distinctive combination of value-based principles with pragmatic economic interests — an interaction that became especially pronounced after the onset of the full-scale war. Therefore, this analysis of Dutch-Ukrainian relations aims to explore the evolving nature of the Netherlands' support for Ukraine, situating it within the broader context of EU decision-making processes.

Scholarly research devoted to Ukraine's relations with the European Union includes the works of Valeriy Kopyyka and Tetyana Shynkarenko, who have comprehensively analysed the history and current state of European integra-

tion, with particular attention to Ukrainian-European relations¹. A significant contribution to the study of the conceptual foundations of Ukraine's foreign policy and its gradual integration into the European political and security space has been made by Stepan Vidnyanskyj and Andriy Martynov². Certain aspects of Ukraine's place in the processes of European integration and areas of cooperation with individual member states, in particular the Benelux countries, have been explored by Andriy Grubinko³, Iryna Manaenko⁴ Andriy Kudryachenko, and Roman Kryvonos⁵.

Tetiana Sydoruk, Viktor Pavliuk, and Iryna Tymeichuk analyse the European Union's policy towards its eastern neighbours, highlighting the absence of a clearly coordinated EU strategy⁶. Similarly, César García Andrés⁷ and Tatiana Shaban⁸ emphasise the distinctive features of Ukraine–EU interaction within a broader regional framework.

After the onset of the full-scale aggression of the Russian Federation in 2022, both Ukrainian and foreign researchers have analysed changes in the format and substance of Ukraine's cooperation with the European Union. In particular, Leonid Chupriy⁹, Yevheniia Horiunova¹⁰ and Olena Polovko¹¹ emphasize the strengthening of the security and defence dimension of cooperation, the acceleration of integration procedures and the transformation of EU policy towards Ukraine into a strategic partnership. Among foreign authors, Nathalie Tocci¹², Marianne Riddervold and Pernille Rieker¹³ examine the European reaction to the war as evidence of the EU's changing geopolitical role of the EU and its enhanced capacity to act under crisis conditions. Taken together, these studies provide a theoretical and empirical basis for conducting an in-depth analysis of the Dutch foreign policy towards Ukraine after 2022.

Dynamics of interaction before the start of a full-scale war

The beginning of the 21st century was marked by the consolidation of the positions of post-Soviet states in the international arena and by the European Union's growing interest in the countries of Central and Eastern Europe as strategic partners. In the first decades of Ukraine's independence, the overarching framework of EU policy largely shaped the key guidelines of Dutch foreign policy towards Ukraine. For the EU, this period was characterized by large-scale geographical enlargement and institutional deepening of integration processes. In March 2003, the European Commission, in its address on 'Wider Europe,' introduced the concept of the European Neighborhood Policy (ENP)¹⁴. According to the initial concept of the ENP, the main goal was to create the prerequisites for the intensification of relations between the enlarged EU and its neighbours, thereby forming a zone of stability and security along the entire external border of the Union¹⁵.

An important stage in the Eastern dimension of EU policy was the launch of the Eastern Partnership initiative in May 2008, a joint project of Poland and Sweden, formally presented at a meeting of the EU Council on General Affairs and External Relations. The initiative brought together Azerbaijan, Belarus, Armenia, Georgia, Moldova, and Ukraine. However, due to significant differences in political systems, levels of economic development and aspirations for European integration, the application of the same approaches to all six countries has aroused criticism both from the expert community and from the Eastern partners themselves.

As a member state of the European Union, the Netherlands contributed to the formation and implementation of EU policy in the Eastern direction, combining bilateral initiatives with multilateral diplomacy within the framework of the ENP and the Eastern Partnership. A symbolic expression of this approach came in 2008, when Dutch Foreign Minister Frans Timmermans, delivered a speech at the fifth lecture of the Netherlands Society for Foreign Affairs. He affirmed Ukraine's right to independently determine its foreign policy course, while at the same time emphasising the importance of maintaining balanced relations with both the EU and Russia¹⁶. This approach, aimed at combining Ukraine's integration processes with maintaining a partnership with Russia, was characteristic of European policy until 2014.

After the start of Russian aggression against Ukraine in 2014, the position of the Netherlands underwent a significant transformation. In 2015, the Minister of Foreign Affairs of the Netherlands, Bert Koenders (2014–2017), described a new approach to Russia, based on a strategy of the “clenched fist” and the “open hand”. The policy of “clenched fist” meant the continuation of sanctions until Moscow began to work on de-escalating the conflict in Donbas and/or gave up Crimea. At the same time, “the ‘open hand’ assumed the preservation of a limited dialogue with Russia based on mutual respect, maintaining economic relations and cooperation in the fields of education, science, and civil society. However, even then it was obvious that the Kremlin was using the “Minsk process” as an instrument of hybrid warfare, combining diplomatic pressure with direct military intervention¹⁷. The Russian Federation could not accept its geopolitical defeat in the struggle for the “soft” domination of Ukraine, but also, more fundamentally, its very existence as a state. Therefore, the Kremlin decided to use not only all the overt and covert methods of conducting hybrid warfare in the fight against Ukraine, but also direct armed intervention in its internal affairs¹⁸. In this context, the Netherlands continued to view Russia as a strategic partner. As Bert Koenders emphasized: “We must continue to put pressure on Russia, but also look for new political solutions. Russia and the Russians are not our enemies, but we cannot allow the unilateral implementation of European rules on national sovereignty and the use of force”¹⁹.

His successor, Stef Blok (2018–2021), reaffirmed the relevance of the policy of “pressure and dialogue”. At the same time, he emphasized that this policy could succeed only if the EU and NATO continue to act in unity. The most important means of pressure remained the sanctions regime aimed at Russian politicians and individuals directly involved in the violation of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. An additional priority for the Dutch government remained bringing to justice those responsible for the tragedy of flight MH17.

Understanding the Dutch position requires examining not only its official statements within European institutions, but also domestic political factors that influenced support for — or scepticism toward — Ukraine’s European integration course. As researcher Barend ter Haar notes, Dutch foreign policy typically includes three key orientations — “engagement,” “trade,” and “withdrawal”²⁰. The engagement approach involves active participation in the formation of a peaceful and just world order, combining national interests with a moral obligation to the international community, and supporting multilateral institutions such as the EU and the UN. The trade model prioritises promoting exports, attracting investment, protecting economic interests, and recognising the crucial role of international economic integration for the country’s well-being. By contrast, the withdrawal orientation reflects concerns that the benefits of global interaction accrue primarily to the elite, while the middle class suffers losses, which stimulates the desire to limit international involvement and focus on domestic issues.

In this context, the interplay of these three orientations — combined with pronounced domestic political scepticism and increasing Eurosceptic sentiments — led to the use of the ‘Ukrainian issue’ as a tool of political struggle within the country, which contributed to the formation of a contradictory and often ambivalent image of Ukraine in Dutch society.

The consultative referendum of 6 April 2016 on the ratification of the Association Agreement between Ukraine and the EU offers a telling illustration of domestic political dynamics shaping Dutch–Ukrainian relations. Initiated by right-wing political forces, in particular the Forum for Democracy (Forum voor Democratie — FvD), it became a platform for expressing Eurosceptic sentiments, although it was not formally directed against Ukraine. As Arjan van Dixhoorn, the head of the organising committee, noted in a commentary for NRC Handelsblad, the referendum was seen as a tool to put pressure on relations between the Netherlands and the EU, rather than as an attempt to revise bilateral relations with Ukraine²¹.

Subsequent political contacts, including the official visit of the Speaker of the Dutch Senate, Ankie Broekers-Knol, to Kyiv in June 2016, took place in an atmosphere of caution on the part of The Hague. Although key issues were

discussed, from visa liberalization to the consequences of the MH17 crash, public statements focused on “testing” of bilateral relations and the need to rebuild mutual trust. Prior to the full-scale invasion in 2022, Ukraine, although remaining an important partner of the Netherlands, did not figure among the key strategic priorities of their foreign policy, and bilateral interaction was mainly carried out in line with pan-European approaches and EU initiatives.

Russian Aggression and the Transformation of the Netherlands’ Vision of Ukraine’s Role in the European Security Architecture

The full-scale Russian invasion of 2022 marked a turning point in the Netherlands’ perception of Ukraine’s place in the European security system. During the first weeks of the war, Prime Minister Mark Rutte (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)) condemned Russia’s violation of international law and Ukraine’s sovereignty in a speech in Madrid on 30 March 2022²². He described the Russian-Ukrainian conflict as an “existential challenge” to the European security order, as well as framed it as a moral and legal issue. Rutte also called for military and humanitarian assistance, presenting such measures as necessary to preserve Ukrainian statehood. At the same time, he stressed the centrality of Western unity and coordinated EU and NATO actions as vital to deterring aggression and maintaining continental stability.

This reaction indicated a shift from predominantly diplomatic rhetoric to a logic of crisis mobilisation in Dutch policy towards Ukraine. Moreover, it demonstrated that Ukraine’s defence was no longer viewed solely as a matter of regional security, but rather as a test of the resilience and credibility of the entire European security architecture.

The first year of the war was marked by the dominance of an emergency crisis approach. The Netherlands allocated approximately €60 million for humanitarian aid, in particular through the Ukraine Humanitarian Fund and demining programs, and also invested in supporting energy stability in the winter (€90 million through the World Bank, €72 million through the EBRD for Ukrenergo, €18 million for equipment). Financial assistance was concentrated on emergency loans and guarantees (over €300 million through the IMF and the World Bank), while military supplies reached €1 billion. Specific reconstruction projects also played a role - for example, €1 million for the restoration of Kherson, Odessa and Mykolaiv²³.

In 2023, Dutch support for Ukraine evolved from a purely war-driven response to a blended support model that combined emergency measures with structural investments in future reconstruction. Humanitarian programs remained significant (€20 million through the EU Humanitarian Aid Office, €14 million for demining), but investments in the health sector also increased (€25 million for health and reproductive rights, €10 million for psychosocial

support). Infrastructure and housing reconstruction programs expanded to over €180 million (EU, World Bank, EIB, Council of Europe). New areas of engagement appeared, such as support for the agricultural sector (€40 million through IFC) and the protection of cultural heritage (€5 million).

By 2024, Dutch aid had reached a qualitatively new level, taking on the characteristics of a long-term partnership. Total financial guarantees and support reached €2.9 billion, of which €1 billion was channelled through the International Fund for Ukraine over a four-year period, a clear signal of medium-term consolidation of support. At the same time, humanitarian assistance remained stable (over €40 million), with priority given to the rehabilitation of critical infrastructure (over €170 million) and energy sustainability. There was an increased focus on the business sector and civil society, with over €35 million for human rights and socio-economic development initiatives.

On the third anniversary of the invasion (24 February 2025), the Dutch government updated the framework of its foreign policy communication, entrenching the formula: “achieving peace by showing strength, not risking further war by showing weakness”²⁴. This positioning pursued two goals: first, to present support for Ukraine as a key element in guaranteeing the security of all of Europe, and not just as an act of solidarity; second, to shift the public discourse from the topic of national spending in favour of the argument that it is an investment in deterring aggression and preventing the spread of conflict. Such a framework significantly limits the space for criticism of the aid by political opponents who seek to portray assistance as an “external burden” on the budget.

The domestic political environment in the Netherlands at the beginning of 2025 created a specific context for the formation of the foreign policy discourse on Ukraine. The fall of Dick Schoof's government after the withdrawal of the Freedom Party (Partij voor de Vrijheid — PVV) from the coalition was the result of accumulated contradictions on migration policy and budgetary priorities. However, even in the conditions of the government crisis and the functioning of the “interim cabinet”, an inter-party consensus on strategic support for Ukraine remained, which indicates a deep institutional consolidation of the Ukrainian issue in the foreign policy agenda of The Hague.

The persistence of this consensus largely stems from the perception that assistance to Ukraine is an important element of the European Union's security policy, and that any drastic deviation from this agreed course by an individual member state potentially creates geopolitical risks.

Despite the overall stability of the Dutch position on Ukraine, the scale and priorities of further financing for Ukraine once again became subjects of political debate. The government's decision to allocate an additional €3.5 billion in aid to Ukraine in 2026 received the backing of the ruling liberal party

People's Party for Freedom and Democracy (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie — VVD)²⁵.

However, far-right PVV leader Geert Wilders declined to approve this initiative. He conditioned its adoption on a parallel increase in public spending aimed at increasing the purchasing power of Dutch citizens. The Farmers-Citizens Movement (BoerBurgerBeweging — BBB), which represents the interests of rural regions, also opposed this decision, arguing that the funds should be prioritized for domestic needs.

The debate over blocking or limiting support for Ukraine should also be considered in the broader context of the so-called “Ukraine fatigue”. According to a survey conducted by Eurofound in 2024, a significant proportion of Europeans still support Ukraine and their governments’ measures to help the country and its people: 82.4% support humanitarian aid to Ukraine and 65.2% support military aid²⁶. Nevertheless, as Eurofound also found, a considerable share of the EU population is experiencing war fatigue, especially those who have been most affected by the rising cost of living since the start of the war.

Even though questions about the appropriateness of aid to Ukraine are increasingly being raised across Europe, the situation in the Netherlands has not changed significantly. On 17–18 December 2024, a survey was conducted on the attitude of Dutch citizens towards the arrival and reception of refugees from Ukraine, as well as towards events in Ukraine more broadly. Despite the ongoing discussions about the so-called “Ukraine fatigue” in EU societies, the proportion of residents who believe that the Netherlands should stop supplying weapons has remained almost unchanged since the beginning of 2024 (18%–20%)²⁷. More than half of residents (54%) completely disagreed with this statement and maintained that the Netherlands should not stop supplying weapons. At the same time, the level of direct civic involvement of Dutch citizens in measures to support Ukraine over the past year has decreased over the past year. Compared to 2022, the proportion of those who try to use less gas at home dropped from 74% to 47%, electricity from 67% to 35% and petrol from 25% to 13%. Similarly, the percentage of residents who donate money to Ukraine has also decreased from 30% to 20%, as has the percentage of residents who have collected humanitarian goods for Ukraine (from 12% to 8%)²⁸. This change seems natural: whereas in 2022 the war in Ukraine largely shocked the world community, after three years of war, public opinion has increasingly shifted toward expecting more proactive steps from the governments of their countries to ensure a resolution of the conflict and secure peace on the European continent.

In this context, official diplomatic initiatives acquire particular significance. A notable example was the first Ukrainian–Dutch intergovernmental conference, held in Lviv on 12 April 2025. The Conference was established by

the governments of Ukraine and the Netherlands to develop existing cooperation, further deepen bilateral relations and support Ukraine in implementing reforms and fulfilling the relevant EU accession criteria with a view to future membership in the Union. Within this framework, five main areas of cooperation were identified: the rule of law, accountability for Russia's armed aggression against Ukrain, agriculture, energy, social policy²⁹.

In the area of the rule of law, Ukraine and the Kingdom of the Netherlands reached an agreement on further periodic cooperation on key issues within the "Fundamentals" cluster of the European Union membership process. This initiative envisages regular expert meetings to exchange best practices in the field of state policymaking and harmonization of Ukrainian national legislation with the EU *acquis*, in particular in the areas of the functioning of the judicial system and combating corruption.

In the agricultural sector, cooperation includes the exchange of experience and the implementation of EU standards, as well as the support of technological innovations and direct dialogue between industry associations. The energy partnership has a strategic dimension, focusing on the integration of the Ukrainian energy system into the European market and the involvement of Dutch companies in the field of sustainable energy.

The social block focuses on the adaptation of Ukrainian social services to EU standards, including childcare reforms, deinstitutionalization and the integration of people with disabilities into social and economic life.

Within such intergovernmental initiatives, the Netherlands is increasingly positioning itself as a co-architect of Ukrainian reforms, combining its own economic and political interests with support for Ukraine's long-term stability, modernization, and gradual European integration. Despite scepticism from some domestic political forces, the Netherlands remains one of the most consistent supporters of Ukraine during the war. As Dutch Defence Minister Ruben Brekelmans stated on the social network X on August 4, 2025, the Netherlands will contribute 500 million euros to the purchase of American military equipment for Ukraine³⁰. This decision followed the Donald Trump's statement that the United States would provide Ukraine with weapons that would be paid for by European allies. Thus, the Netherlands became the first NATO country to contribute to a new mechanism for supplying American weapons to Kyiv.

The Role of Cultural Diplomacy in Bilateral Relations

Cultural diplomacy has become one of the key instruments for supporting diplomatic dialogue between Ukraine and the Netherlands. The first institutional principles of cooperation in this area were laid down back in 1996, when the parties signed the Agreement on Cultural Cooperation.

In the context of the full-scale war in Ukraine, cultural diplomacy has acquired particular importance as a form of public diplomacy³¹. Although it did not immediately come to the forefront, over time, it was cultural initiatives that began to actively attract the attention of a broad audience not only to the destruction of the material infrastructure of Ukraine, but also to the threats of Ukrainian cultural identity.

In this context, an important step was the opening of a representative office of the Ukrainian Institute in the Netherlands, headed by Yulia Malinovska³². The main tasks of the representation include popularization of Ukrainian culture through participation in key cultural events, presentation of Ukrainian artists, projects and opportunities for cooperation, as well as deepening mutual understanding with the local cultural and educational community. In particular, the Ukrainian Institute already cooperates or prepares joint projects with such European institutions as the European Cultural Foundation, Mondriaan Fund, Prince Claus Fund, Fonds Podiumkunsten, Nederlands Letterenfonds and Cultural Emergency Response, as well as with cultural spaces — H'ART, FOAM Fotografiemuseum Amsterdam, Eye Filmmuseum, De Balie, Holland Festival.

This activity became possible through effective cooperation with DutchCulture, the national office for cultural cooperation, which facilitated the implementation of the Ukrainian Institute's representation in the Netherlands.

Cultural diplomacy gained additional impetus through artistic collaboration. For instance, founded in 2022 by Ukrainian ballet graduates with the support of local institutions, United Ukrainian Ballet performed on large stages, touring Europe, the UK, and America. Although the troupe ceased to exist in 2024 due to financial difficulties, it became an important centre of Ukrainian culture in the Netherlands.

The Embassy of the Netherlands in Kyiv plays a particularly active role in cultural diplomacy, collaborating with the Ukrainian Institute, the Cultural Emergency Response (CER) programs, DutchCulture and other cultural agencies to preserve Ukraine's national heritage in the times of war. Among the priorities are the protection, documentation and restoration of cultural artifacts and objects, as well as support for initiatives to hold accountable the destruction of cultural heritage. These efforts are pursued by cultural and legal groups and international organizations in The Hague.

Within the framework of the Cultural Partnership: Ukraine-Netherlands 2025–2028 Program, DutchCulture offers platforms for creative exchange, encompassing research programs, art residencies, exchange of experience in the field of heritage architecture, art, design, music and theatre. These programs form the basic infrastructure for sustainable cultural dialogue that goes beyond the crisis period³³.

Cultural diplomacy is also not limited only to traditional state institutions. The Netherlands has become a platform for supporting Ukrainian media

projects, promoting research and Ukrainian studies, for example at the University of Amsterdam.

The cultural dimension of cooperation between Ukraine and the Netherlands has proven to be extremely flexible, multi-vector and strategically significant. Its value is particularly pronounced in the times of war, when material heritages is at risk and the value of cultural dialogue and the preservation of identity is a critical factor in the survival of a nation. In this regards, cultural diplomacy serves as a foundation for Ukraine's long-term European integration.

Conclusion

Over the past decades, cooperation between Ukraine and the Netherlands has undergone a significant transformation, evolving from a peripheral direction in The Hague's foreign policy to one of the key elements of its European and security dimension. The decisive factor in this change was Russia's full-scale invasion of Ukraine, which made it the issue of regional security, as well as the concern of the strategic stability of the European Union as a whole, more relevant for Dutch policy. This intertwining of domestic political narratives, European scepticism, and an amalgamation of political forces has sharply altered the perception of the Ukrainian issue. It has become, and is increasingly being utilized, as an instrument of internal political contests.

The Netherlands is emerging as a partner that combines economic interests with support for Ukraine's democratic and security transformations. Concurrently, the development of diplomatic relations is being fostered through the Ukrainian cultural component, which is deeply rooted in the Netherlands, encompassing a broad spectrum of arts and thus facilitates sustaining a dialogue. This, in turn, amplifies cultural identities, and lays the groundwork for deeper grassroots support for Ukraine's policies. These cultural initiatives, along with the economic, energy, and social aspects, reflect the Dutch foreign policy towards Ukraine as multi-vector.

Therefore, the current stage of relations between Ukraine and the Netherlands is crucial for Ukraine's future in the European community. The further effectiveness of this partnership will depend on the preservation of internal political consensus in the Netherlands, the stability of support at the societal level, and the integration of Ukraine's policy into the broader European security discourse.

¹ Див.: Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. За ред. Л.В. Губерського. Київ: Знання, 2009. 751 с.

² Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55.

³ Грубінко А.В., Мартинов А. Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії: монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2021. 258 с.

⁴ Манаєнко І.М. Динамізм розвитку країн Бенілюксу в умовах європейських трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 8 (2). С. 9.

⁵ Кривонос Р.А. Кудряченко А.І. Стан і перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: колективна монографія. За ред. А.І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2011. С. 421.

⁶ Sydoruk T., Pavliuk V., Tymiechuk I. The European Union's Transformative Power in the Countries of the Eastern Partnership. *Politics in Central Europe*. 2022. Vol. 18, Issue 1. P. 129.

⁷ See: García Andrés C. The Development of the European Neighbourhood Policy: The Case of Ukraine and its Effects. *Analele Universităţii din Oradea. Seria Relaţii Internaţionale şi Studii Europene*. 2021. Vol. XIII, pp. 7–22.

⁸ See: Shaban T. The European Union's Policy towards its Eastern Neighbours: The Crisis in Ukraine. *The Canadian Journal of European and Russian Studies*. 2018. Vol. 12, No. 2. P. 1–17.

⁹ Чупрій Л.В. Євроінтеграційні та євроатлантичні перспективи України в світлі сучасних геополітичних викликів. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 174.

¹⁰ Горюнова Є.О. Зовнішня політика ЄС щодо російсько-української війни (2014–2022 рр.). *Політикус*. 2022. Вип. 4–2. С. 46.

¹¹ Половко О.О. Реакція Європейського Союзу на війну в Україні в контексті концептуальних засад розвитку ЄС. *Політикус*. 2023. Вип. 3. С. 128.

¹² Tocci N. Europe and Russia's Invasion of Ukraine: Where Does the EU Stand? *LSE Public Policy Review*. 2023. Vol. 3, No. 1. P. 2.

¹³ Riddervold M., Rieker P. Finally coming of age? EU foreign and security policy after Ukraine. *European Security*. 2024. Vol. 33, № 3. P. 497.

¹⁴ Tulmets, E. Is a Soft Method of Coordination Best Adapted to the Context of EU's Neighbourhood? In *The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation?*, Workshop, European University Institute (EUI), Florence, 1–2 December 2006, P. 2

¹⁵ European Commission. Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. Communication to the Council and the European Parliament, 11 March 2003. COM(2003) 140 final. P. 655. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0140:FIN:EN:PDF>

¹⁶ Minister Timmermans. 5e Van Bylandtleding van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, Clingendael. 2 July 2008. URL: <https://www.government.nl/ministries/ministry-of-foreign-affairs/documents/speeches/2008/07/02/how-to-deal-with-russia-today-the-eu-perspective>

¹⁷ Зовнішня політика України — 2015: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. За ред. Г. М. Перепелиці. Київ: ВД «Стилос», 2016. С. 215.

¹⁸ Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся», 2017. С. 188.

¹⁹ Koenders B. Renewing the European Promise: Speech on the European Union, Leiden, 30 March 2015. URL: <https://www.government.nl/documents/speeches/2015/03/30/renewing-the-european-promise-speech-by-minister-koenders-on-the-european-union>.

²⁰ T Ter Haar B. Dutch Narratives about Russian–Western Relations in *Security Narratives in Europe: A Wide Range of Views*. Baden-Baden: Nomos, 2017. P. 89.

²¹ Referendum on Ukraine-EU Deal Could Help the Netherlands to Exit EU — Organizers. Interfax-Ukraine. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/general/334822.html>.

²² Speech by Prime Minister Mark Rutte in Madrid. 30 March 2022. URL: <https://www.government.nl/documents/speeches/2022/03/30/speech-by-prime-minister-mark-rutte-in-madrid>

²³ Dutch Aid for Ukraine. Government of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/topics/russia-and-ukraine/dutch-aid-for-ukraine>.

²⁴ After Three Years of War, the Netherlands Continues to Support Ukraine. 24 February 2025. Government of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/latest/news/2025/02/24/3-years-war-in-ukraine-netherlands-support>.

²⁵ Dutch Agree to Give €3.5bn More to Ukraine, Wilders Says No. DutchNews.nl. March 2025. URL: <https://www.dutchnews.nl/2025/03/dutch-agree-to-give-e3-5bn-more-to-ukraine-wilders-says-no/>.

²⁶ Consolini M. Support for Ukraine Still High among EU Citizens but Some Fall-Off Apparent among Certain Groups. Eurofound, 2025. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/resources/article/2025/support-ukraine-still-high-among-eu-citizens-some-fall-apparent-among>.

²⁷ FFlitspeiling (23e) Vluchtelingen uit Oekraïne — 22 en 23 juli 2025. Rijksoverheid. 24 July 2025. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/07/24/flitspeiling-23e-vluchtelingen-uit-oekraïne-22-en-23-juli-2025>.

²⁸ Ibid.

²⁹ Joint Communiqué of the Netherlands and Ukraine following the First Intergovernmental Conference between the Netherlands and Ukraine on 12 April 2025. Government of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/documents/publications/2025/04/14/joint-communicue-of-the-netherlands-and-ukraine-following-the-first-intergovernmental-conference-between-the-netherlands-and-ukraine-on-12-april-2025>.

³⁰ Ukraine War Briefing: Netherlands to Buy €500m of US Arms for Kyiv in First for New NATO Supply Line. The Guardian. 5 August 2025. URL: <https://www.theguardian.com/world/2025/aug/05/ukraine-war-briefing-netherlands-to-buy-500m-of-us-arms-for-kyiv-in-first-for-new-nato-supply-line>.

³¹ Шкурко М. Культурна дипломатія України під час війни. *Україна дипломатична*. 2023. Вип. 24. С. 741.

³² The Ukrainian Institute Branch Established in the Netherlands. Chytomo. URL: <https://chytomo.com/en/the-ukrainian-institute-branch-established-in-the-netherlands/>.

³³ Cultural Cooperation Ukraine–Netherlands 2025–2028. DutchCulture. URL: <https://dutchculture.nl/en/cultural-cooperation-ukraine-netherlands-2025-2028>.

REFERENCES

1. After Three Years of War, the Netherlands Continues to Support Ukraine. (2025, February 24). <https://www.government.nl/latest/news/2025/02/24/3-years-war-in-ukraine-netherlands-support> [in English].

2. Consolini, M. (2025). Support for Ukraine Still High among EU Citizens but Some Fall-Off Apparent among Certain Groups. <https://www.eurofound.europa.eu/en/resources/article/2025/support-ukraine-still-high-among-eu-citizens-some-fall-apparent-among> [in English].

3. Chuprii, L.V. (2022). Yevrointehratsiini ta yevroatlantychni perspektyvy Ukrainy v svitli suchasnykh heopolitychnykh vyklykiv. *Rehionalni studii*, 28 [in Ukrainian].

4. DutchNews.nl. (March 2025). Dutch Agree to Give €3.5bn More to Ukraine, Wilders Says No. <https://www.dutchnews.nl/2025/03/dutch-agree-to-give-e3-5bn-more-to-ukraine-wilders-says-no/> [in English].
5. DutchCulture. (2025). Cultural Cooperation Ukraine–Netherlands 2025–2028. <https://dutchculture.nl/en/cultural-cooperation-ukraine-netherlands-2025-2028> [in English].
6. European Commission. (2003, March 11). Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. Communication to the Council and the European Parliament. COM(2003) 140 final. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0140:FIN:EN:PDF> [in English].
7. Flitspeiling (23e) Vluchtelingen uit Oekraïne — 22 en 23 juli 2025. (2025, July 24). Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/07/24/flitspeiling-23e-vluchtelingen-uit-oekraïne-22-en-23-juli-2025> [in Dutch].
8. García Andrés C. (2021). The Development of the European Neighbourhood Policy: The Case of Ukraine and its Effects. *Analele Universității din Oradea. Seria Relații Internaționale și Studii Europene*, 13, 7–22 [in English].
9. Government of the Netherlands. (2025). *Dutch Aid for Ukraine*. <https://www.government.nl/topics/russia-and-ukraine/dutch-aid-for-ukraine> [in English].
10. Hai-Nyzhnyk, P.P. (2017). *Rosiiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].
11. Horiunova, Ye.O. (2022). Zovnishnia polityka YeS shchodo rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2022 rr.). *Politykus*, 4–2 [in Ukrainian].
12. Hrubinko, A.V., & Martynov, A.Yu. (2021). *Yevropeyskyi Soiuz pislia Brexit: prodovzhennia istorii: monohrafiia*. Ternopil [in Ukrainian].
13. Joint Communiqué of the Netherlands and Ukraine following the First Intergovernmental Conference between the Netherlands and Ukraine on 12 April 2025. (2025, April 14). Government of the Netherlands. <https://www.government.nl/documents/publications/2025/04/14/joint-communicue-of-the-netherlands-and-ukraine-following-the-first-intergovernmental-conference-between-the-netherlands-and-ukraine-on-12-april-2025> [in English].
14. Koenders, B. (2015, March 30). Renewing the European Promise: Speech on the European Union, Leiden. <https://www.government.nl/documents/speeches/2015/03/30/renewing-the-european-promise-speech-by-minister-koenders-on-the-european-union> [in English].
15. Kopyika, V.V., & Shynkarenko, T.I. (2009). *Yevropeyskyi Soiuz: istoriia i zasady funktsionuvannia: navch. posib*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
16. Kryvonos, R.A., & Kudryachenko A.I. (2011). Stan i perspektyvy spivpratsi Ukrainy z krainamy Beniliuksu. *Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn: kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
17. Manaenko, I.M. (2016). Dynamizm rozvytku krain Beniliuksu v umovakh yevropeyskykh transformatsii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, 8(2), 9 [in Ukrainian].
18. Minister Timmermans. (2008, July 2). 5e Van Bylandtleasing van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, Clingendael. <https://www.government.nl/ministries/ministry-of-foreign-affairs/documents/speeches/2008/07/02/how-to-deal-with-russia-today-the-eu-perspective> [in Dutch].
19. Perepelytsia, H.M. (Ed.). (2016). *Zovnishnia polityka Ukrainy — 2015: stratehichni otsinky, prohnozy ta priorytety*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Polovko, O.O. (2023). Reaktsiia Yevropeiskoho Soiuzu na viinu v Ukraini v konteksti kontseptualnykh zasad rozvytku YeS. *Politykus*, 3 [in Ukrainian].

21. Referendum on Ukraine-EU Deal Could Help the Netherlands to Exit EU — Organizers. Interfax-Ukraine. <https://en.interfax.com.ua/news/general/334822.html> [in English].
22. Riddervold, M., & Rieker, P. (2024). Finally coming of age? EU foreign and security policy after Ukraine. *European Security*, 33(3) [in English].
23. Shaban, T. (2018). The European Union's Policy towards its Eastern Neighbours: The Crisis in Ukraine. *The Canadian Journal of European and Russian Studies*, 12 (2), 1–17 [in English].
24. Shkurko, M. (2023). Kulturna dyplomatiia Ukrainy pid chas viiny. *Ukraina dyplomatychna*, 24 [in Ukrainian].
25. Speech by Prime Minister Mark Rutte in Madrid. (2022, March 30). <https://www.government.nl/documents/speeches/2022/03/30/speech-by-prime-minister-mark-rutte-in-madrid> [in English].
26. Sydoruk, T., Pavliuk, V., & Tymeichuk, I. (2022). The European Union's Transformative Power in the Countries of the Eastern Partnership. *Politics in Central Europe*, 18 (1) [in English].
27. Ter Haar B. (2017). Dutch Narratives about Russian–Western Relations. *Security Narratives in Europe: A Wide Range of Views*. Baden-Baden: Nomos [in English].
28. Tocii, N. (2023). Europe and Russia's Invasion of Ukraine: Where Does the EU Stand? *LSE Public Policy Review*, 3 (1), 2 [in English].
29. Tulmets, E. (2006). Is a Soft Method of Coordination Best Adapted to the Context of EU's Neighbourhood? *The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation? Workshop, European University Institute (EUI)*, Florence, 2 [in English].
30. The Ukrainian Institute Branch Established in the Netherlands. Chytomo. <https://chytomo.com/en/the-ukrainian-institute-branch-established-in-the-netherlands/> [in English].
31. Ukraine War Briefing: Netherlands to Buy €500m of US Arms for Kyiv in First for New NATO Supply Line. (2025, August 5). *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2025/aug/05/ukraine-war-briefing-netherlands-to-buy-500m-of> [in English].
32. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2011). Zovnishnia polityka Ukrainy: evoliutsiia kontseptualnykh zasad ta problemy realizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 55–76 [in Ukrainian].

Received: 23.06.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.122>

УДК 327(477+438+474.5):351.862.4

Інна Турянця

канд. іст. наук., доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, м. Ужгород, площа Народна 3

E-mail: inna_t12@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5192-2994>

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА-ЛИТВА ТА ЛОГІКА МАЛИХ БЕЗПЕКОВИХ АЛЬЯНСІВ

Порушена тема розглядається в контексті поступу євроатлантичної інтеграції України. Від часів «багатовекторності» (до середини 2000-х рр.), коли відносини по лінії Україна-НАТО обмежувалися окремими програмами та оптимістичною риторикою про можливе членство «в майбутньому», станом на сьогодні відбулися кардинальні зміни. Безальтернативність євроатлантичної інтеграції була чітко усвідомлена політичним керівництвом України з початком «гібридної» війни у 2014 р. та набула значення конституційно закріпленого імперативу її зовнішньої політики ще до прямого російського вторгнення. З іншого боку сталися зрушення в позиціях великих гравців світової політики, зокрема найвпливовіших членів Північноатлантичного альянсу, котрі визначають зміст його колективних рішень. Стало зрозумілим значення України в архітектурі європейської безпеки. А спроби кремлівської верхівки піддати ревізії світовий порядок та відновити свій геополітичний вплив на теренах колишньої радянської імперії перетворили проблему членства нашої держави в НАТО на одну з ключових і для нас, і для самого Альянсу. У можливих сценаріях мирного врегулювання ця проблема неодноразово актуалізувалась. Як можемо спостерігати, і українська дипломатія, і потенційні гаранти безпеки України, і у більш різкій формі адміністрація Д. Трампа готові піти на поступки щодо членства у НАТО. Однак це не знімає з порядку денного євроатлантичної інтеграції нашої держави, хоча і змінює її формат, темпи і строки. Як альтернатива повноцінному членству пропонуються функціональні малі альянси. Серед них є й гіпотетичні інституційні конструкції, як-от союз України — Великої Британії — Польщі, і працюючі безпекові угруповання — Люблінський трикутник. Литва й Польща безпосередньо межують з державами, котрі генерують виклики неоімперського реваншизму у сучасному

світі, та постійно перебувають в умовах пов'язаних із цим загроз. Зазначене створює об'єктивні мотивації для поглиблення співпраці у військово-технічній, інформаційній, організаційно-управлінській та інших сферах задля забезпечення безпеки та підтримання належного рівня обороноздатності спільними зусиллями трьох держав.

Ключові слова: Україна, Польща, Литва, міжнародні відносини, політика безпеки, війна Росії проти України, військово-політичні організації, НАТО, малі альянси.

Inna Turianytsia

PhD in History, Associate Professor

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine,

E-mail: inna_t12@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5192-2994>

UKRAINE-POLAND-LITHUANIA AND THE LOGIC OF SMALL SECURITY ALLIANCES

The subject under consideration is analyzed in the context of Ukraine's progress towards Euro-Atlantic integration. What was once seen as an "ambiguous object of aspiration" during the era of "multi-vector" foreign policy (up to the mid-2000s), when Ukraine–NATO relations were limited to separate programs and optimistic rhetoric about potential membership "in the future," has by now undergone fundamental changes. The inevitability of Euro-Atlantic integration was clearly recognized by Ukraine's political leadership with the outbreak of the "hybrid" war in 2014, and it acquired the status of a constitutionally enshrined imperative of foreign policy even before Russia's full-scale invasion. At the same time, important shifts have taken place in the positions of major global players, including the most influential members of the North Atlantic Alliance, who determine the substance of its collective decisions. The significance of Ukraine in the architecture of European security has become evident. Meanwhile, the Kremlin's attempts to revise the international order and to restore its geopolitical influence over the territories of the former Soviet empire have turned the issue of Ukraine's NATO membership into one of the key questions both for Ukraine and for the Alliance itself. In possible scenarios of peaceful settlement, this matter has repeatedly come to the forefront. As can be observed, Ukrainian diplomacy, Ukraine's potential security guarantors, and—in a particularly sharp form—the Trump administration have

been ready to consider concessions regarding NATO membership. However, this does not remove Euro-Atlantic integration from Ukraine's strategic agenda, although it does alter its format, pace, and timing. As an alternative to full membership, functional "mini-alliances" have been proposed. These include both hypothetical institutional frameworks, such as a Ukraine–United Kingdom–Poland alliance, and already operating security groupings, such as the Lublin Triangle. Lithuania and Poland, which directly border states that generate the challenges of neo-imperial revanchism in the modern world, clearly understand these threats and are constantly exposed to them. This creates objective incentives for deepening cooperation in the military-technical, informational, organizational-administrative, and other spheres, in order to ensure security and maintain an adequate level of defense capability through the joint efforts of the three states.

Keywords: *Ukraine, Poland, Lithuania, international relations, security policy, Russia's war against Ukraine, military-political organizations, NATO, mini-alliances.*

Країни центральноєвропейського та балтійського регіонів після розвалу комуністичного блоку та його головного осердя — Радянського Союзу, визначили стратегічною метою своєї зовнішньої політики вступ до ЄС та Північноатлантичного Альянсу. Це повинно було гарантувати утвердження демократії, ринкової соціально-орієнтованої економіки та належні умови безпеки. Переважній більшості з них, зокрема Польщі та Литві, вдалося успішно здійснити внутрішню трансформацію і в такий спосіб досягти критеріїв членства в Євросоюзі та НАТО, скориставшись сприятливими обставинами, що склалися у постбіполярному світі після 1989–1991 рр. В умовах динамічних змін із чималим запізненням вносились корективи і в зовнішньополітичні пріоритети України. Зазнала примітної еволюції євроатлантична інтеграція країни. Це позначилось і на зовнішньополітичних цілепокладаннях та діях, і у супутніх конструкціях політичної риторики. В умовах «багатовекторності» 1990-х — середини 2000-х рр. українська влада упродовж тривалого часу підтримувала режим особливих відносин із Росією, не ставила співпрацю з НАТО за стратегему своєї зовнішньої політики та обмежувала її окремими проєктами. Йдеться, зокрема, про програму «Партнерства заради миру», котра стартувала у 1994 р. і охопила 19 країн. Станом на сьогодні формальний вступ до Північноатлантичної спільноти є свідомою й необхідною метою нашої держави, котра закріплена конституційно. Ніколи відносини Україна–НАТО не були такими тісними та розгалуженими, як в актуальні часи. Альянс бере на себе важливі зобов'язання щодо забезпечення належними засобами потенціалу Збройних Сил України (ЗСУ) у їхньому проти-

стоянні російській агресії, що своєю чергою наближає українське військо до стандартів НАТО за багатьма критеріями. Українська влада в цих умовах неодноразово декларувала прагнення одержати чіткий алгоритм кроків, котрі б наближали перспективу членства в Північноатлантичному Альянсі. Проте нині ця мета, своєрідна програма-максимум, продовжує залишатись справою майбутнього, більш чи менш віддаленого й непевного.

Це не виключає альтернативних форматів співпраці в межах малих альянсів для реалізації завдань та проєктів, що можуть становити спільний інтерес регіонального значення. «Новий регіоналізм», котрий формується в умовах глобальної трансформації та конкуренції проєктів світового порядку, є явищем добровільної регіоналізації, у котрому держави-учасниці та інші актори керуються імперативом добросусідства і співпраці, прагненням до об'єднання можливостей свого суверенітету для відповіді на нові глобальні виклики на регіональному рівні¹. Якщо ж країни-партнери України своєю чергою вже користуються перевагами членства в європейській та євроатлантичній спільнотах, то подібні малі альянси узгоджуються з головною метою — наближенням нашої держави до ЄС і НАТО та набуття формального членства в цих спільнотах. Тріо Україна–Польща–Литва цілком відповідає логіці цих теоретичних конструкцій, котрі представлені в напрацюваннях експертів і дослідників, які виконували відповідні проєкти.

Запропонуємо пояснення щодо використаних у цій розвідці визначень. Поняття *Альянсу* є скороченим синонімічним означенням *Організації Північноатлантичного договору*, або *НАТО*. Це поняття в різних варіаціях фігурує як на офіційних ресурсах, приміром «*Political and military Alliance*» (веб-ресурс НАТО)², «*Atlantic Alliance*» (веб-ресурс ЄС)³, так і в експертному, науковому, публіцистичному обігу в безлічі випадків. У цій статті використання поняття *Альянсу* конотує саме з Організацією Північноатлантичного договору як такою. Водночас у літературі дедалі частіше зустрічається поняття *малих альянсів*, котре відбиває географічно локалізований та змістово обмежений формат співпраці у сфері безпеки та оборони. В офіційному обігу це поняття не використовується. Натомість, у Стратегії зовнішньополітичної діяльності України, затвердженій рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 р. та введеної у дію Указом Президента України № 448/2021, йдеться про «регіональні формати»⁴. На думку дослідника з Київського національного університету імені Тараса Шевченка С. Даниленка, малі альянси складають альтернативу перспективам членства в НАТО через «відсутність в публічному просторі узгодженої та цілісної безпекової стратегії НАТО щодо завершення російсько-української війни» та чітких алгоритмів

вступу до Атлантичного Альянсу⁵. Не поділяючи ідеї протиставлення НАТО та малих альянсів як окремих форматів безпекової взаємодії України та її партнерів, ми використовуємо саму дефініцію, котра, на наше переконання, відображає ієрархію спільнот, сценаріїв співпраці у реалізації більш широких і вужчих регіональних завдань, що становлять спільний інтерес. Вони є не взаємовиключними, а радше взаємодоповнюючими. Герасимчук С. та Драпак М., виконавши під егідою Ради зовнішньої політики «Українська призма» експертний проєкт, потрактували розвиток співпраці в межах малих альянсів як релевантний та ефективний підхід до формування стратегії міжнародних відносин та її адаптації до новітніх викликів⁶. Цю презумпцію ми поклали в основу свого бачення порушеної проблеми та дефінітивного розуміння малих альянсів.

Методологічні підходи студіювання безпекових можливостей та потенціалу співпраці в рамках малих альянсів вимагають апелювання до досвіду однієї з найавторитетніших у сучасній теорії міжнародної політики Копенгагенської школи міжнародних відносин. Її глава професор Копенгагенського університету О. Вевер разом із професором Лондонської школи економіки Б. Бузаном запропонували обґрунтований погляд на ієрархію рівнів безпеки: локального, регіонального, глобального. Регіони, як би вони не були визначені, повинні становити географічні кластери, вбудовані в ширшу систему, яка має власну структуру. Своєю чергою регіони складаються з одиниць, наділених властивостями акторів політики. Тобто йдеться про суверенні держави. Водночас із тим, що регіон онтологічно є географічною сутністю, він становить і аналітичну сутність. Як наголосили О. Вевер і Б. Бузан, регіональний підхід має окремий рівень аналізу, розташований між глобальним та локальним, що надає йому аналітичну силу⁷.

З теоретичними викладками Копенгагенської школи міжнародних відносин безпосередньо корелює теорія ризиків. Українські фахівці А. Пехник, А. Кройтор і Ю. Завгородня мають цілковиту рацію в тім, що людина, пізнаючи та освоюючи світ задля максимального задоволення своїх потреб, прагне розширення меж передбачуваності розвитку процесів і явищ. Найперше беруться до уваги ризики різної природи та походження, які є особливою формою соціального діалогу для оцінки ступеня й характеру впливу невідомого майбутнього в динаміці повсякдення. Проте ризик містить не лише негативні, а й позитивні можливості, усвідомлення та використання яких є важливим при ухваленні рішень щодо нейтралізації впливу вразливостей, які вже існують або можуть стати суттєвими в майбутньому⁸. Отже, йдеться про способи подолання реально існуючих негативних факторів, які, згідно з визначенням Р. Меркгофера, слугують

джерелом ризику або небезпеки (hazard)⁹. А от власне небезпека, час її прояву й ефекти, які вона може викликати, визначають ключові параметри ризику через оцінку рівня та ймовірності виникнення конкретних наслідків¹⁰.

Оцінка ступеня ризиків, потенціалу їхньої небезпеки, зокрема переростання з мінімальних у суттєві, характеру існуючих та потенційних загроз та викликів, накладений на розуміння ієрархії рівнів і конструкцій безпеки, дієвості механізмів її забезпечення створює належну якість політичного прогнозування. А обґрунтований прогноз впливає на ефективність управлінських рішень, вчасність та адекватність вжиття засобів протидії імовірним загрозам, які повинні бути передбачені, оцінені та нейтралізовані.

Як нам видається, політичне керівництво посткомуністичних країн добре упоралося і з прогнозуванням, і із завчасним створенням таких механізмів протидії безпековим ризикам, котрі важко було навіть спрогнозувати у 1990-х рр., коли усі перебували під впливом ілюзій про можливість демократичного реформатування Росії. У тих умовах керівництво нових демократій ЦСЄ не тільки задекларувало свою євроатлантичну зовнішньополітичну стратегію, але й негайно приступило до втілення її в життя, потрапивши у четверту та п'яту хвилі розширення НАТО в 1999 та 2004 рр. Аналогічно, або близько до цього, тим паче за тодішніх сприятливих обставин, могло б діяти і політичне керівництво України, якщо вдається до компаративного підходу. Ретроспективний погляд на тривалий проміжок часу, котрий ми втілюємо в нашому дослідженні, дає змогу побачити стратегічні прорахунки, котрі були здійснені і українською владою, і тими, хто впливав на колективні рішення Атлантичного Альянсу, коли ще можна було гіпотетично запобігти тому розвитку подій, настання котрих позначене 2014 та 2022 роками. Такий самий прогноз щодо вірогідних сценаріїв реалізації безпекової стратегії повинен застерегти від недооцінки потенціалу малих альянсів за умов, коли євроатлантична перспектива все ще є справою невизначеного майбутнього.

Методологія когнітивного дискурсу пояснює, як політичні актори відображають реальність у певних наративах, формують її розуміння, зміст переконань та способи поведінки. Політичне пізнання значною мірою стосується цих ментальних репрезентацій, які продукуються та тиражуються акторами політики і стають частиною колективних уявлень про світ політичного. Тому осмислення політичної інформації часто-густо є обробкою дискурсу, адже значна частина політичних дій та форм участі здійснюється за допомогою дискурсу та комунікації. Щоправда, один із визначних авторитетів теорії мовленнєвих актів та методології дискур-

сивного аналізу нідерландський лінгвіст Т.А. ван Дейк зауважив, що вивчення політичного дискурсу є теоретично та емпірично релевантним лише тоді, коли структури дискурсу пов'язані з властивостями політичних структур та процесів. Розрив між індивідуальною унікальністю та розмаїттям політичного дискурсу, котрий репрезентує уявлення та цілі політичних груп, інституцій та акторів політики долається через встановлення зв'язку з об'єктивними властивостями політичних структур та процесів¹¹.

Ще одне міркування, котре варте уваги, полягає в тому, що в публічних дискурсах складні й малозрозумілі способи пояснення замінюються наративним моделюванням, продуктом якого стають концептуальні метафори. Вони цілком придатні для виконання когнітивних функцій, хоча і являють собою спрощення складних політичних ідей із метою збільшення їхнього впливу на суспільну думку та полегшення їхнього сприйняття. Нерідко вони застосовуються і в експертному середовищі чи академічній літературі. У нашому дослідженні ми використали такі метафори, зокрема раціоналізуючи вибудовування ланцюга політичної ретроспективи, або ж для уникнення надмірного перевантаження пояснювальними конструкціями.

До слова, інколи у вигляді концептуальної метафори створюються вельми вдалі й часто використовувані і в публічному, і в академічному дискурсах визначення, котрі мають значний когнітивний заряд. Згадаємо дефініцію «вікна можливостей». У політиці, зокрема міжнародній, вікно можливостей — це обмежений у часі, сприятливий період, протягом якого певна політична лінія чи ідея можуть бути успішно втілені в життя через те, що усвідомлення існуючої проблеми, потенційні рішення та політичний клімат узгоджуються одночасно. Саму дефініцію у 1984 р. запропонував один із патріархів американської політології, нині професор-емерит Мічіганського університету Джон В. Кінгдон, наголосивши, що вікно можливостей для суттєвих змін у політиці відкривається тоді, коли політичні ідеї, громадська думка та політичне лідерство об'єднуються в якийсь момент¹². Ця метафора дуже доречна до оцінювання використаних або згайомих можливостей для ухвалення та реалізації стратегічних рішень щодо євроатлантичної інтеграції України та її партнерів — Польщі й Литви, про які йтиметься нижче.

За мету з огляду на ретроспективу реалізації євроатлантичної стратегії Україною та її найближчими партнерами — Польщею й Литвою, поставлено показати логіку створення та діяльності малих альянсів; розкрити значення формувань за участю Польщі й Литви в системі міждержавних зв'язків України в регіоні ЦСЄ. Ми також прагнемо продемонструвати не протиставлення, а взаємодоповнюваність малих альянсів із

ширшою стратегічною перспективою членства в НАТО та участі у створеній під його егідою структурі європейської безпеки.

Будь-який більш-менш тривалий політичний процес, як-от євроатлантична інтеграція, має вже згадуване «вікно можливостей», коли реалізація усвідомлених прагнень є якщо не оптимальною, то може розумітися принаймні як достатньо сприятлива. Розвал радянської імперії та очолюваних нею формувань — Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору — створили в Центральній-Східній Європі (ЦСЄ) «вакуум сили», що накладалося на стриманість російської зовнішньої політики. Її речники віддавали тоді перевагу деклараціям про єдність із цивілізованим світом і про підтримку свободи та демократії. А різке зменшення російського економічного та військового потенціалу диктувало єльцинській дипломатії поводитися розважливо, обачно та шукати консенсус у відносинах із найближчими сусідами та провідними державами світу.

Посткомуністичні країни не могли не скористатися цими унікальними умовами для свого вибору на користь європейської та євроатлантичної інтеграції. Їхні громадянські спільноти чудово пам'ятали і «залізну завісу», і Угорську революцію 1956 р., і «Празьку весну» 1968 р., і політичну практику комуністичних режимів-сателітів, і радянські інтервенціоністські акції. Інших дієвих механізмів забезпечення власної безпеки та вільного демократичного поступу своїх народів, окрім вступу до НАТО та ЄС, передбачливі політичні лідери країн ЦСЄ не бачили. Їм вистачило далекоглядності невідкладно ініціювати відповідні кроки та наполегливо втілювати їх у життя, поки для цього існували достатньо сприятливі обставини. Так, російський лідер Б. Єльцин під час свого візиту до Варшави в серпні 1993 р. заявив польському президентові Л. Валенсі, що його країна не виступає проти вступу Польщі до НАТО та не вважає її членство в Альянсі загрозою для себе. Включення цієї заяви до офіційних підсумкових документів візиту зустріло опір із боку міністрів «радянської школи», які супроводжували Єльцина¹³, а невдовзі вона була дезавуйована президентською адміністрацією на вимогу консервативних кіл військових і політиків, котрі підтримали російського главу в його протистоянні з опозицією восени 1993 р. Єльцин навіть написав кільком західним лідерам, включаючи Б. Клінтона, що його попереднє «розуміння» розширення НАТО обумовлене центральною роллю Росії у тодішній оновленій європейській системі безпеки¹⁴. Проте сам факт появи подібних політичних декларацій про нейтральне ставлення кремлівського керівництва до євроатлантичних прагнень найближчих західних сусідів був достатньо промовистим.

Приклад Литви, котра свого часу була окупована та входила до Радянського Союзу, є особливо показовим. Ухваливши в 1992 р. консти-

туційний акт про неприєднання до будь-яких пострадянських східних альянсів, литовська влада в особі тодішнього Президента республіки А. Бразаускаса вже за два роки 4 січня 1994 р. звернулася з листом до Генерального секретаря НАТО М. Вернера, заявивши про прагнення приєднатися до Атлантичного Альянсу і зіславшись при цьому на цілковитий політичний консенсус у країні з цього питання¹⁵. На різних самітах неодноразово відзначались успіхи Литви щодо прогресу у справі забезпечення безпеки і стабільності в Балтійському регіоні, а також належних зусиль щодо досягнення стандартів, котрі вимагаються від потенційного члена НАТО. Проте в ті часи один з архітекторів сучасної Литви В. Ландсбергіс писав, що його країна, одержавши змогу самостійно визначати свої безпекові механізми, стукає у двері НАТО, які відчиняються повільно та неохоче [виділено нами. — *Авт.*]¹⁶. Цей метафоричний зворот литовського лідера об'єктивує той факт, що шлях його країни до поставленої мети був непростим.

Дійсно, розширення НАТО на схід наражалося на скепсис відомих політиків та експертів. Так, під час четвертої хвилі розширення 1990-х рр. за рахунок країн Вішеградської групи до президента США Б. Клінтона з відкритим листом звернулася група таких авторитетів, як сенатори Б. Бредлі, С. Нанн, Г.В. Гарт, військовий функціонер та експерт П.Г. Нітце, колишній міністр оборони Р. Макнамара, котрі критикували інтеграційну ініціативу як дороговартісну й непотрібну. Мовляв, єльцинська Росія в силу зміни парадигм її зовнішньої політики та свого реального становища на той момент загрози світові вже не становила¹⁷. До слова, російська політична пропаганда охоче бере на озброєння подібні «експертні висновки» і використовує їх для виправдання своїх дій.

А В. Ландсбергісу та його колегам доводилось навзаєм нагадувати про випробування, котрих зазнали литовці під час та після Другої світової війни. Тому вони добре пам'ятають трагедію депортацій і цінують свою свободу вибору. Логічним як для 1990-х рр. був риторичний реверанс у бік східного сусіда, з котрим, як відзначав В. Ландсбергіс, Литва прагне будувати добрі відносини і просить не вважати її євроатлантичний курс загрозою. Окремо зауважувалось, що литовсько-російські договори початку 1990-х рр. містять положення, що дозволяють Вільнюсу користуватись свободою вибору у сфері безпеки, чим він і прагнув скористатися¹⁸.

Головним призом належного усвідомлення зовнішньополітичних цілей, поєднаного з політичною волею та наполегливістю, стало потрапляння в п'яту хвилю розширення НАТО у 2004 р. у складі групи із 7-ми країн. Активізм Литви в реалізації програм євроатлантичної інтеграції був настільки резонансним, що бонусом для Вільнюса стало зростання його

престижу у світовій політиці. У травні 2000 р. ряд країн-кандидатів, котрі очікували запрошення найближчим часом, разом з Албанією, Північною Македонією та Хорватією, черга котрих мала бути наступною, створили Вільнюську групу в цілях співпраці та лобіювання спільного членства в НАТО. Хоч крок цей і символічний, але меседжі в сучасній політиці можуть важити не менше, аніж публічно задекларовані положення.

Зупинимося на розгляді тих аспектів алгоритму набуття формального членства в Північноатлантичному Альянсі, котрі можуть принципово впливати на його траєкторію та хронологію. З огляду на унормований перелік вимог щодо підготовки претендентів, відбувається всеосяжна модернізація збройних сил, ВПК, управлінських та допоміжних структур, щоби поліпшити «свою індивідуальну та колективну здатність протистояти збройному нападу» (ст. 3 Статуту НАТО)¹⁹. Одночасно має бути забезпечена відповідність параметрів політичної системи принципам верховенства права та дотримання прав людини, а також реалізовано засади економічної свободи, соціальної справедливості та інші демократичні стандарти. Ці вимоги, котрі містяться в Плані дій щодо членства в НАТО (ПДЧ)²⁰, ухваленому на саміті Північноатлантичної Ради у Вашингтоні 24 квітня 1999 р., є цілком логічними, якщо зважити на те, що цей Альянс є одночасно військовою та політичною організацією демократичного світу та тих, хто себе співвідносить з його цінностями. Просування в діяльності НАТО демократичних цінностей чітко корелюється з розв'язанням проблем оборони й безпеки, адже побудова довірчих стосунків і стане органічним засобом запобігання конфліктам²¹. А якщо ж конфліктний потенціал втілиться у пряме протистояння, то передбачено використання військових засобів, котрі є в розпорядженні Альянсу.

Відповідно, слушною є констатація чернівецької дослідниці А. Скороход про те, що євроатлантичний поступ України є фундаментальним і у внутрішній, і у зовнішньополітичній діяльності державних інституцій нашої країни²², адже формалізований вступ до кола західних демократій стосується якісних характеристик побудови та функціонування різних суспільних підсистем, поєднаних в єдине ціле. Годі й говорити, що цілий ряд дражливих проблем, таких як судова реформа та ефективна боротьба з корупцією, перейшли з тиші кулуарних обговорень та сценаріїв дипломатичних зустрічей до публічних дискусій та відкрито заявлених вимог. Корупційні ризики вказуються як найбільша проблема переходу України на демократичні стандарти, яким повинні відповідати члени НАТО²³.

Складність і тривалість процесу виконання критеріїв ПДЧ є одним із «каменів спотикання» для будь-якої держави, котра виявляє відповідні наміри, адже відбувається періодичний моніторинг стану справ у країни-

кандидата, за результатами якого може ухвалюватися рішення про започаткування формальних переговорів. Документ, котрий містить пункти ПДЧ, прямо вказує на відсутність часових рамок чи гарантій щодо того, що членство в Альянсі зрештою стане реальністю²⁴. Подібна нечіткість алгоритму ПДЧ з одного боку мотивує потенційного кандидата на вступ до ініціативних кроків і дій, результатом яких стає членство у привілейованому клубі держав разом із гарантіями безпеки відповідно до відомої ст. 5 Статуту НАТО. Такий шлях пройшли і Польща, і Литва, й інші країни колишнього соцтабору. А з іншого боку, як слушно пише А. Скороход, у такий спосіб НАТО може тримати потенційного кандидата, нині — Україну, поза блоком роками, уникаючи виконання оборонних завдань, заради яких Альянс свого часу створювався. Північноатлантична спільнота уникає прямого конфлікту з Російською Федерацією, оскільки розуміє нестачу необхідних ресурсів для масштабних воєнних дій. А наявними засобами вона не здатна суттєво перешкодити діям країни-агресорки²⁵. На цей рахунок відсутній і необхідний консенсус у самій спільноті, на чому увага, зазвичай, не акцентується, бо світові демонструється її монолітність і відданість основоположним принципам, закладеним у її основу під час створення.

Ми навели цей ретроспективний компаратив лише для того, щоби акцентувати увагу на таких принципово важливих моментах:

1. Для країн, котрі після краху комуністичної системи визначили євроатлантичний поступ імперативом своєї політики у сфері безпеки та оборони, шлях до НАТО не був ні легким, ні швидким.
2. Досягнення поставленої мети — членства в Альянсі — вимагало скоординованої, послідовної і наполегливої роботи державних інституцій та політичного консенсусу, спертого на волю громадянського суспільства. Адже в ряді випадків, наприклад під час четвертої хвилі розширення, у країнах-кандидатах проводилися опитування населення.
3. Оскільки НАТО є військово-політичною організацією, то окрім тих аспектів готовності, котрі стосуються оборони та безпеки, не менше значення надається критеріям відповідності демократичним стандартам політичної системи, вільної ринкової економіки, дотримання прав людини тощо. Декларацій про свої євроатлантичні прагнення замало. Моніторингові місії цікавлять результати, які оцінюються за певними методиками.
4. Вкрай важливе значення має сприятливий збіг зовнішніх обставин, зокрема безпекова ситуація, політико-дипломатична обстановка, результативність інформаційних кампаній тощо. А коли ще й виявляється те, що називають «вікном можливостей», слід діяти особливо активно.

Наголосимо, що країни, котрі увійшли до четвертої та п'ятої хвилі розширення НАТО, зокрема балтійські республіки, розташовані безпосередньо біля російських кордонів, повною мірою скористалися сприятливим збігом обставин, певно розуміючи, що такими вони будуть не довечно. І пам'ять про депортації 1940-х рр., про котрі нагадувала, наприклад, литовцям експозиція Музею окупації та боротьби за свободу на головному столичному проспекті Гедімінаса, служили додатковим ментальним стимулом, який був зрозумілий суспільству та додавав активності діям політиків.

В Україні євроатлантична інтеграція відбувалась значно повільніше, із запізненням, коли «вікно можливостей» у 2-й половині 2010-х рр. почало зачинятися. Важко сказати, наскільки би сприяла у той час покращенню шансів вступу в НАТО через приєднання до ПДЧ більша наполегливість та результативність реформ, активніша позиція української дипломатії, коли так само можна було резюмувати, як це зробив свого часу В. Ландсбергіс, що двері Альянсу «відчиняються повільно та неохоче». Е. Волкер (Каліфорнійський ун-т, Берклі) відзначав, що наприкінці 2007 р. адміністрація президента США Дж. Буша-молодшого «тиснула» на своїх союзників з метою схилити їх запропонувати Грузії та Україні ПДЧ на наступному Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. Ключові європейські члени НАТО, передовсім Франція та Німеччина, заявили негативну позицію, котру, серед іншого, мотивували тим, що це може перетнути червону лінію для Кремля²⁶. Проте адміністрації Дж. Буша-молодшого вдалося переконати своїх союзників прийняти компроміс, за яким Україні та Грузії будуть запропоновані ПДЧ у майбутньому²⁷. А коли це станеться — ніхто на той час не брався прогнозувати. Тим паче, починала набирати обертів політика західних демократій по «умиротворенню» кремлівського керівництва, котра з початком «гібридної війни» у 2014 р. дала підстави російському опозиційному історику-міжнароднику А. Зубову порівняти тодішні події з подіями 1938 р., що призвели до Мюнхенської змови та розчленування Чехословаччини.

Західні демократії, принаймні на той час, підводячи баланс у оцінках ситуації, звертали більшу увагу на мінуси, аніж на плюси розширення НАТО на Східну Європу. Ситуація принципово не змінилася відтоді, як популярний політичний оглядач А. Лівен, на судження якого часто посилаються, оцінюючи результати Бухарестського саміту Альянсу в 2008 р. із сарказмом писав, що не бачить раціональних мотивів прийняття до НАТО двох нових країн. Одна з них (Грузія) охоплена «громадянською війною» [так Лівен назвав конфлікт навколо Південної Осетії та Абхазії, котрий завершився російською інвазією у 2008 р. — *Авт.*], а в Україні значна частина населення виступає проти членства в НАТО²⁸.

У експертному середовищі заявили про себе противники політики розширення НАТО, базованої на цінностях. Доцент Коледжу Дікінсона (Пенсільванія) Е.Т. Вольф назвав концепт «цілої та вільної» Європи шляхетною метою, котра добре спрацювала в попередніх раундах розширення. Проте з часом ця «ліберальна мрія» почала негативно впливати на відносини з Росією, «яка дотримується іншої ідеології» і може бути готова її захищати засобами сили. Початок «гібридної війни» у 2014 р. Вольф охарактеризував як імпульс, котрий повинен «розбудити західних лідерів» і стимулювати прийняти стратегію розширення, що базується не на демократичних ідеалах, а на геополітичних перевагах. Згідно з його міркуванням, слід приділити головну увагу укріпленню скандинавського та балканського флангів зони відповідальності НАТО, відмовитися від інших сценаріїв розширення, передовсім за рахунок Грузії та України і, фактично, визнати геополітичні інтереси Росії²⁹. За умовчанням із цього випливала доцільність відмови від просування демократії як ціннісного орієнтира політики Атлантичного Альянсу як застарілого і невідповідного реаліям часу.

Пряма російська військова агресія проти України внесла суттєві корективи у траєкторії та алгоритми її відносин із Північноатлантичним альянсом і, здавалося, зрушила з місця справу оформленого членства у блоці. Принаймні спочатку так задавалося. Місце й роль нашої держави в архітектурі європейської безпеки стали очевидними навіть найзатятішим скептикам. У Комюніке Вільнюського саміту від 11 липня 2023 р. відверто констатовано, що безпека України має вагоме значення для держав-членів Альянсу й Альянсу загалом³⁰. Однак чи стала від цього перспектива вступу України до НАТО ближчою, досяжнішою? Декларацій про те, що «майбутнє України — в НАТО», вистачає, їх доводиться чути часто і в різних контекстах. Альянс солідарний із нашою державою у її зусиллях по обороні територіальної цілісності й суверенітету, підтримує вибір механізмів безпеки. Вільнюський саміт 2023 р. ухвалив навіть безпрецедентне рішення — скасувати для України необхідність виконання ПДЧ, бо наша держава «стає дедалі більш оперативно сумісною і політично інтегрованою з Альянсом і досягла істотного поступу на шляху реформ». Навзаєм створюється інструмент Річної національної програми, виконання котрої підлягає моніторингу з боку Альянсу. Засновано новий спільний орган — Раду Україна — НАТО «з метою просування політичного діалогу, взаємодії, співпраці і євроатлантичних прагнень України»³¹.

Саме в цьому контексті доречно вдатися до інструментів когнітивного дискурсу. Громадськості декларується всіляка підтримка євроатлантичних прагнень України й навіть скасовується одна з перепон — виконання ПДЧ. Проте усе це хоч і вчергове наблизило нас до вступу у спільноту,

але коли це станеться, наразі залишається суто гіпотетичним попри нарощування всебічної допомоги Україні в її протистоянні на полі бою і на полях дипломатичних битв. Фактично Україні на невизначений час відводиться роль проміжної «буферної зони» або ж навіть «форпосту» НАТО, щоб спинити російську загрозу, яка відверто артикулюється кремлівським керівництвом по відношенню до країн ЦСЄ та регіону Балтії, які мають спільний кордон із РФ³².

Ба більше, якщо простежити хронологію спроб дипломатичного врегулювання українсько-російського військово-політичного протистояння, зміст перемовин і пропозиції того, що в дипломатичному обороті називають «взаємними поступками», виявляється, що формальним членством у Північноатлантичній спільноті готові поступитися. Це не припинить відносин України з нею і навіть не стимулюватиме згортання існуючого режиму та обсягів співпраці, бо необхідність гарантувати безпеку України й забезпечувати її відповідними засобами не зійде з порядку денного. Однак такий поворот у сценаріях євроатлантичної інтеграції нашої держави є дуже вагомим мотивом міркувати над альтернативними варіантами взаємодії у військово-технічній, безпековій, політико-дипломатичній, інформаційній та інших сферах відносин, котрі вкладалися б у траєкторії зв'язків із НАТО, хай і не формалізованих повною мірою.

Важливо розуміти, чому саме Польща й Литва, утім, як й інші країни Балтії, здійснювали активну промоцію інтересів України в питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції. Тут мали місце показові моменти ціннісного характеру, які вигідно вирізняли позиції політиків та дипломатів країн ЦСЄ від західноєвропейських лідерів, котрі прагнули за будь-яку ціну умиротворити Росію, пропонуючи усілякі вигідні компроміси, як от «формулу Штайнмаєра». Підхід Литви було озвучено в широко відомому інтерв'ю глави держави Д. Грібаускайте журналістові Л. Веймуту 24 вересня 2014 р. Президентка прямо зазначила, хто є терористичною державою, котра погрожує своїм сусідам, і констатувала: «Фактично ми з відкритими очима спостерігаємо за розподілом України». Проте в небезпеці перебуває не тільки вона, а усі сусіди обабіч кордонів агресора. Врешті, Грібаускайте закликала замислитись, за які моральні цінності бореться західний світ³³? Подібні вербальні конструкції ми можемо зустріти в публічних виступах політиків і дипломатів балтійських, центральноевропейських країн, а після 24 лютого 2022 р. і лідерів багатьох світових демократій. Публічно виголошені вербальні конструкції та їхня еволюція з позиції когнітивного дискурсу показово корелювали зі зміною ставлення провідних європейських демократій до євроатлантичної перспективи України, або ж виражали незмінність позицій щодо її підтримки і просування, як у випадку з Литвою.

Однак не тільки в цьому справа, є міркування цілком відчутного безпекового характеру. Безліч прикладів є тому, що країна-агресорка «тестує» міцність оборони та єдність євроатлантичної спільноти порушенням повітряного простору чи територіальних вод Польщі та країн Балтії, проводить поруч з їхніми кордонами військові навчання, відверто апробовуючи можливі сценарії збройної інвазії. Нещодавня дронна атака в повітряному просторі Польщі є останнім у часі підтвердженням

Об'єктивно існують вразливі ділянки в системі безпеки, котрі зумовлюють необхідність підтримувати режим підвищеної пильності. Один із них — це Сувалкський коридор (англ. *The Suwalki Gap*; лит. *Suvalkų koridorius*; пол. *Przesmyk suwalski*), про що ми писали в одній зі своїх публікацій. Він є приблизно 100-км проміжком південно-західного кордону, що розділяє Литву та Польщу, і, водночас, Білорусь та російський ексклав — Калінінградську область. Ця межа є надзвичайно важливим і єдиним сухопутним коридором, необхідним для комунікації зони впливу НАТО з державами Балтії, що наділяє його військово-стратегічною й навіть геополітичною вагомістю, формуючи для всіх балтійських країн на цій території роль геополітичної «брами»³⁴. Поруч розташована ще одна пов'язана із Сувалкським коридором вразлива ділянка — російська Калінінградська область. Неможливо не зауважити певну наївність у тих, хто плекав надію на ліберальні зміни в путінській системі шляхом транзиту на схід через цей регіон європейських цінностей вільної економіки та ліберальної демократії. Натомість, ближчими до реальності виявилися ті, хто сприймав Калінінградський ексклав як джерело небезпечного сусідства³⁵.

Ми натрапили на одне дуже цікаве міркування професора Гарвардської Школи управління ім. Дж.Ф. Кеннеді С.М. Волта, висловлене ним наприкінці «холодної війни» у 1985 р. Зростання радянської військової могутності він поєднував із перспективою «фінляндизації» Європи. Розуміючи ці взаємопов'язані чинники як загрозу позиціям колективного Заходу, Волт закликав протиставити їм зусилля НАТО та американську активність³⁶. Час «замороження» військових дій на Сході України та дискусії навколо форматів врегулювання в Мінську путінський режим використав для підготовки переходу до рішучіших заяв про свої геополітичні домагання та початку прямої агресії проти України. Починаючи з 2022 р. суттєво поменшало переконаності в захищеності східного флангу НАТО. Натомість, нерідко стали висловлюватись припущення, що країни Балтії можуть стати наступним об'єктом російської агресії, якщо путінському режимові вдасться досягти поставлених цілей в Україні. Відповідно, належна пильність і достатня готовність відбити потенційний напад — ось що повинно визнаватись за аксіому. Це робить країни Балтії своєрідними

«яструбами» і щодо рішучості протистояння російським гібридним загрозам на балтійському сегменті зони відповідальності НАТО, і у питаннях допомоги Україні. Це стосується навіть таких питань, як проблемний у 2022–2023 рр. зерновий транзит через Польщу та балтійські порти³⁷.

Отже, підбиваючи підсумки мотиваціям сусідніх країн, котрі перебувають з Україною в оборонному та безпековому партнерстві, мусимо наголосити на важливості й перспективності поглиблення цієї співпраці. А. Скороход висунула обґрунтоване припущення, що Україна прямуватиме до членства в Північноатлантичному альянсі двома шляхами: синхронно — через Раду Україна-НАТО, з дотриманням бюрократичних процедур, та асинхронно — використовуючи механізми малих альянсів, двосторонніх угод. За певних обставин, вона може одержати гарантії безпеки за прикладом Ізраїлю. Звісно, що остання безпекова модель буде пристосовуватись до реалій російсько-української війни³⁸.

За умовчанням, інструмент малих альянсів створить чимало можливостей для гнучкого реагування на мінливі виклики. Оновлена Стратегія зовнішньополітичної діяльності України «задня поліпшення міжнародного безпекового середовища» передбачає найповніше використання існуючих регіональних форматів³⁹. А з-поміж них інституційно оформленим є лише відомий Люблінський трикутник.

Інші формати малих альянсів, як-от «Квадрига» разом із Туреччиною чи трикутник Україна-Молдова-Румунія мають і потенціал, і певні напрацювання, але не мають вигляду угруповань із внутрішньою координацією. З цих позицій ми не ставимо собі за мету аналізувати кожен із малих альянсів, учасником яких є Україна. Їхня функціональність є не вельми значною. А у випадку з Асоційованим тріо у складі України, Молдови та Грузії складно навіть говорити щось конкретне через фактичну відмову Грузії від євроінтеграції та недвозначно заявлену прихильність проросійському зовнішньополітичному курсові.

Парадоксальним, хоча лише на перший погляд, виглядає неоформленість відносин у тріо Україна — Велика Британія — Польща. Обидва партнери України надають їй величезну й різнобічну допомогу, є послідовними прихильниками санкційного режиму та протистояння російській агресії. Незважаючи на великі сподівання, котрі виникли з появою цього формату тристоронньої інтеграції у 2022 р., аж до припущень, що це може бути своєрідне мікроНАТО, лідери трьох країн практично не зустрічалися разом навіть на полях ширших самітів. С. Герасимчук та М. Драпак, пославшись на думку експертів, пояснюють це тим, що «велика держава», як-от Велика Британія, попри її еventуальну присутність у зазначеному малому альянсі, має плани ширші від його рамок і не зацікавлена у формальному закріпленні своїх зобов'язань⁴⁰. Видається,

що це співпадає з певними стратегемами зовнішньої політики Великої Британії, котра домоглася формального виходу зі складу ЄС, продовжуючи зберігати з ним тісні різнобічні й вигідні відносини, але уникаючи підпорядкування колективній дисципліні та регламентам Євроспільноти для збереження свободи дій. Зростає роль Великої Британії у складі НАТО, вибудовуванні відносин із адміністрацією Д. Трампа, а також співучасті у формуванні нової конфігурації безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Важливо, що участь британської дипломатії у різних форматах і спробах домогтися прийняттого мирного врегулювання, а також масштабна допомога Україні в її протистоянні агресії залишається пріоритетом зовнішньої політики Лондона.

Країни Люблінського трикутника на своїй символічній зустрічі 28 липня 2020 р. у Спільній декларації їхніх міністрів закордонних справ рішуче заявили про необхідність відновити територіальну цілісність України в рамках міжнародно визнаних кордонів, а також озвучили заклик до припинення російської агресії проти української держави. Окрім цього, вони висловили підтримку щодо надання Україні статусу партнера НАТО з розширеними можливостями, наголосивши, що узгодження ПДЧ є наступним обов'язковим етапом на шляху до членства⁴¹. Насамперед країни-учасниці неодноразово підкреслювали кардинальну важливість взаємодії у безпековій та військово-політичній сферах. Хоча, освячена історичною традицією співпраця цими питаннями не мала наміру обмежуватись.

Люблінський трикутник має інституційне оформлення і, образно кажучи, автономне життя, що відрізняє його від інших малих альянсів, учасницею котрих є Україна. Це справді солідне функціональне підґрунтя у форматі Міжпарламентської асамблеї, що представляє сферу політичну, та литовсько-польсько-української військової бригади імені князя К. Острозького (LITPOLUKRBRIG), створеної Угодою між Кабінетом Міністрів України, Урядом Литовської Республіки і Урядом Республіки Польща, котру підписали міністри оборони трьох країн в м. Варшаві 19 вересня 2014 р. LITPOLUKRBRIG через участь у спільних військових навчаннях та періодичну ротацію її складу сприяв імплементації стандартів НАТО у теорію та практику бойової підготовки українських вояків. Ми не можемо ні недооцінювати, ні переоцінювати значення цього проєкту, котрий цілком відповідав тактиці «дрібних кроків» у співпраці трьох країн. Хоча мусимо визнати, що починаючи з 2022 р. вимагається значно більше, і партнери України належно реагують на змінені обставини, передусім з огляду на реалії військового протистояння російській агресії. Щоправда, останнє виходить за межі співпраці в рамках зазначеного Люблінського трикутника.

Кожен зі згаданих форматів малих альянсів має і перспективи свого подальшого розвитку, і обмеження, пов'язані зі специфікою задач. Потенціал взаємодії у рамках тріо Україна — Велика Британія — Польща залишається значним і достатньо цікавим. Проте, нині, все це на рівні гіпотез і припущень, можливо навіть перебільшених. Експертне середовище та фахівці повинні з'ясувати наміри трьох сторін цього малого альянсу, виявити точки дотику, волю й можливості реалізації скоординованих завдань та проєктів, якщо такі будуть накреслені. С. Герасимчук та М. Драпак вважають, що доречно було би розробити «дорожню карту» для поступу цього малого альянсу⁴².

А ось щодо Люблінського трикутника, спираючись на усталену трьохсторонню комунікацію та обсяг напрацьованого, йдеться вже про диверсифікацію й поглиблення інтеграції. Вона повинна зачепити транспортно-комунікаційну складову через спорудження євроколій та логістичних коридорів, котрі б досягали великих комунікаційних вузлів на західному прикордонні України. Необхідною є координація зусиль і засобів у виробництві зброї і спорядження. Доречним визнається також посилення видимості (visibility) Люблінського трикутника в публічній площині через саміти, зустрічі на полях ширших заходів, поглиблення комунікації на рівні громадянського суспільства. Мусимо відзначити, що це завдання повинно ставитися не тільки для партнерів України, але й для нас самих. Промоція України як сили, котра бореться за свій вільний демократичний вибір у протистоянні з агресивною політикою путінського режиму, вкрай необхідна. Основою цьому, окрім посилення на історію України, Литви й Польщі, є контекст спільного бачення загроз для усіх трьох країн.

Скасування на Вільнюському саміті 2023 р. необхідності надання Україні ПДЧ та його виконання як умови членства в Атлантичному Альянсі показало, що зазначений План був радше формальністю, покликаною унормувати алгоритм підготовчих процедур. Проте кінцеве рішення ухвалювалося під впливом належної готовності до демократичного вибору, результативності реальних перетворень, сприятливого збігу військово-політичних, політико-дипломатичних обставин, успішної інформаційної підготовки. Мусимо визнати, що збіг обставин наразі не сприяє набуттю Україною формалізованого вступу до НАТО. Альянс надає нашої країні всебічну і зростаючу підтримку. Однак до прямого конфлікту з Росією та її евентуальним союзниками він не готовий. Відповідно, мусимо відзначити, що, напевно, при реалізації конституційно закріпленого курсу на євроатлантичну інтеграцію слід диференціювати головну мету — одержання перспективи набуття членства в Північноатлантичному альянсі — від скромніших, але від того не менш важливих і більш реалістичних цілей. А цими цілями є «підтягання» до режиму розширеної співпраці

посередництвом малих безпекових альянсів у складі України та дійсних членів спільноти НАТО.

¹ Hettne B. The New Regionalism Revisited. *Söderbaum F., Shaw T.M. (eds). Theories of New Regionalism*. International Political Economy Series. London: Palgrave Macmillan, 2003. P. 22–23.

² What is NATO? *North Atlantic Treaty Organization*. URL: <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html>.

³ NATO (North Atlantic Treaty Organisation) / Glossary of summaries. *European Union law (EUR Lex). Official website of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/nato-north-atlantic-treaty-organisation.html>.

⁴ Указ Президента України № 448/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>.

⁵ Даниленко С.І. Потенціал громадянського суспільства в реалізації міжнародної політики України: чинник малих альянсів. *Політичне життя*. 2024. № 3. С. 106–107.

⁶ Герасимчук С., Драпак М. Велика стратегія малих альянсів України: використання потенціалу на фоні глобальних викликів. *Українська призма*. Січень 2023. URL: <https://prismua.org/29876543490-2/>.

⁷ Buzan B., Wæver O. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press, 2003. P. 27–39.

⁸ Пехник А.В., Кройтор А.В., Завгородня Ю.В. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 63. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2019. С. 43–44.

⁹ Merkhofer M. *Decision Science and Social Risk Management: A Comparative Evaluation of cost-benefit analysis, decisionanalysis, and other formal decision-aiding approaches*. Dordrecht: Reidel, 1987. P. 3–4.

¹⁰ Кривошеїн В. Культурологічна теорія ризику в структурі політичної ризикології. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Політологія, соціологія, філософія. 2009. Вип. 12. С. 28–33.

¹¹ Dijk Teun A. van. *Political Discourse and Political Cognition*. *Dijk Teun A. van. Discourse and Power*. London: Bloomsbury Academic, 2017. P. 155–156.

¹² Windows of Opportunity / Institute on Disability. *University of New Hampshire*. URL: <https://iod.unh.edu/blog/2020/04/windows-opportunity#Source>.

¹³ 20 lat temu, 12 marca 1999 roku, w amerykańskiej miejscowości Independence oficjalnie przyjęte do struktur Sojuszu Północnoatlantyckiego zostały: Polska, Czechy i Węgry. *TVN24*. URL: <https://tvn24.pl/polska/20-lat-polski-w-nato-historia-wstapienia-do-sojuszu-ra-917523-ls2294326>

¹⁴ Walker Edward W. Between East and West: NATO enlargement and the geopolitics of the Ukraine crisis. *Pikulicka-Wilczewska A. & Sakwa R. (Ed.). Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*. 2-nd ed. Bristol, UK: Published by E-international Relations, 2016. P. 137.

¹⁵ Respublikos Prezidento Algirdo Brazausko pareiškimas dėl Lietuvos narystės NATO. Vilnius, 1994 m. sausio 4 d. *Užsienio reikalų ministerija*. URL: <https://www.urm.lt/storage/main/public/uploads/2024/02/pareiiskimas.jpg>.

¹⁶ Landsbergis V. A once-sold land wishes to be secure. *The RUSI Journal*. 1998. Vol. 143. № 4. Pp. 35–37.

¹⁷ Barany Z. The Future of NATO Expansion: Four Case Studies. Cambridge University Press, 2003. Pp. 16–18.

¹⁸ Landsbergis V. A once-sold land wishes to be secure. *The RUSI Journal*. 1998. Vol. 143. № 4. Pp. 35–37.

¹⁹ Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року. *Верховна Рада України. Офіційний портал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text.

²⁰ План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). *Верховна Рада України. Офіційний портал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009#Text.

²¹ What is NATO? *North Atlantic Treaty Organization*. URL: <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html>.

²² Скороход А. Синхронний та асинхронний режими поступу України до НАТО: інструмент малих альянсів. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2023. Т. 48. С. 41.

²³ Шишкін І., Воронова О., Дацьо Т. Міжнародні відносини Україна–НАТО: сучасний стан і шляхи розвитку. *Journal of Innovations and Sustainability*, 2023. Vol. 7 (3). URL: <https://doi.org/10.51599/is.2023.07.03.02>.

²⁴ План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). *Верховна Рада України. Офіційний портал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009#Text.

²⁵ Скороход А. Вказ. стаття. С. 42.

²⁶ Walker Edward W. Op. cit. P. 141.

²⁷ Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm.

²⁸ Liven A. Three Faces of Infantilism: NATO's Bucharest Summit. *The National Interest*. 2008. 04. 04. URL: <http://www.nationalinterest.org/Article.aspx?id=17298>.

²⁹ Wolff A.T. The future of NATO enlargement after the Ukraine crisis. *International Affairs*. 2015. Vol. 91. № 5. P. 1120–1121.

³⁰ Vilnius Summit Communiqué. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=en.

³¹ Ibid.

³² Скороход А. Вказ. стаття. С. 41.

³³ Weymouth L. Lithuania's president: 'Russia is terrorizing its neighbors and using terrorist methods'. *The Washington Post*. 2014. September 24. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/lithuanias-president-russia-is-terrorizing-its-neighbors-and-using-terrorist-methods/2014/09/24/eb32b9fc-4410-11e4-b47c-f5889e061e5f_story.html.

³⁴ Турияниця І. Сувалкський коридор як безпекова проблема Литви та східного флангу зони відповідальності НАТО. *Європейські історичні студії*. 2023. № 26. С. 105–106.

³⁵ Турияниця І. Калінінградський ексклав: сучасні безпекові проблеми литовсько-російського сусідства та засоби їхнього вирішення. *Вчені записки Таврійського нац. у-ту імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 1. С. 233.

³⁶ Walt S.M. Alliance Formation and the Balance of World Power. *International Security*. 1985. Vol. 9, № 4. P. 3–43.

³⁷ Chu L. *Baltic States' Warnings and the Ukraine Grain Deal*. 2022. 22 November. URL: <https://policycommons.net/artifacts/3177001/the-baltics-predicted-the-suspension-of-the-ukraine-grain-deal-and-contributed-to-its-resumption/3975502/>.

³⁸ Скороход А. Вказ. стаття. С. 40.

³⁹ Герасимчук С., Драпак М. Велика стратегія малих альянсів України: використання потенціалу на фоні глобальних викликів. *Українська призма*. Січень 2023. URL: <https://prismua.org/29876543490-2/>.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Туряниця І.А. «Люблінський трикутник» — перспективна безпекова ініціатива у Центрально-Східній Європі. *30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą: doświadczenia a perspektywy. Pod red. Stanisława Stępnia*. Warszawa, Fundacja Wolność i Demokracja, 2021. S. 116.

⁴² Герасимчук С., Драпак М. Велика стратегія малих альянсів України: використання потенціалу на фоні глобальних викликів. *Українська призма*. Січень 2023. URL: <https://prismua.org/29876543490-2/>.

REFERENCES

1. Barany, Z. (2003). *The Future of NATO Expansion: Four Case Studies*. Cambridge University Press [in English].
2. Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. *North Atlantic Treaty Organization*. https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm [in English].
3. Buzan, B., ? Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press [in English].
4. Chu, L. (2022). *Baltic States' Warnings and the Ukraine Grain Deal*, 22 November. <https://policycommons.net/artifacts/3177001/the-baltics-predicted-the-suspension-of-the-ukraine-grain-deal-and-contributed-to-its-resumption/397550/> [in English].
5. Danylenko, S.I. (2024). Potensial hromadianskoho suspilstva v realizatsii mizhnarodnoi polityky Ukrainy: chynnyk malykh aliانسiv. *Politychne zhyttia*, 3, 106–112. [in Ukrainian].
6. Dijk, Teun A. van. (2017). Political Discourse and Political Cognition. *Dijk Teun A. van. Discourse and Power*. London: Bloomsbury Academic [in English].
7. 20 lat temu, 12 marca 1999 roku, w amerykańskiej miejscowości Independence oficjalnie przyjęte do struktury Sojuszu Północnoatlantyckiego zostały: Polska, Czechy i Węgry. *TVN24*. <https://tvn24.pl/polska/20-lat-polski-w-nato-historia-wstapienia-do-sojuszu-ra917523-ls2294326> [in Polish].
8. Herasymchuk, S., ? Drapak, M. (2023). Velyka stratchiia malykh aliانسiv Ukrainy: vykorystannia potentsialu na foni hlobalnykh vyklykiv. *Ukrainska pryzma*, Sichen. <https://prismua.org/29876543490-2/> [in Ukrainian].
9. Hettne, B. (2003). The New Regionalism Revisited. *Söderbaum, F., Shaw, T.M. (eds). Theories of New Regionalism*. International Political Economy Series. London: Palgrave Macmillan [in English].
10. Kryvoshein, V. (2009). Kulturolohichna teoriia ryzyku v strukturi politychnoi ryzykolohii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Ser. Politolohiia, sotsiolohiia, filosofii, 12, 28–33 [in Ukrainian].
11. Landsbergis, V. (1998). A once-sold land wishes to be secure. *The RUSI Journal*. 143, 4, 35–37 [in English].

12. Liven, A. (2008). Three Faces of Infantilism: NATO's Bucharest Summit. *The National Interest*. 04. 04. <http://www.nationalinterest.org/Article.aspx?id=17298> [in English].
13. Merkhofer, M. (1987). *Decision Science and Social Risk Management: A Comparative Evaluation of cost-benefit analysis, decisionanalysis, and other formal decision-aiding approaches*. Dordrecht: Reidel [in English].
14. NATO (North Atlantic Treaty Organisation). Glossary of summaries. *European Union law (EUR Lex). Official website of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/nato-north-atlantic-treaty-organisation.html> [in English].
15. Pekhnyk, A.V., Kroitor, A.V., & Zavhorodnia, Yu.V. (2019). Teoriia ryzhyku: istoriia ta suchasni pidkhydy. *Aktualni problemy polityky*, 63, 33–47 [in Ukrainian].
16. Pivnichnoatlantychnyi dohovir. Vashynhton, okruh Kolumbiia, 4 kvitnia 1949 roku. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi portal*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text [in Ukrainian].
17. Respublikos Prezidento Algirdo Brazausko pareiskimas dėl Lietuvos narystės NATO. Vilnius, 1994 m. sausio 4 d. *Užsienio reikalų ministerija*. <https://www.urm.lt/storage/main/public/uploads/2024/02/pareiskimas.jpg> [in Lithuanian].
18. Shyshkin, I., Voronova, O., & Datso, T. (2023). Mizhnarodni vidnosyny Ukraina – NATO: suchasnyi stan i shliakhy rozvytku. *Journal of Innovations and Sustainability*, 7 (3). <https://doi.org/10.51599/is.2023.07.03.02> [in Ukrainian].
19. Skorokhod, A. (2023). Synkhronnyi ta asynkhronnyi rezhymy postupu Ukrainy do NATO: instrument malykh aliantsiv. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, 48, 40–53 [in Ukrainian].
20. Turianytsia, I.A. (2021). Liublinskyi trykutnyk — perspektyvna bezpekova initsiatyva u Tsentralno-Skhidnii Yevropi. *30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą: doświadczenia a perspektywy. Pod red. Stanisława Stępnia*. Warszawa, Fundacja Wolność i Demokracja [in Ukrainian].
21. Turianytsia, I.(2023). Kalininhradskyi eksklav: suchasni bezpekovi problemy lytovsko-rosiiskoho susidstva ta zasoby yikhnoho vyrishennia. *Vcheni zapysky Tavriiskoho nats. u-tu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 34 (73), 1, 231–237 [in Ukrainian].
22. Turianytsia, I.(2023). Suvalkskyi korydor yak bezpekova problema Lytvy ta skhidnoho flanhru zony vidpovidalnosti NATO. *Yevropeiski istorychni studii*, 26, 104–119 [in Ukrainian].
23. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 448/2021 Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 lypnia 2021 roku Pro Stratehiiu zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy. *Prezydent Ukrainy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo*. <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [in Ukrainian].
24. Vilnius Summit Communiqué. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. *North Atlantic Treaty Organization*. https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=en [in English].
25. Walker, Edward W.(2016). Between East and West: NATO enlargement and the geopolitics of the Ukraine crisis. *Pikulicka-Wilczewska, A. & Sakwa, R. (Ed.). Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*. 2-nd ed. Bristol, UK: Published by E-international Relations, 134–147 [in English].
26. Walt, S.M. (1985). Alliance Formation and the Balance of World Power. *International Security*, 9, 4, 3–43 [in English].
27. Weymouth, L. (2014). Lithuania's president: Russia is terrorizing its neighbors and using terrorist methods. *The Washington Post*. September 24. <https://www.washingtonpost>.

com/opinions/lithuanias-president-russia-is-terrorizing-its-neighbors-and-using-terrorist-methods/2014/09/24/eb32b9fc-4410-11e4-b47c-f5889e061e5f_story.html [in English].

28. What is NATO? *North Atlantic Treaty Organization*. <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html> [in English].

29. Windows of Opportunity. Institute on Disability. *University of New Hampshire*. <https://iod.unh.edu/blog/2020/04/windows-opportunity#Source> [in English].

30. Wolff, A.T. (2015). The future of NATO enlargement after the Ukraine crisis. *International Affairs*, 91, 5, 1103–1121 [in English].

Received: 4.06.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.145>

УДК 94(4)323.113(=161.2)(495)“2022/2025”

Ганна Тіщенко

магістр міжнародних відносин,
економіки і грецької філології

консул Генерального консульства України в Стамбулі

Міністерство закордонних справ України

Туреччина, Стамбул, Флорія, вул. Адакале, 13

E-mail: annatisenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4650-4857>

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ГРЕЦІЇ ДЛЯ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ

Стаття присвячена аналізу процесів консолідації української громади у Греції після початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Розглядається трансформація самоорганізованих ініціатив українців у Греції на початковому етапі повномасштабної війни в інституціоналізовані форми громадської та волонтерської діяльності, а також їхній внесок у надання гуманітарної допомоги Україні та підтримку українців, які отримали тимчасовий захист у Греції. У статті висвітлено діяльність українських громадських організацій, ініціативних груп і волонтерів, спрямовану на збір та відправку гуманітарної допомоги, реалізацію інформаційних кампаній на підтримку України та забезпечення усебічної допомоги новоприбулим українцям. Особливу увагу приділено взаємодії цих структур із Посольством України у Грецькій Республіці, грецькими державними інституціями та місцевими громадськими організаціями, що сприяло зміцненню спроможності української громади, оптимізації ресурсів та ефективній координації дій. Важливим етапом у розвитку української діаспори у Греції стало об'єднання в 2022 році українських товариств у єдину організацію — Об'єднану українську діаспору в Греції, що консолідувало діяльність українських товариств і забезпечило посилення комунікації, організаційної узгодженості та інформаційної присутності у грецькому суспільстві. Простежується роль діаспорних інституцій у збереженні української ідентичності через роботу недільних шкіл, культурних ініціатив, освітніх та мистецьких проєктів. Наголошується, що консолідація української громади у Греції стала не лише ключовим чинником збільшення обсягів і ефективності

гуманітарної підтримки України, але й важливим інструментом формування потужного громадського ресурсу, здатного відіграти значну роль у повоєнній відбудові та розвитку Української держави.

Ключові слова: консолідація громади, українська громада у Греції, діаспора, російсько-українська війна, гуманітарна допомога Україні, українські громадські організації, національна ідентичність, тимчасовий захист, відбудова.

Hanna Tischenko

Master of International Relations,
Economics, Greek Philology

Consul of the Consulate General of Ukraine in Istanbul
Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

13, Adakale Street, Istanbul, Floria, Republic of Turkey

E-mail: annatisenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4650-4857>

CONSOLIDATION OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN GREECE TO SUPPORT UKRAINE AFTER THE FULL-SCALE INVASION BY THE RUSSIAN FEDERATION

This article examines the processes of consolidation within the Ukrainian community in Greece following the full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022. It explores how self-organized initiatives by Ukrainians in Greece during the initial phase of the full-scale war transformed into institutionalized forms of civic and volunteer engagement, and assesses their contribution to providing humanitarian assistance to Ukraine as well as supporting Ukrainians granted temporary protection in Greece. The study highlights the activities of Ukrainian civil society organizations, grassroots initiatives and volunteers, focusing on the collection and delivery of humanitarian aid, the implementation of information campaigns in support of Ukraine, and the provision of comprehensive assistance to newly arrived Ukrainians. Particular attention is paid to the interaction between these structures, the Embassy of Ukraine in the Hellenic Republic, Greek governmental institutions, and local civil society organizations, which facilitated effective coordination, optimized resource allocation, and strengthened the overall capacity of the Ukrainian community. A pivotal moment in the development of the Ukrainian diaspora in Greece was the 2022 unification of

various Ukrainian associations into a United Ukrainian Diaspora in Greece. This consolidation enhanced communication, organizational coherence, and the visibility of the Ukrainian community within Greek society. The article also traces the role of diaspora institutions in preserving Ukrainian identity through Sunday schools, cultural initiatives, educational programs, and artistic projects. The findings suggest that the consolidation of the Ukrainian community in Greece has not only been a critical factor in increasing the volume and effectiveness of humanitarian support to Ukraine but has also served as a vital mechanism for developing a robust civic resource capable of playing a significant role in the post-war reconstruction and development of Ukraine.

Keywords: *community consolidation, Ukrainian community in Greece, diaspora, Russian-Ukrainian war, humanitarian assistance to Ukraine, Ukrainian public organizations, national identity, temporary protection, post-war reconstruction.*

З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, що спричинило масовий виїзд за кордон громадян України з метою порятунку від російської збройної агресії, європейські країни надавали прихисток, підтримку й допомогу нашим співвітчизникам. Не стала винятком і Грецька Республіка, куди в пошуках захисту їхали українці як з окупованих територій, прифронтових населених пунктів Сходу й Півдня України, так і з центральних, північних та західних областей України.

Європейська Рада рішенням від 4 березня 2022 року активувала для громадян України механізм тимчасового захисту в ЄС¹, що надало можливість українцям офіційно проживати в державах Європейського Союзу, скориставшись положеннями Директиви 2001/55/ЄС². Грецьким урядом були вжиті невідкладні заходи для нормативного врегулювання на національному рівні статусу перебування громадян України, які щоденно прибували в Грецію³. Міністерством міграції і притулку Греції були визначені шість центрів, де українці могли оформити тимчасовий захист: два в адміністративному районі Аттика (муніципалітети Афіни й Алімос), по одному — в містах Салоніки, Патра, Іракліон (на острові Крит) і на острові Родос⁴. Технічні проблеми з ідентифікацією громадян України, які прибували на кордон Греції без паспортних документів, а також документування карткою тимчасового захисту тих українців, які ухвалили рішення залишатися у Греції, були врегульовані грецькими компетентними органами у співпраці з Посольством України в Грецькій Республіці протягом місяця, і з 28 березня 2022 року розпочалося оформлення громадянам України тимчасового захисту в Грецькій Республіці. Станом на вересень 2022 року до Греції прибуло близько 80 тис. громадян України, з

яких у період з березня по грудень 2022 року отримали тимчасовий захист близько 25 тис. українців, переважно в містах Афіни й Салоніки, і розмістилися саме в цих двох містах⁵.

Підтримка керівництва Грецької держави Україні була засвідчена з перших днів війни. Вже 26 лютого 2022 року будівля Парламенту Грецької Республіки була підсвічена кольорами українського прапора⁶. З ранку 25 лютого 2022 року Президент Греції Катерина Сакеларопулу призначила зустріч Надзвичайному і Повноважному Послу України в Грецькій Республіці Сергію Шутенку, висловлюючи повну підтримку незалежності й територіальної цілісності України. Посольство України в Греції щогодинно вирішувало нагальні питання в'їзду й розміщення громадян України у Греції, надання їм тимчасового захисту, збору й відправки всіх видів гуманітарної допомоги Україні з Міністерством закордонних справ Греції, Міністерством національної оборони Греції, Міністерством захисту громадянина та Міністерством міграції і притулку Греції⁷. Об'єднання українців у Греції отримували максимальну підтримку своєї діяльності з надання допомоги Україні і співвітчизникам, які прибули в Грецію, від державних установ, територіальних органів влади Грецької Республіки, неурядових і громадських організацій і громадян Греції. Тисячі громадян Греції пропонували Посольству і товариствам української діаспори Греції розмістити українців у своїх сім'ях, надавали для безоплатного проживання свої оселі, заміські будинки.

На найвищому рівні ця підтримка була засвідчена під час візиту до Києва Президента Греції Катерини Сакеларопулу 03 листопада 2022 року⁸, заходу підтримки України Президентом Грецької Республіки К. Сакеларопулу в Президентському Палаці за участю понад ста українців із тимчасовим захистом у Греції 15 липня 2023 року⁹, регулярних візитів в Україну Прем'єр-міністра Греції Кірьякоса Міцотакіса у 2022–2025 роках¹⁰, візитів Президента України Володимира Зеленського в Грецію у серпні 2023 року¹¹ і листопаді 2025 року¹².

З початком збройної агресії РФ проти України українські дипломатичні установи в Греції — Посольство України в Греції (м. Афіни) і Консульство України в Салоніках — перейшли в режим роботи 24/7. Розпочалася реалізація комплексу заходів із надання безперервної щоденної допомоги, документування, консульських послуг і консультацій тимчасово переміщеним громадянам України, переважну більшість з яких становили жінки з дітьми, особи з інвалідністю та люди похилого віку, а також робота з організації гуманітарної допомоги Україні. З метою надання максимальної підтримки українцям Посольством була налагоджена безпосередня співпраця з керівництвом грецьких центральних державних органів, муніципалітетів, Грецькою Православною Церквою (ГПЦ), не-

урядовими благодійними організаціями і фондами¹³, надано сприяння розміщенню понад 20 тисяч громадян України, які прибули до Греції з лютого по серпень 2022 року, їхньому забезпеченню продуктами й засобами гігієни, теплими речами й іншим одягом. Посольством було ініційовано організацію спільно з українськими товариствами і Грецькою Православною Церквою пунктів безкоштовного харчування, скоординовано передачу міжнародними організаціями купонів для отримання продуктів у супермаркетах. За підтримки Його Блаженства Архієпископа Афінського і всієї Еллади Ієроніма II, який у лютому й березні 2022 року особисто відвідав Посольство й висловив свою підтримку українському народу, Благодійною організацією Грецької Православної Церкви «Апостолі» було організовано надання українцям безоплатного харчування, речей першої необхідності, курсів грецької і англійської мов. У період з березня по серпень 2022 року, коли в Афіни прибула максимальна кількість громадян України, консульський підрозділ Посольства домовився з парафією ГПЦ у муніципалітеті Нео Психіко про щоденну доставку в консульство гарячих обідів для відвідувачів, які прибували переважно з дітьми. З міністерствами міграції і притулку та охорони здоров'я Греції Посольством було узгоджено питання надання безоплатної медичної допомоги українцям ще до отримання статусу тимчасового захисту¹⁴.

Серед першочергових питань, вирішених Посольством України в Греції з Мінміграції і Мінтрансом Греції, було досягнення домовленості про безкоштовне користування українцями з тимчасовим захистом усіма видами міського транспорту в м. Афіни та Салоніки, а також безкоштовний проїзд платними автошляхами від кордонів до пункту призначення у Греції, що тривало упродовж 2022–2023 рр. і стало вагомою підтримкою українців із тимчасовим захистом з огляду на відсутність у Греції фінансових компенсацій для них. Важливим результатом наполегливої роботи українських консулів із Міністерством міграції і Міжнародною організацією міграції (МОМ) було вирішення питання включення з липня 2022 року українців із тимчасовим захистом до програми фінансування орендованого житла HELIOS, яка також включала допомогу в працевлаштуванні, безоплатні курси новогрецької та англійської мов, соціальну і психологічну підтримку.

Вагомі результати мала робота Посольства з налагодження комунікації між Міністерствами захисту громадянина Греції і внутрішніх справ України. Питання перебування у Греції членів родин бійців ЗСУ, Національної поліції і Нацгвардії, а також дітей без батьківського піклування, було вирішено під час організованих Посольством телефонної розмови Міністрів внутрішніх справ України і захисту громадянина Греції та онлайн наради керівництва Міністерства соціальної політики України й Міністерства міграції і притулку Греції на чолі з міністрами.

У перші днів вторгнення російських військ в Україну українська спільнота Греції щоденно збирала масові мітинги. Стала очевидною потужна підтримки з боку грецького народу: сотні громадян Греції писали і дзвонили в Посольство України, своїм українським партнерам по бізнесу і знайомим українцям у Греції і Україні, висловлюючи співчуття й готовність допомогти. До дипломатичних установ України в Афінах і Салоніках приходили десятки громадян із пропозицією допомоги й бажанням бути волонтерами, надати свої домівки для прихистку українських сімей, допомагати матеріально. Грецькі підприємці різних галузей запропонували гуманітарну допомогу у вигляді продукції своїх виробництв. Стало зрозуміло, що масштаб грецької допомоги буде дуже великим. У перші ж дні обсяги гуманітарної допомоги сягнули таких розмірів, що постало питання створення хабу для її прийому, сортування, пакування та відправки в Україну. Було зрозуміло, що необхідно докласти максимум зусиль, щоби зібрати та направити цю допомогу туди, де вона справді потрібна. Першочерговим завданням став пошук приміщення для збирання та відправлення гуманітарної допомоги.

Нові виклики вимагали нових швидких рішень. Українці почали об'єднуватися і реєструвати нові благодійні і громадські організації для допомоги Україні, або розвивати їх роботу без формалізації у грецьких органах. Багато спільнот українців у 2022 році сформувалося в соціальній мережі Фейсбук і діють до сьогоднішнього дня. Діяльність таких новостворених організацій мала широкий спектр — від відправки гуманітарної допомоги в Україну до допомоги породіллям із тимчасовим захистом на всій території Греції¹⁵.

Ініціативу невідкладно створити хаб гуманітарної допомоги в Афінах підтримали засновники благодійної організації «Філакто 2022» (zareєстрована 1 березня 2022 року) грецькі підприємці українського походження Ірина і Олександр Бортники. Було ухвалено рішення звернутися до розпорядників стадіону «Миру і дружби» (СЕФ) баскетбольного клубу «Олімпіакос», і 1 березня 2022 року на запит Посольства¹⁶ надано згоду на виділення приміщення для хабу гуманітарної допомоги Україні на цьому стадіоні. З керівництвом стадіону СЕФ було домовлено про виділення Посольству приміщень під Координаційний Центр гуманітарної допомоги Україні (хаб) під керівництвом Ірини та Олександра Бортників, зі спонсорами — про обладнання хабу необхідною технікою, створення телефонного колл-центру на 10 ліній.

З початком роботи хабу можливості збору гуманітарної допомоги Україні зросли в рази. За ініціативи фонду Олі Мазейбурами та засновника грецької гуманітарної ініціативи «Разом ми можемо» Яніса Спануліса¹⁷, були організовані масштабні телемарафони в муніципалітетах

адміністративного регіону Аттика, щоби спрямовувати потоки допомоги безпосередньо на хаб. Водночас теле- і радіоканали «Скай» регулярно, зокрема у прайм-тайм, оголошували переліки актуальних потреб: від продуктів і медикаментів до предметів першої необхідності. Реакція була миттєвою: щоденно люди приносили все запитуване, від маленьких пакунків до завантажених автівок.

Координацію допомоги українцям, які прибували до Греції, і відправки вантажів в Україну, здійснював кол-центр хабу. Він став глобальним інформаційним вузлом: греки телефонували і пропонували житло; українці шукали, де зупинитися. Понад 5000 українців отримали тимчасове житло у Греції завдяки роботі кол-центру й волонтера Світлани Василюк, яка координувала цю роботу. Коли ефективність кол-центру стала очевидною, компанія Teleperformance надала десять комп'ютерів і необхідне обладнання, керівництво стадіону забезпечило безплатний інтернет. Це дозволило безперервно обробляти потік вхідних і вихідних дзвінків. Команду кол-центру та волонтерів склали дівчата, які вільно володіли англійською, грецькою і українською мовами, керувала кол-центром волонтер Ольга Попова. Українські викладачі Тетяна Любченко і Вікторія Челпан допомогли залучити багатьох учасниць, що забезпечило безперебійну роботу кол-центру. Графіки чергування, формування команд, плани пакування та відправок здійснювала волонтер Аліна Малиновська. Завдяки її системності хаб працював без збоїв.

Компанія Cosmote та її директор Дімітріс Кацабулос першою запропонувала забезпечувати українців, які прибували, безкоштовними телефонними картками з інтернетом і безлімітними дзвінками в Україну і країни ЄС¹⁸. Перший пункт видачі сім-карт запрацював на хабі, в подальшому компанія відкрила аналогічні пункти в Міністерстві міграції і притулку Греції, у Болгарії і на Кіпрі. Відповідні переговори з компаніями Wind і Vodafone також мали успіх, і українці з тимчасовим захистом могли отримати такі ж безоплатні сім-карти і в цих компаніях.

Ще один важливий напрямок роботи хабу — відправка в Україну фармацевтичних товарів. У перші місяці, коли логістичні ланцюги були зруйновані, в Україні вкрай гостро постало питання ліків, особливо інсуліну. БФ «Філакто 2022» було знайдено постачальників і налагоджено відправку інсуліну в Україну з хабу в холодильниках, що врятувало сотні життів інсулінозалежних пацієнтів в Україні. Потоки вантажів від мерій, з островів і від приватних осіб швидко зростали. Волонтер Валентин Олешенко (раніше операційний директор «Укрпошти») допоміг вибудувати професійну логістику: сортування, пакування, оформлення і доставку вантажів. Через хаб пройшло близько 800 тон гуманітарної допомоги.

Окрім зусиль Посольства України у Греції, волонтерів, необхідно було знаходити пальне, вантажівки й надійних адресатів в Україні, кому

доставляти гуманітарну допомогу, і робота хабу не була би можливою без спонсорів і благодійних фондів. Благодійний Фонд грецького підприємця й Почесного консула Греції у Херсоні Паделіса Бубурса надав такі ресурси й реципієнтів гуманітарних вантажів у Херсоні, Одесі та Дніпрі. Важливим був внесок грецького судновласника Яніса Алафузоса: від генераторів і павербанків до складних закупівель (включно з мішками для тіл загиблих за заявками підрозділів). Власник компанії-перевізника «Ес-перія тревел» Панайотіс Папароїдаміс на постійній основі доставляв в Україну гуманітарні вантажі, перевозив власним коштом громадян України, які цього потребували. У співпраці з Hellenic Defense Systems було забезпечено передачу низки поставок для України на рівні бізнес-взаємодії двох країн і придбано автомобіль швидкої допомоги, який, повністю завантажений ліками першої необхідності, був направлений в Україну. Звернення БФ «Філакто 2022» до закордонних фондів, готових фінансувати закупівлю бронежилетів і турнікетів для відправки в Україну з Греції, надало можливість системно виконувати відповідні заявки — в Україну були відправлені тисячі комплектів спорядження за підтримки міжнародних партнерів (зокрема, Фонду Гете). Підтримку надавали Генеральний Почесний консул України в місті Пірей і на островах Параскевас Драгніс і Почесний консул України в місті Патра Александрос Ангелопулос.

З лютого 2022 року Грецько-Українська Палата на чолі з Президентом Іоаннісом Поліхронопулосом і Генеральним Секретарем Герасімосом-Ніколаосом Бугасом включилася в допомогу Одесі, що є містом-побратимом Пірея, а також українцям з тимчасовим захистом в Греції. Координація гуманітарної допомоги здійснювалася Секретарем Палати Оксаною Романюк. Було узгоджено з мерією міста Пірей надання приміщення для проживання українців із тимчасовим захистом і забезпечення наших співвітчизників усім необхідним. Палата направила в Україну близько 20 тон гуманітарної допомоги, зокрема продукти харчування тривалого зберігання, засоби особистої гігієни, фармацевтичні препарати та медичне приладдя. У співпраці з грецькими організаціями і небайдужими громадянами, які відгукнулися на заклик Палати про гуманітарну допомогу, протягом двох років сім'ям українців із тимчасовим захистом надавалися продукти харчування, предмети першої необхідності та предмети щоденної гігієни. Ця допомога, а також медичний нагляд, ліки, психосоціальна підтримка регулярно надавалася сім'ям, до складу яких входило 120 осіб. Представники Грецько-Української Палати розмістили у себе в родині і повністю опікувалися 30 родинами українців. У період 2022–2024 років Палата забезпечила оздоровлення в таборі Агіос Андреас муніципалітету Афін Греції 470 дітей з України, які щоразу відвідували

екскурсії і отримували подарунки, брали участь у різноманітних культурних заходах, ретельно, з великою увагою і любов'ю підготовлених Генеральним Секретарем Палати Герасімосом-Ніколаосом Бугасом і Секретарем Палати Оксаною Романюк.

Протягом року роботи хабу на стадіоні СЕФ, Посольство України в Греції і засновники БО «Філакто 2022» координували роботу волонтерів і товариств української громади, залучали їх до підтримки українців, які прибули в Грецію, рятуючись від збройної агресії рф. З хабу на стадіоні СЕФ в Україну було відправлено понад 700 тис. тон вантажів.

У 2023 році логістика в Україні почала поступово відновлюватися, і стали актуальними питання консолідації українських ініціатив та підтримки проєктів розвитку. Водночас, влітку 2023 року було здійснено підпал складських приміщень хабу на стадіоні СЕВ, і згоріло понад 40 тон гуманітарного вантажу, готового до відправки в Україну. Це стало для БФ «Філакто 2022» сигналом переглянути формат роботи — ризик для волонтерів став надто великим. Так народилася концепція «Українського дому»: простору для ідей, роботи з українцями у Греції, допомоги Україні, співпраці та зростання. Завдяки небайдужості й активній участі грецького суспільства у зборі гуманітарних вантажів, Координаційний Центр гуманітарної допомоги для українців, який був заснований і робота якого велася за підтримки Посольства України в Греції, розширився і трансформувався в комплекс благодійних проєктів допомоги Україні, об'єднаних «Українським Домом» (Ukrainian House)¹⁹.

Одним із найгостріших питань на початку повномасштабної російсько-української війни було досягнення домовленостей про відновлення й реабілітацію влітку в Греції дітей з деокупованих міст України, членів сімей захисників України. Влітку 2022 року консульським підрозділом Посольства з грецькими міністерствами й муніципалітетами, БФ «Філакто 2022» й українськими товариствами Афін, міжнародними й благодійними організаціями, що спонсорували перевезення дітей, була реалізована програма літнього оздоровлення 1500 дітей з України. Було домовлено про надання місць безоплатного відпочинку у приватних і муніципальних таборах, перевезення дітей із супроводжуючими за рахунок спонсорів. З ініціативою оздоровлення у Греції влітку 2022 року дітей з деокупованих міст України виступила Заступниця міністра міграції Греції, відома політик і журналіст Софія Вултепсі. За її особистої підтримки реалізовано оздоровлення 600 дітей із міста Буча у приватних таборах Греції, організовано внутрішні трансфери в Греції, фінансування яких взяла на себе МОМ Греція. З МВС Греції та Грецькою Православною Церквою, муніципалітетом Афін і Греко-Українською Палатою, Посольством за безпосередньої участі товариств Об'єднаної української діаспори

в Греції було забезпечено відпочинок 100 дітей співробітників МВС України і 50 дітей співробітників ДМСУ, понад 200 дітей з м.Маріуполь, а також літні збори 100 українських спортсменів-юніорів, відпочинок понад 200 дітей із тимчасовим захистом в Греції.

Завдяки успішній персональній взаємодії консульського підрозділу Посольства України в Греції із заступником міністра міграції і притулку Греції С. Вултепсі, а також українськими товариствами Афін і грецькими партнерами, понад 300 матерів із дітьми були розміщені в 7 грецьких неурядових організаціях Аттики; у спеціальному центрі Міністерства міграції і притулку в місті Елевсина, виділеному для розміщення українців, проведено капітальний ремонт, переобладнання, замінено меблі й побутову техніку.

Перебування в Афінах дітей без батьківського піклування й вихователів дитячого будинку «Центр захисту дітей» Славутицької міської ради Вишгородського району Київської області, які за домовленістю з Міністерством міграції і притулку Греції з 23 квітня ц.р. були розміщені у спеціальному дитячому закладі «Нісос», було забезпечено постійним консульським супроводом: виготовлені проїзні документи й надано тимчасовий захист, консульськими співробітниками організовано відвідання волонтерами, які допомагали з мовною адаптацією, забезпеченням речами, гаджетами, іграшками, проводили свята для дітей. Без уваги не залишили маленьких вихованців дитячого будинку «Центр захисту дітей» представники українських товариств міста Афін.

Із Міністерством освіти і релігій Греції Посольством і українськими товариствами Греції були узгоджені елементи вступної кампанії українських дітей у державні університети Греції, а також прийому українських дітей у дитячі садочки і школи поза чергою, без повного пакету документів, що вимагаються грецьким законодавством. З грецькими приватними університетами Deree College, IST College і Webster University досягнуто домовленості щодо навчання 30 українських студентів на безоплатній основі.

Багаторічну активну громадську, культурну, просвітницьку і освітню діяльність у Грецькій Республіці здійснювали товариства української діаспори й неформалізовані об'єднання українців, окремі з яких на 2022 рік не завершили офіційну процедуру реєстрації у Греції. Більшість українських товариств зосереджені в адміністративному окрузі Аттика з центром у м. Афіни, зокрема Товариство Української Діаспори Греції «Українсько-Грецька Думка»²⁰, Асоціація українців Греції «Український журавлиний край»²¹, Культурно-освітній центр «Берегиня»²², Центр підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта»²³, Громадське об'єднання «Українці Греції», НПО «Борисфен» Греція²⁴, спілка «Україн-

ки в Греції»²⁵, також діяли об'єднання українців у містах Салоніки²⁶ і Патра, в місті Іраклію на острові Крит²⁷. Українська громада Греції на той час була сформована за рахунок трудових мігрантів з України, які прибули в Грецію після відновлення Україною незалежності, так званої «шлюбної міграції», репатріації громадян України грецького походження і студентів.

У липні 2015 року лідерами українських об'єднань та активістами української громади Греції із метою узгодження спільних дій, спрямованих на підтримку України у боротьбі із зовнішньою агресією, створено Координаційну Раду Об'єднаної Діаспори Українців Греції (КРОДУГ)²⁸. Лідером зазначеної Координаційної Ради стала голова Асоціації української діаспори у Греції «Українсько-Грецька Думка» Галина Маслюк. До співпраці були запрошені усі без винятку формальні та неформальні об'єднання українців, представники релігійних громад, окремі українці, які бажали брати участь у роботі КРОДУГ. Під час регулярних засідань Координаційної ради зазначалася необхідність співпраці усіх українських об'єднань та ініціативних груп. Проте з часом Координаційна рада не набула належного потенціалу для зближення позицій українських товариств і згуртованості українців Греції.

Війна Росії проти України стала потужним поштовхом для консолідації зусиль товариств української громади Греції, члени яких з перших днів збройної агресії Росії розпочали збір гуманітарної допомоги для відправки в Україну, допомогу співвітчизниками, сотні яких щоденно прибували в Грецію. Вимога координації діяльності українських громадських товариств одним спільним центром висувалася і грецькими міністерствами й муніципалітетами, які в плані розвитку своєї допомоги, зокрема фінансової, прагнули співпрацювати з федерацією чи подібним об'єднанням українських товариств, закликаючи їх консолідувати свої зусилля для спільної справи. Громадські організації Асоціація української діаспори в Греції «Українсько-Грецька Думка», Товариство підтримки та розвитку культурної спадщини «Трембіта», Український Культурно-освітній центр «Берегиня», НПО «Борисфен» Греція, Асоціація українців в Греції «Журавлиний край», Організація «Українки в Греції» стали засновниками Об'єднаної української діаспори в Греції²⁹ — об'єднання, що, на відміну від Координаційної ради, було формалізовано й зареєстровано відповідно до вимог грецького законодавства. Першою головою Об'єднаної української діаспори 20 лютого 2023 року обрано голову Асоціації «Українсько-Грецька Думка» Галину Маслюк. Рік потому 9 лютого 2024 року організації «Українсько-Грецька Думка» та «Український Культурно-освітній центр Берегиня» припинили членство в Об'єднаній Українській діаспорі в Греції. Зборами, що відбулися 8 липня 2024 року, були

зафіксовані зміни у Статуті організації. Відтоді співголовами обрано Ганну Маніаті (НПО «Борисфен» Греція) і Зоряну Умриш (Центр підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта»). Наразі членами Об'єднаної української діаспори в Греції є Центр підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта», Організація «Українки в Греції», НПО «Борисфен» Греція, Спілка українців на Криті «Лелеки».

Одним із перших практичних кроків Об'єднаної української діаспори в Греції стала організація інформаційного центру (Інфоцентр) в Афінах за адресою вулиця Ферон, 4. Функціонування Інфоцентру в затишному і зручному приміщенні стало можливим завдяки грецькій організації Мережа Мелісса (Греція) для жінок-мігранток та біженок, які проживають у Греції (Melissa Network of migrant women in Greece)³⁰, що фінансувала оренду приміщення та супутні витрати. Працівники Інфоцентру допомагали з оформленням заявок до міграційної служби для отримання тимчасового захисту, із записом до лікарів у державні клініки, вирішували питання з переведенням пенсії онлайн для українських пенсіонерів у Греції, допомагали з пошуками шкіл і дитячих садочків, а також житла у екстрених випадках. З перших днів функціонування Інфоцентру працювала бібліотека україномовної літератури, яку почала формувати одна з перших координаторок центру письменниця Наталя Довгопол. У жовтні 2023 року координатором Інфоцентру стала докторка історичних наук, викладачка Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олеся Жданович. У Інфоцентрі також відбувалися тематичні зустрічі, літературні вечори, лекції, різноманітні освітні та культурні заходи. За ініціативою Н. Довгопол започаткована робота книжкового й кіно-клубів, різноманітні майстеркласи для дорослих та дітей. О. Жданович проводила волонтерську просвітницьку діяльність із серією авторських лекцій для українців з історії та культури Греції, традицій греків на теренах України від античних часів до сьогодення. Інфоцентр четвертий рік поспіль продовжує свою діяльність, забезпечуючи надання українцям інформаційних та інших послуг.

У 2022 році на базі організацій української діаспори в Греції функціонували суботні/недільні українські школи, робота яких була оперативно переформатована педагогічними колективами з урахуванням масового прибуття в Грецію українських дітей, спричиненого війною Росії проти України. Першими українськими школами в Греції були українська суботня школа при культурно-освітньому центрі «Берегиня» й українська недільна школа Асоціації «Українсько-Грецька Думка», які об'єдналися і працюють спільно з 2023 року. 16 березня 2022 року школу товариства «Берегиня» відвідала Президент Греції К. Сакеларопулу, яка висловила солідарність із дітьми війни й зазначила, що «діти потребують нашої

безроздільної матеріальної та психологічної підтримки, поки їхня Батьківщина проходить випробування»³¹. Нині українська суботня школа «Берегиня», що діє при Асоціації «Українсько-Грецька Думка» та Освітньо-культурному центрі «Берегиня», продовжує роботу, забезпечуючи в Афінах для українських дітей навчальний процес у поєднанні з творчими активностями і психологічною підтримкою³². При церковній громаді Святого Миколая УГКЦ в Афінах діє Катехічна українська школа. У місті Іракліо на острові Крит працює українська суботня школа для дітей від 6 до 16 років при Спільці українців на Криті «Лелеки», у місті Салоніки — школа при громаді «Україно-Грецька Ініціатива». Діти в цих школах не лише вивчають українську мову, літературу, історію та інші дисципліни, а ще й співають, танцюють, спілкуються, ходять у походи та їздять у подорожі, тоді як навчальний процес орієнтований на вивчення рідних традицій і української культури.

Окрім традиційного збереження традицій, мови, історії та пам'яті дітей про своє коріння, колективи шкіл української громади намагалися створити особливий простір для дітей, які були змушені залишити свою країну через війну, з турботою про їхній психологічний стан, стабільність і відчуття безпеки. Ці прагнення знайшли відгук у грецької благодійної православної організації «Ківотос ту козму» («Ковчег миру»), яка після переговорів із Посольством України в Греції, Центром підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта» і ГО «Борисфен» ухвалила рішення надати українській школі, яку на той момент відвідувало понад 250 дітей, приміщення 1100 кв. м. для проведення занять і щоденно забезпечувати дітей харчуванням. Комфортне розміщення школи у будівлі БО «Ківотос ту козму», де було також надано прихисток близько 50 українським жінкам з дітьми, надало надійну базу Центру «Трембіта» для реалізації активної допомоги українським сім'ям у Афінах із перших днів повномасштабної війни (продуктами харчування, одягом і засобами першої необхідності), здійснення відправки гуманітарних вантажів підрозділам ЗСУ, у госпіталі та дитячі будинки в Україні. Традиційними заходами Центру «Трембіта» також стали щорічні акції по збору різдвяних та пасхальних подарунків для дітей переселенців, а також дитячих установ в Україні.

У 2022 році Організація «Українки в Греції» згуртувала навколо себе українок, які проживають у Греції і допомагають новоприбулим українцям у пошуках прихистку. З весни 2022 року організація під головуванням Ганни Олійнич розпочала активно допомагати з розміщенням і адаптацією у Греції евакуйованих з українських прифронтових регіонів жінок із дітьми. Партнерами Організації виступили Клуб ЮНЕСКО Пірея та островів (президент Іоанніс Маронітіс), благодійна організація «Ківо-

тос ту козму», грецький Фонд Занніо. Співпраця «Українки в Греції» і НПО «Борисфен» Греція з муніципалітетом Кіфісья і Фондом Занніо була реалізована у вигляді організації проживання й забезпечення безкоштовним житлом, харчуванням, відвідання шкіл і гуртків для 35 жінок із дітьми до 12 років, евакуйованих з України. За активної участі «Українок в Греції» було евакуйовано групу з 40 жінок, дітей та пенсіонерів із Харкова, членів Харківського грецького товариства «Геліос» (маршрут пролягав через Львів). За сприяння мерії Пірея харків'ян поселили в готелі в середмісті, президент Клубу ЮНЕСКО Пірея та островів Іоанніс Маронітіс забезпечив українцям харчування. Спілка, основною метою якої на початку війни стала допомога в евакуації жінок із дітьми, забезпечувала участь у соціальних проєктах в Україні та Греції, надавала сприяння особистому та професійному розвитку жінок, різнопланову допомогу сім'ям із дітьми, які прибули до Греції, опікувалася захистом прав та підтримкою жінок у випадках гендерного насилля. У 2022 році регулярно проводилися культурні та адаптаційні заходи для новоприбулих українців, серед яких відвідання Alloa Fun Парку в Афінах для 120 дітей; Свято Святого Миколая для 500-та учасників; День вишиванки на центральній площі міста Афіни (24 травня 2022 року, площа Синтагма); Благодійний концерт «Soul of Ukraine» (13 травня 2022 року); «Козак Арт Фестиваль» до Дня козацтва у жовтні 2022 року за участю українських і грецьких колективів, гостей із міст Хмельницький і Львів. Лише за 2022 рік організація провела 15 масових акцій у Афінах та інших містах Греції.

У вересні 2023 року за підтримки БФ «Філакто» та особисто Ірини та Олександра Бортників відкрито Український освітній Хаб в Греції (Edu-Hub)³³ — проєкт, реалізований з ініціативи Міністерства освіти і науки України у співпраці з Асоціацією інноваційної та цифрової освіти³⁴. Ідея Хабу виникла ще в 2022 році, коли до Греції почали прибувати перші українські сім'ї, шукаючи безпеки для дітей. Проте її реалізація потребувала окремого простору і спонсорів, якими виступив БФ «Філакто». У вересні 2025 року відкрився оновлений Хаб у новому приміщенні в середмісті Афін³⁵. Координатор проєкту Марія Іванченко з командою Українського освітнього Хабу упродовж 2023–2025 років провели понад 200 освітніх та інтеграційних заходів, серед яких заходи для дітей, підлітків та дорослих, спрямованих на розвиток навичок, творчості та соціальну інтеграцію; курси фінансової грамотності, творчі майстер-класи, арттерапія. В EduHub є клуб настільних ігор, гурток театрального мистецтва; проводять логопедичні заняття для дітей, малювання та інші творчі активності, навчання грамотності. Для дорослих діють мовні курси (грецька та англійська), проводяться наукові лекторії, літературні вечори.

Український Освітній Хаб у Греції став потужним мультифункціональним простором, що поєднав освітню, культурну та соціальну складові, спрямовані на підтримку українських дітей, молоді та дорослих, які були змушені залишити свою країну через війну. Освітній хаб є частиною міжнародної мережі українських EduHubs і надає доступ до безкоштовної онлайн-платформи, яка об'єднує освітні ресурси мережі. Українці з усього світу можуть отримати рівний доступ до курсів з мов, IT, soft skills, профорієнтації, психологічної підтримки та інших програм для освіти та професійного розвитку.

У 2025 році Хаб об'єднав зусилля з волонтерським центром «Опора», що є потужним, наразі не формалізованим, об'єднанням українців у Афінах.

Засновниця центру Ольга Ричагівська, яка приїхала до Афін на навчання напередодні війни, у 2022 році звернулася до Грецького Форуму біженців з проханням сприяти організації допомоги українцям у адаптації до умов тимчасового перебування в Афінах. За сприяння Форуму й небайдужих греків «Опорі» було надано приміщення в центрі міста Афіни на вулиці Ферон, 8, де почали свою роботу жінки-волонтери, яких об'єднало бажання бути корисними для українців і України. Волонтери «Опори» опікувалися допомогою українцям, які знайшли притулок у Греції, продуктами та засобами особистої гігієни, а також відправкою гуманітарної допомоги в Україну. Для підтримки співвітчизників вони створили базу реципієнтів допомоги, встановили години прийому відвідувачів. Щомісячно українцям із тимчасовим захистом надавалися продуктові набори, миючі засоби та інші необхідні речі. У «Опорі» діяв склад речей, з якого кожен бажаючий українець із тимчасовим захистом міг отримати необхідне. Ідея допомагати людям адаптуватися через знайомство з історією та культурою країни тимчасового перебування знайшла свою реалізацію у співпраці з Афінською асоціацією ліцензованих гідів. Екскурсії на Акрополь, у музей Акрополя, Національний археологічний музей, Археологічний музей Пірея, Музей сучасного мистецтва проводилися на безоплатній основі ліцензованими гідями. «Опора» досягла домовленості про безкоштовне відвідування українцями концертів класичної музики в театрі при літературному товаристві «Парнасос». Волонтери «Опори» забезпечували переклад документів українців на безоплатній основі і власним коштом створили бібліотеку українськомовної літератури, яка у 2025 році була об'єднана з бібліотекою Українського освітнього Хабу в Греції. Повернення в Україну багатьох громадян України й волонтерів, завершення початкової адаптації у Греції тих українців, які залишаються у статусі тимчасового захисту, а також відсутність коштів на оплату приміщення центру спричинило переформатування

волонтерським центром «Опора» у 2025 році своєї діяльності та подальшої роботи в напрямку реалізації культурних проєктів на базі платформи Українського освітнього Хабу.

Серед тих, хто виїжджав з України в пошуку безпеки, були вагітні жінки й матері з немовлятами, які складали особливо вразливу до стресу, браку ресурсів і відсутності медичного супроводу групу. За умов нагальної потреби у спеціалізованій допомозі таким жінкам з ініціативою виступила Еліна Ісідору, українка грецького походження. Е. Ісідору, яка проживала в Афінах, із перших днів війни почала допомагати вагітним жінкам, які прибували до Греції і не володіли грецькою або англійською мовами, не розуміли, у який спосіб отримати доступ до базових медичних послуг, де отримати медичну допомогу, де народжувати дитину. Е. Ісідору сформувала коло однодумців і партнерську мережу з представників грецького акушерства, провела зустрічі з керівництвом десятків провідних пологових будинків і клінік Афін і Салонік, знайшла відгук у консульських співробітників Посольства України в Греції, які поряд з іншим забезпечували консульський супровід у складних випадках, створила ресурс «Лелека.Греція» (Leleka.Greece) у соціальних мережах Фейсбук³⁶ і Інстаграм, що забезпечували зворотній зв'язок з українськими жінками. Еліна особисто домовлялася з медичними закладами про безкоштовний медичний супровід і необхідні обстеження для вагітних українок і породіль, а також допомогу їм із житлом, харчуванням і речами першої необхідності та створила мережу фахівців, яких потребували жінки: акушерок, доул, психологів, консультантів із грудного вигодовування, перекладачів.

Із ростом потреб у допомозі відбувалося формування і становлення Центру материнства «Лелека.Греція» (Leleka.Greece) — громадської організації, що здійснювала комплексний супровід вагітності та материнства українських жінок в умовах війни й вимушеного переселення. Важливою складовою діяльності Центру стало його функціонування під інституційною опікою організації «Європаікі Екфрасі» (керівник Андреас Гугас)³⁷. Саме ця співпраця надала ініціативі юридичну основу та можливість офіційно реалізовувати гуманітарні програми у Греції. Станом на 2025 рік Центр надав підтримку понад 700 українським сім'ям. Центр «Лелека.Греція» продовжує забезпечувати українкам доступ на безоплатній основі до медичних обстежень, супровід вагітності й пологів, післяпологову та психологічну допомогу, консультації із грудного вигодовування, підтримку з документами та адаптацією. Центр став не лише місцем допомоги, а й соціальним простором, де жінки, переживши травму війни, знаходили підтримку. Важливою складовою стала співпраця Е. Ісідору з провідними клініками Греції: Aretaiio Hospital³⁸, Elena Venizelou Maternity

Hospital, Iakentro Medical Center (Афіни та Салоніки)³⁹, Lyto Maternity Hospital⁴⁰, Two Hearts Center, Onassis Cardiac Surgery Center, Bioiatriki Clinic, IROIS Clinic, а також організаціями соціальної допомоги «Дитячі Села СОС» (SOS Villages)⁴¹, Благодійною організацією Грецької Православної Церкви «Апостоли» й українськими діаспорними товариствами.

У Північній Греції проєкти літнього відпочинку дітей з України, реабілітації захисників України, залучення гуманітарної допомоги, відкриття українських культурних центрів, книжкових полицок і бібліотек разом із Консульством України в Салоніках реалізували українські товариства «Україно-Грецька Ініціатива», «Українська діаспора Північної Греції», українська громада Північної Греції «Джерело». У березні 2022 року в місті Салоніки розпочав роботу волонтерський центр «Іліос», що відправляв гуманітарні вантажі в Україну на щотижневій основі, реалізував проєкти допомоги українцям у Салоніках. На базі центру в березні 2025 року Консульство відкрило в місті Полігірос українську книжкову полицку під егідою Першої леді України Олени Зеленської і першу українську бібліотеку⁴². Українські товариства Північної Греції реалізують проєкти оздоровлення, спортивної і психологічної реабілітації українських захисників і дітей. Спілка греків України в Греції влітку 2025 року завершила два проєкти спортивної реабілітації для українських ветеранів і оздоровлення та психологічну реабілітацію українських дітей у грецьких таборах. Спільно із Федерацією морських багатоборств України і українськими громадськими організаціями Yal Rowing Association in Greece, Українці в Греції, Спілка греків України в Греції і волонтерським центром «Іліос» влітку 2005 року було реалізовано найбільший спортивний проєкт - Другий Чемпіонат Європи з веслування на ялах у місті Нікіті 17–19 жовтня 2005 року, за участі 9 команд та 2 команд українських захисників-ветеранів війни, як складової їхньої спортивної реабілітації.

Під впливом нових геополітичних викликів і загрози українській державності відбулася конвергенція позицій керівництва українських товариств Греції, результатом якої стало створення Об'єднаної української діаспори в Греції як організаційної структури, що забезпечує координацію, представництво та планування діяльності українських об'єднань у Греції. Консолідація зусиль українських товариств Греції у період повномасштабної війни Росії проти України забезпечила посилення комунікації між членами громади, організаційної узгодженості та інформаційної присутності в грецькому суспільстві, масштабування ролі діаспорних інституцій у збереженні української ідентичності через роботу недільних шкіл, культурних ініціатив, освітніх та мистецьких проєктів.

Співпраця Об'єднаної української діаспори в Греції з Посольством України в Греції набрала системного та інституційно впорядкованого

характеру, що дозволило оптимізувати зусилля громади за ключовими напрямками: гуманітарної підтримки України, допомоги вимушеним переселенцям, інформаційно-комунікаційної діяльності, культурно-освітніх ініціатив та волонтерського руху. Злагоджена діяльність українських організацій сприяла збору й доставці до України значних обсягів гуманітарної допомоги, а також створенню дієвої системи підтримки українців, які тимчасово перебувають у Греції.

Об'єднання зусиль української громади у Греції сприяло збільшенню обсягів і ефективності гуманітарної підтримки України, формуванню потужного громадського ресурсу, здатного відіграти значну роль у повоєнній відбудові та розвитку Української держави. Ця активність української громади стала важливим чинником формування позитивного іміджу України у грецькому суспільстві, посилення українсько-грецьких гуманітарних зв'язків і розширення потенціалу громадської дипломатії.

Отже, процес інституційного об'єднання українських товариств у Греції можна розглядати як закономірний етап еволюції української діаспори, що відображає її адаптивність до кризових умов, зростання організаційної спроможності, соціальної відповідальності та національної самоідентифікації. Консолідація товариств української громади в Греції не лише підвищила ефективність допомоги Україні, а й створила основу для активної участі діаспори у відбудові держави після війни.

¹ Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection, Official Journal of the European Union (OJ), L 71/1, 4.3.2022, pp. 1–6. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_impl/2022/382/oj/eng

² Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof OJ L 212, 7.8.2001, p. 12. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A2001%3A212%3ATOC>

³ Υπουργική Απόφαση Αριθμ. 172172/2022, Διαδικασία χορήγησης Άδειας Διαμονής Προσωρινής Προστασίας στους δικαιούχους προσωρινής προστασίας, ΦΕΚ 1462/Β/28-3-2022. URL: <https://asylum.migration.gov.gr/temporary-protection/?lang=gr>

⁴ Міністерство міграції і притулку Грецької Республіки. URL: <https://asylum.migration.gov.gr/temporary-protection/?lang=gr>

⁵ За інформацією Міністерства міграції і притулку Грецької Республіки, станом на вересень 2025 року тимчасовий захист у Греції оформило 37409 громадян України. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-Β_Σεπτέμβριος_2025_YMA-GR-Ενημερωτικό-Σεπτέμβριος-Β-Νόμιμη-Μετανάστευση.pdf. URL: https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2025/10/%CE%A0%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%A1%CE%A4%CE%97%CE%9C%CE%91-%CE%92_%

CE%A3%CE%B5%CF%80%CF%84%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82_2025_%CE%A5%CE%9C%CE%91-GR-%CE%95%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%A3%CE%B5%CF%80%CF%84%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%92-%CE%9D%CF%8C%CE%BC%CE%B9%CE%BC%CE%B7-%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7.pdf

⁶ Greek Parliament Lights Up With the Colors of Ukrainian Flag, 26.02.2022. URL: <https://news.gtp.gr/2022/02/26/greek-parliament-lights-up-with-colors-ukrainian-flag/>

⁷ Humanitarian Aid Missions to Ukraine through the European Civil Protection Mechanism, 11.01.2023. URL: <https://hellenicaid.mfa.gr/en/humanitarian-aid-missions-to-ukraine-through-the-european-civil-protection-mechanism/>

⁸ Κατερίνα Σακελλαροπούλου: «Στην Ουκρανία, πάλλεται ρωμαλέα και απτόητη η καρδιά ενός ηρωικού λαού». URL: <https://gr.euronews.com/2022/11/05/katerina-sakellaro-poulou-oukrania-anartisi-facebook>

⁹ «Χαιρετισμός στην εκδήλωση προς τιμήν των Ουκρανών πολιτών που φιλοξενοούνται στην Ελλάδα». URL: <https://www.presidency.gr/chairetismos-pros-timin-ton-oukranon-politon-poy-filoxenoyntai-stin-ellada/>

¹⁰ Russia hits Ukraine's port of Odesa during Zelenskiy and Greek PM visit, Reuters 06.03.2024. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/greece-stands-with-ukraine-pm-mitsotakis-says-2024-03-06/>

Reports of explosion in Odesa prior to Zelenskiy-Mitsotakis meeting". *Kathimerini*. 6 March 2024. URL: <https://www.ekathimerini.com/news/1233395/reports-of-explosion-in-odesa-prior-to-zelenskiy-mitsotakis-meeting/>

¹¹ «Володимир Зеленський провів зустріч із Президентом Греції». URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-zustrich-iz-prezidentom-greciji-85045>

¹² «Президент: Наші домовленості з Грецією сьогодні — це важлива частина великого енергетичного пакета, який ми підготували на зиму, щоб забезпечити Україну газом». URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-nashi-domovlenosti-z-greciyeu-sogodni-ce-vazhлива-101381>

¹³ Інформація Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців для переміщених осіб з України в Грецію, UNHCR Greece. URL: <https://help.unhcr.org/greece/displaced-people-from-ukraine/>

¹⁴ Міністерство міграції і притулку Грецької Республіки. URL: <https://migration.gov.gr/en/ukraine/>

¹⁵ URL: <https://www.facebook.com/share/p/1BTqXM7wuN/>

¹⁶ Поточний архів ПУ в Грецькій Республіці, лист від 02.03.2022 №6125/24-200-9.

¹⁷ URL: <https://www.oloimaziboroume.gr/>

¹⁸ «Free SIM cards for Ukrainians». URL: <https://visitukraine.today/fr/blog/733/free-sim-cards-for-ukrainians-in-greece>

¹⁹ «Ukrainian House в Греції — комплекс благодійних проєктів». URL: <https://ukrainian-house.org/>

²⁰ Товариство української діаспори в Греції «Українсько-грецька думка». URL: <http://www.ukrgrdumka.gr/>

²¹ Українське товариство Греції «Журавлиний Край». URL: <https://www.facebook.com/100068180791028/mentions/>

²² Українська школа при Культурно-освітньому центрі «Берегиня» (Греція). URL: https://www.facebook.com/bereginia10/?locale=uk_UA

²³ Центр підтримки і розвитку української культурної спадщини «Трембіта». URL: <http://trembita-gr.jimdo.com>

²⁴ «В Афінах вчетверте відбудеться міжнародний фестиваль Cossack Art Festival Athens». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3114794-v-afinah-vcetverte-vidbudetsa-miznarodnij-festival-cossack-art-festival-athens.html>

²⁵ Спілка України в Греції / Ukrainian Women in Greece. URL: https://www.facebook.com/ukrainianwomengr/?locale=uk_UA

²⁶ Громада «Україно-Грецька Ініціатива». URL: <https://www.facebook.com/groups/ugi.community/>, «Thessaloniki Helps Ukraine». URL: <https://www.facebook.com/groups/1281978588964522/>

²⁷ Спілка Українців на Криті «Лелеки». URL: <https://www.facebook.com/ukrainecrete/>, Група «Українці на о. Крит». URL: <https://www.facebook.com/groups/235243968145340/>

²⁸ «Українські організації Греції об'єднують свої зусилля». URL: <https://ukrgdumka.gr/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BE%D0%B1%D1%94%D0%B4/>

²⁹ Об'єднана українська діаспора в Греції / Ένωση της Ουκρανικής Διασποράς. URL: https://www.facebook.com/uadiasporaingreece/?locale=uk_UA

³⁰ Melissa Network (Greece). URL: <https://melissanetwork.org/>

³¹ Επίσκεψη στο Ουκρανικό Πολιτιστικό και Μορφωτικό Κέντρο «Μπερεγίνια». URL: <https://www.presidency.gr/episkepsi-sto-oukraniko-politistiko-kai-morfotiko-kentro-mpereginia/>

³² «Свято останнього дзвоника в Українській суботній школі в Афинах — зі щирою вдячністю й надією на переможне літо!». URL: https://ukrgdumka.gr/sviato_ostanniogo_dzvonyka/

³³ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3760159-u-grecii-oficijno-vidkrili-ukrainskij-osvitnij-hab.html>

³⁴ URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayinskij-osvitnij-hab-zapracyuvav-u-greciyi>

³⁵ URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20251009-v-afinah-vidkryvsya-prostir-ua-eduhub-greece-dlya-integracziyi-ukrayincziv-cherez-osvitu/>; https://24tv.ua/gretsiyi-vidkrili-noviy-osvitnij-hab-dlya-ukrayintsiv-shho-vin_n2930316

³⁶ Центр материнства «Лелека.Греція» (Leleka.Greece). URL: <https://www.facebook.com/share/p/1BTqXM7wuN/>

³⁷ URL: <https://www.ekfrasi.gr/el/neo/ar/31/r/mia-eyropaikh-agkalia-gia-thn-oukrania>

³⁸ URL: <https://www.facebook.com/share/p/1DKGfx2htz/>

³⁹ URL: https://www.iakentro.com/to-iakentro-stirizei-tis-egkyes-gynaikes-apo-tin-oukrania/?fbclid=IwdGRzaAODNTxjbGNrA4M1MmV4dG4DYWVtAjExAHNydgMGYXBwX2lkDDM1MDY4NTUzMTcyOAABHlbG4ILP9DFcwYSInEco4MvrAcAcCOKAPqYSf5mG4MM7hRcNtwTyIlkYHfqz_aem_xxAUUbyZoHL_nXR8qmMegQ&sfsn=wa

⁴⁰ URL: <https://www.facebook.com/share/p/1DKGfx2htz/>

⁴¹ URL: <https://www.facebook.com/share/p/1A8ZuzFtEE/>

⁴² URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/4054436-u-grecii-vidkrili-novu-ukrainsku-knizkovu-policku.html>

REFERENCES

1. Centr pidtrymky i rozvytku ukrai'ns'koi' kul'turnoi' spadshyny Trembita. <http://trembita-gr.jimdo.com> [in Ukrainian].

2. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof OJ L 212, 7.8.2001, p. 12. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A2001%3A212%3ATOC> [in English].

3. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection, Official Journal of the European Union (OJ), L 71/1, 4.3.2022, pp. 1–6. https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_impl/2022/382/oj/eng [in English].

4. «Free SIM cards for Ukrainians». URL: <https://visitukraine.today/fr/blog/733/free-sim-cards-for-ukrainians-in-greece>

5. Greek Parliament Lights Up With the Colors of Ukrainian Flag, 26.02.2022. <https://news.gtp.gr/2022/02/26/greek-parliament-lights-up-with-colors-ukrainian-flag/> [in English].

6. Gromada Ukrai'no-Grec'ka Inicijatyva. <https://www.facebook.com/groups/ugi.community/> [in Ukrainian].

7. Grupa Ukrai'nci na o. Kryt. <https://www.facebook.com/groups/235243968145340/> [in Ukrainian].

8. Humanitarian Aid Missions to Ukraine through the European Civil Protection Mechanism, 11.01.2023. <https://hellenicaid.mfa.gr/en/humanitarian-aid-missions-to-ukraine-through-the-european-civil-protection-mechanism/> [in English].

9. Informacija Upravlinnja Verhovnogo Komisara OON u spravah bizhenciv dlja peremishhenyh osib z Ukrai'ny v Greciju, UNHCR Greece. <https://help.unhcr.org/greece/displaced-people-from-ukraine/> [in Ukrainian].

10. Melissa Network (Greece). <https://melissanetwork.org/> [in English].

11. Ministerstvo migracii' i prytluku Grec'koi' Respubliky. <https://asylum.migration.gov.gr/temporary-protection/?lang=gr> [in Ukrainian].

12. Ob'jednana ukrai'ns'ka diaspora v Grecii'. <https://www.facebook.com/uadiasporaingreece/?locale=uk-UA> [in Ukrainian].

13. Prezydent: Nashi domovlenosti z Grecijeju s'ogodni — ce vazhlyva chastyna velykogo energetychnogo paketa, jakyj my pidgotuvaly na zymu, shhob zabezpechyty Ukrai'nu gazom. <https://www.president.gov.ua/news/prezident-nashi-domovlenosti-z-greciyeju-sogodni-ce-vazhliva-101381> [in Ukrainian].

14. Reports of explosion in Odesa prior to Zelenskyy-Mitsotakis meeting. Kathimerini. 6 March 2024. <https://www.ekathimerini.com/news/1233395/reports-of-explosion-in-odesa-prior-to-zelenskyy-mitsotakis-meeting/> [in English].

15. Russia hits Ukraine's port of Odesa during Zelenskiy and Greek PM visit, Reuters 06.03.2024. <https://www.reuters.com/world/europe/greece-stands-with-ukraine-pm-mitsotakis-says-2024-03-06/> [in English].

16. Spilka Ukrai'nciv na Kryti Leleky. <https://www.facebook.com/ukrainecrete/> [in Ukrainian].

17. Svjato ostann'ogo dzvonyka v Ukrai'ns'kij subotnij shkoli v Atenah — zi shhyroju vdjachnistju j nadijeju na peremozhne lito! https://ukrgrdumka.gr/sviato_ostannioغو_dzvonyka/ [in Ukrainian].

18. Thessaloniki Helps Ukraine. <https://www.facebook.com/groups/1281978588964522/> [in English].

19. Tovarystvo ukrai'ns'koi' diaspory v Grecii' Ukrai'ns'ko-grec'ka dumka. URL: <http://www.ukrgrdumka.gr/> [in Ukrainian].

20. «Ukrainian House в Греції — комплекс благодійних проєктів». URL: <https://ukrainian-house.org/> [in Ukrainian].
21. Ukrainian Women in Greece. https://www.facebook.com/ukrainianwomengr/?locale=uk_UA [in Ukrainian].
22. Ukrai'ns'ka shkola pry Kul'turno-osvitn'omu centri Beregynja (Grecija). https://www.facebook.com/bereginia10/?locale=uk_UA [in Ukrainian].
23. Ukrai'ns'ke tovarystvo Grecii' Zhuravlynyj Kraj. <https://www.facebook.com/100068180791028/mentions/> [in Ukrainian].
24. V Afinah vchetverte vidbudet'sja mizhnarodnyj festyval' Cossack Art Festival Athens. <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3114794-v-afinah-vchetverte-vidbudetsa-miznarnodnij-festival-cossack-art-festival-athens.html> [in Ukrainian].
25. Volodymyr Zelens'kyj proviv zustrich iz Prezydentom Grecii'. <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-zustrich-iz-prezydentom-greciyi-85045> [in Ukrainian].

Received: 27.06.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ

FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMACY OF UKRAINE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.167>

УДК [94(477):338.22]“1900/1914”

Ірина Шандра

д-р. іст. наук, проф.

Харківська державна академія культури
61057, Україна, Харків, Бурсацький узвіз, 4

Вища школа економіки у Варшаві (SGH)
02-554, Польща, Варшава, ал. Незалежності, 162

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6714-164X>

ResearcherID: AAY-4824-2020

БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПАЛИВНО-ТРАНСПОРТНИЙ АСПЕКТ

Балто-Чорноморське співробітництво має довгу історію та включає кілька аспектів (стратегічний, військово-політичний, економічний, культурний та ін.). У статті проаналізовано паливно-транспортний напрям співпраці, який намагалися поглибити представники ділових кіл українських та прибалтійських земель на початку ХХ ст. Підприємці й промисловці Харкова, Херсона, Катеринослава та Риги, а також багатьох інших міст і місцевостей, були одноставні у взаємовигідності такого співробітництва. У своїх ділових матеріалах, використаних у цьому дослідженні, що Ризький біржовий комітет, що Катеринославська міська дума, що об'єднання азово-чорноморських судновласників чи донецько-придніпровських гірничопромисловців, наводили численні переваги поглибленого господарського співробітництва. Промовисті приклади, наведені підприємцями минулими, свідчать про взаємодоповнюючий характер економік України та країн Балтії, а отже закономірне формування обопільно вигідних партнерських відносин із довгостроковою перспективою.

У статті акцентовано увагу на паливному ринку та транспортних проектах як визначальних для масштабного господарського розвитку; тільки дотично наводяться інші можливі напрями економічної взаємодії. Робиться висновок про значний рівень економічної вигоди транспортно-господарського співробітництва та його недостатньо використаний до цього часу потенціал.

Ключові слова: *паливо, прибалтійський паливний ринок, залізничне сполучення, морське сполучення, внутрішньоконтинентальний водний шлях Херсон-Рига.*

Iryna Shandra

Doctor of History, Full Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

Higher School of Economics in Warsaw (SGH)

162, al. Nezalezhnosti, Warsaw, Poland, 02-554

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6714-164X>

ResearcherID: AAY-4824-2020

BALTIC-BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: FUEL AND TRANSPORT ASPECTS

Baltic-Black Sea cooperation has a long history and includes several aspects (strategic, military-political, economic, cultural, etc.). The article analyzes the fuel and transport aspect of cooperation, which representatives of business circles of Ukrainian and Baltic lands tried to deepen at the beginning of the 20th century. Entrepreneurs and industrialists of Kharkiv, Dnipro, Ekaterinoslav and Riga, as well as many other cities and localities, were unanimous in the mutual benefit of such cooperation. In their administrative materials used in this study, the Riga Stock Exchange Committee, the Ekaterinoslav City Council, the Association of Azov-Black Sea Shipowners or the Donetsk-Dnieper Mining Industry Association cited numerous advantages of enhanced economic cooperation. The eloquent examples given by entrepreneurs of the past testify to the complementary nature of the economies of Ukraine and the Baltic countries, and therefore the natural formation of mutually beneficial partnerships with a long-term perspective.

The article focuses on the fuel market and transport projects as determinants for large-scale economic development; other possible areas of economic interaction are only tangentially mentioned. The conclusion is made

about the significant level of economic benefits of transport and economic cooperation and its currently underutilized potential.

Keywords: *fuel, Baltic fuel market, railway connection, sea connection, intracontinental waterway Kherson-Riga.*

Глибоке політичне, економічне та стратегічне співробітництво між Україною та країнами Балтії є беззаперечним фактом. Україна вдячна народам Литви, Латвії та Естонії за непорушну відданість стандартам міжнародного права, європейським демократичним цінностям, поглиблення взаємовигідної економічної співпраці та реалізацію проєктів оборонного значення. Країни Балтії підтримують український експорт, створюючи для цього логістичні шляхи. Активно діють двосторонні ділові ради, які залучають додаткові інвестиції та реалізують спільні проєкти між нашими державами. У квітні 2025 р. у Києві відбувся вже VII-й Балтійсько-Чорноморський економічний форум. У ньому взяли участь представники уряду України та органів місцевої влади, послы та представники посольств Туркменістану, Литви, Польщі, Естонії, Молдови, Азербайджану, Таджикистану, представник посольства ЄС в Україні; народні депутати та науковці з України, Литви та Італії¹. У контексті стратегічного співробітництва між нашими країнами становитиме науковий і практичний інтерес звернення до історії такої співпраці.

На початку XX ст. українські промислові кола активно шукали нові ринки збуту, адже темпи виробництва підприємств, розташованих на українських землях, були одними з найвищих у світі і значно переважали наявний попит. На противагу цьому — обмеженість внутрішнього ринку, недостатня розвиненість залізничної мережі імперії, фактична відсутність торгового флоту та численні обмежуючі вади монархічно-бюрократичного управління. Напрацьовані на початку XX ст. технічні обґрунтування та економічні розрахунки яскраво переконують у значному і, на жаль, дотепер не повною мірою використаному потенціалі співробітництва між країнами балтійсько-чорноморського регіону.

У доповнення до здійснених українськими науковцями ґрунтовних досліджень щодо стратегічного, геополітичного та сучасного економічного Балто-Чорноморського співробітництва (Олександр Надтока, Вікторія Іванова та ін.)² цим дослідженням пропонується паливно-транспортний аспект, який намагалися значно розширити й поглибити промисловці українських і прибалтійських земель на початку XX ст. Питання співпраці в паливній та транспортній сферах на початку XX ст. між Україною та країнами Балтії не було предметом спеціального дослідження. Розроблені в минулому проєкти слугують яскравими прикладами підприємницької ініціативи й наполегливості, економічної й технічної

фаховості представників українського бізнесу та відкритість до новацій бізнес-кіл країн Балтії.

Відтворити цю підприємницьку активність дають можливість різні групи джерел (діловодні матеріали адміністративних установ та громадських організацій, інформація з періодичних видань досліджуваного часу, наукові статті й доповіді тогочасних експертів тощо). Різноманітні матеріали, клопотання, обґрунтування й звернення, а також розлогі огляди, які готували зацікавлені бізнес-кола, дають змогу всебічно розглянути порушену проблему, висвітлити бачення паливно-транспортного співробітництва підприємцями України та Балтійського регіону.

Економічна потужність українських губерній та особливості кон'юнктури прибалтійського ринку. У другій половині XIX ст. беззаперечним господарем балтійського паливного та залізного ринку було англійське вугілля. До 1884 р. ввіз до Російської імперії іноземного палива був безмитним (тільки на західному сухопутному кордоні мито становило 0,5 коп. з пуда). Це було обумовлено низьким власним видобутком, який був не на багато більшим, ніж імпорт (на 1880 р. 200,8 млн пудів власного видобутку та 115 млн пудів імпорту)³. Із розвитком вуглевидобутку в Донецькому басейні у 80-х рр. XIX ст. з'являються і мита на іноземне вугілля: для Азовсько-Чорноморського басейну воно становило 3 коп. з пуда, а по західному сухопутному кордону — підвищено до 1,5 коп. з пуда.

За наступні 20 років відбулося суттєве економічне піднесення українських губерній: значно збільшився власний каботаж, зменшилась кількість іноземних зафрахтованих суден, масовість вугільних перевезень підвищила прибутковість залізниць та їхню загальну протяжність. У 1904 р. видобуток вугілля в Донбасі досяг 804 млн пудів, а вивіз — 583 млн пудів. У 1913 р. видобуток зріс до 1 561 млн пудів, вивіз — до 1 197 млн пудів⁴. За період з 1893 по 1913 рр. видобуток мінерального палива в Донбасі збільшився в 6,5 разів, тоді як аналогічний світовий показник становив тільки 2,5 рази⁵. На початку XX ст. загальний вигляд українських терен суттєво змінився: на місці суцільних степових рівнин з'явилися гігантські металургійні заводи, машинобудівні й хімічні підприємства, було закладено капітальні шахти, цегляні заводи, кардинально реконструйовано цукрові й борошномельні підприємства. Українські території стали одним із провідних та найперспективніших паливно-металургійних районів Європи, відігравали вагомий роль у виробництві борошна, цукру, солі й інших товарів харчової промисловості, а також сільськогосподарського і транспортного машинобудування.

Ба більше, добувна спроможність гірничої промисловості України наприкінці XIX — на початку XX ст. значно перевищувала реальний

видобуток, могла забезпечити не тільки себе, а й сусідні ринки головними товарами важкої промисловості (паливо, метал, чавун, рейки тощо). Так, на 1905 р. статистичне бюро Ради З'їздів гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я надавало такі дані: видобувна спроможність кам'яно-вугільних копалин — 1,3 млрд пудів, а наявний видобуток — лише 951 млн пудів⁶. Щодо якості донецького вугілля, то гірничопромисловці зазначали, що «відповідь на це питання буде настільки ж позитивною, як і на питання про кількість»⁷. Донецьке вугілля визнавалося більш паротворюючим порівняно з англійським, а тому було економнішим⁸. За оцінкою проф. Д. І. Менделєєва «за різноманітністю сортів кам'яного вугілля, за багатством прекрасного металургійного вугілля, — напівантрацитів і антрацитів, — Донецький край є найбагатшим у світі родовищем вугілля»⁹.

На початку XX ст. іноземне паливо у портах Азовського та Чорного морів було витіснено власним, Прибалтійський енергетичний ринок залишався тільки надихаючою метою. У 80–90-х рр. XIX ст. ця ідея виглядала справою нездійсненною, враховуючи недостатню розвиненість для реалізації такої амбітної мети залізничного, річкового й морського транспорту, а також наявні десятиліттями складені економічні зв'язки, орієнтовані на імпортне паливо.

Ввіз англійського вугілля до портів Балтії створював дешеві фрахти для вивозу товарів землеробства. Витіснення англійського вугілля з балтійських портів навіть вважалося справою «досить шкідливою для торгівлі й судноплавства», адже це призвело б до скорочення портових зборів, зменшення кількості іноземних зафрахтованих суден для експорту власних товарів. Досвід економічного розвитку українських губерній спростовував цю тезу, бо зі скороченням ввозу іноземного вугілля, скорочення експорту хліба з південних портів не відбулося, натомість значно поживалося власне судноплавство¹⁰. У другій половині 90-х рр. XIX ст. все активніше лунали міркування щодо поглиблення економічної співпраці Чорноморсько-Азовського та Балтійського економічних районів з погляду безпекового та оборонного значення¹¹. Незважаючи на аргументи сторін, справа дійсно виглядала складною і вимагала комплексного підходу.

Для вивчення Балтійського паливного ринку українськими бізнес-колами у квітні 1904 р. було відряджено старшого маклера Харківської кам'яновугільної біржі М. Мінаєва. Ризький біржовий комітет теж проявив зацікавленість до нового постачальника палива, адже англійське вугілля закуповувалося тільки влітку (оскільки було пов'язано зі зворотнім фрахтом аграрної продукції), що вимагало утримання значних складських приміщень та додаткових витрат. Результатом перших же перемовин стали угоди на постачання українського вугілля для ризького

торгового дому «Герман Штіде», «Балтійського вагонного заводу» та акціонерного «Товариства Ризького сталеливарного заводу».

Достатня кількість та належна якість українського вугілля були справою з'ясованою; суттєвою ж проблемою виглядало його транспортування до прибалтійських споживачів. На порядку денному були три можливі варіанти: 1) залізничне сполучення; 2) морське — з Азовського й Чорного морів довкола Європи у Балтійське; 3) річкове сполучення.

Розвиток залізничного балто-чорноморського сполучення. Питома вага іноземного вугілля й коксу, ввезеного в прибалтійські порти, на початку XX ст. складала близько 70% загального ввозу: у 1895 р. — 105 млн пудів (76%), у 1900 р. — 170 (71%), у 1903 р. — 145 (70%)¹². Переважна більшість завезеного палива залишалася для потреб самих портових міст. Такий високий рівень залежності від експорту створював значні незручності для прибалтійських споживачів. Створення умов для конкуренції різних постачальників на балтійському паливному ринку призвело б до оздоровлення ринку та формування економічно обґрунтованих цін на паливо, а також загального пожвавлення господарських процесів у регіоні.

Покращення транспортного сполучення між українськими та прибалтійськими територіями вивчалася представниками Харківського комітету з перевезень гірничозаводських вантажів та комерційного відділу Лозово-Київської залізниці. Висунуті пропозиції містили такі положення: зниження залізничних тарифів до 1/150 коп. з пуда-версти, що здешевило би витрати за пуд вугілля в середньому на 3 коп. Для розширення пропускної спроможності пропонувалося збудувати нове залізничне сполучення між Донбасом та Прибалтикою через Артакове–Брянськ–Вітебськ. Реалізація двох наведених умов (додаткові залізничні шляхи й зниження провізних тарифів) мала дати можливість і управлінням залізниць отримати прибуток (близько 1,4 млн руб.), і українському паливу стати конкурентоспроможним на Прибалтійському ринку. Для транспортування «масових вантажів», таких як вугілля, руда, зерно, цукор, залізничні тарифи завжди були занадто обтяжливими, тому намагалися використовувати дешевші водні шляхи сполучення.

Морський шлях довкола Європи з Азовського та Чорного морів у Балтійське. Найскладніший на перший погляд морський шлях тодішніми знавцями промисловості вважався найреальнішим. Такий спосіб не руйнував уже наявних торгово-економічних зав'язків, а за умови продуманих рейсів і зважаючи на значну відстань плавання, фрахти могли бути знижені до мінімального рівня.

Морський варіант вимагав покращення благоустрою південних портів (глибина й рівень механізації). Маріупольський морський торговий порт,

відкритий для судноплавства у 1889 р., був по суті головним портом для експорту українських промислових товарів¹³. Проте порт був збудований поспіхом і первинно з невеликою глибиною, мав задовольняти потреби каботажу в межах Азовського та Чорного морів. З часом його значення посилювалося для вивозу не тільки вугілля й заліза, а й хліба, продуктів хімічної промисловості тощо. Для залучення Маріупольського порту до намірів завоювання українськими виробами Балтійського ринку його слід було поглибити до 26 футів (при наявних 14-ти), а глибину Керченської протоки збільшити до 28 футів¹⁴. За допомогою криголаму можна було частково вирішити проблему замерзання Маріупольського порту.

У 1910 р. з державного бюджету було виділено 1,6 млн руб. для обладнання Маріупольського порту¹⁵. Планувалося розширення портової лінії, відведення нової території для вугільних складів, спорудження плавучого елеватора-транспортера (за зразком іноземних портів), проведення державного тендеру (тогочасною мовою — «змагання») із залученням представників від зацікавлених сторін для визначення дійсно кращих портових механічних приладів¹⁶.

Місцем же будівництва незамерзаючого порту на Чорному морі підприємцями пропонувався Скадовськ. У зв'язку з цим було розроблено проєкт будівництва Скадовської залізниці. Отже, «великий паливний каботаж» (між Чорним і Азовським та Балтійським морями) міг бути реалізований тільки за умови значних і тривалих капіталовкладень, а це вимагало продуманої й далекоглядної державної політики.

Внутрішні водні шляхи сполучення. В новому ХХ ст. поширеними стають амбітні техніко-економічні проєкти. Один із них стосувався поєднання Балтійського та Чорного морів внутрішньоконтинентальним річковим сполученням. Дедалі поширенішою в суспільстві ставала думка створення Чорноморсько-Балтійського річкового шляху. Водний шлях вигідно відрізняли від залізничного дешевизна транспортування й майже необмежена пропускна спроможність. Саме тому водні маршрути якнайкраще відповідали завданням перевезення масових вантажів (вугілля, металів, лісу, хліба, цукру тощо). Проте дешевше, ніж залізничне, транспортування, могли забезпечити тільки достатньо глибокі та протяжні водні артерії. Що більшими були глибина водного шляху та вантажомісткість суден, то меншими — експлуатаційні витрати з пуда-версти.

Водний шлях між басейнами Західної Двіни й Дніпра вже існував — це так звана Березинська система (від р. Березини, притоку Дніпра, до Двіни). Ця система складала 148 верст, мала 14 шлюзів, 4 греблі, була збудована в 1804 р. і використовувалася переважно для транспортування лісу до Риги. Для активного судноплавства цей водний шлях був непридатним, а канали й річки, які були дотичними до нього, постійно

замулювалися й заростали. Окрім цієї системи, між Чорним і Балтійським морями було ще кілька водних сполучень (Огинське, Августовське, Дніпровсько-Бузьке)¹⁷. Усі вони були також мілководними, проте головний їхній недолік полягав у тому, що закінчувалися вони на території сусідньої на той час держави — Німеччини.

З усіх запропонованих проєктів з'єднання Чорного та Балтійського морів найперспективнішим був визнаний Дніпровсько-Двінський шлях: від м. Херсон через р. Дніпро, р. Оршиця, проєктований Орша-Вітебський канал, р. Лучеса (притока Західної Двіни), р. Західна Двіна з кінцевим пунктом шляху в м. Рига. Цей проєкт підтримали українські гірничо-промисловці, підприємці Катеринослава та Херсона, Ризький біржовий комітет та інші громадські й адміністративні установи, а також спеціально скликаний з'їзд із питань з'єднання Чорного й Балтійського морів (Київ, 1911 р.) і з'їзд Південно-Західного краю з питань експорту (Київ, 1914 р.).

Для реалізації цього проєкту від Херсона до Риги слід було провести роботи щодо обходу порогів, прокласти додаткові канали, зробити землеробства й поглиблення скелястого дна в нижній течії Дніпра. Загальна вартість робіт на всій відстані величезного водного шляху протяжністю близько 2 300 верст від Херсона до Риги за приблизними підрахунками фахівців складала 150 млн руб. Кількість вантажів, які планувалося перевозити цим напрямом щорічно, мала би скласти понад 300 млн пудів¹⁸. Інженер А. Одинцов прогнозував річний вантажообіг у розмірі 1 300 млн пудів¹⁹. Гірничопромисловці Донецько-Придніпровського району у своїх розрахунках наводили ще більшу цифру — 1 660 млн пудів²⁰.

Катеринославське губернське земське зібрання заявило про свою повну підтримку проєкту та виділило для проведення дослідницьких робіт у межах Катеринославської губернії 3 000 руб.²¹ З огляду на передбачуваний проєкт, дніпровські судновласники заходилися випустити нові акції на загальну суму 1 млн руб., а в 1912 р. навіть замовили німецькому заводу Круппа нові товарно-пасажирські пароплави²².

Вантажопотік проєктованого каналу в північному напрямі мали заповнити українські товари гірничозаводської промисловості (кам'яне вугілля, чавун, сталь, сіль) та аграрна продукція (хліб, цукор, тютюн, лляне насіння, шкіра, конопля, вовна та ін.). Члени Ризького біржового комітету наголошували, що водний шлях Херсон–Рига буде мати провідну роль саме в торгівлі хлібом: «Прорізаючи найродючіші південні губернії і з'єднуючи їх найкоротшим і найдешевшим шляхом з Балтійським морем, до якого тяжіють найголовніші споживачі хліба, водний шлях Рига–Херсон безсумнівно привабить до себе безліч хлібних вантажів»²³.

У південному напрямі передбачалося переправляти колоніальні товари, штучні добрива, машини, ліс, хімічні продукти тощо. За підрахунками Ризького біржового комітету транспортування водним шляхом Рига–Херсон обходилося би не більше 7–8 коп. з пуда (у середньому навіть 5–6 коп.), тоді як фрахти за морські перевезення від Чорного до Балтійського моря складали на кам'яне вугілля 9,25 коп. з пуда, для солі — 8–10 коп., для заліза й сталі — 11,5–13 коп., для борошна — 13 коп.²⁴

Морський шлях із Чорноморських портів у порти Балтійського моря довкола Європи тривав 3,5–4 тижні, водним же шляхом Херсон–Рига тривалість транспортування скорочувалась до 12 днів²⁵. Водний шлях Херсон–Рига значно скоротив би відстань між портами Чорного моря й усіма портами Північної Європи (відстань наводиться від Одеси до різних портів Північної Європи, де перша цифра — довжина морського шляху довкола Європи, друга — відстань по водному шляху Херсон–Рига): Стокгольм — 7,9 тис. км (2,9 тис. км), Данциг — 7,7 (3,1), Копенгаген — 7,5 (3,3), Гамбург — 6,9 (3,7), Амстердам — 6,5 (4,1), Ньюкасл — 6,8 (4,4)²⁶. Отже, внутрішньоконтинентальний водний шлях мав стати коротшим і дешевшим способом міжрегіональної і зовнішньої торгівлі українських і прибалтійських земель.

Для обґрунтування доцільності цього масштабного проєкту Ризьким біржовим комітетом був наведений наступний «повчальний факт». Подільська губернія багата покладами фосфоритів, які дають прекрасне штучне добриво. Сама чорноземна губернія в цій сировині не відчуває особливої потреби, доставка ж фосфоритів до Риги залізницями обходилась в 10 коп. з пуда. Тому подільські фосфорити направлялись морем з Одеського порту до Британії, де їх переробляли в суперфосфати й у такому вигляді їх отримували прибалтійські споживачі²⁷. Позбутися зайвих посередників і витрат — тільки один із можливих позитивних результатів водного проєкту Херсон–Рига.

На думку інженера Одинцова, транспортування каналом Херсон–Рига знизить ціни на донецьке вугілля до 15 коп. (у Ризькому порту), що на 5 коп. дешевше англійського. Враховуючи прибалтійських споживачів українського палива, самі транспортні судна, а також можливий експорт вугілля до Фінляндії та інших скандинавських країн, обсяг транспортованого вугілля вимірювали цифрою в 400 млн пудів²⁸. У своїй сукупності реалізація проєкту мала сприяти комплексному розвитку цих районів у результаті поживлення торгових відносин та покращення інфраструктури прилеглих населених пунктів. Одеський підприємець С.І. Соколовський в одній із газет зауважив, що «Балтійсько-Чорноморський канал обіцяє грандіозні перспективи»²⁹.

У площині практичної реалізації каналу Херсон–Рига розгорнулися гострі дискусії: чи бути Чорноморсько-Балтійській магістралі морським

шляхом, чи тільки покращеним річковим? Різниця між морським та річковим варіантами полягала в глибині та технічній оснащеності. Підготовка морського проєкту, безумовно, була фінансово витратнішою, проте і вантажообіг за попередніми техніко-економічними розрахунками втричі перевищував би вантажообіг річкового варіанту. Крім вантажів між українськими й прибалтійськими регіонами, місцевого вантажообігу дніпровського й західно-двінського районів, морський варіант шляху міг би пропускати всі ті вантажі, які виходили з портів Азовського й Чорного морів у Балтійське довкола Західної Європи. Отже, морський шлях Херсон–Рига був би придатний одночасно і для внутрішньої, і для зовнішньої торгівлі, а центри експорту були би перенесені вглиб країни. Українські гірничопромисловці з неприхованим оптимізмом сприймали цей амбітний задум. Теоретики та інженери-практики наголошували, що тільки морський варіант шляху Херсон–Рига зможе змінити існуючий стан речей та суттєво покращити товарообіг між басейнами Чорного та Балтійського морів. Свою підтримку морському варіанту висловив і Ризький біржовий комітет³⁰. Старший маклер Харківської кам'яновугільної біржі М. П. Мінаєв у своїй доповіді біржовому товариству зазначав, що цей канал «був би найсприятливішим рішенням для донецької і ризької промисловості й торгівлі»³¹. Критичних думок було не менше, ніж схвальних. Харківський проф. П. І. Фомін (спеціаліст із гірничодобувної промисловості) вважав, що з огляду на низьку собівартість вугілля виправданість його річкового перевезення буде тільки за умови безпосередньої близькості до водних артерій. За умови ж доведення вугілля до Дніпра залізницями цей проєкт, на думку науковця, не мав комерційної вигоди та був безперспективним³².

Всебічне обговорення внутрішньоконтинентального сполучення між Чорним і Балтійським морями тільки додавало проєктові прихильників. Врешті, 12 квітня 1912 р. на розгляд Державної думи було внесено законопроект про будівництво каналу Херсон–Рига. Безпосереднім поштовхом до цього подання стало закриття Дарданелл турецьким урядом, а також вугільний страйк у Великій Британії. Законопроект мав кілька часових прив'язок: перший квартал 1914 р. — початок будівельних робіт, п'ять років — час виконання проєкту³³. Подальші події Першої світової війни не дали можливості здійснити намічений план. Час від часу інтерес до проєкту «Водний коридор Херсон–Рига» відновлюється. На початку 2000-х урядовці та фінансові кола Латвії та Ісландії заявили про свою готовність до розробки та фінансування проєкту, який би об'єднав басейни Чорного та Балтійського морів.

* * *

Енергоносії та шляхи сполучення є закономірним підґрунтям економічного розвитку. Це твердження є справедливим для будь-якого часу з поправкою на вид енергії і транспорту. Що вже казати про кінець XIX — початок XX ст. — час стрімкого промислового розвитку. Час вугілля й металу потребував ефективних шляхів сполучення та підштовхував до реалізації сміливих транспортних проєктів. Дві найграндіозніші зміни в ландшафті Землі — будівництво Суецького й Панамського каналів (1859–1869, 1904–1914 рр. відповідно) — підштовхували до нових амбітних проєктів. На превеликий жаль, часто в історії людства поступальний культурний та господарський розвиток мирного часу знищується воєнними компаніями з ефемерним бажанням невиправданих територіальних змін. Запропоновані підприємницькими колами задуми щодо поглибленого співробітництва українських та прибалтійських земель так і залишилися на папері. Розширення й вдосконалення транспортних сполучень між українським та прибалтійським регіоном на початку XX ст. мало би найсприятливіші наслідки для економічного розвитку наших народів та країн.

Становитиме науковий і практичний інтерес подальше дослідження процесу просування українських товарів на закордонні ринки. У практично-економічному відношенні цікавим буде використання деяких елементів економічних проєктів, накреслених на початку XX ст., у новітніх стратегіях розвитку економіки України за умови додаткового їх доопрацювання у відповідності до сучасних реалій.

¹ URL: https://www.baltic-blacksea.com/COURSE_TOWARDS_UNITY.htm

² Надтока О.О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива. *Наукові записки НаУКМА: Гуманітарні науки*. 2003. Т. 22, ч. 1. С. 148–157; Іванова В.М. Роль Балто-Чорноморського союзу у системі забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 5. С. 21–25.

³ Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 4.

⁴ Арский Р. Донецкий бассейн. Москва: Б. и., 1918. С.9.

⁵ Фомин П.И. Донецкий бассейн. Харьков: Б. и., 1920. С. 16–17.

⁶ Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в

портах Балтійського моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 12.

⁷ Там само. С. 17.

⁸ Отчет Совета съезда XXXVI съезду горнопромышленников юга России за 1910–1911 отчетный год. Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]. С. 8–9.

⁹ Менделеев Д.И. Проблемы экономического развития России. Москва: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. С. 427.

¹⁰ Труды XXIX съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1905. [разд. паг.]. С. 44.

¹¹ Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. Т. II. Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1906. [разд. паг.]. С. 46.

¹² Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 128.

¹³ Головки Т.Б. Маріупольський морський торговельний порт. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018, оновл. 2025. URL: <https://esu.com.ua/article-65917>.

¹⁴ Там само. С. 43.

¹⁵ XXXVI съезд горнопромышленников Юга России. 1911. *Горно-заводское дело*, № 46 (20 ноября). С. 3102–3110. С. 3105.

¹⁶ Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября — 4 декабря 1912 г.). 1913. Т. 1. Харьков, Типография Б. Бенгис, [разд. паг.]. С. 43.

¹⁷ Одинцов А. Балтийско-Черноморский водный путь. *Русское судоходство*. 1914. № 8. С. 11–19. С. 12.

¹⁸ Черноморско-Балтийский водный путь. *Горно-заводское дело*. 1911. № 35. С. 2700–2702. С. 2701.

¹⁹ Одинцов А. Балтийско-Черноморский водный путь. *Русское судоходство*. 1914. № 8. С. 11–19. С. 19.

²⁰ Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 63.

²¹ Хроника. *Промышленность и торговля*. 1910. № 24. С. 668.

²² Наше судоходство. *Русское судоходство*. 1912. № 9. С. 39–40. С. 39.

²³ Водный путь Рига–Херсон. *Русское судоходство*. 1911. № 8. С. 123–126. С. 125.

²⁴ Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 59.

²⁵ Черноморско-Балтийский водный путь. *Горно-заводское дело*. 1911. № 35. С. 2700–2702. С. 2702.

²⁶ Водный путь Рига–Херсон. *Русское судоходство*. 1911. № 8. С. 123–126. С. 124.

²⁷ Там само. С. 126.

²⁸ Одинцов А. Балтийско-Черноморский водный путь. *Русское судоходство*. 1914. № 8. С. 11–19. С. 18.

²⁹ Отчет об экономическом совещании представителей промышленности и торговли Юга России 14 февраля 1916 года. *Торгово-промышленный Юг*. 1916. № 4. С. 35–58. С. 48.

³⁰ Водный путь Рига–Херсон. *Русское судоходство*. 1911. № 8. С. 123–126. С. 125.

³¹ Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. [разд. паг.]. С. 178.

³² Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. Харьков: «Хозяйство Донбасса», 1924. С. 52.

³³ Законодательные учреждения по вопросам промышленности и торговли. *Торгово-промышленный Юг*. 1912. № 11. С. 62–65. С. 64.

REFERENCES

1. Arskiy, R. (1918). *Donetskiy basseyn [Donetsk coal field]*. Moskva: B. i. [in Russian].

2. *Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyy put [Black Sea-Baltic Waterway]*. (1911). *Gornozavodskoe delo*, 35, 2700–2702 [in Russian].

3. Chernyshev, B. (1912). *Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyy put v finansovo-ekonomicheskom osveshchenii [Black Sea-Baltic Waterway in Financial and Economic Presentation]*. *Russkoye sudokhodstvo*, 9, 35–39 [in Russian].

4. *Doklad komissii XXIX Syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii po 3-mu, 4-mu i 5-mu voprosam programmy: O sovremennom polozhenii kamennougolnoy promyshlennosti yuga Rossii, O merakh rasprostraneniya russkogo kamennogo uglia v portakh Baltiyskogo moria, O vyrabotke torgovykh marok russkogo uglia po obraztsu angliyskikh ugley [Report of the XXIX Committee of the Congress of Mine-Industrialists of the South of Russia on the 3rd, 4th and 5th Issues of the Program: On the Current State of the Coal Industry in the South of Russia, On Measures for the Spread of Russian Coal in the Ports of the Baltic Sea, On the Elaboration of Russian Coal Brands in the Form of English Coals]*. (1904). Kharkov: Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya [in Russian].

5. Fomin, P. I. (1920). *Donetskiy basseyn [Donetsk coal field]*. Kharkov: B. i. [in Russian].

6. Fomin, P. I. (1924). *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii [Mining and metallurgical industries of the South of Russia]*. (Vol. 2). Kharkov: Khoziaystvo Donbassa [in Russian].

7. Holovko, T. B. (2018). Mariupolskyi morskyy torhovelnyi port [Mariupol Sea Trade Port]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv. <https://esu.com.ua/article-65917> [in Ukrainian].

8. Ivanova, V.M. (2021). Rol Balto-Chornomorskoho soiuzu u systemi zabezpechennia zovnishnoekonomichnoi bezpeky Ukrainy [The role of the Baltic-Black Sea Union in the system of ensuring Ukraine's foreign economic security]. *Dniprovskyyi naukovyyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava*, 5, 21–25 [in Ukrainian].

9. Mendeleyev, D.I. (1960). *Problemy ekonomicheskogo razvitiya Rossii [Problems of economic development of Russia]*. Moskva: Izd-vo sots.-ekon. lit-ry [in Russian].

10. Nadtoka, O.O. (2003). Balto-Chornomorskyi soiuz: istorychna retrospektyva i politychna perspektyva [The Baltic-Black Sea Union: Historical Retrospect and Political Perspective]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Humanitarni nauky*, 22, 1, 148–157 [in Ukrainian].
11. Nashe sudokhodstvo [Our Shipping]. (1912). *Russkoye sudokhodstvo*, 9, 39–40 [in Russian].
12. Odintsov, A. (1914). Baltiysko-Chernomorskiy vodnyu put [Baltic Sea-Black Sea Waterway]. *Russkoye sudokhodstvo*, 8, 11–19 [in Russian].
13. Otchet ob ekonomicheskome soveshchanii predstaviteley promyshlennosti i tovgovli Yuga Rossii 14 fevralia 1916 goda [Report on the Economic Meeting of Industry and Trade Representatives of the South of Russia on 14-th of February, 1916]. (1916). *Torgovo-promyshlennyy Yug*, 4, 35–58 [in Russian].
14. Otchet Soveta syezda XXXVI syezdu gornopromyshlennikov yuga Rossii za 1910–1911 otchetnyu god [Report of the Council of the Congress of the XXXVI Congress of Mine-Industrialists in the South of Russia for the period 1910–1911 fiscal years]. (1911). Kharkov: Tip. B. Bengis [in Russian].
15. Trudy XXIX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXIX Congress of Miners of the South of Russia]. (1905). (Vol. 1). Kharkov: Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya [in Russian].
16. Trudy XXX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXX Congress of Miners of the South of Russia]. (1906). (Vol. II). Kharkov: T-vo Pechatnia S. P. Yakovleva [in Russian].
17. Vodnyu put Riga–Kherson [The Riga-Kherson Waterway]. (1911). *Russkoye sudokhodstvo*, 8, 123–126 [in Russian].
18. Zakonodatelnyye uchrezhdeniya po voprosam promyshlennosti i tirgovli [Legislative Institutions on Industry and Trade]. (1912). *Torgovo-promyshlennyy Yug*, 11, 62–65 [in Russian].

Received: 30.05.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.181>

УДК 796.332:001.92(477-21)(091)''188/191''

Дмитро Миколенко

д-р іст. наук, проф.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

61022, Україна, Харків, майдан Свободи, 4

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Scopus ID: 57214892698

Web of Science ResearcherID: Y-8177-2019

МІЖНАРОДНИЙ ТРАНСФЕР ЗНАНЬ ПРО ФУТБОЛ В МІСТА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Метою дослідження є визначення напрямків і способів міжнародного трансферу знань про футбол в деякі міста, що розбудовувалися на теренах українських земель у складі Російської і Австро-Угорської імперій наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, а також чинників, котрі визначали географію зазначеного процесу. Зокрема, було з'ясовано, що отримання інформації про футбол було пов'язане з декількома тогочасними соціально-економічними процесами — активізацією торгівлі в басейні Чорного моря, розвитком промисловості в тамтешніх індустриальних центрах, становленням системи освіти, у тому числі й розширенням мережі навчальних закладів, що, загалом, було типовим і для окремих міст континентальної Європи. При цьому роль важливих чинників під час процесу трансферу знань відігравали, насамперед, стажування в іноземних освітніх установах викладачів із українських міст з метою набуття ними досвіду й нових навичок, а також інвестування в економіку Російської імперії британських, чеських, бельгійських, німецьких і французьких підприємців. Звертає увагу на себе те, що мешканці шістьох із десяти опрацьованих нами міст українських земель — Одеси, Миколаєва, Маріуполя, Львова, Юзівки і Харкова — отримували знання про футбол із Великої Британії, жителі Ужгорода, Чернівців і Києва — з Австро-Угорщини, населення Дружківки і Харкова набувало обізнаності з правилами гри завдяки інформації з Бельгії, а Дружківки — водночас із Німеччини і Франції.

Ключові слова: трансфер знань, футбол, правила гри, інфраструктура, місто, українські землі.

Dmytro Mykolenko

Doctor of History, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine,

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Scopus ID: 57214892698

Web of Science ResearcherID: Y-8177-2019

INTERNATIONAL TRANSFER OF KNOWLEDGE ABOUT FOOTBALL IN THE CITIES OF UKRAINIAN LANDS AT THE END OF 19-th AND BEGINNING OF 20-th CENTURIES

The purpose of this article is to clarify the directions of international transfer of knowledge about football in the cities of Ukrainian lands at the end 19th and at the beginning of 20th centuries, as well as the factors that determined the geography of this process. Thus, it was found that the dissemination of information about football was associated with several socio-economic processes of that time. There is the intensification of trade in the Black Sea basin, the development of industry, and the formation of the education system and the expansion of the network of educational institutions. These factors were typical for the countries of continental Europe. At the same time, an important factor in the process of knowledge transfer was internships in foreign educational institutions and investments in the economy of the Russian Empire by British, Czech, Belgian, German and French entrepreneurs. Six of the ten cities of the Ukrainian lands we considered illustrate the process of transfer of knowledge about football from Great Britain. There are Odesa, Mykolaiv, Mariupol, Lviv, Yuzivka and Kharkiv. Three are from Austria-Hungary. There are Uzhhorod, Chernivtsi and Kyiv. Two are from Belgium. There are Druzhkivka and Kharkiv. One is from Germany and France. There is Druzhkivka.

Keywords: *transfer of knowledge, football, rules of the game, infrastructure, city, Ukrainian lands.*

Початком історії сучасного європейського футболу вважається подія, яка відбулася в жовтні 1863 року на Британських островах, коли одинадцять представників лондонських спортивних клубів і шкіл зустрілися у таверні масонів для обговорення засад нової гри. Саме тоді остаточно було розділено правила двох спортивних командних ігор — футболу і

регбі, після чого розпочався процес створення першої у Європі футбольної асоціації. На той час матчі проходили на вже існуючих стадіонах, де до того відбувалося суперництво учасників і з інших видів спорту: на збудованому в 1861 році «Філд Міллі» у Менсфілді; на «Бремолл Лейні», що функціонував у Шеффільді з 1862 року; на лондонському «Стемфорд Бриджі», адміністрація якого організовувала змагання з 1877 року. Поступово знання про футбол почали переноситися й на терени континентальної Європи. В Іспанії, Франції, Італії, Австро-Угорщині проводилися показові ігри, влаштовувалися товариські поєдинки і турніри суперників спершу на примітивних майданчиках для тренувань, а згодом на стадіонах зі стаціонарними місцями для глядачів. Дещо пізніше інформація про правила гри й облаштування відповідної інфраструктури дісталася й українських земель, які на той час перебували у складі Російської імперії й дуалістичної монархії Габсбургів.

Трансферу знань про футбол присвячено низку наукових праць таких іноземних авторів, як М. Тейлор¹, Р. Левіс², Д. Болз³, М. Диресон і Р. Трампбур⁴, а також декого⁵ з вітчизняних. Однак у їхніх дослідженнях не висвітлюється зазначений процес на українських теренах. Деякі уявлення про поширення інформації щодо правил гри у футбол та вимог до облаштування відповідної інфраструктури дають праці⁶ вчених і публіцистів, які вивчали вказане питання на локальному рівні. Проте їхні дослідження не створюють цілісного бачення процесу трансферу знань про цей вид спорту в українські міста. Метою нашої статті є визначення напрямків перенесення інформації про нову командну гру, а також розкриття чинників, що визначали географію зазначеного процесу.

Одним із перших міст на території українських земель, де в останній третині XIX століття почало формуватися уявлення про футбол як вид спорту і спосіб дозвілля та де з'явилися перші майданчики для гри, є Одеса — найбільший тогочасний російський чорноморський порт — один із декількох морських торговельних воріт імперії⁷. Саме тоді представники Туманного Альбіону — заїжджі моряки-британці, обізнані з правилами гри і вимогами до облаштування відповідних спортивних майданчиків, продемонстрували футбол місцевій публіці. Тамтешні мешканці допомагали заморським гостям обрати більш-менш придатну для гри ділянку землі, а потім із цікавістю спостерігали за перебігом поєдинків між двома командами. З часом на облюбованих гравцями місцях у місті з'явилися збудовані футбольні майданчики. Втім, цьому посприяли вже не приїжджі моряки, а іноземці, які тимчасово мешкали і працювали в Одесі. Вони ж, а саме: британські інженери й робітники міжнародного концерну «Сіменс», представники пароплавних компаній і комерційних фірм, задіяні в іноземних філіях у портовому місті, заснували 1878 року

«Одеський британський спортивний клуб»⁸. У ньому нараховувалося сорок членів на чолі з генеральним консулом Д. Смітом. Того ж року для проведення змагань і тренувань із футболу, крокету, гольфу й тенісу спортсмени власними зусиллями облаштували спеціальний майданчик, розташований у престижному дачному районі міста поблизу Малофонтанської дороги* неподалік від берега моря. У 1884 році клуб збудував перше в місті крите футбольне поле, що розташовувалося навпроти нинішньої Одеської кіностудії на тій же вулиці на місці дачі дворянської сім'ї Фальц-Фейнів. Ці майданчики для гри з м'ячем стали зразком для будівництва аналогічних споруд, котрі невдовзі з'явилися в Одесі⁹.

Починаючи з 1862 року в іншому місті Північного Причорномор'я — Миколаєві — функціонували великий торговий порт та митниця, через які вивозилися зерно, залізна руда, вугілля. Іноземці активно організовували там представництва своїх фірм, як і в Одесу, туди регулярно прибували морські судна з різних країн Європи. На дозвіллі екіпажі з Британських островів влаштовували між собою футбольні матчі, привертаючи в такий спосіб увагу місцевих робітників і службовців. Водночас із набуттям навичок володіння м'ячем серед містян почали формуватися уявлення про правила гри й облаштування футбольних майданчиків. У 1895 році на пустирі неподалік від хлібного елеватора, поблизу зсипного пункту в порту (на місці нинішньої Адміралтейської площі) моряки організовували показові тренування й невеличкі за кількістю учасників турніри. На початку наступного століття в Миколаєві сформувалися перші вуличні, учнівські й корпоративні команди, які, починаючи з 1901 року, регулярно проводили матчі між собою¹⁰.

У місто на березі Азовського моря Маріуполь інформація про правила облаштування футбольних полів теж надходила від британських моряків, котрі наприкінці XIX століття часто-густо орендували для гри розташований поблизу Міського саду велодром. Там маріупольці мали можливість із цікавістю й захопленням спостерігати за дійством. Згодом, у 1902 році поблизу торгового порту, за будівлею, відомою сучасному поколінню маріупольців як кінотеатр «Перемога», було збудовано футбольне поле, на якому нерідко суперничали команди моряків із британських суден і маріупольців¹¹.

На відміну від портових міст українських земель, мешканці Закарпаття отримували знання про футбол з Угорщини. Зокрема, за інформацією, що міститься в гімназійному довіднику 1883–1884 навчальних років, ужгородські гімназисти старших класів під керівництвом викла-

* З 1902 року — Французький бульвар — одна з найвідоміших вулиць Одеси.

дачів І. Медрецького, Ф. Шіргера, І. Лаудона і М. Ролейзека грали у футбол виготовленими кустарним способом м'ячами, без відповідної екіпіровки, на більш-менш рівному майданчику з двома воротами у вигляді віх без верхніх поперечин¹². 1893 року з метою набуття поглибленої обізнаності з правилами гри й вимогами до облаштування необхідної інфраструктури в галузі футболу І. Медрецький взяв участь у двох всеугорських семінарах у Будапешті. Колективне обговорення проблем спорту у краї сприяло спорудженню на лівому березі річки Уж у місцевості Фюзеш* (Вербник) неподалік від теперішнього шосейного моста, де розташовані школи № 10 і № 11, першого в Ужгороді футбольного стадіону. Крім того, футбол, як предмет, став однією з дисциплін навчальної програми міської гімназії, а в місто був привезений перший футбольний м'яч, виготовлений фахівцями. Поступово знання про гру перенеслися і в інші міста Закарпаття — Мукачево, Берегове, Виноградов, Хуст. У 1901 році в Ужгороді з'явився ще один стадіон (нинішній «Спартак»). Придбавши форму, гімназисти створили першу футбольну команду, яка 15 серпня того ж року провела офіційний матч проти Будапештського атлетичного клубу (БАК Будапешт) — учасника першого угорського чемпіонату¹³.

Приблизно у той же час первинні уявлення про футбол, як вид спорту і спосіб дозвілля, сформувались і у Львові — найбільшому місті Східної Галичини, що перебувала у складі австрійської частини дуалістичної монархії Габсбургів — Цислейтанії. 1889 року етнічний поляк, викладач місцевої учительської семінарії, професор Е. Ценар, побувавши у Британії, повернувся на батьківщину із сувеніром — футбольним м'ячем, а гурт учителів продемонстрував учням на практиці гру за англійськими правилами¹⁴. Згодом у 1891 році він опублікував польською мовою монографію під назвою «Гімнастичні ігри шкільної молоді», зі сторінок якої громадськість Галичини вперше ознайомила з описом та правилами гри, а також із критеріями облаштування футбольного майданчика¹⁵. Це посприяло виникненню в місті хоч і примітивної, та все ж придатної для змагань і тренувань спортивної інфраструктури. Рік потому викладачі семінарії об'єдналися у «Вчительський гурток» та продовжили демонструвати гру місцевій публіці з метою ознайомлення всіх охочих з навичками футболу. Свою ініціативу вони реалізовували на збудованому ними ж майданчику біля Стрийського цвинтаря, де нині розташовується одна із будівель Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного¹⁶.

* Від угорського «füz» — верба.

Наш співвітчизник, історик М. Гонжа у книзі «Спортивний рух на Північній Буковині (1918–1940)» зазначив, що «з 1874 по 1900 рік у Чернівцях створюється низка спортивних товариств (з фехтування, кульової стрільби, футболу, кінного спорту), які розпочали будівництво найпростіших спортивних споруд...»¹⁷. Отже, ймовірно, у найбільшому місті Північної Буковини вже в останній чверті XIX століття існували загальні уявлення про вимоги до облаштування відповідних майданчиків, а отже вже було й місце для гри, тобто, футбольне поле. За іншими свідченнями першими розповсюджувачами новинки в Чернівцях є австрійці, які на початку 1901 року створили при місцевому університеті футбольний клуб під назвою «Ян», або ДФК (Дойчен Фотбален Клаб). 12 травня того ж року на спеціально підготовленому полі неподалік від річки Прут (на місці нинішнього стадіону «Мальва») було проведено показову гру. У подальшому тренери команди брати Франц і Йосип Мауери та її керівник В. Проферст (декан університету) продовжували організовувати матчі, учасниками яких були студенти й діти із місцевих заможних родин, у такий спосіб влаштовуючи публічні навчання з футболу¹⁸.

Наприкінці XIX століття інформацію про правила гри й вимоги до облаштування футбольної інфраструктури почали отримувати мешканці однієї з робітничих околиць Києва — Шулявки, де розташовувалося найбільше на той час у місті машинобудівне підприємство, власниками якого були швейцарець Я. Гретер і чех Й. Криванек. Інженери й робітники заводу — чехи за етнічним походженням — частенько проводили своє дозвілля за грою, відомою у них на батьківщині, землі якої на той час перебували у складі австрійської корони, ще з середини 1880-х років. Для цього вони створювали дві команди (кожного разу в залежності від наявної кількості учасників), обирали більш-менш рівну місцину, встановлювали один створ у вигляді двох вертикальних палиць (без верхньої поперечини) на довільній між собою відстані та, використовуючи виготовлений власноруч м'яч, намагалися ногами відібрати його в суперника і якнайбільше разів загнати за лінію воріт. Навесні 1900 року чехи ґрунтовніше ознайомили киян зі спортивною новинкою, організувавши показовий матч на Сирецькому полі (нині в цьому місці розташовані корпуси й павільйони кіностудії імені О. Довженка). Два роки потому вони сформували першу в Києві футбольну команду «Юг», згодом перейменувавши її на «Сокіл»¹⁹.

У 1901 році французькі, німецькі, польські й бельгійські робітники, які працювали на промислових підприємствах Дружківки, облаштували футбольне поле біля нинішнього Будинку оборони в селищі Щербинівка (зараз Торецьк). За інформацією місцевих краєзнавців Олексія й Андрія Бабешків, грали вони справжнім привізним шкіряним м'ячем. 1903 року в

іншому населеному пункті Донбасу — Юзівці (Донецьку) — британські робітники (переважно валлійці), котрі приїхали працювати на місцевих металургійних виробничих установах, збудували стадіон, де регулярно проводили тренування й матчі, розмістивши вздовж бокового краю поля невелику кількість місць для глядачів. У 1910 році в Дружківці в парку з велотреком з'явився ще один ігровий майданчик, на якому після відкриття відбувся матч між футбольними збірними — місцевою та з іноземних спеціалістів²⁰.

Наприкінці XIX століття в Харкові теж мало хто мав уявлення про футбол. Підтвердженням зазначеного є наступний факт. 1 квітня 1900 року «Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей» надіслало місцевому губернатору для розгляду проєкт свого статуту. Вказана організація планувала проведення практичних занять із садівництва, гімнастики, плавання, фехтування, танців, веслування, велоспорту, стрільби й верхової їзди, а от про футбол у документі зовсім не згадувалось²¹. Інформація про цей вид спорту почала з'являтися в місті 1907 року завдяки британським і бельгійським спеціалістам приватного підприємства з торгівлі сільськогосподарською технікою акціонерного товариства «Гельферіх-Саде». Саме тоді вони збудували футбольне поле, яке розташовувалося на вулиці Старо-Московській, називалося «Саде-Парк», але не збереглося до наших днів. Інженери й робітники заводу послуговувалися ним в основному лише для підтримки здоров'я, гарного настрою й тону²². Корінні харків'яни не часто грали на цьому полі. Проте значення споруда мала велике, адже саме вона стала зразком для будування нових майданчиків та сприяла популяризації гри як виду спорту. В одному з інтерв'ю відомий футболіст І. Натаров зазначав, що кожен футболіст-початківець мріяв зіграти на цьому полі, а йому самому нагода зробити це вперше трапилася влітку 1913 року. Харків'янин згадував, що власники не забороняли місцевій публіці тренуватися на майданчику, а після започаткування регулярних змагань у місті «Саде-Парк» він став ще більш доступним. Добре знаючи особливості облаштування цього ігрового поля, мешканці Харкова створювали за його зразком інші — найчастіше на місці пустирів²³.

Отже, перенесення знань про футбол в міста на теренах українських земель пов'язане з деякими соціально-економічними процесами того часу, а саме: з активізацією торгівлі в басейні Чорного моря (в Одесі, Миколаєві, Маріуполі); з розвитком промисловості (в Києві, Дружківці, Юзівці, Харкові) та інвестуванням в ці індустріальні центри; зі становленням системи освіти, зокрема розширенням мережі навчальних закладів (у Львові, Ужгороді, Чернівцях).

Також з'ясовано, що трансфер знань про спортивну новинку і про вимоги до розбудови футбольної інфраструктури відбувся передусім у

портові міста — Одесу, Миколаїв і Маріуполь, що сталося завдяки морським із британських торговельних суден та загалом було типовим і для деяких інших населених пунктів континентальної Європи. Наприклад, в такий же спосіб перша інформація про футбольне дійство з'явилася у 1860–1870-х роках в іспанській Уельві, на теренах Португалії — в Лісабоні, Порту, Фуншалі й Кашкайші, у Франції — в Гаврі і Бордо, а також у середземноморських містах цих країн — в Севільї і Таррагоні, Сеті й Марселі.

Згодом розвиток футболу розпочався і в таких містах українських земель, як Львів, Ужгород і Чернівці, куди знання про правила гри й основи розбудови футбольної інфраструктури в цій спортивній галузі надходили відповідно з Великої Британії, Угорщини й Австрії внаслідок старань учителів місцевих навчальних закладів. При цьому важливу роль у зазначеному процесі відігравали їхні стажування в іноземних освітніх установах, де вони отримували досвід і нові навички. У такий само спосіб набували обізнаності з правилами командної гри й облаштуванням майданчиків для неї і мешканці Парижа, завдячуючи британським репетиторам, які працювали у столиці Франції, та студентам-співвітчизникам, котрі навчалися у школах і університетах Англії, а також жителі Мадрида, завдяки своїм учням шкіл і слухачам вищих навчальних закладів Туманного Альбіону.

У промислові центри тогочасних українських земель знання про футбол потрапили внаслідок їх популяризації приїжджими робітниками, менеджерами, інженерами: у Київ — із Чехії; у Дружківку — із Франції, Німеччини й Бельгії; в Юзівку — з Уельсу; у Харків — з Англії, Шотландії і Бельгії. Тобто, напрямки міжнародного трансферу знань про футбол визначалися процесом інвестування в економіку Російської імперії, в якому брали участь британські, чеські, бельгійські, німецькі і французькі підприємці. В аналогічний спосіб інформація про нову спортивну гру переносилася в Німеччину — у Дрезден, Берлін і Карлсруе, в італійський Турін, в іспанські портові міста Більбао і Барселону, де у другій половині XIX століття на місцевих підприємствах працювали спеціалісти з Британських островів.

Цікавим є те, що в шістьох, взятих нами до уваги, містах українських земель перенесення знань про футбол відбувалося з Великої Британії — в Одесі, Миколаєві, Маріуполі, Львові, Юзівці й Харкові, у трьох з Австро-Угорщини — в Ужгороді, Чернівцях і Києві, у двох із Бельгії — у Дружківці й Харкові, в одному з Німеччини і Франції — у Дружківці.

¹ Taylor M. Editorial — sport, transnationalism, and global history. *Journal of Global History*. 2013. Vol. 8. P. 199–208.

² Lewis R. The stadium century: Sport, spectatorship and mass society in modern France. *Studies in Modern French and Francophone History*. Manchester: Manchester University Press. 2016. P. 1–248.

³ Bolz D. Creating Places for Sport in Interwar Europe. A Comparison of the Provision of Sports Venues in Italy, Germany and England. *International Journal of the History of Sport. Sport and Urban Space in Europe: Facilities, Industries, Identities*. 2012. Vol. 29 (14). P. 1998–2012.

⁴ Dyreson M.; Trumpbour R. The Rise of Stadiums in the Modern United States Cathedrals of Sport. London: Routledge. 2010. 180 p.

⁵ Миколенко Д. До питання про виникнення футбольної інфраструктури в Софії наприкінці XIX — на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету*. Серія «Історія». 2023. Вип. 63. С. 117–131.

⁶ Кураса Г. Розвиток футболу на Миколаївщині в період Російської імперії та на початку радянських часів. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Збірник наукових праць*. 2008. Т. 1. С. 70–72; Чернобай І. Історія розвитку футболу. Львів: ЛДУФК. 2016. 646 с.; Мандзюк Д. Копаний м'яч. Коротка історія українського футболу в Галичині. 1909–1944. Львів: Вид-во Старого Лева. 2017. 416 с.; Вінцовський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України». 2019. 292 с.

⁷ Кізченко В. З історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1980. № 7. С. 95.

⁸ Вінцовський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України». 2019. С. 3.

⁹ Mykolenko D. Knowledge Transfer about Football Infrastructure in Varna, Odesa, Burgas, and Mykolaiv at the End of 19th and at the Beginning of 20th Centuries. *Drynovskyi zbirnyk: Drynovsky sbornyk*. Kharkiv — Sofia: Akademichne vydavnytstvo «Prof. Maryn Drynov». 2023. Т. XVI. Р. 303.

¹⁰ Кураса Г. Розвиток футболу на Миколаївщині в період Російської імперії та на початку радянських часів. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Збірник наукових праць*. 2008. Т. 1. С. 71.

¹¹ Чернобай І. Історія розвитку футболу. Львів: ЛДУФК. 2016. С. 76.

¹² Там само. С. 56.

¹³ Там само. С. 57.

¹⁴ Луцький Я. Виникнення спортивних і туристичних товариств у Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Фізична культура. 2010. Вип. 12. С. 19–24.

¹⁵ Мандзюк Д. Копаний м'яч. Коротка історія українського футболу в Галичині. 1909–1944. Львів: Вид-во Старого Лева. 2017. С. 13.

¹⁶ Вацеба О. Піонер українського тіловиховання — Іван Боберський (до 135-річчя від дня народження). *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2008. № 3–4. С. 4–7.

¹⁷ Чернобай І. Історія розвитку футболу. Львів: ЛДУФК. 2016. С. 31.

¹⁸ Там само. С. 32.

¹⁹ Там само. С. 66.

²⁰ Там само. С. 76.

²¹ Державний архів Харківської області. Канцелярія харьковского губернатора. 1900. Ф. 3. Оп. 283. Ед. хр. 32. Л. 12.

²² Миколенко Д. Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань у вказану галузь спорту наприкінці XIX — на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету*. Серія «Історія України, українознавство: історичні та філософські науки». 2022. Вип. 34. С. 49.

²³ Mykolenko D. Transfer of knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. *History. Bulgarian Journal of Historical Education*. 2022. Vol. 30 (6). P. 625.

REFERENCES

1. Bolz, D. (2012). Creating Places for Sport in Interwar Europe. A Comparison of the Provision of Sports Venues in Italy, Germany and England. *International Journal of the History of Sport*. Sport and Urban Space in Europe: Facilities, Industries, Identities. 29 (14). 1998–2012. DOI 10.1080/09523367.2012.677825 [in English].
2. Chornobai, I. (2016). *Istoriia rozvytku futbolu*. Lviv: LDUFK [in Ukrainian].
3. Dyreson, M. & Trumbour, R. (2010). *The Rise of Stadiums in the Modern United States Cathedrals of Sport*. London: Routledge. 180. DOI 10.4324/9781315875965 [in English].
4. Kizchenko, V. (1980). Z istorii rozvytku sportu na Ukraini (kinets XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 94–102 [in Ukrainian].
5. Kurasa, H. (2008). Rozvytok futbolu na Mykolaivshchyni v period Rosiiskoi imperii ta na pochatku radianskykh chasiv. *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi: Zbirnyk naukovykh prats*, 1. 70–72 [in Ukrainian].
6. Lewis, R. (2016). The stadium century: Sport, spectatorship and mass society in modern France. *Studies in Modern French and Francophone History*. Manchester: Manchester University Press [in English].
7. Lutsykyi, Y. (2010). Vynyknennia sportyvnykh i turystychnykh tovarystv u Halychyni v kints XIX — na pochatku XX st. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*. Serii: Fizychna kultura. 12. 19–24 [in Ukrainian].
8. Mandziuk, D. (2017). *Kopanyi miach. Korotka istoriia ukrainskoho futbolu v Halychyni. 1909–1944*. Lviv: Vyd-vo Staroho Leva. 416 [in Ukrainian].
9. Mykolenko, D. (2022). Pochatok rozbudovy futbolnoi infrastruktury u Lvovi y Kharkovi: spilne ta vidminne v transferi znan u vkananu haluz sportu naprykints XIX — na pochatku XX st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Istorii Ukrainy, ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky, 34, 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05> [in Ukrainian].
10. Mykolenko, D. (2022). Transfer of knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. *History. Bulgarian Journal of Historical Education*, 30 (6), 620–631. DOI: <https://doi.org/10.53656/his2022-6-4-tra> [in English].
11. Mykolenko, D. (2023). Do pytannia pro vynyknennia futbolnoi infrastruktury v Sofii naprykints XIX — na pochatku XX st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Istorii, 63, 117–131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-06> [in Ukrainian].
12. Mykolenko, D. (2023). Knowledge Transfer about Football Infrastructure in Varna, Odesa, Burgas, and Mykolaiv at the End of 19th and at the Beginning of 20th Centuries. *Drynovskiy zbirnyk: Drynovsky sbornik*. (Vol.16). Kharkiv–Sofii [in English].

13. Taylor, M. (2013). Editorial — sport, transnationalism, and global history. *Journal of Global History*, 8, 199–208. DOI:10.1017/S1740022813000181 [in English].
14. Vatsaba, O. (2008). Pioneer ukrainskoho tilovykhovannia — Ivan Boberskyi (do 135-richchia vid dnia narodzhennia). *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia*, 3–4, 4–7 [in Ukrainian].
15. Vintskovskyi, T. (2019). *Narysy istorii futbolu v Odeskomu natsionalnomu universyteti imeni I. I. Mechnykova*. Odesa: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].

Received: 20.01.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.192>

УДК 94(470+571)"1917/1922":325.254

Віталій Боримський

канд. іст. наук, наук. співр.

Інститут Історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>

Scopus ID: 58245512600

СХІДНА ПОЛІТИКА ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО У СПРИЙНЯТТІ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1919–1921 рр.*

У статті проаналізовано реакцію російської антибільшовицької еміграції на східну політику Юзефа Пілсудського. Особливу увагу приділено питанню визнання незалежності України як ключової вимоги цієї політики. Незважаючи на антибільшовицьку налаштованість, більшість представників білого руху категорично відкидали можливість підтримки незалежної Української Народної Республіки. Поляки розглядалися як потенційні союзники лише в разі дотримання ідеї неподільності Росії. Стаття простежує дебати у російській пресі, позиції ключових політичних фігур (П. Струве, В. Бурцева, Б. Бахметьєва, О. Керенського, С. Сазонова тощо) та спроби створити альтернативу УНР у вигляді проросійських українських федералістів. Зазначається, що польсько-український похід на Київ 1920 року був сприйнятий як загроза територіальній цілісності Росії і сприяв появі тенденцій щодо трактування більшовиків як сили, що відстоює національні інтереси Росії. У підсумку робиться висновок, що відмова російських еліт від компромісу з українським державним проєктом сприяла подальшій політичній ізоляції білого руху та створила парадоксальну ситуацію, за якої більшовики почали сприйматися як «менше зло» в боротьбі за імперську спадщину.

Ключові слова: Східна політика Ю. Пілсудського, УНР, П. Врангель, російська еміграція, київський похід 1920 р., польсько-радянська війна, С. Моркотун, Ризький мир.

* This article was prepared with the support of the International Visegrad Fund (Visegrad Fellowship, project no. 62510163).

Vitalii Borymskiy

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>

Scopus ID: 58245512600

JÓZEF PIŁSUDSKI'S EASTERN POLICY IN THE PERCEPTION OF THE RUSSIAN ÉMIGRÉ COMMUNITY, 1919–1921

The article examines the response of the Russian anti-Bolshevik émigré community to Józef Piłsudski's Eastern policy. The analysis focuses on the question of Ukrainian independence as a central component of Piłsudski's strategy. Despite their opposition to Bolshevism, the majority of White émigrés firmly rejected the idea of supporting an independent Ukrainian People's Republic. Poland was viewed as a potential ally only insofar as it did not challenge the territorial integrity of a future united Russia. The article explores public debates in Russian émigré press, the positions of key political figures (including P. Struve, V. Burtsev, B. Bakhmetev, A. Kerensky, and S. Sazonov), and attempts to create an alternative to the UPR in the form of pro-Russian Ukrainian federalists. Drawing upon a range of primary sources — including émigré newspapers, political brochures, private correspondence, and memoir literature — the article analyzes how Piłsudski's strategy was portrayed within various segments of the Russian émigré press and political thought. While the alliance between Poland and the Ukrainian People's Republic was short-lived in practice, it had profound symbolic and ideological consequences for the Russian émigré milieu, as it was widely interpreted as a direct threat to the idea of a united, indivisible Russia. The study highlights the consistency with which White émigré intellectuals and publicists rejected any attempts to legitimize Ukrainian independence. The article sheds light on the intersection of memory, ideology, and national identity in Russian émigré discourse, while also contributing to a better understanding of the political and symbolic importance of the Polish-Ukrainian alliance held beyond its immediate historical context. Ultimately, this case study offers insight into the broader dynamics of post-imperial rivalry and the long-lasting antagonisms between the Polish and Russian political traditions in the interwar period.

Keywords: *Eastern policy of J. Pilsudski, Ukrainian People's Republic (UPR), P. Wrangel, Russian émigrés, Kyiv offensive of 1920, Polish-Soviet War, S. Markotun, Treaty of Riga.*

Польсько-радянська війна 1920 р. мала свій вимір для білого руху. Після відставки Антона Денікіна посаду головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії обійняв Петро Врангель, котрий 28 квітня 1920 року перейменував їх на Російську армію. Перебіг польсько-радянської війни не міг залишити байдужими «білих» росіян. Польсько-український наступ проти більшовиків, здавалося би, був на користь Російській армії. Однак, ситуація ускладнювалась польсько-українським договором від 21 квітня. Він демонстрував, що метою Польщі є відновлення контролю УНР хоча би над частиною своєї території. Це робило російське ставлення до польського наступу дуже неоднозначним і певною мірою розділило погляди росіян.

Частково відносини білого руху з Польщею висвітлені в дослідженнях Васілія Цветкова¹. Українське питання в політиці П. Врангеля досліджено в монографії Анни Процик², де побіжно розглянуто політику Російської армії щодо польсько-українського наступу проти більшовиків. Відносини Польщі та білого руху детально і ґрунтовно досліджені й описані в монографії Адольфа Юзвенка, котра попри свою давність не втрачає актуальності³. Взаємини Польщі з Росією у трьох її іпостасях, — комуністичною, монархістською та демократичною, — висвітлено в монографії Анджея Новака⁴, однак, хронологічно дослідження не охоплює періоду польсько-українського походу на Київ. Участь українських, білоруських та російських формувань на боці Польщі у війні 1920 р. висвітлено в монографії Збігнева Карпуса⁵. Проте, предметно ставлення антибільшовицької російської еміграції до східної політики Ю. Пілсудського раніше не досліджувалося.

Еміграційна та кримська громадська думка

Ставлення білого руху до українського питання було виразно сформульовано ще на конференції у Яссах 16-23 листопада 1918 р. Поки влада в Україні належала гетьману Павлу Скоропадському, котрий мав імідж русофіла, російські делегати сподівалися на мирну еволюцію відносин з Україною аж до її повного повернення до складу Росії. З цієї ж причин російська еміграція спочатку активно підтримала українців у їхньому конфлікті з поляками за Галичину⁶.

Однак, після антигетьманського повстання і приходу до влади Директорії росіяни занепокоїлися. 19 листопада в Яссах було ухвалено текст звернення до представників Антанти, в якому рішуче засуджувалися

«українські націоналістичні елементи» та відкидалася можливість навіть тактичної співпраці з УНР⁷. Отже, російські політики з самого початку відкинули ідею спільної з українцями боротьби проти більшовиків⁸. Це демонструвало, що ставлення до «українізму» здебільшого було гірше, ніж до більшовизму. Монархіст та відомий публіцист Василь Шульгін на початку 1919 р. в листі до В. Маклакова висловлював своє ставлення до цієї альтернативи: «якщо нас збираються рятувати від більшовиків за допомогою українців, то ми категорично відмовляємось»⁹.

Питання неподільності Росії домінувало над питанням боротьби з більшовиками і в Петра Савіцького, майбутнього засновника ідеології євразійства. Всі сепаратистські рухи на території колишньої імперії він називав «шавками революції». За найнебезпечніших серед усіх П. Савіцький вважав українців¹⁰. У 1919 р., після перших польсько-українських контактів, він писав, що Польща мусить відмовитись від зацікавлення петлюрівською Україною¹¹. Остання, за його твердженням, може існувати тільки як штучне утворення чужих імперіалізмів. Якщо ж Польща допомагає «викликати її дух», то робить найтяжчий злочин, за який неодмінно заплатить¹².

Розуміння тодішніми російськими елітами України, а головне — самої Росії, описав у своїх спогадах український дипломат А. Марголін. Перебуваючи в 1919 р. на мирній конференції у Парижі, він запропонував О. Керенському, В. Маклакову та М. Авксентьеву проєкт договору між Великою Росією, Україною, Доном, Кубанню й іншими утвореннями, що постали та території Російської імперії. Виявилось, що не знайшлося росіянина, який би погодився представляти виключно Велику Росію¹³.

Укладення польсько-українського договору від 21 квітня 1920 р., визнання УНР та спільний похід на Київ без узгодження з Російською армією у Криму суттєво змінили ситуацію в польсько-українсько-російському трикутнику та викликали серйозні занепокоєння в росіян. Російська громадська думка відреагувала на спільний польсько-український наступ на Київ загалом дещо розгублено, однак скоріше вороже. Відомий публіцист Мануїл Маргуліс¹⁴, знайомий із найвпливовішими представниками білого руху, зокрема з В. Маклаковим, 11 травня 1920 р. у щоденнику підкреслював суміш неоднозначних емоцій, які панували серед російських політичних кіл у Парижі через польсько-український похід на Київ: «і хочеться, щоб хто-небудь, за будь-яку ціну покінчив із більшовиками, і страшно визнати «Україну»: чи не краще, проскрипіти роки, а там більшовики і всю Росію зберуть»¹⁵.

Наприклад, консервативна газета з Праги «Славянская Зоря» заявляла, що поляки в союзі з С. Петлюрою «ведуть наступ на радянську Малоросію» і що С. Петлюра грає роль ширми в цій кампанії¹⁶.

«Російська Софійська газета» переконувала, що війна поляків проти більшовиків лише тоді може викликати симпатії у росіян, коли вона ведеться спільно з Росією, а не проти неї¹⁷. Деякі публіцисти буквально впадали в шал і писали про Польщу в найгірших тонах. Наприклад, публіцист газети «Славянская Зоря» нарікав на деградацію міжнародної політики та докоряв насамперед Західній Європі за те, що вона потурає розбійницькій політиці Польщі¹⁸. Остання описувалася в такий спосіб: «Марнославна жебракча, що гниє зсередини, — Польща намагається втекти від фатального краху шляхом поживи за рахунок сусідського добра»¹⁹. Варшавський договір та відозва Ю. Пілсудського до народу України описувалися як міжнародне шахрайство з метою прикриття справжніх намірів:

«Чи треба викривати фіглярство нового грабіжницького трюку? Чи треба доводити, що «незалежної України» немає й не може бути? Чи треба говорити, що балаганні слова лише прикривають темну міжнародну аферу»²⁰.

Утім, автор статті був впевнений у приреченості польсько-українського наступу і погрожував Польщі серйозними наслідками за ці дії, натакаючи на нові поділи²¹.

Здебільшого російська преса та суспільно-політичні діячі реагували на Київський похід 1920 р. як на зовнішню агресію та підтримку українського «сепаратизму». Дуже критично про польсько-українські домовленості та похід на Київ відгукнувся лідер російських кадетів П. Мілюков. На його думку, метою Польщі було роздроблення Росії, що жоден росіянин, звісно ж, підтримати не може²². Одна з найвпливовіших російських еміграційних газет — «Последние новости» — зазначала, що в росіян не може бути спільної мови з урядом, що підтримує сепаратистські прагнення на окраїнах Росії. Посилаючись на неназваного впливового політика газети, все ж, не відкидала можливості співпраці з Польщею за умови припинення останньою «самостійницької комедії»²³.

Виданням, котре найкраще репрезентувало непримириму антибільшовицьку позицію за кордоном, була паризька газета «Общее дело» та її редактор Володимир Бурцев. Газета хоч і не була офіціозом Російської армії, однак отримувала її дотації та фактично віддзеркалювала позицію севастопольського уряду. Її головний редактор Володимир Бурцев рішуче засудив українського-польський похід 1920 р. 16 травня, коли більшовицькі війська були вже витиснуті з Києва, він писав: «З біллю в серці ми тепер читаємо звістки з Півдня Росії. Поляки разом із Петлюрою зайняли Київ»²⁴. Наголошуючи на доброзичливому ставленні російської демократії до польської незалежності, В. Бурцев вважав, що Польща здійснила

величезну історичну помилку проти самої себе, коли наважилась завдати удару по Росії спільно «з т.зв. «гетьманом» Петлюрою, одним із наймерзенніших сучасних бандитів»²⁵.

Відновлення незалежної України, яку підтримала Польща, на думку В. Бурцева, було «розчленуванням» Росії. Він намагався переконати Польщу, що союз із П. Врангелем є для неї кращим за союз із С. Петлюрою. Ці дві можливості, звісно ж, для нього були абсолютно взаємовиключні. В. Бурцев заявляв, що Росія прихильна до союзу з Польщею, але якщо остання не буде діяти спільно з С. Петлюрою та рішуче йтиме назустріч «вільній, демократичній Росії»²⁶. Наголошуючи на взаємовигідності польсько-російського союзу В. Бурцев, однак, зауважував, що цей союз мусить бути чесним, розумним, щирим та сумісним із «гідністю й інтересами російського народу»²⁷, маючи на увазі відмову від підтримки України.

У перспективі утворення незалежної української держави В. Бурцев не вірив. На його думку, «розчленувати» Росію Польщі виявиться не під силу, натомість підтримка «українських сепаратистів» поглибить рів між Польщею та Росією²⁸. Бувши переконаним у тимчасовості слабого стану Росії, він злісно пророкував, що ця кампанія не принесе Польщі жодної користі, зате дуже дорого їм обійдеться в майбутньому, оскільки коли Росія знову стане сильною, вона ніколи не вибачить Польщі спроби її розчленування²⁹. Ця стаття була доволі резонансною, її передруковували деякі інші російські видання³⁰.

Хоча не всі були впевнені у ворожих намірах Польщі. Наприклад, Борис Савінков вважав, що підтримка УНР стала відповіддю Польщі на непоступливість росіян, котра фактично змусила Ю. Пілсудського піти на такий крок³¹. Ген. Олександр Кутєпов доповідав князю Георгію Львову (члену РПН у Парижі), що Ю. Пілсудський намагався переконати Б. Савінкова, що війна Польщі проти більшовиків не є війною проти Росії, а польсько-український договір — ситуативний, і остаточно українське питання має вирішитися на українських установчих зборах³².

Однак, крім Б. Савінкова в ці пояснення не вірив ніхто з чільних російських політиків. Наприклад, Б. Бахметєв був доволі різким у оцінках і добре розумів наміри Ю. Пілсудського. Він вважав, що польський наступ на Київ розкрив справжню суть польської політики, і дав зрозуміти, що польські переговори як з більшовиками, так і з антибільшовиками мали потаємну мету: використати військову машину польської армії не для тимчасового завдання захисту від більшовизму, а з метою реалізації довготривалих планів — створення під протекторатом Польщі системи залежних від Польщі держав³³. 8 червня Б. Бахметєв виступив із меморандумом до Державного Секретаря США під назвою «Польська

агресія проти Росії». У ньому він ствердив, що польський похід виходить далеко за межі польських етнічних кордонів. Ціллю військової експедиції проти більшовизму, на його думку, тільки прикривались реальні наміри розчленування Росії та утворення смуги польських впливів і протекторату³⁴. Польську східну політику Б. Бахметьєв називав загрозою для миру і демократії у Європі та закликав міжнародну спільноту стримати Польщу і змусити її відмовитись від політичних амбіцій поза східною етнографічною межею³⁵. Звісно, російська етнографічна межа так само була далеко в тилу більшовицьких військ, однак Б. Бахметьєв розглядав українців як малоросів, тому логічної помилки для нього тут не було.

Одним із найзапекліших критиків польської східної політики був Олександр Керенський. У низці газетних публікацій, виданих пізніше у вигляді збірки «Издалека»³⁶, він дуже гостро критикував Ю. Пілсудського, а польську політику щодо України називав інтригами³⁷ та наголошував, що Польща веде не антибільшовицьку, а антиросійську політику, спрямовану на її розчленування³⁸. О. Керенський неодноразово зауважував, що польська підтримка «сепаратиста Петлюри» є імперіалістичною політикою³⁹. Типово для росіян, він вдавався до погроз Польщі, закликаючи її не «викликати привид нового поділу»⁴⁰.

Російська преса з відкритою антипатією описувала становище Києва під час дії там польської та української адміністрацій, намагаючись довести непопулярність української влади серед населення. Причому, українські війська описувалися набагато гірше, ніж польські. Наприклад, «Общее дело» зазначала, що полякам не вистачає українців навіть для призначення на посади по управлінню Києвом⁴¹. «Последние Новости» в одній статті стверджувала, що населення зустріло поляків та українців з радістю, однак дуже скоро розчарувалось, оскільки С. Петлюра є дуже скомпрометованим і давно не має жодної популярності⁴². В іншій же статті стверджувалося, що населення з самого початку зустріло поляків та «петлюрівців» вкрай прохолодно. Поляки, як зазначалось, хоч і намагаються триматися коректно, проте їм це не дуже добре вдається. Натомість «петлюрівці» поводять себе зухвало. Останніх кияни буцімто називали «христопродавцями»⁴³. Цікаво, що в цій же статті висловлювалося занепокоєння щодо українського руху на Кубані, зазначалося про велику кількість там «петлюрівських агентів» та навіть визнавався відносний успіх української агітації серед тамтешньої молоді. Проте, з певною нотою полегшення, автор стверджував, що більшовики до прихильників незалежної України ставляться люто (ориг. — свирепо): «кожен петлюрівець, що потрапляє в їхні руки, перед тим як бути поставленим до стінки, піддається найнеймовірнішим катуванням»⁴⁴. Цікаво, що вплив союзу з Польщею, на думку автора матеріалу, вплинув різко негативно на українську роботу на Кубані.

Водночас, негативно описувалася також більшовицька окупація Києва. Зокрема, один публіцист підкреслював поганий стан Києва після більшовиків, котрі «залишаючи місто, вивезли буквально все»⁴⁵. Панування в місті поляків у цій статті виглядало скоріше позитивно, зокрема наголювалося на відновленні електро- та водопостачання. Життя, як значалося, входило в нормальну колію⁴⁶.

Цікаво, що польсько-український наступ на Київ спровокував на сторінках ультраконсервативної газети «Славянская Зоря» дискусію про слов'янську федерацію. Євгеній Єфимовський⁴⁷ вважав, що польсько-українська кампанія проти більшовиків є свідченням того, що в Європі немає іншого шляху, ніж об'єднання всіх слов'ян з Росією на чолі в одну федеративну державу. Тільки така федерація, на його думку, зможе вирішити всі спори слов'ян, адже не треба буде «боятися зміни державних кордонів там, де їх немає». Головною умовою для створення такої федерації він вважав відновлення національної Росії⁴⁸. Йому опонував Олександр Погодін⁴⁹, котрий стверджував, що в сучасних реаліях спостерігається інша тенденція — на створення національних держав, що неодмінно вимагатиме і від Росії визнання індивідуальності кожної із російських народностей. Замість плекання малореалістичних ідей про федерацію, він закликав до побудови хороших відносин із сусідніми слов'янськими народами. Утім, хоч досягти об'єднання всіх слов'янських народів у одній державі нині неможливо, та федерації з окремими народами, на його думку, досягти все ж можна. Найпотрібнішою й реально досяжною він, як не парадоксально, вважав російсько-польську федерацію, без якої неможливо розв'язати спірні питання⁵⁰.

Утім, якщо російські діячі в еміграції могли собі дозволити писати достатньо різкі висловлювання про Польщу та Україну, то становище Російської армії у Криму вимагало більшої дипломатичності та обережності. Розвідка Добровольчої армії інформувала про польсько-українські переговори ще з осені 1919 р.⁵¹ Ставлення до них, звісно, не було доброзичливим. Однак, П. Врангель гнучкіше ставився до українського питання, ніж його попередник А. Денікін. Він закликав до об'єднання всіх антибільшовицьких сили і критикував попередню національну політику А. Денікіна за непоступливість національним рухам⁵². Начальник управління закордонних справ військ Півдня Росії П. Струве у травні 1920 р. заявляв у російській пресі, що П. Врангель не збирається відмовлятися від завдання відновлення Росії, проте готовий дійти до «крайніх меж поступок»⁵³. Деякі російські діячі схвально відгукувалися про цю лібералізацію курсу. Наприклад, лідер кадетів Павло Мілюков стверджував, що П. Врангель довів, що врахував уроки минулого і готовий вжити всіх заходів, аби цих помилок уникнути в майбутньому⁵⁴.

Розуміючи ставку Ю. Пілсудського на С. Петлюру та незалежну Україну, П. Врангель оминав це питання у своїй риторичі і пропонував польському посланнику Ф. Скомпському створити спільний протибільшовицький фронт. У цій розмові П. Врангель висловлював прагнення об'єднання всіх народів колишньої Російської Імперії для боротьби з більшовизмом. Водночас визнавав їхнє право на якнайширшу автономію у вільній федерації⁵⁵.

Як писав В. Маклаков Б. Бахметєву, політична ситуація весни та літа 1920 р. примушувала не заявляти жодних протестів проти польського походу і не сприяти їхній поразці, а обмежитися твердженням основних положень, що ця частина земель є російською, і «український сепаратизм теж є чужоземним винаходом»⁵⁶. Крім того, В. Маклаков очікував, що захоплення Польщею України викличе в населення антипольські настрої, що можна буде пізніше використати на користь Російської армії. На його думку, можна тактично співпрацювати з Польщею, нехтуючи її контактами з С. Петлюрою⁵⁷. Він зазначав, що бажав би перемоги поляків над більшовиками, адже коли Росія позбавиться останніх, то всі кривди, завдані поляками, можна буде вирішити⁵⁸. Навіть відомий своїми централістськими поглядами керівник зовнішньополітичного відомства П. Струве, котрий вважав польсько-радянську війну міжнародною польсько-російською суперечкою, намагався балансувати. Він вважав, «національна Росія» в особі Врангеля не могла зайняти іншої позиції, ніж нейтралітет⁵⁹. На початку липня він у пресі закликав Польщу укласти угоду, котра б усунула можливі непорозуміння в майбутньому. Такий договір, на його думку, був корисний передовсім самій Польщі⁶⁰. А уже наприкінці липня, коли більшовики були біля Варшави, і ймовірна поразка Польщі потягнула би за собою неминучий крах і армії П. Врангеля, П. Струве наголошував, що Польща воює з більшовиками, а не з Росією, тому фактично Польща та Врангель є союзниками⁶¹. Однак, офіційно між Польщею та Російською армією жодного союзного договору підписано так і не було.

Спільний польсько-український похід на Київ надав більшовикам своєрідного ореолу поборників цілісності Росії. Більшовики активно використовували це у своїй пропаганді. Найяскравішим символом цього було звернення колишнього начальника генштабу Російської імперії Олексія Брусилова, котрий закликав усіх колишніх офіцерів стати на захист батьківщини й підтримати більшовиків. Звернення О. Брусилова відсилалось до традиційного російського патріотизму і змальовувало польсько-радянську війну як вітчизняну, а більшовиків — як оборонців батьківщини. Як він пізніше згадував, головним у тій ситуації він вважав збереження цілісності Росії, а не її устрій⁶².

Певний інтерес у російській пресі викликала відставка в Польщі кабінету Леопольда Скульського 9 червня. Політичну платформу обох

ворогуючих таборів, як пілсудчиків, так і ендеків, росіяни оцінювали дуже негативно. Очікуючи, що наступний кабінет може очолити Р. Дмовський, газета «Последние Новости» вважала, що в цьому разі відбудеться розрив з урядом УНР і усунення С. Петлюри з політики та «припинення самостійницької комедії». Проте, значного позитиву від цього газета не очікувала, оскільки в такому разі воєнні операції проти Росії продовжились би, тільки під гаслом звільнення «споконвічних польських земель» та призначення на них коронного гетьмана. Тож, посилаючись на неназваного «визначного» російського діяча, газета зазначала, що в росіян не може бути спільної мови ані з урядом, що підтримує «сепаратистські устремління на окраїнах Росії», ані з шовіністичним урядом Р. Дмовського. Проте, ідея угоди з Польщею загалом не відкидалася, за умови, що влада в Польщі перейде до рук поміркованих людей, адже, як наголошувалося, «антирадянська Росія» визнає Польщу в її етнографічних кордонах⁶³.

Як відомо, протягом літа ситуація на фронті дуже стрімко змінювалася на користь більшовиків, і здавалося, що Польща може не встояти. В середині липня, коли становище Польщі було дуже загрозливим, В. Бурцев, який ще два місяці тому закликав не «розчленовувати Росію» та погрожував Польщі наслідками за тяжку помилку, тепер публікував статтю під заголовком «Спасите Польшу!». Розуміючи, що в разі поразки останньої у врангелівців не залишиться жодного шансу на продовження боротьби з більшовиками, В. Бурцев закликав країни Антанти допомогти Польщі відстояти незалежність. Нещодавній Київський похід та плани з підтримки УНР він пропонував забути немов якесь непорозуміння⁶⁴. У повчальному тоні В. Бурцев зазначав, що Росія, незважаючи на нещодавню польську авантюру, в ці дні все одно з Польщею, та закликав увесь світ негайно їй допомогти. Однак додавав, що допомога має супроводжуватися справедливими умовами:

«Польща повинна боротися з більшовиками без таємного наміру розчленувати Росію. А для того, щоб ця боротьба з більшовиками залишалася на правильному ґрунті, щоб не залишалось місця для ніяких непорозумінь, потрібно, щоб поляки увійшли в союз із справжніми ворогами більшовиків — патріотами Росії»⁶⁵.

Тільки такий союз, на думку В. Бурцева, забезпечить поразку більшовиків та порятунок Польщі і Росії.

«Общее дело» зазначала, що навіть те крило російських антибільшовицьких сил, яке є непримиримим ворогом більшовиків і хотіло би спільно з Польщею боротися проти більшовизму, на жаль, у цій ситуації не може бути союзником Польщі. Якщо лідери білого руху готові

боротися проти більшовиків, то точно не будуть готові боротися проти Росії як такої. А в ситуації, коли немає жодних домовленостей між Польщею та російськими антибільшовиками, однак є домовленість поляків з УНР, це свідчить про намір Польщі розчленувати Росію. Це, за твердженням редакції, ставило російських демократів-антибільшовиків у безвихідне становище⁶⁶. Крім того, «Общее дело» доводила, що С. Петлюра не має ніякої підтримки в українського населення і не може говорити від імені України. На його місце висувався ставленик «білих» росіян український федераліст-русофіл Сергій Моркотун⁶⁷, котрого газета змальовувала як справжнього виразника думки більшості українців, і який запевняв на сторінках газети, що більшість українців прагне федерації з Росією.

Цю зміну тональності відмічав і А. Марголін. Він згадував, що П. Струве на початку літа, коли польські та українські війська були в Києві, заявляв про готовність федерації народів Росії як «рівних з рівними», однак у Спа, коли становище змінилось не на користь поляків, уже не був таким поступливим⁶⁸. Найбільшу готовність до діалогу серед російських діячів у той час продемонстрував військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Гучков⁶⁹. Він заявляв А. Марголіну, що не проти самостійності України, однак лише тому, що на його переконання український народ потім обов'язково добровільно вступить у федерацію з великоросійським⁷⁰.

Попри всю неоднозначність для росіян польсько-радянської війни, поразка Червоної армії під Варшавою наприкінці серпня викликала у більшості російської преси стриманий оптимізм. На початку вересня газета «Общее дело» з надією писала, що розпочатий у Польщі розгром більшовиків може в найближчому часі обернутися для них загальною катастрофою⁷¹. При цьому В. Бурцев, всупереч своїм ранішим твердженням, переконував, що ця війна є не польсько-російською, а польсько-більшовицькою, оскільки більшовики не представляють Росії. Також позитивно коментували цю подію «Последние Новости»⁷². Проте, водночас відновились і побоювання відновлення української політики Ю. Пілсудського. Дуже чітко цю моральну дилему росіян описав лідер російських кадетів П. Мілюков:

«З одного боку, борючись проти Червоної Армії, поляки були природними союзниками всіх російських протибільшовицьких сил. З іншого боку, жоден росіянин, більшовик чи антибільшовик, не міг визнати претензій Польщі на російські землі, якими б «демократичними» аргументаціями ці претензії не прикривались»⁷³.

Прогнозуючи подальші успіхи польської армії, П. Мілюков (тоді ще не знаючи, що лише через місяць буде підписано перемир'я) висловлював побоювання, чи не будуть росіяни знову відчувати це саме «жахливе душевне роздвоєння». Переконаючи в помилковості попереднього курсу на підтримку УНР, П. Мілюков переймався, чи засвоїли поляки «трагічний урок», та вимагав від Польщі однозначної відповіді⁷⁴.

На початку вересня Владислав Грабський, на той момент міністр державної скарбниці, дав інтерв'ю найвпливовішій газеті російської еміграції — «Последние Новости». У дещо бравурному та самовпевненому стилі він заявляв, що більшовики ще не скоро оговтаються від поразки під Варшавою. При цьому, вочевидь добре розуміючи больові точки російської громадської думки, він запевняв, що Польща воює не з Росією, а з більшовиками⁷⁵. Він стверджував, що Польща щиро та повністю бажає успіху ген. Врангелю: «ми, польські громадські кола, щиро співчуємо справі відродження Росії і твердо віримо, що рано чи пізно воно настане»⁷⁶. Крім того, він заспокоював російських читачів, стверджуючи щодо стосунків з Україною, що «визначити їх зараз дуже складно»⁷⁷. Польські націоналісти, впливовим представником котрих і був сам В. Грабський, дійсно більше симпатизували російським «білим», ніж більшовикам, зокрема через однакове ставлення до українців, яке полягало в повному запереченні їхнього існування. Тому певна платформа для порозуміння тут дійсно могла бути. В. Грабський неодноразово публічно виступав проти підтримки України. Що ж стосується територіального питання, то В. Грабський запевняв, що Польща не прагне до жодних територіальних захоплень, утім, одразу ж додавав, що поляки «мають право на розширення етнографічної Польщі»⁷⁸. Що під цим малось на увазі, він не пояснив.

На початку вересня 1920 р. в Севастополі відбулась нарада державних та громадських діячів, на якій було ухвалено резолюцію стосовно оцінки польської політики. У ній зазначалось, що політика Ю. Пілсудського в російському питанні керувалась загарбницькими міркуваннями і мала на меті розчленувати Росію. Таке поєднання обставин, відповідно до декларації, викликало в Росії патріотичний підйом, який було вдало використано у своїй пропаганді більшовиками, хоча, насправді, вони не переслідували національних російських інтересів⁷⁹. Отже, декларація, фактично, звинувачувала Польщу в тому, що своєю політикою підтримки України вона зробила послугу більшовикам, давши їм гарний пропагандистський привід для згуртування росіян навколо себе.

Ставка на русофільських українців

Дійшовши висновку, що ігнорувати українське питання надалі неможливо, білі теж вирішили розіграти його по-своєму. В. Маклаков ще в

березні висловлював ідею використати в цій ситуації «русофільське українство»⁸⁰. М. Маргулієс зазначав у щоденнику, що в Севастополі розуміють, що без часткового оздоровлення Росії, з полишенням великодержавних затій, порятунку для неї немає. П. Врангель готовий піти на будь-яку федерацію, так само як і його міністр закордонних справ П. Струве. Останній просив В. Маклакова «намацати» українців⁸¹. Той, однак, сумнівався, з якими українцями краще вести переговори — чи з Михайлом Тишкевичем, як представником С. Петлюри, чи з опозиційною йому групою С. Моркотуна. В. Маклаков вважав, що союз із поляками зробить С. Петлюру непопулярним серед українців. Цим, за російськими розрахунками, мала скористатися група С. Моркотуна й поборотися за вплив⁸². За свідченням М. Маргулієса, федеративні погляди визрівали і в середовищі кадетів, зокрема в П. Мілюкова⁸³. 26 травня 1920 р. М. Маргулієс познайомився з С. Моркотуном. Той справив на нього неоднозначне, скоріше негативне, враження.

Журналіст і воєнний кореспондент Георгій Раковський, котрий перебував тоді в Криму, зазначав, що необхідність опертися на організовані українські сили була очевидною для «білих», тому наприкінці літа 1920 р. українське питання займало в Севастополі центральне місце⁸⁴. На початку вересня В. Маклаков писав до Б. Бахметьєва про плани П. Врангеля щодо українського питання: «Зараз Врангель виписує Маркотуна⁸⁵ і Могилянського, як представників українства»⁸⁶. 11 вересня в Севастополь з Парижа приїхали представники Українського Національного Комітету С. Моркотун, М. Могилянський та В. Цитович. Делегацію зустріли з великою помпою, а сам візит широко висвітлювався в пресі, афілійованій до кримської влади⁸⁷.

Чітко програма щодо українців на високому рівні не озвучувалась, проте, деякі публічні заяви все ж робились. Референт з українських справ ген. Василь Кирей зазначав у кримській пресі, що командування Російської армії готове піти на широкі компроміси в питаннях української мови і пропонує українцям об'єднання. Умови, які він обіцяв, були схожі на певний вид федералізму: вища адміністрація буде призначатися з уродженців України, середня й місцева — обиратися населенням України. Обіцялося також створення окремих українських частин у армії. Стверджувалося, що вироблення умов такого договору з делегацією Українського національного комітету йде позитивно⁸⁸. Наприкінці вересня було опубліковано звернення вже самого П. Врангеля до українців, в якому він закликав об'єднатися проти більшовиків задля порятунку. Хоча він не пропонував якоїсь чіткої програми, проте запевняв, що не планує відновлювати старі порядки⁸⁹.

Сам С. Моркотун у російській пресі, виступаючи від імені всіх українців, закликав польське керівництво відмовитись від підтримки УНР⁹⁰.

Він переконував, що українці не менше за росіян зацікавлені у відродженні «великої та могутньої» Росії у формі федерації. При цьому в Україні, на його думку, в цій федерації повинне бути широке адміністративне та законодавче самоуправління, свій уряд і сейм. Утім, головне, чого від нього очікували в Севастополі, це дискредитація української незалежності. С. Маркотун повторював російські, і значною мірою більшовицькі, тези про УНР:

«Ми вважаємо, що самостійницький рух є справою іноземних політиків, які мають на меті розчленувати Росію будь-якою ціною. Вся їхня діяльність, як це показав Петлюра, немислима без іноземної допомоги. Раніше самостійників підтримували німецькі штики, а тепер польські»⁹¹.

Варшавський договір з Польщею, за твердженням С. Моркотуна, завдав серйозних іміджевих та політичних втрат С. Петлюрі, котрий тепер, буцімто, не представляв жодної сили⁹². Наприкінці вересня севастопольська газета «Время» повідомляла про підписання домовленості з Українським національним комітетом і про остаточну відмову від ідеї будь-якого співробітництва з УНР⁹³. Цитуючи анонімного «високого чиновника» з управління закордонних справ, газета підкреслювала інструментальне трактування політичної групи С. Моркотуна:

«Наші погляди звернені в бік делегації Українського національного комітету, що стоїть на федеративній платформі, і який відіграв доволі значну роль при обговоренні російського питання в Парижі. Коли в паризьких політичних колах підіймалися розмови про Україну як країну чисто самостійницьку, ми могли цим розмовам протиставити вагомні аргументи у вигляді української федеративної делегації. Щоправда, ця делегація являє собою генерала без армії, проте, всі наші симпатії повністю на її боці»⁹⁴.

Звісно, складно судити наскільки це дійсно відіграло роль у перемовинах із французькою владою. Найімовірніше, метою цієї заяви було просто заспокоєння російської громадської думки, котра була не в захваті навіть від такого федеративного вирішення українського питання, адже це могло вважатися завеликими поступками.

Та російські спроби отримати в Україні вплив за допомогою федералістів на чолі з С. Моркотуном не дали помітних результатів. Ці плани мали вигляд тактичного ходу і не викликали довіри в українців. Як зазначав Сергій Штерн⁹⁵, П. Струве, відомий своїми українофобськими поглядами, хоч і почав у 1920 р. говорити про федерацію з Україною, однак тільки планував використати українців як військову силу, яку, між іншим, переоцінював. Цим розмовам не вистачало щирості, вони були просякнуті духом опортунізму, тому довіри в українських колах вони не

викликали⁹⁶. Приблизно такої ж думки був П. Мілюков. Він вважав, що всі ліберальні гасла П. Врангеля були лише засобом, а не ціллю. Тому скоро з його «переоцінки цінностей» визирнула попередня права психологія⁹⁷. Саме лише ім'я централіста й великоросійського націоналіста П. Струве, на думку П. Мілюкова, знищувало будь-яку можливість вірити в щирість федерації, а «тон [у пресі] давали крайні праві журналісти вельми невисокого розбору»⁹⁸.

Наприкінці жовтня В. Маклаков визнавав помилковою ставку на проросійських українців⁹⁹. Єдина народність, — за його словами, — з якою є сенс домовлятися — це українці, однак з ними, якраз, найскладніше досягнути домовленості. Спроби П. Врангеля домовитися з тими українцями, які «не відrekliся Росії», тобто С. Маркотуном і М. Могилянським, показали, що в них немає жодної підтримки, і вони не змогли надати жодної допомоги. Прогнози на падіння авторитету С. Петлюри у зв'язку з союзом з поляками також не виправдались. В. Маклаков зрештою доходив до висновку, що С. Петлюра був єдиним, хто мав в Україні реальну силу¹⁰⁰.

Після 12 жовтня, коли було підписано перемир'я між Польщею та більшовиками, пошуки союзника ставали особливо актуальні для Російської армії. Польська влада тиснула на представника російського делегата у Варшаві Петра Махрова щодо укладення договору з Директорією УНР. Від цього договору мала залежати польська допомога. Практично до останнього севастопольський уряд відмовлявся визнавати право України на незалежність¹⁰¹. Лише 2 листопада П. Махров отримав телеграму від П. Струве, в якій йому надавався дозвіл на укладення договору з УНР і згоду на те, що подальшу долю України вирішать українські Установчі збори. Та цей договір так і не був укладений. Практично відразу ж після цієї телеграми П. Махров отримав телеграму зі Стамбулу про крах Російської армії та евакуацію з Криму¹⁰². Отже, представники головного русла російського «білого» руху послідовно уникали визнання незалежності України. Події польсько-радянської війни, польсько-український союз, а також розпачливе становище Російської армії примусили піти на певні поступки, однак не далі, ніж обіцянка федерації у складі Росії.

Зміновіхівці

Якщо одна частина росіян, розуміючи безвихідь ситуації, готова була йти на компроміси з неросійськими народами імперії, то для іншої частини більшовики набували дедалі більш національного та привабливого характеру. Коли газета «Общее Дело» намагалась довести, що більшовики не представляють російського народу, в Харбіні зароджувався новий напрямок політичної думки — зміновіхівство, яке пізніше переросло в

націонал-більшовизм. Його основоположником був російський філософ, колишній начальник прес-бюро в уряді О. Колчака Микола Устрялов. На його думку, більшовики, незважаючи на інтернаціональні гасла, представляли російську національну владу і були єдиною силою, здатною відродити велич Росії¹⁰³.

М. Устрялова захоплювало, як більшовики підпорядкували собі неросійські народи. Найбільшим поштовхом та каталізатором до такої зміни у ставленні до більшовиків стала саме польсько-радянська війна. Свій збірник статей «В ботьбе за Россию» М. Устрялов присвятив О. Брусилову за «патріотичну позицію» і заклик до російських офіцерів згуртуватись навколо більшовиків, щоб дати відсіч полякам¹⁰⁴. Альтернативою більшовикам М. Устрялов вважав дезінтеграцію Росії та перетворення її на «місиво звільнених народностей»¹⁰⁵.

Ще в травні 1920 р. М. Устрялов стверджував, що Польща розіграє «комедію українського самостійництва»¹⁰⁶. На його думку, немає жодних сумнівів, що ця війна — це справа не тільки Радянської влади, а цілої Росії. Польські плани він вважав авантюрою, не вірячи в щирість намірів щодо підтримки УНР, а вважаючи це прикриттям імперіалістичних планів відновлення кордонів 1772 р. М. Устрялов, вслід за П. Мілюковим, застерігав Польщу від псування відносин з обома своїми сусідами — Росією та Німеччиною, загрозливо пророкуючи Варшаві проблеми в майбутньому¹⁰⁷.

Подібні аргументи висловлювали також інші змінюхівці. Наприклад, О. Бобрищев-Пушкін наголошував, що саме підтримка української незалежності була найпереконливішим доказом того, що Польща прагне ослабити та розчленувати Росію¹⁰⁸. Ба більше, О. Бобрищев-Пушкін вважав, що якщо перед лицем загрози ззовні П. Врангель не міг об'єднати свою армію з більшовицькою, то принаймні не повинен був вести військових дій проти більшовиків поки вони не впораються із зовнішнім ворогом¹⁰⁹. Якби не більшовики, наголошував О. Бобрищев-Пушкін, «самостійна Україна» була би віддана Петлюрі¹¹⁰.

Варто зазначити, що хоча «змінюхівці» і не мали дуже великого впливу на еміграції, та думки, які вони висловлювали, озвучували й інші російські діячі, хоча й не завжди публічно. Наприклад, В. Маклаков у грудні 1920 р. в листі до Б. Бахметєва теж дійшов висновку, що більшовики здійснюють національну російську політику¹¹¹.

Отже, серед більшої частини російської еміграції неподільність Росії була найважливішим постулатом. Важливо зазначити, що йдеться не про єдність національної держави, а про єдність і неподільність імперії, котра включала в себе інші народи крім російського. Поштовхом до кристалізації цих поглядів став у значною мірою польський наступ на Київ та,

головне, польсько-український союз, котрий передбачав відновлення незалежної України, що для багатьох росіян здавалося абсолютною катастрофою.

Після Ризького миру

Польсько-радянська війна закінчилась Ризьким миром, підписаним 18 березня 1921 р. Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку і зобов'язалась не підтримувати антирадянських формувань. Це анулювало польсько-український договір від 21 квітня 1920 р. Українські та російські війська, котрі після невдалої спроби самостійної кампанії проти більшовиків повернулися на територію Польщі, були інтерновані. За умовами договору польсько-радянський кордон проходив майже там само, де і польсько-український відповідно до договору від 21 квітня та був близький до лінії Другого поділу Польщі в 1793 р. Російська еміграція дуже негативно сприйняла цю лінію кордону та Ризький мир загалом. Варто наголосити, що попри існування окремої УСРР російська еміграція сприймала радянські республіки виключно як форму Росії, не звертаючи уваги на суверенність цих республік.

Б. Бахметєв вважав умови Ризького миру несправедливими та принизливими для Росії. Він відмічав парадоксальність ситуації, в якій опинилась Російська армія в Криму. Своїми діями проти більшовиків вона покращила переговорну позицію Польщі, дозволивши їй отримати більші поступки¹¹². Це ж стверджував російський дипломат Г.Н. Михайловський: «І більшовики, і врангелівці зазнали поразки: більшовики від поляків за допомогою врангелівців, останні ж — від більшовиків, завдяки їхньому миру з поляками»¹¹³.

О. Керенський прогнозував, що Ризький договір не стане гарантією тривалого миру й основою для добросусідських відносин, оскільки для Росії він є миром насилля та національного приниження¹¹⁴. Він доводив, що мир на таких умовах є не тільки джерелом великих випробувань для Росії, а й може викликати нові величезні лиха для Польщі¹¹⁵. Справедливим кордоном між Польщею та Росією, на думку О. Керенського, була б лінія Керзона.

Сергій Сазонов, представник білогвардійців на Паризькій мирній конференції, вважався полонофілом. Проте, навіть він вважав, що за підсумком Ризького миру «під владою Польщі залишилось п'ять мільйонів російського [руського — *Авт.*] населення»¹¹⁶. Українські землі С. Сазонов вважав питанням польсько-російського спору, причому права Росії йому здавались набагато обґрунтованіші за польські. Захопленням споконвічних російських територій Ризький мир називав також М. Устрялов¹¹⁷. З цих причин у середовищі російської еміграції панувало переконання в недовговічності Ризького миру.

Отже, російські антибільшовики всього політичного спектру — від лівих до правих — не погоджувалися на визнання України навіть задля співпраці проти більшовиків. На відміну від багатьох інших провінцій колишньої Російської Імперії, з відокремленням яких вони могли змиритися, Україна сприймалась як абсолютно невід'ємна частина Росії. Підтримка Варшавою України унеможливлювала для росіян і співпрацю з Польщею. Саме завдяки польсько-радянській війні і відверненню «загрози» утворення незалежної УНР більшовики набули в очах еміграції образу національної російської влади.

¹ Цветков В.Ж. Белое дело в России. Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России. 1919–1922 гг. Ч. 1. М.: Наука, 2013. 396 с.; Цветков В.Ж. Белое дело в России. Формирование и эволюция политических структур Белого движения в России. 1919–1922 гг. Ч. 2. М.: Достоинство. 2016. 640 с.

² Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1995. Рр. xvi, 202.

³ Juzwenko A. Polska a "Biała" Rosja: Od Listopada 1918 Do Kwietnia 1920 r. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. 296 s.

⁴ Nowak A. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.). Wydanie czwarte. Kraków: Arcana, 2017. 631 s.

⁵ Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920. Toruń, 1999. 230 s.

⁶ Juzwenko Adolf, Polska a „Biała” Rosja... S. 82.

⁷ Nowak, A. Polska i trzy Rosje... S. 124.

⁸ Там само, S. 124; Див. також: McNeal, R.H. An Early Fiascp of the Anti-Bolshevik Movement [In:] Essays in Russian and Soviet Hstory. ed. J. S. Curtiss, New York, 1963, s. 225–236.

⁹ Спор о России: В.А. Маклаков — В.В. Шульгин. Переписка, 1919–1939. Сост., автор вступ. ст. и примеч. О.В. Будницкий. Москва: РОССПЭН, 2012. С. 43–50.

¹⁰ Цит. за: Nowak A. Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921. Geopolityka, ody i narody. Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2018. S. 366.

¹¹ A. Nowak. Metamorfozy... S. 366.

¹² Там само, С. 367.

¹³ Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. С. 143.

¹⁴ Мануїл Сергійович Маргулієс (1868–1939) — російський громадсько-політичний діяч, відомий масон.

¹⁵ Маргулієс М.С. Год интервенции. Книга третья. (Сентябрь 1919 — декабрь 1920). Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. С. 171.

¹⁶ Польская интервенция. *Славянская Зоря*. 1920. 30 апреля. С. 3.

¹⁷ С большевиками или с Россией воюет Польша. *Русская софийская газета*. 1920. 23 мая. С. 1.

¹⁸ Гурович А. Разбойники или безумцы. *Славянская Заря*. 1920. 4 мая. С. 1.

¹⁹ Там само.

- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² Милуков о польском наступлении. *Варшавское слово*. 1920. 10 июня. С. 3.
- ²³ Т.Е. Польский кризис и петлюровщина (из беседы). *Последние новости*. 1920. 13 июня. С. 2–3.
- ²⁴ Бурцев Вл. Не расчленяйте России. *Общее дело*. 1920. 16 мая. С. 1.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Бурцев Вл. Союз с Польшей — но на каких условиях. *Общее дело*. 1920. 25 июня. С. 1.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Бурцев Вл. Не расчленяйте Россию! *Общее дело*. 1920. 16 мая. С. 1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Бурцев Вл. Не расчленяйте Россию! *Славянская Зоря*. 1920. 29 мая. С. 2–3.
- ³¹ «Совершенно лично и доверительно!»: Б.А. Бахметев — В.А. Маклаков. Переписка. 1919–1951. В 3-х томах. Том 1. Август 1919 — сентябрь 1921. Под ред. О. Будницкого. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 206.
- ³² Depesza gen. Kutiepowa do księcia Lwowa w Paryżu o rozmowie B. Sawinkowa z J. Piłsudskim [In:] Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Red. Janusz Cisek. 1990, Londyn: Polska Fundacja Kulturalna. S. 105–106.
- ³³ «Совершенно лично и доверительно»..., С. 211.
- ³⁴ Cisek J. Granice Rzeczypospolitej i konflikt polsko-bolszewicki w amerykańskich raportach dyplomatycznych i wojskowych (1919–1921). Kraków: Księgarnia akademicka, 2012. S. 178.
- ³⁵ Janusz Cisek, Granice..., S. 178.
- ³⁶ Керенский А.Ф. Издалёка: Сб. ст.: (1920–1921 г.). Париж: Рус. книгоизд-во Я. Поволоцкого и К°, 1922. 251 с.
- ³⁷ Керенский А. Издалёка... С. 104–106.
- ³⁸ Там само. С. 105.
- ³⁹ Там само. С. 103–104.
- ⁴⁰ Там само. С. 104.
- ⁴¹ Поляки и Петлюра. *Общее дело*. 1920. 2 июля. С. 2.
- ⁴² Т.Б. Польша, Украина и Франция (из бесед). *Последние новости*. 1920. 24 июня. С. 2.
- ⁴³ Первухин М. Петербург, Киев, Кубань (от наших специальных корреспондентов). *Последние новости*. 1920. 22 июня. С. 2.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Збр. Н. Киев в дни поляков. *Последние новости*. 1920. 25 июня. С. 3.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Євгеній Єфимовський (1885–1964) — російський суспільно-політичний діяч, представник партії конституційних демократів, колишній голова «Російського союзу на Україні» (1918), в еміграції був пов'язаний з монархістським рухом.
- ⁴⁸ Ефимовский Е. Утопия или возможность? *Славянская Зоря*. 1920. 4 июля. С. 1.
- ⁴⁹ Олександр Погодін (1872–1947) — російський історик та філолог-славист.
- ⁵⁰ Проф. А. Погодін. Одна из утопий // *Славянская Зоря*. 1920. 4 июля. С. 1–2.
- ⁵¹ Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 1995. P. 152.
- ⁵² Беседа с ген. П.Н. Врангелемъ. *Общее дело*. 1920. 27 мая. С. 2.
- ⁵³ М.М. Письмо П.Б. Струве. *Последние новости*. 1920. 23 мая. С. 3.

- ⁵⁴ Миронов М. Доклад П.Н. Милюкова. *Последние новости*. 1920. 23 мая. С. 2.
- ⁵⁵ Nowak A. Polska i trzy Rosje... S. 483.
- ⁵⁶ «Совершенно лично и доверительно». С. 209.
- ⁵⁷ «Совершенно лично и доверительно». С. 215–218.
- ⁵⁸ Там само. С. 218.
- ⁵⁹ Михайловский Г.Н. Записки из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920. В 2-х Кн. Кн. 2. Окт. 1917 г. — Нояб. 1920 г. М: Международные отношения, 1993. С. 218–220.
- ⁶⁰ П. Струве о положении на Юге России. *Славянская Заря*. 1920. 4 июля. С. 2; С. [П. Струве], Внутренняя и внешняя политика ген. Врангеля. *Общее дело*. 1920. 2 июля. С. 2.
- ⁶¹ Беседа с П.В. Струве. Свобода. 1920. 27 июля. С. 3–4.
- ⁶² Брусилов А.А. Мои воспоминания. М.: Олма-Пресс, 2004. С. 271.
- ⁶³ Е. Польский «кризис и петлюровщина». *Последние новости*. 1920. 13 июня. С. 2–3.
- ⁶⁴ Бурцев Вл. Спасите Польшу! *Общее дело*. 1920. 16 июля. С. 2.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Россия и Польша. *Общее дело*. 1920. 16 июля. С. 1.
- ⁶⁷ Сергій Костянтинович Моркотун (1893–1971) — громадсько-політичний діяч, масон. Обіймав різні державні посади в період Центральної Ради та Гетьмана П. Скоропадського. З 1919 р. в еміграції в Парижі, де створив Український національний комітет, видавав журнал “La Jeune Ukraine”.
- ⁶⁸ Марголин А. Украина и политика Антанты... С. 241.
- ⁶⁹ Гучков Олександр Іванович (1862–1936) — російський політичний та державний діяч, центрист, лідер партії «Союз 17 жовтня», Голова III Державної Думи, військовий та морський міністр Тимчасового Уряду.
- ⁷⁰ Марголин А. Украина и политика Антанты... С. 241.
- ⁷¹ В. Бурцев. Начало конца большевиков. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁷² Л.К. Польша и ген. Врангель. *Последние новости*. 1920. 4 сентября. С. 2.
- ⁷³ П. Милюков. Польша и Россия. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Миронов М. Польша и Россия (беседа с польским министром В. Грабским). *Последние новости*. 1920. 5 сентября. С. 1.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Совещание по польскому вопросу. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 1.
- ⁸⁰ «Совершенно лично и доверительно». С. 209.
- ⁸¹ Маргулиес М.С. Год интервенции. Книга третья. (Сентябрь 1919 — декабрь 1920). Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. С. 171.
- ⁸² Маргулиес М.С. Год интервенции. С. 171.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Раковский Г. Конец бѣлых. От Днѣпра до Босфора (Вырождение, агонія и ликвидация). Прага: Воля России, 1921. С. 132.
- ⁸⁵ Збережено написання як у Г. Раковського.
- ⁸⁶ «Совершенно лично и доверительно». С. 232.
- ⁸⁷ Украинские федералисты и правительство ген. Врангеля // *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 3.
- ⁸⁸ Заявление ген. Кирея. *Время*. 1920. 12 сентября. С. 2.

- ⁸⁹ Генерал Врангель Украинцам. *Новая Россия*. 1920. 23 сентября. С. 1.
- ⁹⁰ Маркотун С. Польша и Петлюровщина. *Общее дело*. 1920. 3 сентября. С. 3.
- ⁹¹ Делегация Украинского национального комитета (беседа с г. Маркотуном). *Время*. 1920. 13 сентября. С. 2.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Соглашение с украинцами. *Время*. 1920. 22 сентября. С. 2.
- ⁹⁴ Петлюра и главнокомандование. *Время*. 1920. 22 сентября. С. 2.
- ⁹⁵ Сергій Федорович Штерн (1886–1947) — суспільно-політичний діяч з Одеси, кадет, а в 1920–1921 рр. співробітник газети «Общее дело».
- ⁹⁶ Штерн С. В огне гражданской войны : воспоминания, впечатления, мысли. Париж: Русское книгоиздательство Я. Поволоцкий и Ко., 1922. С. 177.
- ⁹⁷ Милуков П.Н. Россия на переломе: Большевицкий период русской революции. Париж: б.и., 1927. В 2 т. Т. 2. Антибольшевистское движение. 1927. С. 222.
- ⁹⁸ Милуков П.Н. Россия на переломе. С. 223.
- ⁹⁹ Borymskyi V. Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and 'White' Russia. *The Polish Review*. 2022. Т. 67. № 2. С. 64–85. DOI: 10.5406/23300841.67.2.04
- ¹⁰⁰ «Совершенно лично и доверительно». С. 263.
- ¹⁰¹ Обзор польской печати. Беседа с П. Струве. Свобода. 1920. 10 ноября. С. 2.
- ¹⁰² Procyk A. White Russia and Ukraine. S. 163.
- ¹⁰³ Устрялов Н. Patriotica. Смена вех. Прага: Типография Отто Ельснера в Берлине, 1922. С. 52–72.
- ¹⁰⁴ Устрялов Н. В борьбе за Россию. (Сборник статей). Харбин: Окно, 1920. 2, 82 с. URL: http://dugward.ru/library/ustralov/ustralov_v_borbe_za_rossiu.html, доступ — 24 липня 2020.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ А.В. Бобрищев-Пушкин. Новая вера. *Смена вех (Второе издание)*. Прага, 1922. С. 91–149.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ «Совершенно лично и доверительно». С. 299.
- ¹¹² «Совершенно лично и доверительно». С. 270.
- ¹¹³ Михайловский Г.Н. Записки. *Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг.* В 2-х кн. Кн. 2. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1920 г. М.: Международные отношения, 1993. С. 511.
- ¹¹⁴ Керенский А. О Рижском мире (27.02.1921). Керенский А. Издалёка. Сб. ст.: (1920–1921 г.). Париж: Рус. книгоизд-во Я. Поволоцкого и К°, 1922. С. 112–116.
- ¹¹⁵ Там само. С. 116.
- ¹¹⁶ Сазонов С. Воспоминания. Париж: Кн. изд-во Е. Сияльской, 1927. С. 371.
- ¹¹⁷ А.В. Бобрищев-Пушкин. Новая вера. *Смена вех (Второе издание)*. Прага: Типография Отто Ельснера в Берлине, 1922. С. 91–149.

REFERENCES

1. Bakhmetev, B. A., Maklakov, V. A. (2001). *Sovershenno lichno i doveritel'no!: Perepiska. 1919–1951* (Vol. 1, August 1919 — September 1921; O. Budnitsky, Ed.). Moskva: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPĖN) [in Russian].
2. Beseda s gen. P. N. Vrangelem. (1920, May 27). *Obshchee delo*, 72, 2 [in Russian].

3. Beseda s P. V. Struve. (1920, July 27). *Svoboda*, 9, 3–4 [in Russian].
4. Bobrishchev-Pushkin, A. V. (1922). *Novaia vera. Smena vekh*. Praga [in Russian].
5. Borymskyi, V. (2022). Polish-Ukrainian alliance of 1920 and ‘White’ Russia. *The Polish Review*, 67 (2), 64–85. <https://doi.org/10.5406/23300841.67.2.04> [in English].
6. Brusilov, A. A. (2004). *Moi vospominaniia*. Moskva: OLMA-Press [in Russian].
7. Burtsev, V. (1920, June 25). Soiuz s Pol'shei — no na kakikh usloviakh. *Obshchee delo*, 76, 1 [in Russian].
8. Burtsev, V. (1920, September 3). Nachalo kontsa bol'shevikov. *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
9. Burtsev, V. (1920, July 16). Spasite Pol'shu! *Obshchee delo*, 79, 2 [in Russian].
10. Burtsev, V. (1920, May 16). Ne raschleniaite Rossii! *Obshchee delo*, 71, 1 [in Russian].
11. Burtsev, V. (1920, May 29). Ne raschleniaite Rossiiu! *Slavianskaia Zoria*, 137, 2–3 [in Russian].
12. Cisek, J. (2012). *Granice Rzeczpospolitej i konflikt polsko-bolszewicki w amerykańskich raportach dyplomatycznych i wojskowych (1919–1921)*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].
13. Delegatsiia Ukrainskoho natsionalnogo komiteta (beseda z h. Markotunom). (1920, September 13). *Vremia*, 56, 2 [in Russian].
14. E. (1920, June 13). Polskii krizis i Petliurovshchina. *Poslednie novosti*, 41, 2–3 [in Russian].
15. Efimovskiy, E. (1920, July 4). Utopiia ili vozmozhnost'? *Slavianskaia Zaria*, 165, 1 [in Russian].
16. General Vrangl Ukraintsam. (1920, September 23). *Novaia Rossiia*, 1, 1 [in Russian].
17. Gurovych, A. (1920, May 4). Razboinyky chy bezumtsi. *Slavianskaia Zaria*, 117, 1 [in Russian].
18. Juzwenko, A. (1973). *Polska a Biała Rosja: Od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
19. Karpus, Z. (1999). *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r.: Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*. Toruń [in Polish].
20. Kerenskiy, O. F. (1922). *Izdaleka: Zbirnyk statei (1920–1921 rr.)*. Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
21. Kerenskiy, O. F. (1922). O Ryzhskomu myru (27.02.1921). *Izdaleka*. Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
22. Kerenskiy, O. F. (1922). Pol'sha Pilsudskoho (La Russia, 30 zhovtnia 1920 r.). *Izdaleka* (pp. 104–106). Paryzh: Ruske knyhovydavnytstvo Ia. Povolotskoho i Ko [in Russian].
23. Kutieпов, A. (1990). Depesha henerala Kutieпова do knyazia Lvova u Paryzhi pro rozmovu B. Savynkova z J. Pilsudskym. In J. Cisek (Ed.). *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna [in Polish].
24. L. K. (1920, September 4). Pol'sha i hen. Vrangl. *Poslednie novosti*, 112, 2 [in Russian].
25. M. M. (1920, May 23). Lyst P. B. Struve. *Poslednie novosti*, 23, 3 [in Russian].
26. Margolin, A. (1921). *Ukraina i polityka Antanty (Zapisky ievreia i hromadianyna)*. Berlin: Vydavnytstvo S. Efron [in Ukrainian].
27. Margulies, M. S. (1923). *Rik interventsii: Knyha tretia (Veresen 1919 — hruden 1920)*. Berlin: Vydavnytstvo Z. I. Grzhebina [in Ukrainian].
28. Markotun, S. (1920, September 3). Pol'sha i Petliurovshchyna. *Obshchee delo*, 86, 3 [in Russian].

29. McNeal, R. H. (1963). An early fiasco of the anti-Bolshevik movement. In J.S. Curtiss (Ed.). *Essays in Russian and Soviet history*. New York [in English].
30. Miliukov o pol'skom nastuplenii. (1920, June 10). *Varshavskoe slovo*, 127, 3 [in Russian].
31. Miliukov, P. (1920, September 3). Pol'sha i Rossiia. *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
32. Miliukov, P. (1927). *Rossiia na perelome: Bolshevistskiy period russkoi revoliutsii* (Vol. 2: Antibolshevistskoe dvizhenie, p. 222). Parizh: b. i. [in Russian].
33. Mironov, M. (1920, May 23). Doklad P. N. Miliukova. *Poslednie novosti*, 23, 2 [in Russian].
34. Mironov, M. (1920, September 5). Pol'sha i Rossiia (beseda s pol'skym ministrom V. Grab'skym). *Poslednie novosti*, 113, 1 [in Russian].
35. Mykhailovskyi, H. N. (1993). *Zapyssky z istorii rosiiskoho zovnishnopolitychnoho viddomstva. 1914–1920* (Vol. 2: Zhovten 1917 — lystopad 1920). Moskva: Mizhnarodni vidnosyny [in Ukrainian].
36. N. Zbr. (1920, June 25). Kiev v dni poliakov. *Poslednie novosti*, 51, 3 [in Russian].
37. Nowak, A. (2017). *Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.)* (4th ed.). Kraków: Arcana [in Polish].
38. Nowak, A. (2018). *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921: Geopolityka, ody i narody*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
39. Nowak, A. (2018). *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921: Geopolityka, idee i narody*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
40. Obzor pol'skoi pechati. Beseda s P. Struve. (1920, November 10). *Svoboda*, 98, 2 [in Russian].
41. Pervukhin, M. (1920, June 22). Peterburg, Kiev, Kuban' (ot nashykh spetsial'nykh korrespondentiv). *Poslednie novosti*, 48, 2 [in Russian].
42. Petliura i glavnokomandovanie. (1920, September 22). *Vremia*, 62, 2 [in Russian].
43. Pohodin, A. (1920, July 4). Odnia iz utopii. *Slavianskaia Zaria*, 165, 1–2 [in Russian].
44. Poliaky i Petliura. (1920, July 2). *Obshchee delo*, 77, 2 [in Russian].
45. Pol'skaia interventsii. (1920, April 30). *Slavianskaia Zoria*, 115, 3 [in Russian].
46. Protsyk, A. (1995). *Russian nationalism and Ukraine: The nationality policy of the Volunteer Army during the Civil War*. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies [in English].
47. Rakovskii, G. (1921). *Konets belykh. Ot Dnepra do Bosfora (Vyrozhdenie, agoniia i likvidatsiia)*. Praga: Volia Rossii [in Russian].
48. Rossiia i Pol'sha. (1920, July 16). *Obshchee delo*, 79, 1 [in Russian].
49. S bol'shevikami ili s Rossiei voiet Pol'sha. (1920, May 23). *Russkaia softskaia gazeta*, 9, 1 [in Russian].
50. Sazonov, S. D. (1927). *Vospominaniia [Memoirs]*. Parizh: Knizhnoe izdatel'stvo E. Sial'skoi [in Russian].
51. Shtern, S. (1922). *V ogne grazhdanskoï voyny: Vospominaniia, vpechatleniia, mysli*. Parizh: Russkoe knigoizdatel'stvo Ia. Povolotskii i Ko [in Russian].
52. Shul'gin, V. V., & Maklakov, V. A. (2012). *Spor o Rossii: V.A. Maklakov — V.V. Shul'gin. Perepiska, 1919–1939*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
53. Soglashenie s ukraint'sami. (1920, September 22). *Vremia*, 62, 2 [in Russian].
54. Soveshchanie po pol'skomu voprosu. (1920, September 3). *Obshchee delo*, 86, 1 [in Russian].
55. Struve, P. (1920, July 4). O polozhenii na Iuge Rossii. *Slavianskaia Zaria*, 165, 2 [in Russian].

56. Struve, P. (1920, July 2). Vnutrenniaia i vneshniaia politika gen. Vrangelia. *Obshchee delo*, 77, 2 [in Russian].
57. Struve, P. (1920, October 12). Zaiavlenie P. Struve. *Novoe Varshavskoe Slovo*, 12/231, 1 [in Russian].
58. T. B. (1920, June 24). Pol'sha, Ukraina i Frantsiia (iz besed). *Poslednie novosti*, 50, 2 [in Russian].
59. T. E. (1920, June 13). Pol'skii krizis i Petliurovshchina (iz besedy). *Poslednie novosti*, 41, 2–3 [in Russian].
60. Tsvetkov, V. Zh. (2013). *Beloe delo v Rossii. Formirovanie i evoliutsiia politicheskikh struktur Belogo dvizheniia v Rossii. 1919–1922 gg.* (Vol. 1). Moskva [in Russian].
61. Tsvetkov, V. Zh. (2016). *Beloe delo v Rossii. Formirovanie i evoliutsiia politicheskikh struktur Belogo dvizheniia v Rossii. 1919–1922 gg.* (Vol. 2). Moskva [in Russian].
62. Ukrainskie federalisty i pravitelstvo gen. Vrangelia. (1920, September 3). *Obshchee delo*, 86, 3 [in Russian].
63. Ustrialov, N. (1920). *V borbe za Rossiiu: Sbornik statei*. Kharbin: Okno [in Russian].
64. Ustrialov, N. (1922). *Patriotica. Smena vekh*. Praga: Tipografiia Otto El'snera v Berline [in Russian].
65. Zaiavlenie gen. Kireia. (1920, September 12). *Vremia*, 55, 2 [in Russian].

Received: 18.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

Олег Купчик

канд. іст наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 64/13

E-mail: Kupchuk@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-3752>

ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УСРР ТА НІМЕЧЧИНИ (початок 1920-х рр.)

У статті розглянуто налагодження та розвиток торгівельно-економічних відносин між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років. Тоді Німеччина відмовлялась офіційно визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Тому український раднарком поставив за мету налагодити з Німеччиною торгівельно-економічні відносини. Зауважено, що УСРР розраховувала на німецькі промислові товари і ринок збуту української сировини.

Зазначено, що з 1921 року окремими торгівельними справами між УСРР і Німеччиною відали їх уповноважені у справах репатріації. Надалі український раднарком пропонував німецькому уряду укласти торгівельний договір. Унаслідок тривалих переговорів 8 квітня 1922 р. між Німеччиною і УСРР було укладено «Протокол про обмін торгівельними представниками». З'ясовано, що торгпредом УСРР у Німеччині призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став З. Гай.

Встановлено, що при торгпредстві функціонувала «центральної каса українських торгпредств за кордоном», а торгпред УСРР у Німеччині водночас виконував загалом обов'язки «Торгівельного представника УСРР за кордоном». Це обумовлено роллю німецького міста Гамбург як порту зі складами, біржею, фрахтовим центром, обмінними пунктами.

З'ясовано, що в торгівлі між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років перевага надавалась заснуванню українсько-німецьких «змішаних товариств». Саме ці товариства виступали посередниками в торгівлі з німецькими компаніями і фірмами. Для УСРР вони купували німецькі промислові товари. У Німеччину вони експортували українську сировину. Примітно, що в 1922 році в умовах голоду УСРР особливу увагу надавала купівлі посівного матеріалу. Наступного року на Гамбурзькому ринку УСРР вже продавала зернові культури.

Встановлено, що із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР у Німеччині впродовж 1923 року було згорнуто. Для забезпечення торговельних інтересів республіки до складу торгпредства СРСР у Німеччині мали включити представника УСРР.

Ключові слова: Гамбурзька біржа, німецька марка, ринок, угода, товар, торгівля.

Oleh Kupchyk

PhD in History, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv
64/13, Volodymyrska Street, Kyiv, 01601, Ukraine

E-mail: Kupchyk@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-3752>

TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN SOVIET UKRAINE AND GERMANY (early 1920s)

The article examines the establishment and development of trade and economic relations between Soviet Ukraine and Germany in the early 1920s. It is reported that at that time Germany refused to officially recognize Soviet Ukraine and establish diplomatic relations with it. Therefore, the Ukrainian People's Commissar set the goal of establishing trade and economic relations with Germany. It is noted that Soviet Ukraine relied on German industrial goods and the market for Ukrainian raw materials.

Since 1921, individual trade matters between Soviet Ukraine and Germany were handled by their repatriation commissioners. Later, the Ukrainian People's Commissar proposed to the German government to conclude a trade agreement. As a result of lengthy negotiations, on April 8, 1922, a "Protocol on the Exchange of Trade Representatives" was concluded between Germany and Soviet Ukraine. It was found out that Yu. Novakovsky was appointed as the trade representative of Soviet Ukraine in Germany. Z. Gay became the trade representative of Germany in Soviet Ukraine.

It has been established that the trade mission operated as a "central cash desk for Ukrainian trade missions abroad", and the trade representative of Soviet Ukraine in Germany simultaneously performed the duties of the "Trade Representative of the Ukrainian SSR Abroad". This is due to the role of the German city of Hamburg as a port with warehouses, a stock exchange, a freight center, and exchange offices.

It has been analyzed that in trade between Soviet Ukraine and Germany in the early 1920s, preference was given to the establishment of Ukrainian-

German “mixed companies”. It was these companies that acted as intermediaries in trade with German companies and firms. For Soviet Ukraine, they bought German industrial goods. They exported Ukrainian raw materials to Germany. It is noteworthy that in 1922, during the famine, Soviet Ukraine paid special attention to the purchase of seeds. The following year, Soviet Ukraine was already selling grain crops on the Hamburg market.

It is indicated that with the formation of the USSR, the activities of the trade mission of the Ukrainian SSR in Germany were curtailed during 1923. To ensure the republic's trade interests, a representative of the Ukrainian SSR was to be included in the composition of the USSR trade mission in Germany.

Keywords: *Hamburg Stock Exchange, Deutsche Mark, market, deal, commodity, trade.*

Покликана здійснювати експорт за кордон товарів вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортними товарами, в УСРР на початку 1920-х років зовнішньо-торгівельна діяльність стала підтвердженням її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торговельні відносини український раднарком тоді намагався розвивати з головними торговельно-економічними гравцями Заходу. До таких належала й Німеччина.

Радянські (І. Кулінич¹, І. Росенко²) й сучасні українські (Ф. Гольчевський, В. Ягніщак³, О. Купчик⁴, Ю. Нетреба⁵) історики розкрили насамперед встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною та розвиток їх політичного співробітництва на початку 1920-х років. Виключенням стала докторська дисертація А. О. Джеджули⁶, у якій автор узагальнив українсько-німецьку торгівлю цього періоду.

Тому закономірно постало питання про не досліджену досі комплексно торговельно-економічну співпрацю УСРР і Німеччини на початку 1920-х років, а саме: обставини налагодження цієї співпраці, її організаційно-правові форми, роль німецького ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торговельно-економічну діяльність німців на території України на початку 1920-х років.

Маючи за мету домогтись офіційного визнання з боку іноземних держав і подолати міжнародну ізоляцію, а також забезпечити реалізацію економічних інтересів УСРР і її «входження у світовий товарооборот», український раднарком особливу увагу приділив налагодженню відносин із Німеччиною⁷. Це питання було актуальним для обох країн, оскільки «Україна завжди користувалась продукцією німецької промисловості, для Німеччини ж, у свою чергу, залишалась невичерпним ринком сировини, невичерпним джерелом, де можна було б використати великий капітал... металургія, тяжка промисловість, вугілля, електрифікація, сільське господарство»⁸.

Проте налагодженню та розвитку між УСРР і Німеччиною торгівельно-економічних відносин передували складні політичні переговори початку 1920-х років про взаємне офіційне визнання. Відомо, що ініціатива члена радянської делегації Х. Раковського про участь УСРР в укладенні 16 квітня 1922 року політико-економічного «Раппальського договору» була припинена російським раднаркомом. Надалі німецький уряд принципово відмовлявся офіційно визнавати УСРР уже через опір із боку Франції. Тому український раднарком був згоден на укладення хоча би торгівельного договору.

Опісля підписання між УСРР і Німеччиною 23 квітня 1921 р. угоди «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими» сторони обмінялись уповноваженими у справах репатріації. Обов'язки уповноваженого Німеччини у справах репатріації у УСРР доручено виконувати уповноваженому Німеччини у справах репатріації у РСФРР (З. Гай), який натомість спрямував своїх представників до Харкова (Е. Зассе), Києва й Одеси. Керівником українського відділення при бюро Уповноваженого РСФРР у справах репатріації у Німеччині 4 червня 1921 р. призначили Гамбурга, але згодом його замінили на В. Ауссема (постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1921 р.)⁹.

Очевидно, що уповноважений із справ репатріації В. Ауссем відав так само й торгівельними справами, бо доповідав раднаркому, що німці звернулись до нього із пропозицією щодо купівлі в Україні худоби¹⁰. Пізніше вони пропонували заснувати «змішане німецько-українське торгівельне товариство» із статутним капіталом 20 млн марок¹¹.

Як подальший крок до укладення політичного договору український раднарком розглядав обмін торгівельними представниками. Навіть намітили у торгівельні представники торгпреда в Чехословаччині Ю. Новаковського. Проте німці відмовлялись через відсутність укладеного між сторонами торгівельного договору й непоширення на УСРР німецько-російського «Тимчасового договору» (6 травня 1921 р.).

Попри те, згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 4 серпня 1921 р. ухвалено: «а) Празьку місію офіційно до Берліну не переводити. т. Новаковському доручити відвідувати Берлін для укладення окремих угод від імені РСФРР. б) Доручити т. Новаковському тимчасово керувати усіма торгівельними представництвами УСРР за кордоном, з розподілом між ними замовлень, фондів, ін. в) Доручити Ауссеми укладення з Німеччиною торгівельного договору»¹². Під час запланованих відряджень до Німеччини Ю. Новаковський планував також ознайомитись із роботою торгпредства РСФРР у Німеччині, налагодити з ним співпрацю, узгодити «план отримання української частки із отриманих замовлень за рахунок скорочення відповідних замовлень РСФРР»¹³.

Проте 16 вересня 1921 р. уповноважений у справах репатріації В. Ауссем доповідав раднаркому, що «Новаковський до сих пір не має змоги приїхати до Берліну через відмову у візуванні паспорту, німці спираються на відсутність угоди з УСРР, і їх цілком влаштовує угода з РСФРР»¹⁴. Тоді ж російський раднарком, очевидно не бажаючи поступатись навіть частиною «німецького ринку», відмовився сприяти в укладенні німецько-українського торгівельного договору.

Однак за переконанням українського раднаркому намір німців провадити в УСРР торгівельно-економічну діяльність мав змусити їх до поступок. 3 грудня 1921 року у Москві вони вели з українським раднаркомом переговори щодо надання в концесію криворізьких рудників. З цього приводу В. Ауссем писав 29 грудня ц.р. про обов'язковість ведення переговорів «від імені УСРР, бо інакше робота дипломатів у Берліні не буде ефективною»¹⁵.

Готуючись до налагодження офіційних німецько-українських торгівельних відносин, 7 січня 1922 р. у Берліні відбулась нарада «з питання про взаємовідносини торгівельних представництв у Берліні РСФРР і УСРР». Російську сторону представляли Б. Стомоньяков і В. Старков, українську — В. Ауссем і Ю. Новаковський. Вони обговорили «повідомлення т. Новаковського про постанову ЦК КП(б)У щодо перенесення Українського торгівельного центру за кордоном у Берлін, про доручення керівництва цим центром т. Новаковському, щодо переведення його з цією метою для постійної роботи у Берлін і про його заміну у Празі т. Ломовським»¹⁶. Тому надалі Ю. Новаковський не лише виконував обов'язки торгпреда УСРР у Німеччині, але й загалом «Торгівельного представника УССР за кордоном»¹⁷.

Після особистого візиту на початку лютого 1922 року до Берліна голови українського раднаркому Х. Раковського, який не порушував питання укладення політичного договору, а переконав німецький уряд у вигоді торгівельної співпраці, став можливим обмін торгівельними представниками. 8 квітня 1922 р. у Берліні Гаушильд, Крулль і В. Ауссем, Ю. Новаковський підписали «Протокол про обмін торгівельними представниками». Відповідно до нього «Новаковський надає мандат Голови українського раднаркому від 20 грудня 1921 р., за яким він уповноважується бути Представником Уряду УСРР у комерційних справах, які виникають між Україною і Німеччиною. У цьому мандаті Український уряд визнає свою готовність допустити до України наділеного аналогічними повноваженнями Представника Німецького Уряду». Зрештою цим представником став З. Гай. Сам торгівельний договір домовились укласти згодом»¹⁸.

Із згортанням наприкінці 1922 — першій половині 1923 рр. у Німеччині роботи торгпредства УСРР його почергово очолювали І. Боев,

Я. Шиндель¹⁹. «Уповноваженим торгпреда в Берліні» працював Етвен²⁰. Відділення торгпредства у Гамбурзі почергово очолювали Вольнер, Етвен²¹.

Ще 22 березня 1922 р. було затверджено штат торгпредства УСРР у Німеччині, за яким у самому торгпредстві мало працювати 18, у його відділенні в Гамбурзі — 4 співробітники²². У Берліні торгпредство спочатку розташовувалося за адресою Йоахімшталерштрассе, 3²³, пізніше по Кюрфюрстенштрассе, 75 і наостанок по вул. Лінденштрассе, 23 (за іншими даними будинок номер 20-22)²⁴. Згодом при торгпредстві функціонувала «центральна каса українських торгпредств за кордоном»²⁵. Структурно торгпредство складалось із промислового, експортного, транспортного, інформаційного, видавничого відділів²⁶. Відповідно до протоколу засідання торгпредства від 23 вересня 1922 р. участь у ньому взяли його співробітники «Новаковський, Штрум, Полякова, Шиндель, Тейтельбаум, Рейнгард, Каневський, Тверський, Цуккерман, Поляков». Головував на засідання тоді Новаковський, обов'язки секретаря виконувала Полякова²⁷. У різні періоди в торгпредстві також працювали П. Дятлов, Марков, С. Фалькнер, Спектатор, Фелікс²⁸.

Дипломати запевняли, що вони ледь не щоденно отримували від німецьких підприємців звернення, які містили пропозиції про отримання концесій в Україні. Дипломати повідомляли керівництво, що «було б важливо, якщо б ми з кожної галузі промисловості мали інформацію про те, де, які і у якому стані і на який термін можуть бути здані підприємства. Де, які землі можуть бути здані в оренду. Де, у яких губерніях необхідне запровадження тракторних господарств. Яке нове посадкове насіння потрібно ввести...»²⁹.

Дипломати також вивчали й здійснювали моніторинг економічного становища Німеччини. Вони щомісячно готували інформаційні довідки, у яких особливу увагу приділили промисловості, промисловим новинкам і винаходам, значенню іноземного капіталу, ролі німецького капіталу у промисловості іноземних держав. Дипломати відзначали, що «промисловість її [Німеччини. — *Авт.*] тримається героїчно... Замовлення виконуються тепер не з колишньою швидкістю. Усі зводи й фабрики Німеччини завалені іноземними замовленнями, разом із неймовірним подорожчанням продуктів і робочої сили й у зв'язку із цим [зростає — *Авт.*] собівартість, починає спостерігатись зменшення іноземних замовлень»³⁰. Тоді ж Німеччина втрачала привабливість ще й у «дешевій валюті». А різниця у вартості фабрикатів, виготовлених у Німеччині, й інших європейських країнах, поступово вирівнювалась. Проте «німецький фабрикат залишався все ще дешевшим від інших»³¹.

Окремо «Укрзовнішторг» цікавили способи та шляхи наповнення Німеччиною тих видів сировини і продукції, які вона колись отримувала

із Росії. У цьому контексті радянські дипломати намагались з'ясувати щодо торгівлі Німеччини: «із Великим князівством Познанським і Західною Пруссією, які колись складали житницю Німеччини»; «із колишніми постачальниками вугілля, зокрема постачання вугіллям Верхньої Сілезії»; «із Близькосхідними ринками, і зокрема на Балканах, як щодо забезпечення Німецької республіки сировиною, так і щодо експорту із Німеччини фабрикати на Схід»; «із землями колишньої Австрійської імперії і конкуренції з Чехословаччиною». Окремо перед дипломатами стояло завдання щодо інформування «про стан хлібного ринку Німеччини, можливості й умови збуту на ньому українського хліба»³².

Торгпредство УСРР здійснювало моніторинг «фрахтового ринку», зокрема вартості морського й залізничного фрахту до морських портів і залізничних станцій УСРР³³. Наприкінці 1922 року воно ставило перед керівництвом «Укрзовнішторгу» питання про «зосередження усієї фрахтової справи в Гамбургу». Щоправда ця ініціатива була заперечена через те, що не відповідала «реальному становищу на фрахтовому ринку», а саме наявності дешевшого фрахтового центру в Лондоні³⁴. Водночас торгпредство розраховувало калькуляцію відправки вантажів. У співпраці з «Головним управлінням для ввозу і вивозу» дипломати стежили, щоби з Німеччини чи «Вільного міста Данцига» до УСРР доправлялись лише обліковані торгпредством товари³⁵.

Окрім цього, торгпредство УСРР поширювало в Німеччині радянські економічні видання («Торгівельно-промислова газета», «Вісник зовнішньої торгівлі України»). Для «Укрзовнішторгу» вони купували німецькі газети «Jizsen Zaitung», «Welt Handel», «Gesnei de Handle», журнали «Leer deutsche economist», «Getneide market», «Darmel zeitung», «Helzwelt», «Aussenhandel»³⁶.

В організації торгівлі з Німеччиною на початку 1920-х років УСРР стикалась із низкою проблем. Зокрема УСРР значно менше торгувала з Німеччиною у кредит, ніж, скажімо, з Австрією. Більша частина «замовлень Берліну» оплачувалась через т. зв. іторветовий рахунок, коли «оплата проводилась щонайбільше через 30 днів після здачі товару». Українці же більше половини вартості товарів сплачували у вигляді вексельного кредиту (3–12 місяців). Водночас німці «шосту частину вартості замовлень покривали акредитивом» [тобто безготівковим розрахунком. — *Авт.*]. В Україні він був повністю відсутній, ба більше, як «найбільш невідгідний спосіб розрахунку давно категорично відхилений» урядом³⁷.

Серед проблем вирізнялась та, що із Німеччини товар відправлявся у німецьких чи австрійських вузькоколіїних вагонах. В Україну він доправлявся через територію Чехословаччини та Польщі. Своєю чергою, на польсько-українському кордоні товар перевантажувався в чеські чи

польські ширококоліїні вагони³⁸. Це зумовлювало зайві витрати й довгий час доставки товарів.

Іншою була логістична проблема. Її пов'язували з купівлею/продажем значної частки товарів на Лондонському ринку. Це зумовлювало значну переплату за транспортування, а саме підвищені фрахтові ставки для доставки товарів у чорноморські порти. Проблему спробували вирішити утворенням змішаного німецько-українського транспортного товариства «Дерутра»³⁹.

Саме «Дерутра», за задумом, мала через фрахтовий центр Гамбург виконувати транспортні операції (фрахт тоннажу, завантаження, перевантаження, розвантаження, страхування вантажу) з українськими товарами за кордоном. Вона мала також заснувати «німецько-українське складське і транспортне товариство». Натомість у територіальних водах УСРР транспортні операції мало виконувати Чорноморсько-азовське відділення «Доброфлоту»⁴⁰.

Згодом на засіданні торгпредів Центральної Європи було вирішено, що саме торгпредство в Німеччині «у сфері страхування і фрахту має виступати центром, який визначає і скеровує усю транспортну і страхову роботу в країнах, представники яких належать до середньоевропейського району». Ба більше, було вирішено, що торгпредство в Німеччині щодо «страхування і фрахту пароплавів на повний тоннаж є центром, у якому уся ця робота зосереджується і фактично здійснюється по відношенню до усіх країн району»⁴¹.

Зрештою проблему товарно-пасажирських перевезень спробували вирішити шляхом укладення угод про створення із іноземними компаніями змішаних транспортних товариств. І торгпредство УСРР у Німеччині брало в цьому безпосередню участь. Завдяки його сприянню в 1922 році Одеська контора «Доброфлоту» уклала угоду із німецьким акціонерним товариством «Пароплавство «Орієнт-Лайн»⁴². Схожі угоди планували укласти із трієстською «Ллойд Трієстіно»⁴³ та британською «Кунард Лайн» компаніями⁴⁴.

Українські товари доставлялись до Німеччини і навпаки, німецькі товари в Україну доставлялись здебільшого морським сполученням Одеса–Гамбург, Одеса–Бремен, Одеса–Констанц, Одеса–Любек, Одеса–Данциг, Одеса–Штеттін, Миколаїв–Гамбург, Миколаїв–Бремен. Фрахтування пароплавів здійснювалось через компанії «Левант» чи «Орієнт лінії». Страхували вантажі за кордоном через спільне українсько-німецьке товариство «ДеУкТра».

Чартерні рейси в іноземних транспортних компаній не замовляли. Водночас їх пароплави заходили в порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Маріуполя⁴⁵. А за кордоном вони доправляли українські

товари у Нідерланди (через Роттердам) і Данію. Проте доставка товарів морським шляхом була менш вигідною з комерційного погляду, оскільки з Одеси чи Харкова вона займала від 1,5 до 3 місяців. Водночас доставка товарів залізницею займала до 20 днів з дня відправки товару⁴⁶.

Попри це, в 1922 році торгпредство УСРР у Німеччині проводило переговори з такими німецькими морськими транспортними компаніями, як “Deutsche Levantic” і “Line Deutsche Orient Line”, на предмет організації регулярного (рейсового) морського транспортного маршруту Гамбург–Одеса. На цей час один із пароплавів цих компаній щонайменше один раз на два тижні вирушав по цьому маршруту. Перед радянською стороною стояла проблема гарантувати в порту Одеси тоннаж вантажу у зворотному напрямку. Звідси обговорювалась можливість подовження рейсу до Миколаєва чи навіть Маріуполя⁴⁷.

Про один із таких пароплавів ішлося у повідомленні торгпредства УСРР у Німеччині від 21 серпня 1922 р. У ньому зазначалося, що «голландський пароплав Валькенбург знявся 13-го, завантаживши у трюми 2 710 т. залізної руди, 1 120 т. фрези, 384 тюки — 2 800 пудів конволосся, 904 тюки — 3 863 пудів сухої крові, 242 пачки — 350 пудів хутра, 548 бочок — 3 704 мокросолених кишок, 36 тюків — 66 пудів сухих кишок, 798 пачок — 3517 пудів сухих шкір, 754 пачки — 3468 пудів овчин, 181 пачка — 565 пудів опійок, 35 пачок — 152 пуда копін, 28 мішків — 16 пудів мокросолених кишок, 405 пачок — 1820 пудів сухих шкір, 84 шт. — 3225 пудів ясенових колод»⁴⁸. В іншому повідомленні торгпредства УСРР у Німеччині (26 червня 1923 р.) йшлося про пароплав «Пенгрін», який доправляв до Гамбурга «конволосся — 7164 пуд., сухих кінських шкір — 982 пуд., козячих шкір — 370, сито — 82, пухперо — 11814, пенька — 54 853 пуд., 6603 пуд., 836 пуд., пушнина — 2296 шт.»⁴⁹. Іншим пароплавом із Одеси у Гамбург доправлялись: лікарські трави — 42571,5 кг, лікарські трави — 24,703,64 кг, мокро солені кишки — 49,189,82 кг, сухі кишки — 1,961,75 кг, кінське волосся — 117,365,97 кг, сушені кінські шкіри — 16,097,36 кг, козячі шкури — 6077,3 кг, собачі шкури — 1,367,65 кг, пір'я — 193548,42 кг, пенька — 898,607,16 кг, пенька — 108,184,67 кг, пенька — 13,701,08 кг — пенька, хутра — 36,34,97кг.⁵⁰

Своєю чергою, залізницею товари доставлялись через сполучення Фалькенбург–Одеса, Одерберг–Одеса, Данциг–Одеса, Одерберг–Здолбуново, Гамбург–Здолбуново і Гамбург–Шепетівка, Рейнланд–Здолбуново⁵¹. Там їх розміщували на складах «німецько-українського складського і транспортного товариства»⁵².

Експортними товарами УСРР були хлор-магnezій, марганцева руда, залізна руда, деревина, мідні труби, сталева проволока, металобрухт і

металічна стружка, сировина тваринного походження (шкіра, кишки, сушена кров, щетина, волосся, хутра), зернові культури (пшениця, ячмінь, жито, просо, кукурудза), квасоля, лікарські рослини, цукор, пенька, ку-жіль, соняшник і макуха, льон, хміль, гречиха, килими, ганчір'я, мішки та ін. Натомість УСРР імпортувала вантажні автомобілі, електричні лам-почки, телеграфічне устаткування, сільськогосподарські машини і знаряд-дя праці (серед них коси), садове приладдя, медикаменти та медичне приладдя, засоби гігієни⁵³. Із імпортних товарів особлива увага приді-лялась сільськогосподарським машинам. Горodne посадкове насіння заку-повувалось виключно в Німеччині⁵⁴.

Навесні 2022 року стараннями торгпредства УСРР у Німеччині було підписано угоду про купівлю в «Товариства електричних підприємств у Берліні» необхідного обладнання для відновлення в м. Києві роботи ко-мунальних електричного, трамвайного, водопровідного, каналізаційного й газопровідного підприємств. Тоді ж стараннями торгпредства було до-сягнуто із німецькою фірмою «Г. Фюрель» угоди про купівлю різно-манітних технічних приладів для комунальних підприємств міста⁵⁵. Влітку 1922 р. досягнуто угоди про купівлю через німецьку фірму «Амек-сима» зерноочишувачів, культиваторів, зерножаток, соломорізок, а також металічних відер, вил чотириріжкових, пил поперечних, ножиць садових, ножів окупіровочних, ножівок. Водночас домовлено про купівлю при-ладдя для молочної промисловості, а саме: сепараторів, маслобійок, бідонів, дійниць⁵⁶.

Щоправда до літа 1922 року ціни на німецькі товари, порівняно з лютим ц.р., зросли до 60%. Радянські дипломати таке зростання вартості пояснювали падінням курсу німецької марки. Саме нею розраховувались за товар європейські держави, які завантажили німецькі підприємства масштабними замовленнями⁵⁷. Попри це, торгпредство УСРР у Німеччині вело переговори із фірмою «Шенкер і Ко» щодо продажу їй цукру⁵⁸. У вересні ц.р. торгпредство взяло участь у організації постачання зі Швеції телефонного обладнання⁵⁹.

У жовтні 2022 — січні 2023 рр. торгпредство УСРР у Німеччині було задіяне в підготовці угод про заснування кількох змішаних українсько-англійських товариств з імпорту в Україну текстилю й галантереї⁶⁰. Тоді ж торгпредство допомагало в підготовці угоди з іншою англійською фірмою про перейняття нею угоди німецької фірми «Штальверк Марк» щодо створення змішаного товариства з експорту металобрухту⁶¹. Торгпредство займалось підготовкою угоди про створення змішаного товариства з «розробки і вивезення вугілля із деяких районів Донецького басейну»⁶². Воно було зайняте підготовкою угоди із німецьким акціо-нерним товариством «Арнольд Бібер», яке «доручало Укрзовнішторгу

монопольний продаж на комерційних засадах зуболікувальних інструментів і приладдя»⁶³. Торгпредство було задіяне в підготовці угоди з німецькою компанією «Шредер і Фогельзанг» щодо створення змішаного товариства із купівлі та вивезення шкір⁶⁴.

Особливу увагу німецькі підприємці приділили отриманню в Україні концесій. Тоді до «Головного комітету у справах концесій і акціонерних товариств» від німців часто надходили звернення про отримання концесій. Тут увагу привернув Проект угоди між південноукраїнськими колоністами, громадянами німецької раси — з одного боку і Товариством «Укртрактор» щодо обробки землі, а саме 115 тис. десятин у Запорізькій обл.⁶⁵. Водночас цікавим є звернення німця Тарінце щодо можливості оренди промислових підприємств у Волинській губ.⁶⁶ Фірма інженера фон Гольца цікавилась концесією на предмет розробки родовищ фосфоритів у Подільській губ.⁶⁷ Компанія «Тіссен» претендувала на концесію з видобутку залізної руди⁶⁸.

Прикметно, що саме на торгпредство УСРР у Німеччині в 1922 році було покладено головне завдання — купівля посівного насіння. Для цього прагнули скористатись зв'язками німецьких колоністів із німецькими підприємцями, аби домогтись кредиту від німецького уряду в 100 млн марок на відновлення господарств німецьких колоністів, які постраждали від неврожаю. Цю ідею реалізовано укладенням 18 березня 1922 р. угоди між торгпредом Ю. Новаковським і Р. Рівгесом як представником фірми «Петер Вестен». Згодом два пароплави з посівним насінням і продовольством прибули в Україну. Постачання здійснювалось на «засадах кредиту», тому «замість готівкових грошей «Петер Вестен» отримав право вимагати передачі йому сировини», а також отримав «переважне право на купівлю хліба, яке могло бути вивезеним в майбутньому»⁶⁹. Окрім цього зусиллями пастора Фрігеля Мільвунсе через торгпредство організовано купівлю й відправку американської кукурудзи на 10 млн німецьких марок⁷⁰. 23 вересня 1922 р. у Берліні між німецькою фірмою «Рабаттче і Тізеке», з одного боку, та УСРР і РСФРР, з іншого, підписано угоду про створення акціонерного товариства «російсько-українське товариство розмноження насіння». Йшлося про насіння цукрового буряка⁷¹. Обговорювалася закупівля через цю фірму «Амексима» 1 тис. вагонів жита⁷². Загалом для «насінневої заготівлі» цього року для торгпредства УСРР у Німеччині було виділено 61 тис. англійських фунтів⁷³.

У 1922 році торгпредство було задіяне в купівлі в Німеччині різноманітної техніки. Зокрема у вересні ц.р. раднарком ухвалив постанову «зобов'язати УпНКЗТ у трьохмісячний термін придбати 2 000 вантажівок для Укррумта»⁷⁴. У грудні ц.р. торгпредство інформувало, що німці пропонували придбати в них 27 моторів для комерційних чи військових

аеропланів. Мотори пропонувались за ціною в 340 доларів за кожний. Водночас продавці пропонували знижку, бо ці мотори були «зняті» з німецьких військових аеропланів. Вони знаходились на складі в Данцигу⁷⁵.

Із покращенням у 1923 році продовольчого становища в Україні торгпредство УСРР у Німеччині було задіяне у продажі за кордон зернових культур. Продаж зерна торгпредство розпочало вже у середині січня ц.р. Протягом 20 січня — 20 квітня ц.р. торгпредство продало 16, 350,000 пуд. «хліба і макухи»⁷⁶. Також цього року торгпредство успішно продало 5 тис. тон артилерійського лома, здійснило купівлю 300 тис. кіс, 200 тис. серпів і 250 тис. газових ламп, а також проводило із німецьким концерном з Ессена переговори про продаж йому «ферро-магnezиту»⁷⁷.

Зрештою, переговори, метою яких стало поширення дії німецько-російського «Раппальського договору» на УСРР, продовжувались. Проте каменем спотикання в червні 1922 року ледь не стала вимога українського раднаркому повернути 410 млн марок золотом, які Німеччина заборгувала за постачання продовольчих товарів ще гетьману П. Скоропадському. Ці гроші перебували на рахунках у німецькому державному банку. На них претендував також уряд УНР у екзилі. Раднарком протестував проти цього, навпаки вимагав передати ці кошти йому і навіть запевняв, що використає їх для торгівлі з Німеччиною⁷⁸. Своєю чергою, німецький уряд переконував, що вимога повернути гроші суперечить німецько-російському «Раппальському договору», який скасовував взаємні фінансові претензії. Лише приїзд до Берліна російського наркома закордонних справ Г. Чичеріна припинив вимогу УСРР повернути ці гроші.

Зрештою 5 листопада 1922 р. у Берліні укладено «Угоду про поширення дії Раппальського договору на радянську Україну, Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекий Схід». Від УСРР її підписав В. Ауссем, від інших радянських республік — російський повпред М. Крестинський, від Німеччини — А. Мальцан. За угодою німецький уряд офіційно визнавав УСРР (ст. 1). Сторони мали обмінятись дипломатичними представництвами (ст. 4). Водночас зауважимо, що відповідно до ст. 2 угоди «взаємні фінансові претензії мали вирішуватись після їх додаткового вивчення».

За переконанням українського раднаркому, визнання його «де-юре» німецьким урядом і встановлення дипломатичних відносин мало забезпечити подальший розвиток торгівельно-економічних відносин⁷⁹. Тому раднарком уже 9 грудня 1922 р. призначив повпредом УСРР у Німеччині В. Ауссема. ВУЦВК затвердив угоду 14 грудня ц.р. Німецький уряд право дипломатичного представництва в УСРР передав послу в РСФРР З. Гаю.

У 1923 році торгпредство УСРР у Німеччині готувалось взяти участь у Лейпцизькому ярмарку. Для цього із Гамбурга були доправлені зразки

усіх видів української сировини⁸⁰. Роком раніше торгпредство цікавилось можливістю участі у «Німецькому ярмарку для Східної Європи», який традиційно проходив у Кенігсбергу. У цьому ярмарку брали участь німецькі фабриканти й оптовики із зразками товарів, щоб «зав'язати відносини із покупцями з країн Східної Європи»⁸¹. Окрім цього торгпредство рекламувало в Німеччині «Київську контракткову ярмарку»⁸².

Із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР у Німеччині впродовж 1923 року було поступово згорнуто. Щоправда керівництво республіки визнало Німеччину як країну, де має «значні політичні й економічні інтереси»⁸³. Вони полягали в купівлі в німців необхідних промислових товарів та продажу української сировини⁸⁴. Тому керівництво УСРР пропонувало включити до торгпредства СРСР у Німеччині представника від УСРР, який мав забезпечувати реалізацію цих інтересів. Проте це предмет уже наступного наукового дослідження.

Отже, протягом 1919–1921 років Німеччина відмовлялась офіційно визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Тому український раднарком поставив за мету налагодити з Німеччиною торгівельно-економічні відносини. Тут УСРР розраховувала на німецькі промислові товари й ринок збуту української сировини. Проте російський раднарком не бажав поступатись українцям інтересами на «німецькому ринку». Через заперечення росіян УСРР також не взяла участі в укладенні Раппальського договору 16 квітня 1922 р.

Примітно, що з 1921 року окремими торгівельними справами між УСРР і Німеччиною відали їх уповноважені у справах репатріації. Надалі український раднарком пропонував німецькому уряду укласти торгівельний договір. Проте німці оцінювали укладення цього договору як офіційне визнання УСРР. Зрештою унаслідок тривалих переговорів 8 квітня 1922 р. між Німеччиною і УСРР було укладено «Протокол про обмін торгівельними представниками». Торгпредом УСРР у Німеччині призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став З. Гай. Сам торгівельний договір сторони домовились підписати пізніше.

Торгпредство УСРР у Берліні спочатку перебувало за адресою вул. Йоахімшталерштрассе, 3, потім по вул. Лінденштрассе, 23 (за іншими даними буд. 20-22). Навесні 1922 року в ньому працювало 18 осіб, і 4 особи у Гамбурзі. При торгпредстві функціонувала «центральної каса українських торгпредств за кордоном», а торгпред УСРР у Німеччині водночас виконував загалом обов'язки «Торгівельного представника УСРР за кордоном». Це обумовлено роллю німецького міста Гамбург як потужного порту зі складами, біржею, фрахтовим центром, обмінними пунктами і т.д.

У торгівлі між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років перевага надавалась заснуванню українсько-німецьких «змішаних товариств».

Саме ці товариства виступали посередниками в торгівлі з німецькими компаніями й фірмами. Для УСРР вони купували німецькі промислові товари. У Німеччину вони експортували українську сировину.

Переговори про офіційне визнання УСРР тривали з Німеччиною до осені 1922 року. Встановленню політико-економічних відносин між ними ледь не завадила вимога українського раднаркому до німецького уряду повернути 410 млн марок, які той заборгував за постачання продовольства ще уряду Української Держави (П. Скоропадського). Зрештою 5 листопада 1922 р. Німеччина офіційно визнала УСРР. Проте відповідно до ст. 2 угоди «взаємні фінансові претензії мали вирішуватись після їх додаткового вивчення»⁸⁵.

Примітно, що в 1922 році в умовах голоду УСРР особливу увагу надавала купівлі посівного матеріалу зернових культур. Наступного року на Гамбурзькому ринку УСРР вже продавала зернові культури. Вона готувалась взяти участь у Лейпцизькому ярмарку і «Німецькому ярмарку для Східної Європи» у Кенігсбергу. Проте у зв'язку із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР в Німеччині впродовж 1923 року було згорнуто. Для забезпечення торгівельних інтересів республіки до складу торгпредства СРСР у Німеччині мали включити представника УСРР.

¹ Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К.: Наукова думка, 1969. 276 с.

² Росенко І. А. Советско-германские отношения 1921–1922 гг. Ленинград: Ленинградский университет, 1965. 159 с.

³ Гольчевський Ф., Ягнішак В. Україна в планах Німеччини в міжвоєнний період. *Українські варіанти*. 1998. № 2 (4). С. 98–101.

⁴ Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду України (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 264 с.; Купчик О.Р., Пижик А.М. Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною (1920–1922 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. № 87–88. С. 95–98.

⁵ Нетребя Ю.Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. 204 с.

⁶ Джеджула А.Е. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг.: Дисс. ... д-ра истор. наук. Киев, 1967. 789 с.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 134–137.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 7.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 1–1 зв., 4.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 230.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 19 зв.–20.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 11.

- ¹³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 53.
- ¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 253–253 зв.
- ¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 28 зв.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1030. Арк. 1.
- ¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1029. Арк. 30.
- ¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 4; Спр. 591. Арк. 28–28 зв.
- ¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1657. Арк. 24; Спр. 1673. Арк. 63; Спр. 1719. Арк. 6.
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 141. Спр. 223. Арк. 53; Спр. 153. Арк. 104.
- ²¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 23.
- ²² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 28–28 зв.; Спр. 75. Арк. 4.
- ²³ ЦДАВО. Ф. 423. Оп. 3. С. 139. Арк. 35; Спр. 121. Арк. 11.
- ²⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 223. Арк. 43; Спр. 153. Арк. 156.
- ²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 88, 96 зв.
- ²⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 134, 138, 164.
- ²⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 57.
- ²⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 37, 84, 88, 89.
- ²⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 3.
- ³⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 11, 13.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 13, 15.
- ³² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 79, 83.
- ³³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 26 зв.–28.
- ³⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 107.
- ³⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 14.
- ³⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 102.
- ³⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 18.
- ³⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 14.
- ³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 94.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 3–10.
- ⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 22.
- ⁴² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 1, 4–9.
- ⁴³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 54–56.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 80, 94.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1673. Арк. 109, Спр. 1760. Арк. 71.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 28.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 98–99.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 62.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 51.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 51.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 101, 112–118; Спр. 224. Арк. 136.
- ⁵² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 101, 104; Спр. 153. Арк. 2.
- ⁵³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 102–112; Спр. 141. Арк. 32, 44; Спр. 153. Арк. 37, 39, 67, 72; Спр. 156. Арк. 54; Спр. 203. Арк. 34, 57; Спр. 220. Арк. 14.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 5 зв.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 84, 87–90.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 144. Арк. 14, 34, 48.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 54.

- ⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 33, 141.
⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 21.
⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 5; Спр. 108. Арк. 1.
⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 2, 19, 23, 30, 32–34, 48–51.
⁶² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 2.
⁶³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 39–42.
⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 1–3.
⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 119.
⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 120.
⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 13, 46.
⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 53–54, 57–59, 64–66.
⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 82–91; Спр. 90. Арк. 234.
⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 82–91.
⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 1–4, 21.
⁷² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 1.
⁷³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 107.
⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 286.
⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 1–3.
⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1673. Арк. 83–84.
⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1719. Арк. 40.
⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 15 зв.
⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 134–137.
⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 115.
⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 3.
⁸² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 69.
⁸³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 57. Арк. 15.
⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1486. Арк. 78.
⁸⁵ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). Від. ред.: В.М. Корецький; Упор.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. К.: Наукова думка, 1966. С. 522–525.

REFERENCES

1. Dzhedzhula, A. E. (1967). *Mezhdunarodnye ekonomycheskiye otnosheniya Sovetskoj Ukrainy v 1920–1922 hh. Doctor's thesis*. Kyiv [in Russian].
2. Hol'chevskij, F., & Yahnischak, V. (1998). Ukraina v planakh Nimechchyny v mizhvoienyj period. *Ukrains'ki variant*, 2 (4), 98–101 [in Ukrainian].
3. Korets'kyj, V.M. (1966). *Ukrains'ka RSR na mizhnarodnij areni. Zbirnyk dokumentiv (1917–1923 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kulynych, I. M. (1969). *Ukrains'ko-nimets'ki istorichni zv'iazky*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kupchyk, O. R. (2011). *Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu Ukrainy (1919–1923 rr.): mizh ukrains'koiu formoiu ta radians'kym zmistom*. Ternopil' [in Ukrainian].
6. Kupchyk, O. R., & Pyzhyk, A. M. (2006). *Vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh USRR i Nimechchynoiu (1920–1922 rr.)*. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*, 87–88, 95–98 [in Ukrainian].
7. Netreba, Yu. B. (2012). *Protystoiannia dyplomatychnykh predstavnytstv USRR ta UNR v Nimechchyni (1921–1922)*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Rosenko, Y. A. (1965). *Sovetsko-hermanskye otnosheniya 1921–1922 hh*. Leningrad [in Russian].

Received: 30.04.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.232>

УДК 94(560)''1923/1933'':929 Славінський

Олександр Кравчук

канд. іст. наук, доц.

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського

21001, Україна, Вінниця, вул. К.Острозького, 32

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

МАКСИМ СЛАВІНСЬКИЙ ПРО ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1923–1933 рр.

Стаття присвячена сприйняттю знаним українським громадсько-політичним, державним і культурно-освітнім діячем М.А. Славінським (1868–1945) розвитку Турецької Республіки за перші десять років її розбудови (1923–1933 рр.).

Дослідження базується та критичному аналізі турецьких сюжетів міжнародних оглядів М. Славінського в часописі «Тризуб» за 1928–1933 рр. Дослідницькі принципи історизму, наукової об'єктивності та системності сприяли розкриттю особливостей висвітлення М. Славінським Турецької Республіки, постаті її першого президента М. Кемаля.

Автор статті відзначає, що Турецька республіка стала одним із пріоритетних об'єктів у міжнародних оглядах М. Славінського у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр., увага до якої пояснювалась необхідністю вивчення країн, з якими передбачалось налагодження відносин незалежною Україною.

В оглядах М. Славінського звернено увагу на найважливіші внутрішні і зовнішні аспекти розвитку Туреччини та їх взаємозв'язок. Забезпечення мирного курсу країни в зовнішній політиці М. Славінський вважав передумовою успіху глибоких внутрішніх реформ, з яких виділяв зміни у сфері політики (ліквідацію султанату та проголошення республіки, відмову від халіфату та курс на розбудову світської державності, реформи в системі управління), економіки, культури та народного побуту, забезпечення рівноправності турецьких жінок тощо. М. Славінський позитивно оцінював десятирічний розвиток Турецької Республіки, пов'язував його з прагматичним політичним курсом її президента М. Кемаля, спрямованого на європеїзацію країни.

Ключові слова: Україна, Турецька Республіка, М. Славінський, М. Кемаль, часопис «Тризуб», еміграція.

Oleksandr Kravchuk

PhD in History, Associate Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
32 K. Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine
E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

MAKSYM SLAVINSKY ABOUT EXTERNAL AND INTERNAL FACTORS OF THE TURKISH REPUBLIC DEVELOPMENT IN 1923–1933

The article is devoted to the perception of the development of the Turkish Republic during the first ten years of its building (1923–1933) by the well-known Ukrainian public-political, state and cultural-educational figure M.A. Slavinsky (1868–1945).

The research is based on the critical analysis of Turkish subjects of M. Slavinsky's international reviews in the magazine "Tryzub" for 1928–1933. The research principles of historicism, scientific objectivity and systematicity contributed to revealing the peculiarities of M. Slavinsky's coverage of the Turkish Republic, the figure of its first president M. Kemal.

The author of the article notes that the Turkish Republic became one of the priority objects in M. Slavinsky's international reviews in the second half of the 1920s — early 1930s, the attention to which was explained by the need to study the countries with which independent Ukraine was supposed to establish relations.

M. Slavinsky's reviews draw attention to the most important internal and external aspects of Turkey's development and their interrelationships. M. Slavinsky considered ensuring the country's peaceful course in foreign policy a prerequisite for the success of deep internal reforms, from which he singles out changes in the sphere of politics (the liquidation of the sultanate and the proclamation of the republic, the rejection of the caliphate and the course towards the development of secular statehood, reforms in the system of governance), economy, culture and people's life, ensuring the equality of Turkish women, etc. M. Slavinsky positively assesses the ten-year development of the Turkish Republic, linking it with the pragmatic political course of its president M. Kemal, aimed at the Europeanization of the country.

Keywords: *Ukraine, Turkish Republic, M. Slavinsky, M. Kemal, magazine "Tryzub", emigration.*

Взаємини Туреччини та України на початку новітнього часу охоплюють низку важливих аспектів, зокрема, встановлення міждержавних відносин та початок діяльності дипломатів УНР у Стамбулі навесні 1918 р.¹, перебування української еміграції у Туреччині, розвиток тюркологічних досліджень в Україні у 1920-х — на початку 1930-х рр. Також українській еміграції була притаманна увага до Туреччини, прагнення ознайомити її громадськість із Україною та вплинути на активізацію відносин із нею в майбутньому. Так, представник екзильного уряду УНР у Туреччині В. Мурський у 1930 р. опублікував турецькою мовою книгу «Україна та її боротьба за незалежність», чим прагнув представити свою батьківщину турецькій громадськості².

Меншою мірою відомі особливості сприйняття розвитку Туреччини українськими емігрантськими політичними публіцистами міжвоєнного періоду, зокрема, М. Славінським.

Знаний громадсько-політичний і державний діяч, публіцист Максим Антонович Славінський (1868–1945) вершини своєї професійної кар'єри під час Української революції сягнув на посаді голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословаччині у 1919–1923 рр.³ Залишившись в еміграції у Чехословацькій республіці та працюючи у створених там українських емігрантських навчальних закладах, він продовжував відстоювати право України на незалежний розвиток⁴. Підтримував Державний Центр УНР у екзилі⁵. Активно займався журналістською діяльністю, у 1932 р. був серед засновників «Союзу Українських Журналістів і Письменників за кордоном»⁶. М. Славінський співпрацював з різними періодичними виданнями «Гуртуймося» (Прага), «Діло» і «Літературно-науковий вісник» (Львів), «Тризуб» (Париж), «Свобода» (Джерсі-Сіті, США).

У часописі «Тризуб» — неофіційному органі Державного Центру УНР у екзилі — М. Славінський систематично публікував міжнародні огляди. Починаючи з 12 вересня 1926 р. вони виходили під назвою «З міжнародного життя» за підписом «Observator»⁷. Автор вбачав їх головне завдання «...подавати надалі звістки з міжнародного життя», вводити «читальника в сучасне політичне становище в його основних рисах»⁸. Окремі аспекти цих оглядів, що стосувались Чехословаччини, висвітлено в історичній літературі⁹, інші залишаються маловідомою частиною української політичної публіцистики міжвоєнного періоду.

Мета статті — проаналізувати сприйняття розвитку Туреччини у 1923–1933 рр. М. Славінським у міжнародних оглядах часопису «Тризуб».

Турецька Республіка згадувалась у міжнародних оглядах «Тризуба» в номерах від 19 вересня 1926 р., 17 квітня 1927 р., 11 вересня 1927 р., 6 травня 1928 р., 14 жовтня 1928 р., 23 вересня 1928 р., 14 вересня 1930 р., 25 травня 1933 р. Безпосередньо її десятиріччю присвячено огляд у номері від 12 листопада 1933 р. Цитування публікацій здійснюється із збереженням орфографічних особливостей першоджерел.

Значну увагу до Туреччини М. Славінський пояснював перспективами налагодження відносин самостійної України з цією країною, серед передумов чого вказував на їх географічну близькість та «поважну роль в нашій історії» турецької держави¹⁰. Хоча «На сьогодні, політична ситуація, що-правда, така, що Україну й Туреччину одкинуто до різних, ворожих собі таборів. Але зараз всі та кожний знає, що сучасна рівновага на Сході Європи наближається до свого неминучого кінця, і українсько-турецькі взаємовідносини приберуть тоді мабуть таки цілком інший характер ...»¹¹. Проте історичних екскурсів у відносинах українських державних утворень — УНР і УСРР — із турецькою державою М. Славінський не робив, не згадував договір радянської України з Туреччиною від 2 січня 1922 р.

М. Славінський висвітлював сучасність Туреччини наголошуючи, що у країні відбуваються великі зміни у її історії¹², називав їх першим періодом «турецького відродження, великих державних реформ і національного перетворення»¹³.

Витоки суспільно-політичних перетворень сягали Першої світової війни.

Про наслідки Першої світової війни для турецького народу М. Славінський писав як про державну трагедію, суть якої полягала в розпаді Османської імперії на низку нових арабських держав та підмандатних територій великих європейських держав, коли «туркам залишено було лише властиву Туреччину — Анатолію та невеликий одрізок території на Балканах з Царьгородом, Босфором та Дарданелами». Спроба використати Севрський мирний договір 1920 р., щоб створена «велика Греція ... панувала б не лише в себе дома та на Іонійських островах, але й на приморському побережжі Турецької Анатолії», викликала опір у Туреччині, який призвів до нової війни з греками, в якій «турки перемогли і зберегли за собою інтегральну Анатолію...»¹⁴.

М. Славінський вказував на взаємозв'язок у процесах перетворення країни внутрішніх і зовнішніх і чинників, зауважуючи на значенні останніх. На його думку, здійснення реформ, які стали «законом і звичаєм життя», вимагало зовнішніх обставин, незалежних від держави. Насамперед, М. Славінський мав на увазі необхідність існування в умовах миру, адже майже безперервні війни у 1910–1922 рр. спричинили зубожіння, «що кожний більший конфлікт загубить її безповоротно»¹⁵. Зaslуга пре-

зидента Мустафи Кемалю у цій сфері полягала в тому, що саме він «усталив державні кордони, встановив точну лінію міжнародної політики, відтворив значіння Туреччини, як певного фактора тої політики на Чорному і Середземному морях, на Балканах та в передній Азії, а особливо у магометанському світі»¹⁶.

За переконанням М. Славінського, М. Кемаль реально оцінюючи місце Туреччини в системі міжнародних відносин, базуючись «на самодовіррю, гідности, силі та престижі турецької нації»¹⁷, визначав зовнішню турецьку політику, спрямовану на розвиток «добрих відносин з усіма сусідами, ближчими і дальшими, хто б вони не були: Греція, ССРСР, Англія, Персія чи Італія»¹⁸.

М. Славінський суперечливо визначав курс Туреччини в міжнародних відносинах двома головними принципами: «1. звільнення Туреччини од впливів великих держав..., і 2. наближення до держав у війні переможених чи її наслідками незадоволених»¹⁹. Також у 1933 р. М. Славінський помістив Туреччину, поряд із Німеччиною, Італією та ССРСР, до одного з непримиренних таборів у Європі, «що поставив собі метою ревізію мирових договорів і зв'язане з тим перемальовання мапи Середньої Європи, Балканів та колоній...»²⁰. Проте, ця теза не підтверджується зовнішньополітичними діями Туреччини, зокрема, її вступом до Ліги Націй у 1932 р. і приєднанням до Балканської Антанти у 1934 р., метою якої було збереження існуючих державних кордонів у Південно-Східній Європі.

Стосовно відносин із радянською державою, М. Славінський фактично писав про прагматичне бажання М. Кемалю убезпечитись від її ідеологічного впливу при збереженні міждержавних відносин: «Од свого ж північного сусіди Туреччина себе забезпечила тим, що вішаючи нещадно своїх домашніх комуністів, одночасно поставила собі на службу цілий ССРСР тим, що склала з ним [у 1925 році] договір дружби і приятельства, зміст якого й досі не достатнє вияснений»²¹. М. Славінський зауважив приклад небажання Туреччини підтримувати всі зовнішньополітичні ініціативи СРСР. Згадавши про радянсько-перський гарантійний пакт (1921 р.), він писав у 1927 р., що «Москва дбала про те, щоб до цього пакту притягти, коли вже не можна цілу Азію, то хоч би Туреччину, але ангорський [м. Ангора — тепер Анкара. — Авт.] уряд одмовився од того. Переговори йдуть повільно, і не видно ще того часу, коли пакта цього буде складено»²². Загалом, М. Кемаль був прибічником вестернізації, і його бачення турецької держави докорінно різнилося від соціалістичних прагнень радянських політиків, їх ідеологічний вплив він не сприймав, хоч і підтримував розвиток міждержавних взаємин²³.

М. Славінський вказував на прагматизм міжнародного курсу Турецької Республіки, «поки їй потрібно було загоювати зовнішні рани свої та переводити гострі реформи з середини...»²⁴.

Сенс суспільно-політичного розвитку країни у 1920–1930-х рр. полягав у розбудові Туреччини за зразком модерної європейської держави із подоланням традиції теократичної Османської імперії.

Внутрішні чинники розвитку Туреччини М. Славінським висвітлено в оглядах про особливості політичного режиму тогочасної Туреччини, внутрішньополітичні заходи, реформи М. Кемаля.

Відзначено консолідацію турецької держави з національного погляду шляхом обміну населення між Туреччиною і Грецією, без наведення кількісних показників²⁵. Зауважимо, що обмін відбувся до кінця 1924 р. і торкнувся приблизно 200 тис. греків та 300 тис. турків. Крім того, більше 1 млн. греків стали біженцями з Анатолії внаслідок контрнаступу збройних підрозділів кемалістів²⁶.

М. Славінський наголошував, що «... Туреччина вибрала зразки для чину свого політичного і національного відродження — держави європейські, а не азійські, і тільки на Заході може вона знайти собі зразки і для економічної стабілізації»²⁷. Водночас оцінював політичні зміни неоднозначно, відзначав формальний характер тогочасного демократичного устрою Туреччини.

Він констатував, що після світової війни «стала демократичною республікою, але республікою зовсім особливою, до європейських неподібною. Не зовнішню своєю формою, а внутрішнім змістом. Як то й подобає республіці Туреччина має демократичні установи, парламент, кабінет міністрів, президента. Але президент, міністри, державний апарат і цілий парламент належить виключно до однієї партії урядового характеру, закладеної сучасним головою турецької держави Кемалем-пашею в 1923 р. на початках командної політичної чинності його. Ця єдина — національна — партія обхопила своїми впливами цілу Туреччину і робила в ній усе, що хотіла. ... Під прозорим серпанком республіканських інституцій, в країні встановлено було фактичну диктатуру однієї особи, — президента Кемаля-паши»²⁸.

Одну з головних складових європейської та північноамериканської моделі демократії складають вибори. Повідомляючи про вибори 1927 р., М. Славінський цитує передвиборчий маніфест М. Кемаля. Турецький лідер «рекомендує вибирати своїх прихильників, — представників так званої народньої партії, в руках якої останні роки була, єсть і зараз вся влада турецької республіки»²⁹. Задекларована цілковита відданість «основним працям по забезпеченню майбутности турецького народу». Також наголошувалося прагнення правлячої еліти: «... — Народня партія вважає, що самими головнішими умовами існування батьківщини єсть забезпечення на завше її незалежности, не звязуючи її з каліфатом, а також з якою будь співучастю чи інтервенцією...»³⁰. М. Славінський не

повідомляв про результати виборів до парламенту у 1927 р., як і у 1923 та 1931 рр.

До невід'ємної складової демократичного суспільства належить опозиція. У загальних рисах М. Славінський повідомляв про утворення нової турецької партії опозиційного напрямку під назвою «Партія вільної республіки» [йдеться про створення Вільної республіканської партії 12 серпня 1930 р. — *Авт.*], головою якої був Феті Бей (Ок'яр). Згідно зі М. Славінським, «... Головні пункти її програми такі: загальне виборне право, воля зборів, спілок та друку, анулювання державних та інших монополій, вільний торг, зниження податків...»³¹. Більше уваги автор приділив альтернативній програмі зовнішньої політики опозиції, а саме поліпшення умов для доступу закордонного капіталу, регулювання державного боргу та вступ Туреччини до Ліги Націй. Наголошувалося, що програма означає зміну турецької орієнтації у напрямку наближення до Франції і Великої Британії та припинення дружніх відносин із Італією і СРСР. Відзначено занепокоєння щодо майбутнього «совітсько-турецьких приятельських взаємовідносин» у московському виданні «Известия»: «Особливо боїться московська газета того пункта програми, де говориться про вступ до Ліги Націй. Турецький уряд не опротестував європейської opinio, але поки що зробив усе, щоб погасити запідозріння совітів. Посол Туреччини для того одвідав у Москві тов. Карахана і запевнив його, що міжнародна політика його батьківщини не може бути зміненою, бо покоїться на конкретних договорах, що приятельські відносини до Москви не будуть порушені...»³².

Стисло торкаючись сфери економіки, М. Славінський констатував проблеми в реалізації політики країни в цій галузі в умовах міжнародної конкуренції, причину чого вбачав у відсутності в країні великих капіталів: «Велика територія, більша за Францію та Італію, лежить облогом [не засіяні. — *Авт.*], в той час як тамошні ґрунти надаються до найкращого хліборобства, до скотарства і багаті на мінерали...». Серед причин цього він виділяв те, «що Туреччина майже не має зараз середніх мійських верств»³³, а до правління М. Кемаля «економічна й фінансова сила країни ... була майже цілковито в руках грецьких та європейських капіталістів, які зараз з Туреччини примушені були виємігрувати»³⁴. Крім того, восени 1930 р. М. Славінський зауважував, що з консолідацією внутрішнього життя, коли подальший розвиток потребує великих фінансових засобів, «відокремленість од Європи та її капіталів почали болюче відчуватися в країні»³⁵.

У публікаціях висвітлено процеси здійснення європеїзації мусульманської Туреччини. Адже ця провідна східна країна надає приклад внутрішнього реформування та переймання засад європейської цивілізації³⁶.

Належну увагу приділено ліквідації султанату в Туреччині 1 листопада 1922 р. та халіфату 3 березня 1924 р., не згадуючи, однак, ухвалення першої турецької республіканської конституції від 23 квітня 1924 р. «Кемаль-паша не задовольнився тим, що покінчив, — мабуть таки назавжди, — з рештками застарілого турецького монархізму, скинувши й вигнавши закордон султана з його прихильниками та встановивши республіканську державну форму. Він не спинився перед небезпечною боротьбою з всемогутнім колись в Туреччині мусульманським духовенством, в руках якого знаходилися колосальні маєтки, різноманітні духовні й матеріальні права і привілеї, — нарешті, фактичний провід в народі через церкву, школу, через освячені часом звичаї, зобов'язання. По-перше, він одмовився від так званого каліфату, що його носієм був голова Турецької держави та який одвертав громадську опінію [думку. — *Авт.*] від власне турецьких національних справ, перекидаючи її увагу до надто забарвленого релігією пан-ісламського руху, де в чому, що правда, корисного, але далеко більше шкідливого на сьогодні для чисто турецьких інтересів. По-друге, Мустафа-Кемаль розірвав столітній зв'язок між церквою й державою в Туреччині і поставив духовенство до другорядної позиції, бо одібрав у нього провід у школі й народі та проголосив волю релігійного переконання. Більше за те, — він скорив собі мусульманську церкву і поставив її на службу державі й нації, бо зробив її чисто турецькою, місцевою, проробивши певні реформи в обрядовому культі, в мові богослужбових книг і церковних одправ, реорганізувавши саме духовенство та його виховання»³⁷.

М. Славінський писав про глибокий вплив реформ М. Кемаля на іслам у Туреччині, який став вільнішим від догм, «од обов'язкового вчення, од забобонів, але тісніше зв'язана з принципами, з духом, а не з буквою закону. Цей новий іслам має сталу тенденцію уникати конфліктів між магометанською релігією та практикою життя, пристосовуючися до модерних ідей». У цьому автор вбачає тенденцію «утворити з ісламу ліберальну, індивідуальну та глибоко духовну релігію», що супроводжується змаганням «відродити ісламізм, вирвати його з рук неграмотних та неосвічених людей, надати йому нове життя, вернути його йому «духовну силу, втрачену ним під вагою забобонних нісенитниць». «Крім того, новий турецький іслам ставить своїм завданням пристосувати мусульманський культ до сучасних вимог, упростити старовинні магометанські обряди, полегшуючи тим для вірних можливість їх виконувати...». Вважаємо перебільшеною думку М. Славінського, що «новий іслам перетворюється безперечно під впливом європейської психології та європейських методів». «Ангора, перед очима всіх інших мусульманських народів, взяла на себе найтяжчу ініціативу релігійної реформи і нової

релігійної творчості. Досі іслам був опанований думкою арабською, бо був він її витвором. Чи опанує ним остаточно новий дух — турецький? Арабу — мрійному ідеалісту, казуїсту, анархичному інтернаціоналісту, — протиставлений турок, — позитивний реаліст, патріот і дисциплінований воїн. Два іслама, старий і новий, різко встали один проти одного, прикликавши до себе увагу цілого мусульманського світу...». Також помилковим припущенням М. Славінського було те, що він, згадуючи інтерес до цього досвіду Ірану та Афганістану, писав, «що мусульманський світ одвернеться од старого ісламу та піде за новим, приєднуючися тим остаточно до європейської цивілізації»³⁸.

Із звільненням суспільства від релігійного впливу пов'язана реформа абетки 1928 р. М. Славінський писав про відхід від старовинного арабського письма і заміну його європейською латинською абеткою на основі фонетичного правопису. Розглядаючи роль М. Кемалю у здійсненні реформи, М. Славінський писав: «Сам диктатор виїхав в кружну подорож по Туреччині, агітуючи за прийняття населенням нового алфавиту та даючи по різних місцях різним людям перші його уроки...». Також повідомляв про плани очищення та упорядкування турецької мови шляхом підготовки академічного словника на 60 тис. слів з новими технічними та науковими термінами, неологізмами тощо. При цьому відзначав незадоволеність турецької громадської думки «цією кількістю, вказуючи на те, що європейські словники мають їх далеко більше», і їх вимогу до академіків приділяти більшу увагу рідній мові, «справедливо вважаючи, що розвиток мови — головний підклад загального розвитку цілої нації»³⁹. Такі дії М. Славінський показував як частину європеїзації, яку М. Кемаль здійснював «не спиняючися навіть перед тим, щоб знищити старовинну турецьку азбуку, заступивши її латинкою, або заборонити традиційний турецький одяг...»⁴⁰.

Діяльність М. Кемалю червоною ниткою пронизує публіцистику М. Славінського. Автор виділяв його визначальну роль та заслуги у процесах національно-визвольної боротьби, оцінював як великого патріота й талановитого політика. «Турецький народ ... добре вибрав свого героя. Колишній сільський хлопчик, сирота і пастушок, Мустафа-Кемаль волею ласкавої до нього долі став людиною європейської культури. Був він не тільки видатним генералом і добрим військовим вождем, але й державним мужем високої марки», — писав М. Славінський⁴¹.

Автор не беззастережний у своїй оцінці особистості та діяльності М. Кемалю, який увійшов в історію країни як Ататюрк — «батько турків». Окрім характеристик «національний герой», «національний вождь»⁴², він вживав визначення «отоманський диктатор, президент республіки»⁴³, «некоронований, абсолютний і необмежений монарх»⁴⁴.

М. Славінський розглядав, не засуджуючи їх, методи проведення реформ: «Він робив їх з гори і неоглядно, не спиняючись ні перед якими перешкодами, ні перед якими жертвами, посилаючи іноді на шибеницю навіть людей, що з ним колись співпрацюва[ли]...»⁴⁵.

Проте це не заважало автору вбачати в загальнодержавному авторитеті лідера Туреччини успішне здійснення заходів з перетворення суспільства: «Необмежена популярність Кемаля-паші дозволяє йому йти дуже далеко в площині внутрішніх реформ. Народ приймає їх слухняно, старанно виконуючи накази свого вождя. У батьківщині своїй диктатор не знає ні перепон, ні противників»⁴⁶. Остання теза є певним перебільшенням. У кемалістській Туреччині відбувались протиурядові виступи, наприклад, повстання курдів, замах на президента.

В огляді, присвяченому десятиріччю Турецької Республіки, підведено перші підсумки внутрішньої політики цієї держави під керівництвом М. Кемаля. З певним перебільшенням М. Славінський зауважив: «...Туреччина з країни анахроністичної, з засталою, застарілою цивілізацією, з найгіршою, як здається, в світі адміністрацією, з мало культурним, неграмотним і неактивним населенням, перетворилася, бо європеїзувалася»⁴⁷.

М. Славінський перераховував широкий спектр глибоких перетворень «в цілій державній структурі Туреччини», хоча й без згадки, зокрема, про запровадження григоріанського календаря 1 січня 1926 р. При цьому, реформи М. Славінський слушно персоніфікує з постаттю М. Кемаля, який розбудував нову, віддану йому, армію на сучасних європейських засадах, перебудував за європейським зразком структуру «центрального міністерського урядування», реорганізував фіскальну систему, впорядкував державні фінанси і «завів бюджетову рівновагу», підтримував розвиток землеробства, ремесел, великої індустрії та національного банківництва, розбудував нові залізничні та шосейні, ґрунтові шляхи, запровадив сучасне судівництво та нові карний і цивільний кодекси та, зрештою, ввів обов'язкове для дітей, і частково для дорослих, навчання, заснувавши для цього розгалужену мережу сучасних шкіл різного типу. За переконанням М. Славінського, «Не спинився турецький реформатор і перед глибокими змінами усталеного століттями народнього побуту, внутрішніх та зовнішніх виявів його. З останніх досить вказати тут хоч би на те, що Кемаль-паша вивів з ужитку характерну для турків феску, куртку й широкі шаровари і замінив їх звичайним європейським костюмом; що він натхнув туркам любов до спорту та фізичного виховання; що з мертвого затишку відокремлених домів вивів своїх земляків до публічних вистав, до громадських зборів, до спільного міркування, до спільних розваг. З внутрішніх виявів так само досить буде вказати той один факт, що Кемаль

розбив і знищив традиційне гаремне існування турецької жінки, бо зняв з неї столітній серпанок, заборонив многошлюбність і урочистим законом признав за жінкою рівні права з її чоловіком...»⁴⁸.

У загальних висновках М. Славінський зазначав, що після Першої світової війни Туреччина, здавалося, «загинула на віки, перетворюючись в колонію, в напівколоніальну державу» чи в мандатну територію. «Кемаль паша своїми перемогами і своїми реформами вивів її на праву путь. Перед його очима стояла не якась суцільна доктрина чи ідеологічна мрія, — була лише батьківщина, яку треба було рятувати. І він рятував її тими методами, які були в нього під руками. За десять літ Туреччина внутрішню видужала, на зовень посилилася і окріпла. Кемаль-паша і Туреччина мають право пишатися наслідками десятилітньої своєї праці. На сьогодні це поважний чинник на Балканах та в східній частині Середземного моря. Завтра вона може стати таким самим чинником на Чорнім морі та з частини й на Сході Європи. І це ставить перед нею вже сьогодні завдання поважно задуматися й намітити лінію своїх відносин до тієї великої потуги, яка в муках і крові народжується на північному побережжі того-ж Чорного моря, — самостійної держави народу українського»⁴⁹.

Загалом, в оглядах М. Славінського звернено увагу на найважливіші внутрішні та зовнішні аспекти розвитку Турецької Республіки у 1923–1933 рр., показано їх взаємозв'язок. Забезпечення мирного курсу у зовнішній політиці М. Славінський вважав передумовою успіху внутрішніх реформ, з яких виділяє ліквідацію султанату та проголошення республіки, відмову від халіфату та курс на розбудову світської державності, реформи в системі управління, економіки, культури та народного побуту, забезпечення рівноправності турецьких жінок тощо. М. Славінський позитивно оцінює десятирічний розвиток республіканської Туреччини, пов'язуючи його з прагматичним політичним курсом її президента М. Кемалю, спрямованим на європеїзацію країни. М. Кемалю розглядає як диктатора і реформатора, зауважуючи однопартійний характер політичної системи в країні. Незважаючи на певні перебільшення в оцінках результатів реформ у Туреччині, М. Славінський показав головні тенденції розвитку у взаємовпливі внутрішніх та зовнішніх чинників. Турецькі сюжети в міжнародних оглядах М. Славінського засвідчують увагу української емігрантської спільноти до необхідності вивчення країн, з якими передбачали налагодження відносин незалежною Україною.

¹ Черніков І.Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк і турецько-українські взаємини (1918–1922). *Східний світ*. 2010. № 2. С. 162.

² Суходолова А. Презентація України турецькому читачеві у праці Володимира Мурського «Україна та її боротьба за незалежність» (1930 р.). *Українсько-турецькі відносини крізь століття: історія, дипломатія, економіка, культура. Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 16–17 травня 2025 року)*. Миколаїв–Одеса–Кам'янець-Подільський, 2025. С. 60.

³ Осташко Т.С. Славінський М. *Енциклопедія історії України*. К., 2012. Т. 9. С. 622.

⁴ Стрілець В. Питання суспільно-політичного розвитку України в поглядах Максима Славінського. *Історична пам'ять*. 2019. № 2. С. 82.

⁵ Очеретяний В.В. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність Максима Славінського в еміграції (1920–30-і рр.). *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. Черкаси*, 2015. Вип. 8–9. С. 92.

⁶ В Чехії. *Тризуб*. 1932. Ч. 5. 31 січня. С. 13.

⁷ Зубенко А. М.А. Славінський. *Тризуб*. 1960. Ч. 5. Вересень–жовтень. С. 7.

⁸ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1926. Ч. 44. 12 вересня. С. 21.

⁹ Кравчук О. Чехословацька республіка та її перший президент в оцінках М. Славінського. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2023. Вип. 32. С. 155–177.

¹⁰ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 16.

¹¹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.

¹² *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 16.

¹³ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.

¹⁴ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.

¹⁵ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 16.

¹⁶ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

¹⁷ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1927. Ч. 37. 11 вересня. С. 15.

¹⁸ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 16.

¹⁹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

²⁰ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 21–22. 25 травня. С. 21.

²¹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

²² *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1927. Ч. 16. 17 квітня. С. 24.

²³ Кравчук О.М. Перші роки Турецької Республіки у висвітленні центральних газет радянської України 1920-х — початку 1930-х рр. *Сходознавство*. 2024. № 93. С. 17, 22.

²⁴ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

²⁵ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 17.

²⁶ Кравчук О.М. Османська імперія в рецепції Т.Г. Масарика в період Першої світової війни. *Сходознавство*. 2022. № 90. С. 112.

²⁷ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 17.

²⁸ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

²⁹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1927. Ч. 37. 11 вересня. С. 15.

³⁰ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1927. Ч. 37. 11 вересня. С. 15.

³¹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 21–22.

³² *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 21–22.

³³ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 17. 6 травня. С. 16.

³⁴ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 21.

³⁵ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.

³⁶ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 40. 14 жовтня. С. 22.

³⁷ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 23–24.

³⁸ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 40. 14 жовтня. С. 22–23.

³⁹ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1928. Ч. 37. 23 вересня. С. 21–22.

- ⁴⁰ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.
- ⁴¹ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.
- ⁴² Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.
- ⁴³ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1927. Ч. 37. 11 вересня. С. 15.
- ⁴⁴ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.
- ⁴⁵ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 23.
- ⁴⁶ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 34. 14 вересня. С. 20.
- ⁴⁷ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 22.
- ⁴⁸ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 23–24.
- ⁴⁹ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1933. Ч. 41. 12 листопада. С. 23–24.

REFERENCES

1. Chernikov, I. F. (2010). Mustafa Kemal' Ataturk i turec'ko-ukrayins'ki vzayemyny (1918–1922). *Skhidnyj svit*, 2, 161–165 [in Ukrainian].
2. Kravchuk, O. (2023). Chekhoslovac'ka respublika ta yiyi pershyj prezident v ocinkax M. Slavinskogo. *Mizhnarodni zv'azki Ukraïni: naukovì poşuki ì znahidki - the International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 32, 155–177 [in Ukrainian].
3. Kravchuk, O. M. (2022). Osmans'ka imperiya v recepciyi T. G. Masaryka v period Pershoyi svitovoyi vijny. *Skhodoznavstvo*, 90, 93–120. <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2022.90.093> [in Ukrainian].
4. Kravchuk, O. M. (2024). Pershi roky Turec'koyi Respubliky u vysvitleni central'ny'kh gazet radyans'koyi Ukrainy 1920-kh — pochatku 1930-kh rr. *Skhodoznavstvo*, 93, 3–26. <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2024.93.003> [in Ukrainian].
5. Observator (1926). Z mizhnarodn'ogo zhyttya. *Tryzub*. Ch. 44. 12 veresnya. (p. 15–21) [in Ukrainian].
6. Observator (1927). Z mizhnarodn'ogo zhyttya. *Tryzub*. Ch. 16. 17 kvitnya. (p. 23–26) [in Ukrainian].
7. Observator (1927). Z mizhnarodn'ogo zhyttya. *Tryzub*. Ch. 37. 11 veresnya. (p. 19–21) [in Ukrainian].
8. Observator (1928). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 17. 6 travnya. (p. 16–18) [in Ukrainian].
9. Observator (1928). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 37. 23 veresnya. (p. 20–22) [in Ukrainian].
10. Observator (1928). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 40. 14 zhovtnya. (p. 22–24) [in Ukrainian].
11. Observator (1930). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 34. 14 veresnya. (p. 19–21) [in Ukrainian].
12. Observator (1933). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 21–22. 25 travnya. (p. 21–23) [in Ukrainian].
13. Observator (1933). Z mizhnarodn'ogo zhy'ttya. *Tryzub*. Ch. 41. 12 lystopada. (p. 22–24) [in Ukrainian].
14. Ocheretanyj, V. V. (2015). Suspil'no-politychna ta kul'turno-osvitnya diyal'nist' Maksyma Slavyn'skogo v emigraciyi (1920–30-i rr.). *Gurzhiyivs'ki istorichni chytannya: Zb. nauk. pr.*, 8–9, 91–94 [in Ukrainian].
15. Ostashko, T. S. (2012). Slavyn'skyj M. *Encyklopediya istoriyi Ukrainy*. (Vol. 9). Kyiv [in Ukrainian].
16. Strilec', V. (2019). Pytannya suspil'no-politychnogo rozvytku Ukrainy v poglyadakh Maksyma Slavyn'skogo. *Istorychna pam'yat'*, 2, 80–85 [in Ukrainian].

17. Sukhodolova, A. (2025.). Prezentaciya Ukrayiny` tureckomu chytachevi u praci Volodymyra Murs`kogo Ukrayina ta yiyi borot`ba za nezalezhnist` (1930 r.). *Ukrayins`kotre`ki vidnosyny kriz` stolittya: istoriya, dyplomatiya, ekonomika, kul`tura. Zb. materialiv Mizhnarodnoyi naukovoï konferenciï (Kam`yanec`-Podil`s`kyj, 16–17 travnya 2025 roku)*. Mykolayiv–Odesa–Kam`yanec`-Podil`s`kyj [in Ukrainian].

18. V Chekhiy (1932). *Tryzub*. Ch. 5. 31 sichnya. (p. 13). [in Ukrainian].

19. Zubenko, A. (1960). M. A. Slavins`kyj. *Tryzub*. Ch. 5. Veresen`–zhovten`, (p. 6-8) [in Ukrainian].

Received: 18.06.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.246>

УДК 94(498+437.6+437.1/2) (=161.2)''19'':37:323.15

Володимир Алмашій

канд. іст. наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ, СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання української освіти в Румунії, Чехословаччині, Словацькій Республіці після Другої світової війни, коли відбулося піднесення культурно-освітньої діяльності українців, відкривалися школи й ліцеї з рідною мовою навчання. Акцентується увага на тому, що випускникам українських семирічних шкіл у Румунії після 1948 р. рекомендувалося продовжувати навчання лише в українських навчальних закладах. Надавалася можливість отримання освіти українською мовою в системі початкова — середня школа — ліцей — вищий навчальний заклад. Побоювання українців на початку 1950-х рр., що їх готують до депортації в Радянський Союз, спонукало частину з них відмовитися від власної ідентичності. За режиму Н. Чаушеску, у 1970-х–1980-х рр. посилювалася денаціоналізація українців Румунії, зачинялися українські навчальні заклади, продовжувалися процеси, що вели до асиміляції українського населення. Після 1989 р. спостерігався відносно низький загальноосвітній рівень української меншини в порівнянні з іншими меншинами Румунії.

Відзначається, що після 1945 р. українська освіта у Східній Словаччині пройшла складним, внутрішньо-суперечливим шляхом — від бурхливого піднесення в перші повоєнні 1945–1948 рр., до різкого занепаду після 1960-го р., що було спричинено спадщиною минулого та загальним становищем української національної меншини. Повоєнний розвиток шкільництва та культури позначився русифікацією суспільного життя українців, викладанням у середніх школах Східнославацького краю після 1945 р. російською мовою. Після лютневого перевороту у 1948 р. в Чехословаччині національні питання вирішувалися за радянським взірцем, російські школи перетворені на українські з червня 1952 р., у них було директивно запроваджено українську літературну мову. Нагромадження невиріше-

них лінгвістичних, соціологічних і політичних проблем вело до словакізації навчального процесу українців. Наголошується, що з початком 1960-х рр. розпочався масовий перехід українських шкіл на словацьку мову навчання, відбувалося згортання українізації, посилилася словакізація українського люду, що тривало до 1990 р., коли в результаті поділу україномовного населення Словаччини на русинів і українців українська освіта зазнала найбільших втрат. Робиться висновок про те, що створення після Другої світової війни культурних, професійних та освітніх центрів заклало підвалини пізнішої інституціоналізації науково-освітньої діяльності українців у Східній Словаччині.

Ключові слова: українські меншини Румунії, Чехословаччини, Словацької Республіки, русифікація, українізація, українські школи, культурно-освітня діяльність.

Volodymyr Almashiy

PhD in History

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

INSTITUTIONALIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESSES OF UKRAINIANS IN ROMANIA, CZECHOSLOVAKIA, AND THE SLOVAK REPUBLIC IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

This article examines the issues of Ukrainian education in Romania, Czechoslovakia, and the Slovak Republic after the Second World War, when there was a rise in the cultural and educational activity of Ukrainians, with the establishment of schools and lyceums with native-language instruction. Attention is drawn to the fact that graduates of Ukrainian seven-year schools in Romania after 1948 were recommended to continue their studies only in Ukrainian educational institutions. Opportunities were provided to receive education in the Ukrainian language within the system: primary school — secondary school — lyceum — higher education institution. Fears among Ukrainians in the early 1950s that they were being prepared for deportation to the Soviet Union prompted some of them to renounce their own identity. Under the regime of N. Ceaușescu in the 1970s–1980s, denationalization of Ukrainians in Romania intensified: Ukrainian educational institutions were closed,

and assimilation processes continued among the Ukrainian population. After 1989, the overall educational level of the Ukrainian minority was relatively low compared to other minorities in Romania.

It is noted that after 1945, Ukrainian education in Eastern Slovakia went through a complex and internally contradictory path — from a rapid upsurge in the immediate postwar years of 1945–1948, to a sharp decline after 1960, caused by the legacy of the past and the general situation of the Ukrainian national minority. The postwar development of schooling and culture was marked by the Russification of Ukrainians' social life; teaching in secondary schools of the Eastern Slovak region after 1945 was conducted in Russian. After the February coup of 1948 in Czechoslovakia, national issues were resolved according to the Soviet model and Russian schools were transformed into Ukrainian ones as of June 1952, where the Ukrainian literary language was introduced by directive. The accumulation of unresolved linguistic, sociological, and political problems led to the Slovakization of Ukrainians' educational process. It is emphasized that from the early 1960s a mass transition of Ukrainian schools to Slovak as the language of instruction began; Ukrainization was curtailed, and Slovakization of the Ukrainian population intensified, continuing until 1990, when, as a result of the division of the Ukrainian-speaking population of Slovakia into Rusyns and Ukrainians, Ukrainian education suffered its greatest losses. Based on the analysis, the conclusion is drawn that the creation of cultural, professional, and educational centers after the Second World War laid the foundations for the later institutionalization of the scientific and educational activities of Ukrainians in Eastern Slovakia.

Keywords: *Ukrainian minorities in Romania, Czechoslovakia, Slovak Republic, Russification, Ukrainization, Ukrainian schools, cultural and educational activity.*

Метою статті є комплексне дослідження та висвітлення ключових етапів національно-освітнього процесу українських меншин Румунії, Чехословаччини, Словацької Республіки впродовж другої половини 1940-х — 1990-х рр. Основні завдання полягають у дослідженні важливих проблем і специфіки національного шкільництва впродовж другої половини 1940-х — 1990-х рр. в означених державах і заходів, спрямованих на його збереження та розвиток. Об'єктом дослідження виступає національна освіта українців Румунії, Чехословаччини, незалежної Словаччини. Предметом дослідження є механізми та системи заходів державних органів у галузі освіти народно-демократичних, соціалістичних, постсоціалістичних Румунії, Чехословаччини, Словацької Республіки, Союзу русинів-українців Словаччини, спрямованих на збереження, покращення становища та роз-

витку національної системи освіти впродовж другої половини ХХ століття. Актуальність дослідження визначається важливістю з'ясування ролі національних меншин у історії повоєнного розвитку країн Центрально-Східної Європи та висвітлення місцевих особливостей протидії урядів та суспільств держав регіону поширенню російського світу, російської мови, взагалі російськості серед українського населення після закінчення Другої світової війни.

Вагоме місце в дослідженні культурно-освітньої і наукової діяльності української еміграції у Чехо-Словаччині¹, етнічних українців Пряшівщини² належить відомому українському вченому С.В. Віднянському. У 2009 р. М.А. Васильченко було захищено дисертаційне дослідження громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності українців Східної Словаччини у 1945–1992 рр.³ та їхнього шкільництва після 1945 р.⁴ Грунтовними є праці А.Ю. Ключковича, присвячені суспільно-політичному розвитку в Словацькій Республіці після 1989 р.^{5,6} Окремою ланкою у висвітленні вказаного питання постає праця І. Ваната у співавторстві з М. Ричалкою та А. Чумою «До питань післявоєнного розвитку, сучасного стану та перспектив українського шкільництва в Словаччині»⁷, дослідження авторського колективу Ю. Бачі, І. Ваната, Ф. Ковача, А. Чуми, М. Штеця «До сучасних проблем нашого культурно-національного життя»⁸, студія З. Ганудель «Мова русинів-українців Східної Словаччини у загальноукраїнському контексті»⁹, М. Гайдоша «До проблем національного шкільництва русинів»¹⁰, колективна праця М. Гайдоша, С. Конечного, М. Мушинки «Русини/українці в дзеркалі півстоліття», окремий розділ якої присвячено національному шкільництву українців Словаччини¹¹. У своїй докторській дисертації, присвяченій національним меншинам в українсько-румунських відносинах після 1990 р., Т.Г. Рендюк певну увагу приділив українській освіті в Румунії¹². Питання української діаспори, зокрема в Румунії, розглядали у своїх дослідженнях В.Б. Євтух, В.П. Трощинський¹³.

У міжвоєнний період українське населення Румунії (переважно селяни) зазнавало національного й соціального гніту. Українську мову було заборонено, а українців оголошено рутенізованими румунами, які забули рідну мову. Після Другої світової війни становище українців покращилося. Відбулося піднесення їхньої культурної діяльності. У населених пунктах, де компактно проживали національні меншини, відкривалися школи, ліцеї з рідною мовою навчання, здійснювалася підготовка кадрів для роботи в цих навчальних закладах (були відкриті дві педагогічні школи, які готували вчителів для українських установ)¹⁴.

У 1948 р. Великими Народними Зборами Румунії ухвалено новий закон про реформування народної освіти і введено обов'язкове початкове

та неповне середнє навчання (7 класів) рідною мовою. Нова система освіти нагадувала радянську модель. Майже в усіх населених пунктах, де проживали українці, були засновані українські школи. З 1948 р. по 1960 р. в українських селах діяло 116 шкіл різної комплектації, а 4 українські ліцеї у Тулчі, Сучаві, Сіреті, Сігеті, Мармаціей готували вчителів для шкіл з українською мовою навчання. У 1952 р. на філологічному факультеті Бухарестського університету відкрито українське відділення¹⁵. Видавалися українські підручники, інша україномовна література. Працювали клуби, бібліотеки, діяли хоріві, драматичні та інші самодіяльні художні колективи¹⁶. Випускникам українських семирічних шкіл рекомендувалося продовжувати навчання лише в українських середніх навчальних закладах або в українських ліцеях. Найкращі з них мали змогу вступати на пільгових умовах до українського відділення Бухарестського університету. Така політика відіграла позитивну роль у забезпеченні отримання освіти українською мовою в системі початкова — середня школа — ліцей — вищий навчальний заклад.

Одночасно відбувалось піднесення літературної діяльності за участі молоді української інтелігенції. Відродження національної ідентичності українців на першому етапі в Румунії підсилювала українська інтелігенція старшого покоління. Завдяки їхньому фаховому висококваліфікованому потенціалу та досконалому знанню української мови (зокрема й біженців 1940–1944 рр. з території Північної Буковини) у новостворених українських навчальних закладах вперше в Румунії вдалося достатньо швидко організувати викладання української мови та літератури, інших предметів рідною мовою. Місцеві українці називали себе «руськими» й розмовляли «руською мовою» (не мало нічого спільного з «росіянами» та «російською мовою»), отримували підтримку лояльних до Радянського Союзу представників органів влади як носії інтересів СРСР¹⁷. В перші роки впровадження української освіти в Румунії, з початком навчального року, більшість учнів безкоштовно отримувала підручники та книги рідною мовою, що сприяло формуванню позитивного іміджу України як історичної батьківщини всіх українців. До України виїжджали для підвищення кваліфікації та стажування вчителі ліцеїв, середніх і початкових шкіл. Україна у 1948 р. частково взяла на себе облаштування, обладнання приміщень, проведення ремонту педагогічного ліцею у Сігеті Мармаціей. На початку 1950-х рр. у представників румунської влади виникли побоювання через можливі «сепаратистські настрої» серед українського населення, а в українців — що їх готують до масової депортації у Радянський Союз. Це стало підставою для частини українства Румунії відмовитися від власної національності, проте, легше інтегруватися в румунське суспільство. Наслідком цих процесів денаціоналізації, деідентифікації була

наявність десятків тисяч прізвищ (у сучасній Румунії), характерних для української антропоніміки, носії яких не володіли рідною материнською мовою, заперечуючи будь-які зв'язки з українським етносом¹⁸.

Наприкінці 1950-х — початку 1960-х рр. під натиском нової національної політики румунської влади почав згортатися процес національного відродження українців Румунії. Під гаслом «гомогенізації нації» проглядалась тенденція до поступової асиміляції українського населення. Наприкінці 1960-х рр. українські ліцеї і школи почали закриватися, траплялися підпали бібліотек тощо. Режим Н. Чаушеску примушував українців зрікатися рідної мови, власної етнічності за допомогою утисків і залякувань. Наслідки цієї політики залежали від асиміляторських зусиль місцевої адміністрації та опору українського населення¹⁹. Процес денаціоналізації етнічних меншин у часи комуністичного режиму Чаушеску найбільше спричинився до застою у сфері української духовності, хоча Конституція Румунії передбачала рівноправність національних меншин у місцях компактного проживання. У 1970-х–1980-х рр. асиміляційні процеси посилювалися²⁰.

Після 1989 р. Румунія активно просуvalа тези про дотримання нею європейських стандартів у майже всіх сферах громадсько-політичного життя, зокрема в питаннях поваги прав національних меншин. Демократичні перетворення в державі призвели до суттєвих зрушень у забезпеченні прав національних меншин, особливо угорської. Однак, цього не відчувалося по відношенню до українців. Відносно низький загальноосвітній рівень української меншини в порівнянні з іншими меншинами Румунії (угорська, німецька), відсутність «виходів» на міжнародні правозахисні та загальноєвропейські структури не сприяли покращенню рівня державного забезпечення їхніх освітніх, культурно-інформаційних та інших потреб, об'єктивному висвітленню цих проблем у ЗМІ²¹.

Зазначене рельєфно проявилось при проведенні моніторингу влітку 1999р.²² у рамках роботи Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань захисту прав національних меншин, коли навіть керівники повітових філій, Центрального проводу Союзу українців Румунії та Демократичного союзу українців Румунії утримувалися від надання правдивої інформації щодо реалій становища українського населення в Румунії. Члени Румунської частини Комісії від української меншини були звинувачені в нехтуванні румунських державних інтересів та в підтримці української сторони. Зазначене стало предметом обговорення парламентських комісій із питань зовнішньої політики Палати депутатів та Сенату, широко дискутувалися у засобах масової інформації. Тільки за наполяганням Посольства України, до складу Румунської частини Комісії як спостерігача було включено депутата від української меншини В. Ніколайчука.

Аналіз рівня задоволення освітніх потреб української громади Румунії давав підстави констатувати його незадовільний стан. Деякі зрушення в наповненні реальним змістом забезпечення прав на одержання українською меншиною освіти рідною мовою після підписання Базового політичного українсько-румунського Договору 2 червня 1997 р. в м. Констанца (Румунія) (відновлення діяльності українського ліцею ім. Т.Г. Шевченка у Сігеті Мармаціей, відкриття секцій української мови та літератури в університетах міст Сучави та Клуж-Напоки, класів та груп з вивчення української мови) не задовольняли реальних потреб у цьому питанні. Продовжувало спостерігатися небажання з боку румунської сторони щодо відновлення системи освіти українською мовою, що існувала в країні до початку 70-х років XX ст., коли в кожному українському селі діяли школи з українською мовою викладання (майже 200). У містах Тульча, Сірет та Сучава діяли теоретичні ліцеї з українською мовою навчання, а в Сігеті Мармаціей — педагогічного профілю. Станом на кінець 1990-х — початок 2000-х рр. у Румунії існував єдиний український ліцей ім. Т. Г. Шевченка у Сігеті — Мармаціей, в якому навчалося понад 300 дітей, і який на вказаний період ще не став повноцінним, виходячи з вимог, що пред'являлися Міністерством національного виховання Румунії до такого типу навчальних закладів. Ліцей не був забезпечений навчальними площами (на 15 навчальних класів існувало тільки 9 навчальних приміщень), що не дозволяло йому розширятися та комплектувати адміністративний і власний педагогічний колективи (через відсутність потрібного педагогічного навантаження багато вчителів працювали за сумісництвом). Це призвело до того, що багато предметів у ліцеї викладалися румунською мовою, педагогічні кадри були недостатньо кваліфіковані. Були відсутні бібліотека та спортивний зал, не було жодного профільного кабінету. Через технічні недоліки невідбувся набір учнів до першого класу на 2000/2001 навчальний рік. Здійснена в Румунії реформа в галузі освіти ліквідувала підготовку в ліцеї педагогічних кадрів для дошкільної та початкової освіти. Відкриття коледжу на базі ліцею через перераховані вище причини було неможливе. Стримувалася підготовка освітніх кадрів у Бухарестському університеті (незважаючи на неодноразові звернення української громади, набір за фахом «українська мова та література» проводився один раз на 2 роки). Нововідкриті (з 1999/2000 навчального року) відділення української мови та літератури в університетах Сучави та Клуж-Напоки не були забезпечені кваліфікованими кадрами, мали місце проблеми з акредитацією²³.

Окрім відновленого в 1997 р. ліцею ім. Т. Г. Шевченка в Сігеті Мармаціей, у Румунії на поч. 2000-х рр. не існувало жодної повної середньої школи (ліцею чи гімназії) з викладанням більшості предметів україн-

ською мовою, тільки в деяких селах повіту Марамуреш у румунських школах існували класи з навчанням українською мовою частини предметів (так звані українські секції, загалом — 5). В інших 12 школах існували класи, де українська мова та література викладалися як предмет. Наприклад, у Сучавському повіті українська мова вивчалася тільки як предмет у 38 школах із румунською мовою навчання. В педагогічному ліцеї був клас (25 учнів), де вивчалася українська мова. В повіті Тіміш-вона викладалася у 13-и українських населених пунктах, в Ботошанському повіті — 3-х та у повіті Караш-Северін — 7-и українських населених пунктах. У Добруджі тільки в одному селі Мурігіоль існувала група з вивчення української мови (38 учнів).

Здійснення навчального процесу в класах з вивченням української мови чи українських відділеннях відбувалося з великими труднощами, пов'язаними з недостатнім матеріально-технічним забезпеченням шкіл, з особливостями організації викладання українознавчих дисциплін. Вивчення рідної мови не включалося до річних навчальних планів загальноосвітніх шкіл. Відбувалося перевантаження шкільної програми за рахунок позапланових уроків з української мови, що не сприяло кращому засвоєнню матеріалу й негативно сприймалося школярами і вчителями. За викладання української мови в українському відділенні школи вчителям не передбачалася оплата праці, хоча викладання української мови, як окремої навчальної дисципліни, у цій же школі оплачувалося на загальних підставах. Не заохочувалося створення окремих українських відділень, учні українських класів не були забезпечені підручниками, видавництво яких у Румунії припинилося з початку 90-х рр. XX ст.²⁴ тощо. Румунія не мала окремого закону про мови. Порядок використання державної мови, мов міжнародного спілкування та мов національних меншин регламентувалися Конституцією, законами про освіту, про місцеве самоврядування та міжнародними законодавчими актами, які визнані Румунією.

Утворення внаслідок виборів 1996 р. Урядової коаліції за участю Демократичного союзу угорців (далі ДСУР) спонукало Уряд до ухвалення низки розпоряджень, які розширювали права національних меншин на використання рідної мови у сфері освіти, місцевого самоврядування тощо (наприклад, право на двомовні написи в населених пунктах, де одна національна меншина складала понад 20% від загальної кількості населення, можливість використання мов національних меншин при веденні засідань місцевих рад, якщо третина радників належала до однієї з національних меншин тощо). Однак, зазначені розпорядження не знайшли підтримки Парламенту Румунії²⁵. Під впливом Ради Європи Румунією здійснювалися заходи з ратифікації Європейської хартії регіональних мов

або мов меншин від 1992 р., підписаної нею 17 липня 1995 р., однак, до поч. 2000-х рр. Хартія так і не була ратифікована. Та незважаючи на розбіжності і протиріччя, українська громада була представлена в Парламенті Румунії депутатом від Союзу українців Румунії. Вона мала своїх офіційних представників у дирекціях національних меншин Міністерств культури та національного виховання, а також інспекторів цих дирекцій у повітах Марамуреш, Сучава²⁶ та ін. Загалом, проблеми українців у Румунії та румун в Україні була покликана вирішувати Змішана міжурядова Українсько-Румунська комісія з питань захисту прав національних меншин, перше засідання якої відбулося в Бухаресті 10–12 листопада 1998 р.

Міжвоєнний період у Чехословацькій Республіці (1919–1938 рр.) позначився боротьбою за національну школу, передусім за введення «руської» навчальної мови в державних та церковних початкових школах і заснування руської гімназії. На Пряшівщині, в Закарпатті існувало 3 культурні напрямки: проросійський (русофільський), проукраїнський та карпаторуський або русинський. В освіті, пресі переважала проросійська орієнтація. Уряд Словацької Республіки (1939–1944 рр.) проводив у Східній Словаччині політику словакізації.

1 березня 1945 р., після вступу радянських військ на територію Словаччини, була утворена Українська Народна Рада Пряшівщини (далі УНРП) як координаційний представницький орган пряшівських українців (діяла до початку 1951 р.)²⁷. Вона займалася питаннями мови, шкільної освіти, тощо. Після 1945 р. сприятлива політична ситуація створила умови для усунення майже всіх перешкод у шкільній політиці з українського питання Східної Словаччини, які гальмували розвиток українських шкіл і в 1945–1948 рр., після утворення відділу для українських шкіл, їхня мережа зростала, не зважаючи на матеріальні проблеми та нестачу кваліфікованих кадрів²⁸. Повоєнний розвиток шкільництва та культури відзначався зросійщенням суспільного життя українців Словаччини, тому більшість новоутворених шкіл носили назву «російських». Наслідком цих процесів було викладання в середніх школах після 1945 р. російською мовою²⁹. Водночас, у назвах окремих установ, які були започатковані після 1945 р., містилися означення «український», незважаючи на русифікацію, наприклад, УНРП, Український народний театр, Український народний ансамбль та інші. Згадана політика була спрямована на послаблення позицій української мови у повсякденному, громадському та політичному житті (до якої була долучена й УНРП).

Після лютневого перевороту в 1948 р. національні питання вирішувалися Комуністичною партією Чехословаччини за радянським взірцем, російські школи Постановою ЦК КПЧ перетворені на українські з 28 червня 1952 р., започаткувавши наступний етап у житті українців

Пряшівщини. У результаті процесів «православізації», «колективізації», «українізації», з 1949 р. до червня 1952 р. поступово було припинено післявоєнний розвиток українських шкіл³⁰. У 1951 р. УНРП була реорганізована в Культурний союз українських трудящих (КСУТ) з обмеженими правами в галузі культурного життя, особливо шкільництва. У 1950 р. на Пряшівщині проводилася політика православізації українського населення³¹. Згідно з резолюцією ЦК КПЧ, з 1952 р. у шкільній освіті Східної Словаччини директивно запроваджено українську літературну мову, що було позитивним, проте, адміністративні методи спровокували негативні наслідки втілення в життя згаданого рішення³². До того часу більшість українського населення, вихована в російському дусі, називала себе русинами або руснаками, розмовляла місцевим діалектом — «язичієм», не була національно свідомо й добре ознайомена з літературною мовою та загальноукраїнською культурою³³.

Перехід на українську літературну мову відбувся і в культурних установах — у театрі, редакціях періодичних видань, на радіо (де панувала російська мова). Такий раптовий, організаційно й матеріально не підготовлений підхід партійних органів до вирішення національних проблем населення Пряшівщини додав низку труднощів, особливо в галузі мови. Були помітні спроби наближення народної мови до літературної, посиливши вимоги її дотримання. Нагромадження невирішених лінгвістичних, соціологічних і політичних проблем вело до словакізації шкіл українців Східної Словаччини³⁴. Часткова стабілізація у 1955–1958 рр. української шкільної системи була підірвана територіально-адміністративною реформою 1960-го р. та зміною шкільної політики. Укрупнення адміністративних округів та злиття Пряшівського й Кошицького Крайових Національних Комітетів (КНК) в один Східнославацький край, замість політичного та культурного розквіту, призвело до стагнації розвитку українського населення. В 1960–1964 рр. спостерігалось подальше скорочення кількості українських шкіл³⁵. Ліквідація українського відділення Відділу шкіл КНК та Снинського, Меджилабірського і Свидницького округів із перевагою українського населення порушило управління школами з одного центру, а постанови ЦК КПЧ «До деяких питань дальшого політичного і економічного розвитку Східнославацького краю»³⁶ та «Дотеперішні результати і подальші завдання у роботі серед громадян української національності в ЧССР» створювали ідеологічні та політичні передумови для поступової денаціоналізації української меншини. Зменшенню кількості українських шкіл сприяло надане право батькам обирати мову викладання для своїх дітей, яке згодом перетворилося на кампанію за ліквідацію українських шкіл³⁷. Однією з причин різкого зменшення кількості основних шкіл було поступове зникнення малочисельних

однокласних шкіл з учнями 1–5 класів (кількість яких у повоєнні роки зростала), унаслідок чого багато українських сіл залишилися без шкіл.

За результатами шкільних реформ, здійснених після 1948 р., новостворені гімназії (одинадцятирічні й дванадцятирічні середні школи) та середні професійні школи з українською мовою навчання замінялися на паралельні класи з українською мовою викладання в словацьких середніх школах³⁸. Наприклад, у 1948–1949 навчальному році діяло 255 народних шкіл, 3 гімназії, 2 середні професійні школи. У 1951–1990 рр. на Пряшівщині діяв КСУТ як єдина українська організація, яка була членом Національного Фронту Чехословаччини, що координувала й організовувала все суспільно-культурне життя українського населення Словаччини. Проводилися щорічні фестивалі, у 1954 р. засновано перший український музей у Меджилабірцях, який у 1964 р. став Музеєм української культури у Свиднику.

Згідно з рішенням державних органів, на початку 1950-х рр. українська мова стала навчальною в усіх типах шкіл. Створені після Другої світової війни професійні культурно-освітні центри заклали підвалини пізнішої інституціоналізації науково-освітньої діяльності українців у Східній Словаччині. Однак, на початку 1960-х рр. почався масовий перехід українських шкіл на словацьку мову навчання, відбувалося поступове згортання українізації, посилювалася словакізація українського населення³⁹. Цей процес тривав до 1990 р., коли в результаті поділу українського населення СР на русинів і українців українська освіта зазнала найбільших втрат.

Впродовж 1990-х років у Словаччині спостерігалася значна політизація, етнічний ренесанс словацького багатонаціонального суспільства, виникнення нових політичних (зокрема й етнічних) партій і рухів. Найбільшої політичної мобілізації досягли угорці, активно й переконливо забезпечивши парламентське представництво своїй меншині. На рівні громадянського суспільства про себе заявили регіональні ромські політичні партії та громадські об'єднання. В результаті комплексу чинників стала сегментованою русинсько-українська меншина. Утвердження Словаччини як національної держави ускладнювала ситуація з етнічною гетерогенністю (насамперед, наявністю чисельної угорської меншини), на якій спекулювали окремі політичні партії. У середині 1990-х рр. контроль над словацьким демократичним транзитом отримали ті політичні сили, які просували ідею націоналізму з популістською риторикою⁴⁰. Складний структурний контекст для демократизації у 1990-х рр. створювали політико-інституційні, соціально-економічні, соціокультурні, етнонаціональні чинники. За прем'єрства В. Мечіара у Словаччині конструювалася конфліктна модель суспільно-політичного розвитку⁴¹, що проявлялася у від-

носінах (протистоянні) національних меншин (передусім угорської) і титульного словацького етносу, тощо.

Внаслідок позитивних демократичних змін, після листопада 1989 р., на Пряшівщині виникли організації, рухи, товариства із своїми програмами, платформами. 27 листопада 1989 р. у Пряшеві створена Ініціативна група русинів-українців Чехословаччини за перебудову, яка у своїй заяві звертала увагу на важке становище українських шкіл (та інших національних меншин), закликавши до ухвалення закону, за яким в усіх муніципалітетах, в яких проживала більшість українців і русинів, вивчалася б українська мова⁴². 25 березня 1990 р. створена прорусинська організація Русинська Оброда (далі РО) (Русинське відродження) у результаті розбіжностей у поглядах прихильників української та русинської орієнтацій на позачерговому з'їзді Культурного союзу українських трудящих, проведеному 20 січня 1990 р. в Пряшеві (Словаччина). На з'їзді обговорювалися питання прийняття русинською національною меншиною статусу окремої національності і створення русинської літературної мови⁴³. Згідно з даними перепису 1991 р., у ЧСФР до української національності зголосилося 20654 громадян, до русинської — 18648 осіб, більшість з яких визнавала українську літературну мову й позитивно ставилася до неї. Решта віднесла себе до словацької національності, хоча вдома розмовляла місцевою українською (русинською) говіркою. Проте, частина старшої і середньої генерації переважно зневажливо ставилася до всього українського, залишаючись на позиціях русинізму, який після «ніжної революції» у 1989 р. додав низку проблем, які ускладнили процес національного відродження місцевого українського населення⁴⁴.

У березні 1991 р. у Меджилабірцях відбувся 1-ий Світовий конгрес русинів, де було проаналізовано становище русинів у Центральній і Східній Європі та визначена їхня роль у суспільній та культурній сферах. Обговорювалися питання офіційного визнання русинів як національної меншини та вирішення питання русинської мови, яка вважалася пріоритетною й найбільш спірною в контексті національної ідентичності з початку 1990-х рр. між проукраїнськими і прорусинськими прихильниками. З метою формування русинської національної свідомості та національної орієнтації, русинською стороною була кодифікована у 1995 р. русинська мова, якою почали друкувати книжки, національну пресу, навчати дітей у початкових школах, вважаючи це першочерговою справою національного розвитку русинів у системі шкільної освіти СР⁴⁵. Ці заходи були відкинуті прихильниками проукраїнської орієнтації як в Україні, так і за кордоном. У своїй діяльності русинський рух Словаччини намагався наслідувати структурну ієрархію суспільного розвитку своїх опонентів-українців, однак, політичної організації до середини 1990-х років ними створено не

було, а їхні представники не були представлені у федеральному і республіканському парламентах⁴⁶.

З часу визнання русинів Словаччини на державному рівні за окрему національність, постало питання права й можливості здобувати ними освіту рідною мовою, тобто проблема русинського шкільництва⁴⁷. Почалися старання й намагання РО за допомогою Міністерства Освіти (далі МО) СР ввести у школи навчання предмету «русинська мова і культура». На думку СРУ СР, цей проєкт проходив без консультацій і переговорів зі всіма зацікавленими сторонами. Його позиція щодо «кодифікації» русинської мови, яку РО здійснила 27.01.1995 р., була декларована в Проголошенні Президії Ради СРУ СР і зводилась до того, що вона проводилася з метою відокремлення частини української меншини від українського народу. Цьому відповідає і створена русинська мова, яка керувалася гаслом: «Краще словакізми, ніж будь-які українізми»⁴⁸.

МО СР затвердило Концепцію навчання дітей — громадян СР русинської національності, яка базувалася на положеннях Конституції СР, закону № 29/1984 «Про систему основних і середніх шкіл» (повний текст — № 350/1994 Кодексу законів), Спільного договору Ради Європи «Про охорону національних меншин» і набувала основних принципів альтернативного навчання та вимог русинів на отримання освіти материнською мовою. Її мета полягала у створенні в системі освіти СР для дітей «русинської національності» таких умов, за яких вони могли б отримати рівноцінну освіту з іншими учнями, зберігаючи власну національну ідентичність і розвиток своєї рідної мови. Водночас, лише в 1997/1998 навчальному році почали викладати в початкових школах «русинську мову». До того часу в Словаччині не існувало жодних форм русинської мовної підготовки учнів⁴⁹.

З початку 1990-х рр. питання українського шкільництва було зведено в мовну площину, спостерігалася боротьба за ареал поширення та вивчення української і т. зв. «русинської» мов між їхніми представниками, а з середини 1990-х рр. у селах почали створювати русинські школи, чому сприяло МОСР. Однак брак дипломованих фахівців з русинською педагогічною освітою, підручників тощо, зумовило відкриття Інституту національних студій і іноземних мов при Пряшівському університеті, складовою частиною якого було Відділення русинської мови і культури, яке стало інституційним попередником Інституту русинської мови і культури. У 2006 році дійшло до зміни назви на Інститут регіональних і національних студій, а з березня 2008 року — на Інститут русинської мови і культури.

Загалом у СР в 1990-х роках існувала розгалужена мережа шкіл для національних меншин. Переважно це стосувалося угорської та україн-

ської національностей, а також чехів, німців, русинів, які з початку 90-х рр. XX ст. були визнані на державному рівні, а їхні представники входили до складу Ради Уряду СР з питань національностей. Однак, кризові явища торкалися переважно українського шкільництва, коли після 1948 р. державні органи проблему української шкільної справи відводили на рівень батьківської компетенції обрання мови викладання. Українська освіта перебувала в конкуруючій позиції, а її проблематика звужилася до питання мови⁵⁰.

Водночас, розвиток шкільної справи та мови українців Словаччини залежав від якості розвитку культури меншини, яка з кожним роком зазнавала впливів та обмежень, а також мала недостатнє фінансування. Складна ситуація спостерігалася в розвитку писемної культури українців, фінансових дотаціях із боку держави в залежності від кількісного складу меншини, що негативно впливало на розвиток їхньої національної свідомості, шкільної справи, материнської мови. Загалом, українська мова навчання в багатьох школах змінилася на словацьку, її припинили викладати або вивчали лише як необов'язковий предмет на уроках у другій половині дня чи як факультатив у середніх школах. Відбувалася зміна української мови навчання на словацьку, через малу кількість українських початкових шкіл освіта рідною мовою була недоступною для частини дітей українців⁵¹.

Згідно зі звітом Ради Уряду СР 1992 р., стан українських шкіл був катастрофічним. У шести округах Східної Словаччини, заселених українцями, у 1991/1992 навчальному році залишилося лише 17 основних шкіл з українською мовою навчання, в яких (за даними МО СР) усі предмети, окрім української мови та музичного виховання, викладалися словацькою. У Східнославацькому краї була ще 61 словацька школа, де українська мова викладалася як необов'язковий предмет і 54 дитсадки з українською мовою виховання⁵².

Під час трансформації словацького суспільства у 1990-х рр. українська шкільна справа зіштовхнулася з низькою національною свідомістю батьків, словакізацією, недостатнім матеріальним і технічним забезпеченням державою української системи освіти (комп'ютерною технікою, обладнанням, якісними підручниками, посібниками тощо). Шкільні бібліотеки не були достатньо укомплектовані, в них не вистачало спеціалізованої фахової, сучасної української літератури, яку не можна було придбати в Словаччині, а контакти з українськими видавництвами не були налагоджені. Впродовж 1990-х рр. із загальної кількості українських середніх шкіл у СР залишились дві національні школи (зокрема, Медичне училище в Гуменному та об'єднаний технікум в Меджилабірцях), не було навчальної установи, в якій готували б учителів української мови для

дошкільних закладів. Існувала лише одна гімназія у Пряшеві з українською мовою навчання та дві аналогічні гімназії у Меджилабірцях і Свиднику. Незважаючи на старання української інтелігенції Словаччини втримати українську національну шкільну освіту хоча би в обмеженому обсязі, кількість шкіл з українською мовою навчання і з вивченням української мови продовжувала зменшуватись. На кінець 1990-х рр. система шкільної освіти українською мовою об'єднувала 11 дитячих садків, 8 початкових шкіл та 1 середню школу. Україністику можна було вивчати у Пряшівському університеті та Бансько-Бистрянському університеті ім. М. Бела (заснованому в 1992 р.). Українською мовою виходило 3 видання: «Нове життя» (орган СРУ СР), літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля» (орган Спілки українських письменників Словаччини) та дитячий журнал «Веселка»⁵³. Згідно з переписом населення 2001 р. у Словаччині з 10 814 українців було лише 837 дітей до 15 років (7,73%), а з 24201 русинів — 2462 дітей у віці до 15 років (10,17% від русинського населення)⁵⁴.

Негативну реакцію з боку національностей (особливо угорської) викликало рішення про ліквідацію двомовних атестатів у школах. Відбувалося зменшення державного фінансування національних культур, укрупнення шкіл, зменшувалася кількість шкіл із вивченням української мови. Для вирішення питань шкільництва при Раді СРУ СР працювала фахова комісія, заслугою якої була підготовка навчальних програм і видання нових підручників для шкіл з українською мовою навчання чи вивченням української мови. Невтішні наслідки мала і свавільна інтерпретація права батьків обирати мову навчання для своїх дітей, щодо якого було найбільше зловживань в українській шкільній практиці. Справа виглядала так, що на підставі заяви декількох батьків, які вимагали зміни мови викладання, шкільні органи встановлювали словацьку мову викладання для всієї школи⁵⁵. Існувала й низка інших проблем, наприклад, щодо зрівняння у правах вивчення української і словацької мов, створення однакових умов праці для вчителів українських і словацьких шкіл тощо. Невдоволення викликали також зміни в роботі шкіл національних меншин СР, які полягали у введенні двомовного навчання (тобто викладання частини предметів словацькою мовою).

Загалом, рівень вивчення державної мови в школах з українською мовою навчання та в школах з вивченням української мови був добрий. У них учні отримували загальну освіту, рівноцінну освіті у школах зі словацькою мовою навчання, а їхній рівень знань і навичок був тотожний із рівнем знань учнів класів зі словацькою мовою навчання⁵⁶. Здебільшого влада СР надавала підтримку як українській, так і русинській течіям. При цьому, жодна з цих груп не висувала ніяких дезінтеграційних ідей щодо

новітньої словацької державності. Спостерігалася певна регіонально-етнічна обмеженість вивчення вказаної проблематики у Словаччині. В окремих публікаціях істориків СР почали з'являтися твердження про неавтохтонність українського та русинського населення північно-східної Словаччини⁵⁷.

Отже, у Румунії після 1989 р. існувала достатня законодавча база для забезпечення потреб національних меншин, проте, декларована в 1990-х рр. урядом етнонаціональна політика не знаходила свого втілення на практиці, гальмувалася на рівні місцевої влади. Спостерігалася безперервність процесу етнокультурного розвитку українців Румунії. Проте, основною мовою спілкування в трудових та навчальних колективах для них залишалася румунська мова. Забезпечення освітніх запитів української спільноти зіштовхувалося з суттєвими труднощами внаслідок браку шкіл з українською мовою викладання, слабкості їхнього матеріально-технічного забезпечення, погодинного викладання української мови, яке за якістю не задовольняло відповідних потреб українців. Засоби масової інформації були однією з найголовніших форм здійснення підтримки зв'язків українців Румунії з Україною. Видання місцевих українських товариств не задовольняли інформаційних запитів української громади, а основна інформація про події в Україні отримувалася нею з румунських ЗМІ. Перебуваючи в 1990-х рр. на стадії свого становлення, за відсутності продуктивної діяльності громадських організацій, українська церква Румунії намагалася активніше відігравати роль чинника української самобутності, збереження української мови.

У Словаччині етнонаціональна політика в 1990-х рр. негативно впливала на внутрішньо-політичну ситуацію в країні, відбувалося нехтування правами національних меншин, втілення дискримінаційної меншинної політики в період правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром, що спричиняло негативний імідж Словаччини за її межами, тощо. Зменшувалися видатки на освіту національних меншин, національну культуру у зв'язку з важким становищем словацької економіки. Як наслідок, скорочувалася кількість шкіл, де вивчалась українська мова. Водночас, законодавство СР у галузі освіти та інші освітні програми включали прийняті міжнародні домовленості, угоди, декларації, які застосовувалися в освіті з урахуванням прав і свобод кожного громадянина. Виховання і освіта дітей, що належали до національних меншин, реалізовувалися в державних школах Словаччини з мовою навчання національності або словацькою мовою навчання. Представники національних меншин мали змогу отримувати дошкільну освіту і виховання, початкову, середню, вищу освіту рідною мовою. Для їхніх потреб друкувалися нові підручники. У СР застосовувалося право батьків на вибір мови навчання дитини у класі

чи школі. Окремі шкільні установи не дотримувалися розпорядження МО СР про право учнів продовжувати навчання рідною мовою при переході з першого ступеня освітньої школи на другий та в середню школу. З кожним роком скорочувалося державне фінансування друкованої продукції мовами нацменшин, загрожуючи існуванню періодичних видань української меншини.

Загалом від початку заснування Чехословаччини у 1918 р. був визначальним етнонаціональний фактор. Однак більшість проблем, пов'язаних зі становищем національних меншин, залишались невирішеними майже до розпаду Чехо-Словацької Федерації у 1993 р.

¹ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 pp.). Київ, 1994. 84 с.

² Віднянський С.В. Пряшівщина. URL: <http://wuw.history.org.ua/?termin=Priashiv-schyna>

³ Васильченко М.А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 24 с.

⁴ Васильченко М. Розвиток українського шкільництва у Східній Словаччині після 1945 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 522–534.

⁵ Ключкович А.Ю. Політичний режим в Словаччині в 1994–1998 pp.: боротьба авторитарних і демократичних тенденцій розвитку. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 18–23.

⁶ Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Львів, 2020. С. 14.

⁷ Ванат І., Ричалка М., Чума А. До питань післявоєнного розвитку, сучасного стану та перспектив українського шкільництва в Словаччині. *Додаток до газети «Нове життя»*. 1992. № 40. Пряшів. 23 с.

⁸ Бача Ю., Ванат І., Ковач Ф., Чума А., Штець М. До сучасних проблем нашого культурно-національного життя. *Додаток до газети «Нове життя»*, 1992. Ч. 24. С. 1–12.

⁹ Ганудель З. Мова русинів-українців Східної Словаччини у загальноукраїнському контексті. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). Ужгород, 1993. С. 121–126.

¹⁰ Gajdoš M. K problémom národnostného školstva Rusínov. Sokolová G.–Šrajárová O. (eds.): *Národnostní menšiny a majoritní společnosti České republiky a zemí střední Evropy v 90. letech XX století*. Opava–Praha, 1998. 192 s.

¹¹ Gajdoš M., Konečný S., Mušinka M. Rusíni. Ukrajinci na Slovensku v zrkadle polstoročia. Niektore aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945. Prešov–Užhorod: Universum, 1999. 160 s.

¹² Рендюк Т.Г. Національні меншини в українсько-румунських відносинах: історичний досвід та сучасні проблеми (1990–2007 роки): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2012. С. 202–206, 212–213, 235–279.

¹³ Євтух В.Б., Трошинський В.П. та ін. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. К.: Видавництво ІА ННП «Фенікс», 2003. 228 с.

¹⁴ Там само. С. 115.

¹⁵ Рендюк Т.Г. Національні меншини... С. 202; Reguș C. Școalaucraineană, învățătorii, cărțile. Curierulucrainean. 1995. №№ 14–15. S. 4.

¹⁶ Євтух В.Б., Трошинський В.П. та ін. Українська діаспора... С. 116.

¹⁷ Рендюк Т.Г. Національні меншини... С. 203; Reguș C. Școalaucraineană, învățătorii, cărțile. Curierulucrainean. 1995. №№ 14–15. S. 5.

¹⁸ Рендюк Т.Г. Національні меншини... С. 205.

¹⁹ Євтух В.Б., Трошинський В.П. та ін. Українська діаспора... С. 116.

²⁰ Куриляк В. Проблеми та перспективи українського шкільництва Румунії. *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*: Матеріали міжнародного круглого столу, 30 листопада 2006 року, м. Ужгород, Україна. За редакцією Л.О. Белея. Ужгород, Ліра, 2006. С. 163–164.

²¹ Інформація щодо стану забезпечення прав української національної меншини в Румунії. *Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва Державного комітету України у справах національностей та релігій*. Папка: III. 13. Румунія. Арк. 12.

²² Інформація Державного комітету України у справах національностей та міграції від 12.03.1999 р. щодо намірів румунської сторони провести передбачений Протоколом (п. П.1) моніторинг становища румунської національної меншини в Україні у березні 1999 р. *Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва Державного комітету України у справах національностей та релігій*. Папка 1: Змішана міжурядова Українсько-Румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин (матеріали до першого спільного засідання). Арк. 1–2.

²³ Інформація щодо стану забезпечення прав... Арк. 13.

²⁴ Там само. Арк. 14.

²⁵ Щодо використання офіційної та інших мов у Румунії. *Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва Державного комітету України у справах національностей та релігій*. Папка: III. 13. Румунія. Арк. 11.

²⁶ Інформація щодо стану забезпечення прав... Арк. 17.

²⁷ Віднянський С.В. Пряшівщина... С. 2.

²⁸ Васильченко М.А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність... С. 17.

²⁹ Васильченко М. Розвиток українського шкільництва ... С. 523.

³⁰ Там само. С. 525.

³¹ Ганудель З. Мова русинів-українців Східної Словаччини... С. 12232.

³² Нове життя. 1991. 11 лютого. С. 2.

³³ Віднянський С.В. Пряшівщина... С. 2.

³⁴ Там само. С. 3.

³⁵ Бача Ю. Умови розвитку української культури в ЧССР після 1945 року. *Дукля*, 1968. № 2. С. 122.

³⁶ Васильченко М. Розвиток українського шкільництва ... С. 529.

³⁷ Там само. С. 530.

³⁸ Там само. С. 533.

³⁹ Віднянський С.В. Пряшівщина... С. 3.

⁴⁰ Ключкович А.Ю. Політичний режим в Словаччині в 1994–1998 рр. ... С. 19.

⁴¹ Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці... С. 25.

⁴² Віросткова А. Українські та русинські школи в Словаччині після 1989 року. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: 2011. Вип. 27. С. 252.

⁴³ Гайдош М. Русини/українці в Словаччині в умовах трансформації суспільства 1989–1995 років. Гайдош М., Матула П. (ред.). Деякі питання розвитку національних меншин в Словаччині. Кошиці: Інститут суспільствознавства САН, 1997. С. 182.

⁴⁴ Ганудель З. Мова русинів-українців Східної Словаччини... С. 124.

⁴⁵ Плішкова А. Русинська мова в Словаччині: нарис розвитку та сучасні проблеми. Пряшів: Методично-педагогічний центр в Пряшеві. 2007. С. 61.

⁴⁶ Алмашій В. Етнополітичні процеси у Словаччині (1989–1995рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2023. Вип. 32. С. 209.

⁴⁷ Звіт про діяльність Союзу русинів-українців СР за період 1995–1998 років. *Галузевий державний архів МЗС України*. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 10113: Питання національних меншин (загальне). Том I. 1999. Арк. 158–160.

⁴⁸ Там само. Арк. 159.

⁴⁹ Воспитание и образованиенациональныхменьшинств в Словацкой Республике. *Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва Державного комітету України у справах національностей та релігій*. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). Том I (матеріали: червень 1993–2004 роки). Арк.7; Віросткова А. Українські та русинські школи в Словаччині... С. 252.

⁵⁰ Бача Ю., Ванат І., Ковач Ф., Чума А., Штець М. До сучасних проблем нашого культурно-національного життя. С. 10.

⁵¹ Віросткова А. Українські та русинські школи в Словаччині... С. 255.

⁵² Ганудель З. Мова русинів-українців Східної Словаччини...С. 123; Нове життя. 1991. 11 лютого. С. 2.

⁵³ Віднянський С.В. Пряшівщина... С. 3.

⁵⁴ Віросткова А. Українські та русинські школи в Словаччині... С. 255.

⁵⁵ Бача Ю., Ванат І., Ковач Ф., Чума А., Штець М. До сучасних проблем нашого культурно-національного життя... С. 10.

⁵⁶ Воспитание и образованиенациональныхменьшинств... Арк. 4.

⁵⁷ Gajdoš M., Konečný S. Rusini a ukrajincinaSlovensku v procesochtransformácie (1989–1995): vyber z dokumentov I. Prešov: Universum, 2005. 210 s.

REFERENCES

1. Almashii, V.(2023). Etnopolitychni protsesy u Slovachchyni (1989–1995 rr.). *Mižnarodni zv'язki Ukraïni: naukovì poşuki i znahidki — the International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 32, 202–219 [in Ukrainian].
2. Bacha, Yu. (1968). *Umovy rozvytku ukraïnskoï kultury v ChSSR pislia 1945 roku*. *Duklia*, 2, 122–127 [in Ukrainian].
3. Bacha, Yu., Vanat, I., Kovach, F., Chuma, A., & Shtets, M. (1992). Do suchasnykh problem nashoho kulturno-natsionalnogo zhyttia. *Dodatok do hazety Novezhyttia*, 24, 1–12 [in Ukrainian].
4. Gajdoš, M. (1998). K problémom národnostného školstva Rusínov. *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a zemích střední Evropy v 90. letech XX století*. Opava–Praha [in Slovak].
5. Gajdoš, M., Konečný, S., & Mušínska, M. (1999). *Rusini. Ukrajinci na Slovensku v zrkadle polstoročia. Niektore aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Prešov–Užhorod: Universum [in Slovak].

6. Gajdoš, M., & Konečný, S. (1997). *Rusini a ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995): vyber z dokumentov* I. Prešov [in Slovak].

7. Haidosh, M. (1997). Rusyny/ukraintsi v Slovachchyni v umovakh transformatsii suspilstva 1989–1995 rokov. Deiaki pytannia rozvytku natsionalnykh menshyn v Slovachchyni. Koshytsi [in Ukrainian].

8. Hanudel, Z. (1993). Mova rusyniv-ukraintsiiv Skhidnoi Slovachchyny u Zahalnoukraïnskomu konteksti. *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 5–6 travnia 1992 roku)*. Uzhhorod [in Ukrainian].

9. Kliuchkovych, A.Yu. (2020). Evoliutsiia modeli suspilno-politychnoho rozvytku v Slovatskii Respublitsi. *Doctor's thesis*. Lviv [in Ukrainian].

10. Kliuchkovych, A.Yu. (2019). Politychnyi rezhym v Slovachchyni v 1994–1998 rr.: borotba avtorytarnykh i demokratychnykh tendentsii rozvytku. *Politychne zhyttia*, 1, 18–23 [in Ukrainian].

11. Kuryliak, V. (2006). Problemy ta perspektyvy ukraïnskoho shkilnytstva Rumunii. *Realizatsiia v Zakarpatskii oblasti derzhavnoi movnoi polityky ta osnovnykh polozhen Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn: Materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu, 30 lystopada 2006 roku, m. Uzhhorod, Ukraina*. Uzhhorod [in Ukrainian].

12. *Novezhyttia*. (1991). 11 liutoho. S. 2 [in Ukrainian].

13. Plishkova, A. (2007). Rusynskamova v Slovachchyni: narysrozvytku ta suchasni problemy. Priashiv [in Ukrainian].

14. Reguş, C. (1995). Şcoalaucraïneană, învăţătorii, cărţile. *Curierulucraïnean*, 14–15, 5 [in Romanian].

15. Rendiuk, T.H. (2012). Natsionalnimenshyny v ukraïnsko-rumunskykh vidnosynakh: istorychnyi dosvid ta suchasni problemy (1990–2007 roky). *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

16. Vanat, I., Rychalka, M., & Chuma, A. (1992). Do pytan pisliavoiennoho rozvytku, suchasnogo stanu ta perspektyv ukraïnskoho shkilnytstva v Slovachchyni. *Dodatok do hazety Novezhyttia*, 40 [in Ukrainian].

17. Vasylenko, M.A. (2009). Hromadsko-politychna ta kulturno-osvitnia diialnist ukraïntsiiv u Skhidnii Slovachchyni (1945–1992 rr.). *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].

18. Vasylenko, M. (2008). Rozvytok ukraïnskoho shkilnytstva u Skhidnii Slovachchyni pislia 1945 roku. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademiia: Istorychni nauky*, 522–534 [in Ukrainian].

19. Vidnianskyi, S.V. (1994). *Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukraïnskoï emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukraïnskyi vilnyi universytet (1921–1945 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].

20. Vidnianskyi, S.V. Priashivshchyna. <http://wuw.history.org.ua/?termin=Priashivschyna> [in Ukrainian].

21. Yevtukh, V.B., & Troshchynskyi, V.P. (2003). *Ukraïnska diaspora. Sotsiolohichni ta istorychnistudii*. Kyiv [in Ukrainian].

22. Virostkova, A. (2011). Ukraïnski ta rusynskishkoly v Slovachchynipislia 1989 roku. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istorii*, 27, 251–257 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.266>

УДК 94(4)327[Н. Зарудна+А.Фотига]

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф. пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Studium Europy Wschodniej

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska

E-mail: imatias18@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Scopus ID: 57222486175

ПЕРШІ ЖІНКИ В КЕРІВНИЦТВІ МЗС УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ (НАТАЛЯ ЗАРУДНА, ANNA FOTYGA)

У статті висвітлено діяльність перших жінок на керівних посадах у зовнішньополітичних відомствах Польщі та України. В Україні перша жінка на посаду в керівництві МЗС, а саме, на посаду заступника Державного секретаря, була призначена на 1 жовтня 2002 р. Цю посаду обійняла Наталя Зарудна, невдовзі перша жінка — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Данії і Німеччині та на чолі Центру ОБСЄ в Астані.

У Польщі жінка вперше обійняла посаду Міністра закордонних справ 2006 р. Призначення Анни Фотиги на цю посаду вважали політично обґрунтованим. Пані Міністр мала тривалу політичну кар'єру як представниця партії «Право і справедливість». Утім вона мала досвід роботи у сфері зовнішньої політики — була Державним секретарем МЗС, депутатом Європарламенту (працювала в Комісії закордонних справ) і віцепрезидентом міста Гданська (відповідала за міжнародні питання). Після завершення міністерської каденції Анна Фотига перебувала три каденції в Європарламенті, де демонструвала принципову позицію підтримки України.

У висновках статті наголошується, що обидві унікальні жінки, попри різний професійний шлях і посади, які вони обіймали в керівництві, мали багато спільного в цінностях, підходах до самоорганізації і ставленні до своїх обов'язків.

Ключові слова: жінки в дипломатії, Наталія Зарудна, Анна Фотига, дипломатична служба, Польща, Україна.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
Centre for East European Studies
University of Warsaw
26/28, Krakowskie Przedmieście Street, Warsaw, 00-927, the Republic of Poland
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

FIRST WOMEN IN THE LEADERSHIP OF THE MINISTRIES OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE AND POLAND (NATALIA ZARUDNA, ANNA FOTYGA)

The article highlights the activities of the first women in leadership positions in the foreign affairs ministries of Poland and Ukraine. In Ukraine, the first woman to take a leadership position at the Ministry of Foreign Affairs, namely as Deputy State Secretary, was appointed on October 1, 2002. This position was held by Natalia Zarudna, who soon became the first woman — Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Ukraine to Denmark and Germany and head of the OSCE Center in Astana.

In Poland, a woman first held the position of Minister of Foreign Affairs in 2006. The appointment of Anna Fotyga to this position was considered politically justified. The Minister had a long political career as a representative of the 'Law and Justice' party. However, she also had experience in the field of foreign policy — she was the State Secretary of the Ministry of Foreign Affairs, a Member of the European Parliament (working in the Foreign Affairs Committee), and the Vice President of the city of Gdańsk (responsible for international issues). After completing her ministerial term, Anna Fotyga served three terms in the European Parliament, where she demonstrated a principled position in support of Ukraine.

The article concludes that both unique women, despite their different professional paths and positions in management, had much in common in terms of values, approaches to self-organisation and attitude towards their duties.

Keywords: women in diplomacy, Natalia Zarudna, Anna Fotyga, diplomatic service, Poland, Ukraine.

Вступ

2025-й рік українська й польська дипломатичні служби розпочали, маючи у зовнішньополітичних відомствах приблизно рівну кількість жінок на керівних посадах. Так, у Міністерстві закордонних справ Республіки Польща до складу керівництва з 9 осіб входило дві жінки. Від 10 січня 2024 р. посаду державного секретаря (*podsekretarz stanu*) обіймала доктор юридичних наук Хенрика Мосціцка-Дендис (*Henryka Mościcka-Dendys*) — кар'єрна дипломатка, вдруге призначена на цю високу посаду, Надзвичайний і Повноважний Посол Польщі в Данії (2015–2020), радник Посольства Польщі в Німеччині (2007–2011), директор департаменту Європейської політики МЗС (2012–2013), член ради Фондації польсько-німецької співпраці (2011–2016). 17 січня 2024 р. на посаду державного секретаря була призначена громадська й політична діячка, соціолог Анна Радван-Рьореншеф (*Anna Radwan-Röhrenschef*) — очільниця польського Фонду Роберта Шумана в 2007–2015 рр., директорка Інституту Броніслава Коморовського в 2016 р. і авторка монографії «Шуман і його Європа» (2015), засновниця Інституту *In.Europa* (2017). Саме вона ініціювала присвоєння одному з залів у будинку МЗС імені першої жінки-дипломата Казімери Іллаковичівни. У керівництві МЗС України з 8 осіб від 29 жовтня 2024 р. посаду заступника міністра обіймає правознавиця й кар'єрна дипломатка Мар'яна Беца, у 2018–2023 рр. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Естонії. З 21 грудня 2024 р. вона очолює також Національну комісію України у справах ЮНЕСКО. Жіночий склад керівництва польського й українського зовнішньополітичних відомств має переважно подібні функції, зокрема відповідальність за організацію інформаційно-просвітницької діяльності, співпрацю з міжнародними організаціями, координацію публічної і культурної дипломатії, взаємодію з діаспорою. Через розв'язану Росією в лютому 2014 р. гібридну війну й окупацію Кримського півострова в Україні сформувався специфічний напрям діяльності першого заступника міністра МЗС України, який полягав у координації роботи міжнародного механізму з деокупації Криму «Кримська платформа», реалізації стратегії її розвитку.

Кількість жінок у керівному складі апарату міністерств теж подібна. В МЗС Польщі на посадах керівників бюро, департаментів, інспекторату, політичного бюро міністра (всього 32 структурні підрозділи, включаючи Дипломатичну академію) працює 16 жінок. 13 жінок керують департаментами, управліннями, секторами з 33 структурних підрозділів (без урахування Дипломатичної академії імені Геннадія Удовенка при МЗС України та Українського інституту, підпорядкованих МЗС) в українському зовнішньополітичному відомстві. В обох міністерствах підрозділи протоколу й публічної дипломатії очолюють жінки. У складі керівництва української

Дипломатичної академії немає жінок, а очільник польської Дипломатичної академії має двох заступників — жінок. Такі кількісні характеристики (звісно, вони не стали й зазнають змін) засвідчують помітні зміни, що відбулися впродовж останніх років в українській і польській дипломатичній службі щодо призначення жінок на керівні посади. Ще кілька років тому дослідники й експерти в обох країнах констатували перешкоди в кар'єрному просуванні жінок-дипломаток через гендерний стереотип професії¹. А перші жінки в керівництві міністерств закордонних справ як у Польщі, так і в Україні з'явилися лише на початку 2000-х років.

Наталя Зарудна. Пані заступник Державного секретаря МЗС

В Україні перша жінка на посаду в керівництві МЗС була призначена 1 жовтня 2002 р. У цей час у структурі українського зовнішньополітичного відомства з'явилися посади Державного секретаря і Державного секретаря з європейської інтеграції та їхніх заступників. Посаду Державного секретаря обійняв Юрій Сергєєв, а його заступників — Володимир Сльченко та Іван Кулеба. Державним секретарем з європейської інтеграції став Олександр Чалий, його заступниками — Олександр Моцик та Ігор Харченко. Відповідно до Указу Президента України ще одним заступником державного секретаря в цьому чоловічому мікроколективі було призначено Наталю Зарудну². Вона працювала в МЗС України від 1992 року (фактично від початку формування дипломатичної служби незалежної держави) і користувалася авторитетом серед колег.

Цікаво, що професія дипломата не була її дитячою мрією. 1973 року Наталя Зарудна закінчила факультет романо-германської філології Київського державного університету імені Тараса Шевченка, за фахом філолог, викладач англійської та іспанської мов. Набуті знання визначили професійний шлях — упродовж майже 20 років талановита випускниця працювала гідом-перекладачем англо-американської групи створеного Управління/Головного управління з іноземного туризму при Раді Міністрів, а після його реорганізації в 1983 р. — Київського відділення Державного комітету СРСР (Держкомінтурист). У ті роки на тлі сприятливої міжнародної ситуації почав активно розвиватися міжнародний туризм, запроваджувалися різні форми культурного співробітництва (книжкові та художні виставки, Дні культури, Дні міст, Тижні кіно, гастролі театрів), обмін студентами та науковцями між навчальними закладами й науковими установами, творчими колективами, проводилися заходи в межах Руху поріднених міст і заходи під егідою ЮНЕСКО. До того ж зростала купівельна спроможність населення, збільшувалася тривалість відпусток, удосконалювалося транспортне обслуговування. Зокрема на початку 1970-х рр. українські міста щорічно відвідували близько 45 тис. болгар-

ських туристів та 90 тис. польських³. До організації візитів в українські міста урядових делегацій своїх країн, груп та окремих спеціалістів у галузі промисловості й сільського господарства, спортивних колективів, діячів культури і науки долучалися іноземні консульства в Києві. Відтак співробітники туристичної сфери, підпорядкованої управлінню, мали багато роботи з туристичними групами іноземців. До виконання обов'язків приймання й обслуговування всіх супровідних осіб і журналістів під час візитів різного рівня залучалися співробітники Держкомінтуриста⁴.

Зокрема Наталя Зарудна супроводжувала як перекладач дружину американського Президента Барбару Буш під час візиту Президента США Джорджа Буша до Києва 1 серпня 1991 р. Для гості такого рівня, яку навіть радянські спецслужби знали як розумну, відверту, впевнену в собі людину, вимагався супровід найвищої кваліфікації. З подій того дня після суперечливої промови Дж. Буша у Верховній Раді УРСР, в якій він відмовляв українців від проголошення незалежності й наголошував, що поняття «свобода» не тотожне поняттю «незалежність», у пам'яті майбутньої дипломатки залишилася демонстрація незгоди багатьма народними депутатами з його закликами зберегти СРСР. До відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. і підтвердження майже всім народом (90,32% громадян) Акта проголошення незалежності під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. та визнання цього факту зарубіжними країнами залишалося зовсім мало часу. Упродовж другої половини 1990 р., після оголошення 16 липня Декларації про державний суверенітет, намір створити консульства в Україні виявили Греція, Велика Британія, Австрія, Туреччина, Японія, Франція та інші країни.

Як згадує Наталя Зарудна, «перший і дуже цікавий дипломатичний досвід» вона отримала у представництві Великої Британії⁵. Велика Британія заявила про намір відкрити консульство в Києві з консульським округом, що відповідав усій території України, у зв'язку з планами про розширення торговельно-економічного співробітництва та зростання кількості поїздок британських громадян в міста тоді ще офіційно Української РСР⁶. Радянська сторона намагалася продовжувати грати роль розпорядника долі УРСР, наголошуючи, що Україна є республікою СРСР, і всі питання дипломатичних відносин мають вирішуватися через союзне зовнішньополітичне відомство. Відтак генконсульство в Києві Лондон мав відкривати відповідно до радянсько-британської консульської конвенції 1968 р. та Віденської конвенції про консульські зносини 1961 р. Такий алгоритм погодив радник-посланник посольства Великої Британії у Москві Д. Логан 30 жовтня 1991 р. під час візиту до МЗС СРСР і зустрічі з заступником начальника Другого європейського управління В. Красновим⁷. МЗС УРСР отримало ноту з пропозицією про встановлення консульських

зносин із Великою Британією шляхом підписання Меморандуму про взаєморозуміння та відкриття консульської установи в Києві⁸. Створення консульської установи передбачало дотримання принципу взаємності, хоч без обов'язкової синхронності у відкритті установ, що мало бути зафіксовано в двосторонньому документі. Проте британська сторона не мала наміру на той момент встановлювати офіційні відносини з радянськими республіками, але дипустанова розпочала діяльність у листопаді 1991 р.

Продовжували своє існування також створені впродовж кінця 1940-х — 1980-х рр. генеральні консульства соціалістичних країн і країн соціалістичної орієнтації: ПНР, ЧССР, НРБ, СФРЮ, Угорської Народної Республіки, СРР, Куби, НДР, Монголії, Індії та капіталістичних країн — передова група Генерального консульства США; в Одесі — генеральні консульства БНР, Індії, Куби. 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Росії та України — Станіслав Шушкевич, Борис Єльцин і Леонід Кравчук у резиденції Вискулі в Біловезькій пущі констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»⁹. На той момент незалежність України визнало вже 11 країн. Генеральні консульства іноземних держав поступово набували статусу дипломатичних місій, а перед Україною постало питання про розбудову дипломатичної служби незалежної держави.

У січні 1992 р. Наталя Зарудна з огляду на її фах і досвід отримала пропозицію перейти на роботу до Міністерства закордонних справ України на посаду першого секретаря прес-центру. Тоді в апараті міністерства працювало близько ста дипломатів, серед яких були й жінки: Тетяна Іжевська працювала старшим викладачем на Курсах іноземних мов, Тетяна Саєнко — секретарем Національної комісії України у справах ЮНЕСКО; Галина Науменко, Ніна Ковальська, Ірина Тризна, Тетяна Шпакович обіймали посади радників. Були й інші жінки на технічних посадах.

Відлік часу дипломатичної служби для Наталії Зарудної почався 25 лютого 1992 р. Однак, попри запрошення на посаду першого секретаря, вона дістала призначення на посаду другого секретаря, бо один із тодішніх керівників МЗС «виявив обережність, мовляв, з жінками завжди клопіт (плітки, сльози, діти), а отже це завжди ризик»¹⁰ і зберіг вищу посаду для чоловіка. Відповідаючи на гендерний виклик, Наталя Зарудна за пів року стала першим секретарем, а за рік очолила Відділ інформації — один із восьми структурних підрозділів МЗС. Усвідомлювала, що розбудова в нових умовах дипломатичної служби вимагає оперативності, компетентності, творчого підходу, а часом — нестандартних рішень. Тоді міністерство розташовувалося в так званому Арабському будиночку — особняку Ковалевського на розі вулиць Пилипа Орлика та Шовковичної, зведеному ще в 1911–1913 рр. знаним архітектором Павлом Альошиним.

Приміщення було затісне для зовнішньополітичного відомства, яке розбудовувалося, бракувало оргтехніки, комп'ютерів, навіть стільців. Один із молодих тогочасних дипломатів Дмитро Чекалкін, який невдовзі став першим консулом у Ізраїлі, згадував, що на чотири наявні столи претендувало 10 дипломатів. Він став героєм статті під заголовком «Чи дочекається Чекалкін зими?» в газеті «Урядовий кур'єр», бо через відсутність стола «брав стілець, виходив на вулицю, клав портфель на ноги і писав якусь ноту чи вітальний тост на честь якоїсь туніської делегації»¹¹. Проте в перші роки незалежності дипломатів надихало відчуття причетності до важливих змін, що сприяло взаєморозумінню і взаємоповазі, командній взаємодії та ефективній роботі. Імпонував їм також стиль керівництва Анатолія Зленка, який очолив МЗС 27 липня 1990 р.¹² Міністр спеціально зустрічався зі співробітниками всіх підрозділів, щоб почути пропозиції щодо покращення організації роботи чи дати дружні настанови.

Як колись Надія Суровцова, Наталя Зарудна однією з перших пройшла навчання на курсах для дипломатів при щойно перейменованому з факультету міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету імені Тараса Шевченка Інституті міжнародних відносин. Упродовж 1993–1996 рр. завідувала відділом зв'язків із посольствами Управління інформації МЗС України, виконувала обов'язки начальника управління. В цей час міністерство перемістилося на Михайлівську площу, 1. Тут, у зведеній 1939 р. для розташування будівлі ЦК КП(б)У за проектом побудови урядового кварталу архітектора Йосипа Лангбарда за радянського часу функціонували комсомольські й партійні установи та організації, а з відновленням незалежності — київська міська влада. Очевидна перевага нового місця локації зовнішньополітичного відомства полягала в достатній площі для організації праці.

Серед нових ініціатив управління помітне практичне значення мало рішення розпочати підготовку детальних прес-релізів про заходи в МЗС. До цього спонукав аналіз публікацій на міжнародну тематику, що містили фактичні помилки й перекозчення. Довідки про заплановані події збиралися в усіх підрозділах МЗС, акумулювалися в управлінні й надавалися на допомогу журналістам, які займалися новою для них сферою життєдіяльності держави. Прес-релізи користувалися популярністю й активно цитувалися в ЗМІ. Розбудова роботи управління, долучення прес-центру до його структури зумовили потребу вивчення зарубіжного досвіду у сфері інформаційної політики. З ініціативи тодішнього керівника управління Юрія Сергєєва було налагоджено консультації з МЗС Румунії, Угорщини, Польщі, Франції, Бельгії, КНР і РФ. Наталя Зарудна отримала можливість вивчити особливості інформаційної роботи на курсах при МЗС Швеції і під час стажування в уряді Канади.

Набуті знання й досвід доводилося перевіряти в «польових умовах» для удосконалення зв'язків МЗС із громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації, як в Україні, так і під час закордонних відряджень, зокрема на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи, до штаб-квартири НАТО, а також у рамках візитів високих посадовців України¹³. Траплялися й ситуації, які вимагали негайної реакції і були тестом на стресостійкість. Так, програму першого візиту міністра закордонних справ Геннадія Удовенка до Республіки Корея в 1995 р. коригували вже в Сеулі через зауваження міністра щодо недостатнього рівня деяких зустрічей і відсутність спільних прес-заходів. Для виправлення ситуації Наталі Зарудній придався досвід відвідання Кореї у 1991 р. з делегацією представників українських ділових кіл. Їй вдалося зацікавити журналістів, організувати спільні підходи до преси й надати матеріали про результати переговорів. Зрештою експерти оцінили візит як одну з найвдаліших зовнішньополітичних подій 1995 р. Того ж року було укладено меморандум про співробітництво між Національною академією наук України та Корейським фондом науки і техніки у сфері науково-технічного співробітництва, зокрема щодо мирного освоєння космосу, енергозберігаючих та інформаційно-комунікаційних технологій¹⁴.

У травні 1995 р. Наталя Зарудна увійшла до складу робочої групи з розробки протоколу та програми перебування в Києві президентського подружжя Клінтонів. Це був перший державний візит Президента США Білла Клінтона в Україну. Організація візиту виявилася вдалою. Вже 11 травня Л. Кучма і Б. Клінтон підписали Спільну заяву президентів України і США, в якій США засвідчували підтримку суверенітету й територіальній цілісності України, демократичних і ринкових перетворень у державі. Під час візиту було підписано також заяви про наміри щодо заснування міжнародного дослідницького центру ядерної безпеки та охорону навколишнього середовища, про виконання Наукового протоколу щодо вивчення проблем, пов'язаних із раком та іншими хворобами, що стали наслідком аварії на Чорнобильській АЕС, та про співробітництво в галузі цивільної авіації¹⁵. Розроблені робочою групою вимоги до організації візитів такого рівня надалі стали стандартом. Наталя Зарудна знову супроводжувала дружину Президента США під час його візиту в Україну, але вже в іншій якості — керівниці підрозділу МЗС. Особисте знайомство з Гіларі Клінтон під час зустрічі з групою жінок-професіоналів та активісток у Центрі охорони здоров'я матері й дитини допомогли Наталі Зарудній у налагодженні співпраці з Офісом Першої леді у Вашингтоні.

Саме до США дипломатка поїхала у своє перше закордонне відрядження. У Вашингтоні вона стала першою жінкою на посаді радника Посольства України у США з широким спектром відповідальності в

гуманітарній та інформаційній сферах. На той час невирішеним залишалося питання про статус подружжя дипломатів. Застарілі інструкції не дозволяли приймати на роботу до дипустанов чоловіків дипломаток, навіть за наявності відповідної освіти й досвіду. За сприяння керівництва МЗС, Міністерства зовнішньої торгівлі та тодішнього Посла у США Юрія Щербака чоловік Наталії Зарудної отримав призначення до Торгово-економічної місії. У такий спосіб було знайдено вирішення питання для подружжя дипломатів. Упродовж 1996–1999 рр. Наталія Зарудна була не лише радником Посольства та заступником постійного спостерігача України при Організації Американських Держав, але й виконувала обов'язки радника-посланника Посольства України в США (далі — ОАД).

У лютому 1996 р. Посольство організовувало робочий візит Л. Кучми до Вашингтона. Тоді Україна опинилася в без'ядерному статусі, підписавши Будапештські угоди. У США для підтримки України та надання їй гарантій безпеки було створено 19 вересня 1996 р. Українсько-американську міждержавну комісію Гора-Кучми (за прізвищами очільників із боку сторін-підписантів, УАМК) у складі комітетів зовнішньої політики, безпеки, торгівлі та інвестицій, стабільного економічного співробітництва. На розвиток домовленостей у жовтні 1996 р. з офіційним візитом у Вашингтоні перебував міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко, під час якого двосторонні відносини США й України були кваліфіковані як «стратегічне партнерство». У цей час Посольство займалося підготовкою державного візиту Президента України до Мексики. Завдання було тим більш важливим, що міждержавні контакти України й Мексики не були активними. Як заступник Постійного спостерігача при Організації Американських Держав, Наталя Зарудна опікувалася контактами України з країнами-членами ОАД, безпосередньо брала участь у зустрічах під час сесій Генеральної Асамблеї ОАД з метою підготовки візиту. Державний візит, який відбувся 24–26 вересня 1997 р., мав істотні результати: було підписано Декларацію про принципи відносин і співробітництво, міждержавні угоди про створення механізму консультацій з питань, що становлять взаємний інтерес; про співробітництво в галузі науки, техніки та технологій; про співпрацю в галузі освіти і культури; про безвізові поїздки громадян, які користуються дипломатичними паспортами; міжвідомчу угоду про створення механізму двосторонніх консультацій з торговельно-економічних питань, а також встановлено дружні зв'язки між Києвом і Мехіко.

Як згадувала Наталя Зарудна, у цей час українські політики та урядовці «мало не щотижня відвідували США з різноманітними місіями, включно для переговорів з міжнародними фінансовими інституціями»¹⁶. У травні 1997 р. у Вашингтоні відбувся Перше пленарне засідання УАМК,

за підсумком якого США визнали Україну як центральноєвропейську державу та підтвердили надані Україні гарантії безпеки. Упродовж 1997 р. Посольство забезпечувало представництво української сторони в шести самітах, сприяло підготовці до експонування в США унікальної виставки «Золото скіфів. Скарби стародавньої України» у містах Сан-Антоніо, Балтімор, Лос-Анджелес, Нью-Йорк і Канзас-Сіті, яка з 7 листопада 1999 р. до 31 грудня 2001 р., крім США, демонструвалася в Торонто та Парижі, вітало першого українського космонавта Леоніда Каденюка, який брав участь у польоті космічного човна «Колумбія» у складі 6 членів екіпажу в листопаді 1997 р. Тоді в космосі вперше побували тризуб, український прапор та пролунав гімн Незалежної України.

До завдань Наталі Зарудної належало налагодження співпраці з американською пресою. Її зусиллями Посольство почало проводити прес-конференції, організовувало інтерв'ю з українськими посадовцями, допомагало українським журналістам у США, заснувало свій веб-сайт, залучивши студентів українського походження, які для цього дістали стипендій української громади. У нагоді стали також налагоджені в Україні контакти з Офісом Першої Леді. У відповідь на активне обговорення в американських ЗМІ теми жертв торгівлі людьми, яку порушувала під час візиту до України Перша леді Х.Клінтон, завдяки співпраці Н. Зарудної з главою Офісу Першої леді Мелані Вєрвєр (Melanne Verveer) в Україні було запроваджено проєкт, що включав інформаційну кампанію, правову допомогу жертвам і надання мікрокредитів жінкам із групи ризику для запуску малого бізнесу. 1998 р. Президент Клінтон у зверненні з нагоди Міжнародного жіночого дня назвав його прикладом для інших країн. Питання взаємодії у боротьбі з торгівлею людьми розглянула робоча група правоохоронних органів у рамках УМКТ, а 2001 р. визначення торгівлі людьми як злочину було внесено до статті 149 Кримінального кодексу України.

Важливе значення в популяризації України та налагодженні контактів у різних сферах мала співпраця із закладами вищої освіти. Завершуючи свою каденцію, Н. Зарудна прочитала лекцію в Гарвардському університеті про виклики та завдання української дипломатії, наголосивши на важливості пошуку союзників і стратегічних партнерів для успіху України як незалежної демократичної держави. Таким партнером для України дипломатка назвала США.

Повернувшись в Україну, Наталя Зарудна впродовж 1999–2000 рр. очолювала Четверте територіальне управління МЗС України. Перше її відрядження на новому місці відбулося в грудні 1999 р. у складі передової групи для підготовки візиту української делегації до Вашингтона на засідання УМКГ. Наталя Зарудна мала конкретне завдання, яке полягало в

підготовці підсумкових документів засідання, зокрема спільної декларації, яка б містила узгоджену позицію з принципових для обох сторін питань. Дипломатці вдалося знайти формули, які підтримали і українське керівництво, і американська сторона. У Києві на неї чекало нове призначення на посаду прес-секретаря Прем'єр-міністра, керівника Прес-служби Кабінету Міністрів. Півтора року вона працювала в новій сфері, набувши унікального досвіду, а в грудні 2001 р. повернулася до МЗС України для виконання обов'язків начальника Управління культури та гуманітарного співробітництва МЗС України, стала заступницею Голови Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, брала участь у роботі Виконавчої Ради ЮНЕСКО. На новій посаді Наталя Зарудна опікувалася реалізацію проєктів у сфері науки, освіти та культури, займалася розвитком мережі шкіл і кафедр ЮНЕСКО, сприяла забезпеченню збереження об'єктів Всесвітньої спадщини. За її сприяння відбувся концерт переможців міжнародного конкурсу юних музикантів ім. В. Горовця у штаб-квартирі ЮНЕСКО, візит першого заступника Генерального директора ЮНЕСКО Марсіо Барбозу та його участь у IV Міжнародному фестивалі дитячої творчості «Зробимо світ кращим» в Артеку, міжнародні семінари щодо збереження культурної спадщини в Криму за участі заступника директора Центру Всесвітньої спадщини та з протидії використанню мови ненависті в ЗМІ в Києві.

Після призначення 1 жовтня 2002 р. на посаду заступника Державного секретаря МЗС Наталя Зарудна дістала повноваження щодо координації і реалізації проєктів у сфері інформаційної політики за кордоном та в гуманітарній сфері. Головне завдання полягало в розробленні Державної програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України. Попри непрості виклики, особливо в питаннях міжнародного іміджу України та відносин із сусідніми країнами у гуманітарній сфері, дипломатка відчувала підтримку потужної і дружньої чоловічої команди державних секретарів та їхніх заступників. За короткий час перебування на високій посаді (до вересня 2003 р.) інтенсивна праця дала помітні результати. За 20 років до прийняття Стратегії публічної дипломатії, Наталя Зарудна розпочала практичне опрацювання її інструментарію. З цією метою було окреслено заходи для поширення позитивної інформації про Україну у світі, презентації її туристичних можливостей через дипустанови України за кордоном та посилення її інвестиційної, туристичної, культурної й освітньої привабливості. Основним принципом, на якому наполягала Наталя Зарудна, було визначено усунення чинників, які негативно впливають на імідж країни, та забезпечення фінансування іміджевих заходів в Україні і за кордоном. Старт реалізації цих ідей дала затверджена Кабінетом Міністрів України трирічна програма. Н. Зарудна керувала підготовкою та

проведенням у Києві 7-ї Європейської міністерської конференції з питань ЗМІ та відзначення 70-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. Сталість у реалізації іміджевих заходів мало забезпечити створення інформаційно-культурних центрів та поглиблення співпраці із закордонним українством. Відтак було розроблено типові Положення про інформаційно-культурні центри України за кордоном і Національну концепцію співпраці із закордонними українцями, законопроекти «Про статус зарубіжних українців» і «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних та меншинних мов».

Загалом, діяльність на посаді заступника держсекретаря була дуже напруженою й інтенсивною. Втім, чимало часу забирала робота з документами та участь у протокольних заходах. На початку 2005 року Наталя Зарудна отримала призначення на посаду першого Посла України в Данії з резиденцією в Копенгагені. На той час Україну в ранзі посла представляли лише дві жінки — Надзвичайними і повноважними послами України в Швейцарській конфедерації були послідовно кар'єрна дипломатка Ніна Ковальська (24.02.1998–14.06.2000) і політична призначенка Сюзанна Станік (1.12. 2001 — березень 2004 р.). Наталя Зарудна їхала до Данії як представник країни, яка після Помаранчевої революції привернула увагу світу.

Анна Фотига. Пані Міністр

У травні 2006 р. Міністерство закордонних справ Республіки Польща очолила Анна Ельжбета Фотига, з дому — Кавецька (Anna Elżbieta Fotyga). Вона змінила на посту очільника зовнішньополітичного відомства Штефана Меллера (Stefan Meller), який керував міністерством менше ніж пів року. Історик за фахом, Ш. Меллер перебував на державній службі від 1989 р., був послом у Франції і Росії, заступником міністра закордонних справ. У цей час у Польщі відбувалися урядові зміни у зв'язку зі вступом країни до Європейського Союзу. На посаду міністра він дістав призначення за кілька днів після перемоги партії «Право і Справедливість» на парламентських виборах 25 вересня 2005 р. Партія «Право і Справедливість», обійшовши за кількістю голосів прихильників партію «Громадянська платформа», отримала найбільшу кількість місць у Сеймі. «Перепустку» до Сейму за результатами виборів дістали також партії «Самооборона РП», «Ліга Польських Родин», «Союз демократичної лівиці» і «Польська народна партія». Ш. Меллер, призначений 31 жовтня 2005 р. на посаду міністра закордонних справ в уряді Казімежа Марцінкевича, одночасно став керівником Комітету з питань європейської інтеграції. Однак уже у квітні 2006 р. він висловив готовність залишити обидві посади в разі зміни складу уряду після можливого утворення урядової коаліції партій «Право і Справедливість» та «Самооборона РП».

28 квітня міністр Меллер подав у відставку, а 9 травня згідно зі статтею 161 Конституції Республіки Польща, за поданням Прем'єр-міністра, Президент Республіки Польща Лех Качинський звільнив його зі складу Ради Міністрів і відповідно — з посад Міністра закордонних справ та Голови Комітету з питань європейської інтеграції.

Того ж дня Президент призначив міністром закордонних справ Анну Фотигу, яка стала першою жінкою в Польщі на цій високій дипломатичній посаді. Як її попередник, Фотига також очолила в уряді Казімежа Марцінкевича Комітет з питань європейської інтеграції. На момент призначення вона була досить компетентною для цієї посади і вже мала досвід роботи у сфері зовнішньої політики — була Державним секретарем МЗС, депутатом Європарламенту (працювала у Комісії закордонних справ), і віцепрезидентом міста Гданська (відповідала за міжнародні питання).

До складу міської ради Гданська Анна Фотига балотувалася в листопаді 2002 р. за списком партії «Право і справедливість» у виборчому окрузі № 1 (Поморське воєводство). Окружна виборча комісія працювала в Гданську. Місто було А. Фотизи добре знайоме, її у Гданську теж знали. Тут пройшли дитинство і юність майбутньої пані міністр. Анна Фотига народилася в лікарській родині хірурга Єжи та Кристини Кавецьких у Лемборку. Коли їй виповнилося 8 років, родина переїхала до Гданська, де 1976 року Анна Фотига закінчила середню школу Bohaterów Westerplatte III і вступила до Гданського університету на відділення зовнішньої торгівлі Факультету економіки і транспорту. До 1981 р. навчалася міжнародної економіки. Отримавши університетський диплом, розпочала кар'єру в закордонному відділі руху «Солідарність», займалася з огляду на фахову підготовку міжнародними питаннями. Та вже 13 грудня 1981 р. у Польщі було запроваджено військовий стан, керівників опозиції інтерновано, а ухвалення 8 жовтня 1982 р. нового Профспілкового закону дало підстави тодішньому польському прокомуністичному уряду заборонити діяльність Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність». Відтак її члени продовжили роботу в підпіллі. Деякий час А. Фотига співпрацювала з підпільним рухом, була редактором незалежного видання і приватно навчала іноземних мов.

До роботи у відродженій «Солідарності» вона повернулася 1984 р., очолила закордонний відділ, стала близькою соратницею тодішнього віцепрезидента НСПС «Солідарність» Леха Качинського. Як згадують її однопартійці, їхні кабінети в офісі були поруч. У 1990-х роках А. Фотига співпрацювала з видавництвом “Przekaz” і активно поновлювала знання: пройшла післядипломне стажування в Міністерстві праці США та Корнельському університеті в Нью-Йорку (1991), була експертом Міжнародної організації праці та радником проєктів Світового банку і брала участь

в аспірантських програмах, організованих Європейським банком реконструкції та розвитку (1995) та Національною школою державного управління спільно з Данською школою державного управління (2000). По завершенню навчальних програм спершу дістала посаду радника Прем'єр-міністра з міжнародних питань в уряді Єжи Бузека (опозиційного діяча в ПНР, одного з лідерів виборчої акції «Солідарність»), а пізніше очолила Департамент закордонних справ Канцелярії Прем'єр-міністра (2000–2001). З Єжи Бузеком, за керівництва якого Анна Фотига по суті розпочала свою діяльність в зовнішньополітичній сфері державного рівня, вона роками пізніше упродовж тривалого часу співпрацювала в Європейському парламенті.

А до того часу в її долі ще були посади віце-президента Гданська й міністра закордонних справ. 10 листопада 2002 р. під час виборчої кампанії до місцевих органів влади Анна Фотига балотувалася за списком партії «Право і Справедливість» на місцевих виборах і дістала підтримку виборців. 20 листопада вона обійняла посаду віцепрезидента міста Гданська. Президент міста Гданська Павел Адамович був досвідченим політиком: організовував студентський рух проти комуністичної влади в Польщі, належав до «Громадянської платформи», 1990 року був обраний членом міської ради в Гданську, а 1998 року — президентом міста. В листопаді 2002 р. розпочалася його друга каденція на посаді очільника Гданська (отримав 72% голосів виборців). До кола обов'язків А. Фотиги як віцепрезидентки Гданська належали питання економічної політики міста та координація фінансової підтримки Європейським Союзом місцевих ініціатив. Польща подала заявку на підписання договору про приєднання до Євросоюзу ще 1994 р. і активно просувалася до отримання членства. Та через неприйняття методів керівництва, якими послуговувався президент міста, вже в день свого народження, 12 січня 2004 р. вона подала у відставку. Рішення ґрунтувалося на її звинуваченні мера і його оточення в непотизмі та корупції¹⁷.

З іншого боку, очікування вступу Польщі до Євросоюзу відкривали перед А. Фотигою нові перспективи. Відповідно до Ніщського договору, який набрав чинності 1 лютого 2003 р., гранична кількість місць у Європарламенті з огляду на розширення Євросоюзу збільшилася з 700 до 732. Серед нових країн-членів Євросоюзу (країни Балтії, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія Чехія), які отримали членство 1 травня 2004 р., була Польща. За два тижні, 13 червня, відбулися перші в Польщі вибори до Європейського парламенту. Для євродепутатів від інших країн то був 6-й парламентський термін, для польських, як і представників інших нових країн, — перший. Громадяни Польщі обрали 54 депутати. А. Фотига балотувалася від партії «Право і Справедливість» і дістала підтримку

29 536 виборців, яка надала їй право на мандат євродепутата. А. Фотиґа увійшла в Європарламенті до Комітету закордонних справ (AFET). Євродепутатом від Platformy Obywatelskiej став тоді також нещодавній керівник Анни Фотиґи — Єжи Бузек, який набрав 173 389 голосів. А. Фотиґа стала членом Групи Європейського Союзу в Організації Об'єднаних Націй, увійшла до Делегації до Комітету парламентського співробітництва ЄС-Росія, співпрацювала як заступник в Комітеті з питань міжнародної торгівлі та в Делегації до Спільного парламентського комітету ЄС-Болгарія. Перша євродепутатська каденція А. Фотиґи тривала недовго: 22 листопада 2005 р. вона відмовилася від виконання своїх обов'язків із причини призначення на посаду в дипломатичній службі Республіки Польща. Для цього її попросив повернутися до Польщі Президент Лех Качинський.

У Варшаві вона була призначена на посаду Державного секретаря Міністерства закордонних справ, брала участь у першому візиті Президента Польщі Леґа Качинського до США, а менше ніж за пів року стала міністром закордонних справ і головою Комітету з питань європейської інтеґрації із наданням членства в складі Ради Міністрів. За зґадками сучасників, вона спершу не виявляла рішучості очолити міністерство, але Президентові вдалося її переконати.

Під час офіційної церемонії призначення А. Фотиґи на посаду міністра Президент Качинський висловив головне побажання: «щоб польська зовнішня політика добре захищала інтереси Республіки Польща», бо це також інтереси «нашого народу, інтереси всіх польських жінок і чоловіків»¹⁸. Перед Пані Міністр ставилося завдання змінити «значну кількість векторів польської зовнішньої політики, змінити ставлення Польщі до власної зовнішньої політики, змінити її на більш сміливу політику, на таку, що більш рішуче захищає наші інтереси»¹⁹, відновити гідність держави на зовнішньополітичній арені. Вона мала докласти зусиль, щоб у нових умовах уявлення про Польщу як посткомуністичну країну, яка десять років очікувала прийняття до Євросоюзу і НАТО, зазнало принципових змін. 7 вересня 2006 р. Анна Фотиґа увійшла за посадою до Ради національної безпеки²⁰. Міністр намагалася виконувати поставлені Президентом завдання і була, на думку оточення, фаворитом Президента. Натомість із боку того самого оточення Пані Міністр відчувала кардинально різне ставлення.

Одні вважали її «закритою, сухою», дуже специфічною людиною, з якою важко мати справу і яка неадекватно сприймає критику²¹, іноді відверто ображали і намагалися викликати різку реакцію. Частина ЗМІ висловлювала незадоволення співпрацею з пані Міністр і остерігалася різкої вдачі. Міністра Фотиґу звинувачували в руйнуванні стосунків із Німеч-

чиною і Росією, безапеляційній відданості партії «Право і Справедливість» і президенту, дорікали в некомпетентності, униканні журналістів, несамостійності в ухваленні рішень, принизливому ставленні до підлеглих. Її критикували не лише за те, що вона говорила чи робила (чи не робила), але навіть за її зачіску чи за одяг. Як зауважив пізніше президент Лех Качинський: «Я захоплююся мужністю Анни Фотиги. Вона є об'єктом такої великої агресії, що багато чоловіків не витримали б»²². На відміну від дошкульних дій противників, прихильники А. Фотиги вбачали в її діях твердий намір реалізувати план досягнення Польщею позиції впевненого гравця на міжнародній арені, попри загрозу погіршення відносин із деякими партнерами; цінували до доброту, мудрість і тонке почуття гумору.

Вона прагнула вивести Польщу в число країн, які формують політику таких інституцій, як Європейський Союз і НАТО, а не лише грають за правилами, встановленими іншими. Її позиція як міністра закордонних справ базувалася на концепції партії «Право і Справедливість» про Польщу — сильну державу, здатну в разі потреби протистояти Росії чи Німеччині, та тісного співробітництва зі США. У суперечці, чи їздити й говорити якомога більше, чи обмежити контакти й говорити з опонентами жорсткою мовою державних інтересів, міністр приймала тезу про те, що дипломати будуть м'якими для більшої переконливості. Її позицію розділяв заступник міністра Вітольд Вашиковський (Witold Jan Waszczykowski), наголошуючи на колективному усвідомленні команди міністра, що вступ до ЄС і НАТО не був самоціллю, а лише засобом побудови безпеки й позиції Польщі, який вимагав багато праці від дипломатів і наполегливої боротьби за національні інтереси. Потреба у зв'язку з цим у проведенні численних зустрічей і обговорень викликала спротив у багатьох співробітників МЗС. Інший заступник міністра закордонних справ (з 20 липня 2006 р. по 22 листопада 2007 р.) Павел Коваль (Paweł Robert Kowal) уважав зовнішньополітичний курс, який вона реалізовувала, найкращим після 1989 року, а вміння поводитися з іноземними партнерами — обґрунтованим і доцільним.

«Більша частина мого життя, за комуністів і після них, була присвячена боротьбі з риторикою, що насаджується Радянським Союзом, а потім Російською Федерацією», — стверджувала А. Фотига²³. Це неприйняття було взаємним. Принципової позиції міністр дотримувалася зокрема щодо будівництва газогону «Нордстрім», наполягаючи, щоб Польща, Литва й Естонія були рівноправними з іншими країнами Євросоюзу партнерами в проєкті. Проте Росія не хотіла позбавлятися впливу на колишні країни радянського блоку. Росіяни ненавиділи уряд партії «Право і Справедливість» і проєктували це ставлення на неї. Один із її візитів до Москви

залишився в історії як доказ уміння пані Міністр бути жорсткою і грати *va banque*. Напередодні запланованого візиту в польському МЗС дістали інформацію, що російський міністр Лавров буде зайнятий підготовкою до саміту G8, і зустріч може не відбутися. Однак Фотига вирішила не допустити скандалу через скасування візиту в останню хвилину і вилетіла в Москву. Візит попри спроби російської сторони вчинити скандал, відбувся. Однак під час візиту Лаврова до Варшави дрібна деталь була дуже промовистою — один із прапорів вивісили догори ногами²⁴.

У листопаді 2007 р. разом з іншими міністрами через подану Громадянською платформою пропозицію про недовіру міністрам Анна Фотига була звільнена з займаних посад, але того ж дня була поновлена на обох посадах новим прем'єром Ярославом Качинським. На посаді міністра працювала до 16 листопада 2007 року, а в складі Ради національної оборони перебувала до 20 травня 2010 року. Після 29 листопада 2007 року — вже як Голова Канцелярії Президента Республіки Польща. Ця посада упродовж тривалого часу була вакантною після переходу Александра Щигло, начальника канцелярії у 2006 — 2007 рр., на посаду міністра оборони. Призначення А. Фотиги керівником Канцелярії Президента означало розширення її компетенції зі збереженням також зовнішньополітичного напрямку діяльності. Водночас її завдання зосереджувалися навколо забезпечення діяльності Президента Леха Качинського, який їй абсолютно довіряв. А її продовжували сприймати як несамотійну виконавицю вказівок.

У першому інтерв'ю після призначення Анна Фотига наголосила, що вбачає своїм завданням на новій посаді «служити для підтримки Президента Республіки»²⁵. Вона обіймала цю посаду до 20 серпня 2008 р. Упродовж 2009-2010 рр. Фотига керувала місією Міжнародної Організації праці у Тбілісі, в серпні 2010 р. вийшла у відставку і взяла участь у парламентських виборах як кандидатка від партії «Право і Справедливість». Вона дістала депутатський мандат із підтримкою в 24 662 голоси і впродовж депутатської каденції у Сеймі у 2011–2014 рр. була заступником голови Сеймової комісії у справах Європейського Союзу і членом делегації до Парламентської асамблеї НАТО.

Наталя Зарудна — Амбасадор України

На момент призначення Наталі Зарудної на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла України представниками держави такого рангу були лише кілька жінок. Вона знову опинилася в лавах перших і з великою відповідальністю. Інтерес до України, яка боролася за своє європейське майбутнє, підтримка її вибору сприяли рішення уряду Андерса Фог Расмуссена відновити роботу посольства в Києві, закритого 2002 р. У листо-

паді під час візиту в Україну Міністра закордонних справ Данії пера Стіга Мьоллера в Києві було урочисто відкрито данське посольство. Велике значення в поліпшенні двосторонніх відносин мало налагодження Наталією Зарудною добрих контактів із членами королівської родини і двору під час заходів із відзначення 200-річчя Ганса Християна Андерсена. А у вересні 2006 р. відбувся триденний офіційний візит Принца Йоахіма до Києва, який відвідав Україну у супроводі керівників 80 великих аграрних компаній. Делегацію супроводжувала посол Зарудна. Принц Йоахім провів зустрічі з Президентом України, головою Верховної Ради, Віце-прем'єр-міністром і Міністром аграрної політики, взяв участь у бізнес-конференції та семінарі з членами Української аграрної конфедерації, побував на Канівському сирзаводі та Миронівському заводі хлібопродуктів. Побачене в Україні дало підстави данському принцу ствердити готовність данського бізнесу до співпраці з Україною.

Президент України здійснив візит у відповідь 15–16 березня 2007 р., що засвідчив політичну підтримку прагнень нашої країни з боку Данії. Посольство на чолі з Наталією Зарудною фахово забезпечило проведення візиту найвищого рівня. Президент В. Ющенко виступив перед депутатами та політиками у Фолькетінгу, зустрівся з провідними бізнесменами на конференціях у Конфедерації данської промисловості та Торговій палаті, відвідав штаб-квартиру світового лідера з виробництва вітряних турбін «Вестас». Під час візиту відбулася особиста зустріч Королеви Данії Маргрете II з українським президентом. Результатом візиту стали підписані міжурядові угоди про співпрацю в галузі енергетики, міжвідомчий меморандум про економічну, наукову й технічну співпрацю у сфері сільськогосподарства й харчової промисловості, угода між Державним агентством України з інвестицій та інновацій та Інвестиційним фондом Данії, Протокол про наміри щодо дружніх відносин і співпраці з Орхусом. Наталі Зарудній вдалося започаткувати консультації глав комітетів з питань ЄС, на додаток до щорічних політичних консультацій між МЗС України та Данії на рівні заступників міністрів і директорів департаментів, налагодити контакти з клубом жінок-послів. 5 травня 2008 р. Президент України Віктор Ющенко присвоїв Наталі Зарудній дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла²⁶.

Одразу після Данії Наталя Зарудна продовжила посольську каденцію в Німеччині. До Берліна посол Зарудна приїхала 1 жовтня 2008 р. Її друга посольська каденція припала на час фінансово-економічної кризи, «газової війни» з Росією, приходу до влади Віктора Януковича та арештів опозиційних політиків. Перед послом стояло завдання запобігти зниженню підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України, забезпечити продовження міждержавного діалогу та контакти громадянських

суспільств, зберегти сталий розвиток у галузі торгівлі. Крім того, Україна розпочинала тоді підготовку до «Євро-2012». 2009 року Україна й Німеччина підписали угоду про співробітництво в підготовці фахівців, необхідних для підготовки персоналу чемпіонату й безпосередньої роботи з уболівальниками, футбольними командами й туристами. З цією метою Німеччина виділила Україні 2 мільйони євро²⁷. Посольство забезпечувало підготовку візитів українських посадовців до ФРН та візитів німецьких урядовців до України на найвищому та високому рівні. Серед цих візитів гріке відлуння в Європі залишив візит до Берліна в серпні 2010 р. Віктора Януковича, нездатного засвідчити проєвропейський курс України.

На час візиту було заплановано відкриття в Берліні пам'ятної дошки видатній українській поетесі Лесі Українці. Посольство підтримало таку ініціативу активістів Центральної спілки українців Німеччини. В Україні відкриттю дошки активно сприяла полтавська жіноча організація на чолі з Марією Драч. На зібрані громадою кошти було виготовлено і встановлено пам'ятну дошку на будинку колишньої приватної клініки німецького професора-хірурга Ернста фон Бергманна за адресою Йоганнісштрассе, 11, де 1899 р. лікувалася і працювала поетеса. Її автором став полтавський скульптор-гравер Вадим Голобородов. Урочисте відкриття відбулося 30 серпня 2010 р. Українська громада в Берліні виявляла негативне ставлення до можливості участі в урочистостях Віктора Януковича. Відкривали меморіальну дошку міністр закордонних справ Костянтин Грищенко та голова Палати депутатів Берліна Вальтер Момпер²⁸. В урочистостях узяли участь бургомістр району Берлін-Мітте Клаус Ганк, Посол України у Федеративній Республіці Німеччина Наталя Зарудна, голова Центральної спілки українців Німеччини Людмила Млош, запрошені гості з України — автор дошки, представниці Полтавського відділення Міжнародної організації «Жіноча громада» Валентина Шемчук та Інна Романенко, громадськість.

Плідною була співпраця посольства з українською громадою, не лише у сфері маркування місць пам'яті українців, але і в інформаційній сфері, проведенні культурних заходів, організації зустрічей науковців і представників громадськості. Як член Наглядової ради Українського фонду «Взаєморозуміння і примирення» Н. Зарудна сприяла отриманню українцями-жертвами нацизму компенсації від уряду ФРН. Співробітники Посольства брали участь у відзначенні подій, пов'язаних із Другою світовою війною; проводили зустрічі з українцями, що були в'язнями концтаборів чи єврейських гетто, примусовими працівниками, в'язнями чи військовополоненими. Спеціально для ветеранів і жертв війни з нагоди 65-річчя Перемоги над нацизмом посол провела прийняття в Посольстві, а її емоційний виступ у Берлінській філармонії з нагоди 70-річчя нападу нацистської

Німеччини на СРСР вразив учасників зустрічі — 2 500 німецьких парламентарів, політиків, журналістів і громадських діячів.

Маючи на меті збереження ефективних міждержавних відносин із Німеччиною як найбільшим економічним партнером України в Європі попри відсутність особистого авторитету президента України у своїх інтерв'ю Наталя Зарудна наголошувала на підтримці Німеччиною України на шляху євроінтеграції, реформуванні енергетики і розвитку малого і середнього бізнесу, демократії і громадянських ініціатив²⁹. Істотну увагу посол приділяла налагодженню контактів із неурядовими організаціями й фондами як носіями потреб та інтересів німецького громадянського суспільства, усвідомлюючи, що саме вони формують громадську думку в країні. Їй вдалося зберегти партнерські відносини з Німеччиною.

Як посол України в Німеччині Наталя Зарудна увійшла до ТОП-10 українських послів за результатами рейтингу Інституту світової політики в категорії «Топ-10 українських послів за кордоном» у 2009 і 2010 рр. За підсумками 2008 р. Наталя Зарудна посіла сьоме місце в рейтингу, а за підсумками 2009 р. п'яте місце як «енергійний і переконливий» командний гравець, що «вміє об'єднувати навколо себе людей і надихати їх», «обійшовши» п'ять своїх колег-чоловіків у почесній десятці найкращих дипломатів³⁰.

Наталя Зарудна. Пані Глава Центру ОБСЄ в Астані

2011 року після перемоги в конкурсі на керівну посаду в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) Наталя Зарудна очолила Центр ОБСЄ в Астані. Вона стала першим українським дипломатом на такій посаді. До її завдань належало втілення визначених Гельсінкським Заключним актом основних напрямів діяльності організації: європейська безпека, співпраця в галузі економіки, науки, технології та довкілля; співробітництво в гуманітарній сфері та з питань прав людини, інформації, культури і освіти. Втім працювати довелося в умовах незадоволення офіційного Казахстану ігноруванням їхніх порад під час Казахстанського головування в ОБСЄ в 2010 р. та погроз закрити місію. За перший рік діяльності Наталі Зарудній вдалося налагодити співпрацю з міністерствами, парламентом, держустановами, судовими і регіональними органами влади, громадськими об'єднаннями й міжнародними партнерами та започаткувати низку важливих проєктів на принципах ОБСЄ у військово-політичному, економічно-екологічному та людському вимірах. Утім під час засідання Постійної ради ОБСЄ у Відні в червні 2012 р. після першої доповіді посла про роботу Центру Російська Федерація і Білорусь підтримали позицію Казахстану щодо поступового закриття Центру. Компроміс із МЗС Казахстану виявився в частковому скороченні філії Центру ОБСЄ в Алмати, без скорочення бюджету і штату місії.

2013 року Україна головувала в ОБСЄ. Це головування експерти розглядали як «чудовий шанс проявити себе як велика європейська країна, яка здатна відігравати вагомий регіональний і міжнародний роль»³¹. Тому відповідальність очільниці центру була дуже високою. Місія забезпечувала проведення численних профільних заходів із залученням міжнародних цивільних і військових експертів, фахівців у галузі боротьби з кіберзлочинністю, тероризмом, незаконним обігом зброї і наркотиків, корупцією, відмиванням грошей і фінансуванням тероризму, щодо безпеки документів і залучення найкращого досвіду у протидії контрабанді та контрафактній продукції.

Ключовими напрямками співпраці Центру з міжнародними партнерами стали інтегроване управління водними ресурсами, ефективне використання мінеральних ресурсів, розвиток відновлювальної енергетики, протидія змінам клімату, громадський контроль за будівництвом інфраструктурних проєктів, а також проведення заходів із порятунку Аральського моря та збереження озера Балхаш, розвиток органічного землеробства та риборозведення. Досвідчена дипломатка ініціювала проведення Першої національної наради високого рівня з підготовки щорічного економічно-екологічного форуму ОБСЄ. У червні 2013 р. посол Зарудна взяла участь у організованій Центром ОБСЄ в Астані спільно з Міністерством охорони навколишнього природного середовища Республіки Казахстан, Верховним Судом, Посольством Королівства Норвегія в Республіці Казахстан та Національним Орхуським центром Національній підготовчій конференції до економіко-екологічного форуму в Астані. Відкриваючи конференцію 25 червня як керівник Центру ОБСЄ, Наталя Зарудна наголосила, що рішення конференції будуть враховані під час підготовки рекомендацій форуму³².

Центр ОБСЄ за керівництвом Наталі Зарудної долучився також до організації в Астані Першого національного форуму з ефективного управління водними ресурсами та співпраці між урядом, університетом та промисловістю. Форум відбувся 4 листопада 2014 р. у Казахсько-німецькому університеті в Алмати за участі представників Європейської економічної комісії ООН, Світового банку, Європейської комісії, USAID, Європейського банку реконструкції та розвитку, Німецького агентства співробітництва (GIZ), Міжнародного фонду порятунку Аральського моря та Регіонального екологічного центру Центральної Азії, а також органів державної влади, провідних учених та експертів. «За результатами форуму управління водними ресурсами було визначено одним із пріоритетів головування Сербії в ОБСЄ у 2015 році, а в Казахстані 2015 рік оголошено Роком води», — заявила керівник Центру ОБСЄ в Астані, посол Наталя Зарудна³³. Представників Сербського головування, Секретаріату

ОБСЄ, міжнародних політиків і провідних експертів Центр зібрав для участі в Міжнародній конференції «Досягнення та виклики ОБСЄ до ювілею Гельсинської декларації (1975) та саміту в Астані (2010)», організований у співпраці з МЗС Республіки Казахстан і Казахстанським інститутом стратегічних досліджень.

За спогадами Н. Зарудної, вона приділяла значну увагу питанням доступу до інформації та діяльності ЗМІ в умовах інформаційного суспільства, забезпеченню свободи слова та совісті³⁴. Щороку відбувалися форуми ЗМІ Центральної Азії, було засновано Центральноазійську молодіжну мережу. Для її нових членів щоліта в Алмати Центр проводив триденний семінар. Досвідом співпраці зі ЗМІ, роботи в економіко-екологічній сфері, залучення молоді, проведення регіональних заходів і роботи з національними меншинами у сфері освіти Наталя Зарудна ділилася на форумах ОБСЄ у Відні, Сараєво, Гаазі та на сесії ПА ОБСЄ в Монголії.

Не менш активною була діяльність Центру й у сфері правосуддя. Її найзатребуванішими формами стали тренінги для суддів, правоохоронців і соціальних працівників щодо боротьби з торгівлею людьми та домашнім насиллям, семінари з питань забезпечення прав людини за участю владних структур, правоохоронців, суддівського корпусу й активістів спільно з національними правозахисними інституціями.

Послідовне втілення програмних завдань ОБСЄ та принципів Конвенції Європейської Економічної Комісії ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції), стійкого розвитку навколишнього середовища, сприяння захисту екологічних прав, налагодженню діалогу між представниками громадянського суспільства і ділових кіл та державою як важливих компонентів безпеки було маркером діяльності Наталі Зарудної на цій посаді. Центр ОБСЄ послідовно підтримував ініціативи в галузі «зеленої економіки» як складову довготривалої роботи в межах загального стійкого розвитку й концепції забезпечення безпеки навколишнього середовища, був співорганізатором разом із Парламентом Казахстану, Міністерством навколишнього середовища й водних ресурсів, Науково-дослідним інститутом «Зелена Академія» семінарів-тренінгів із цих питань³⁵.

На час завершення каденції Наталі Зарудної вже не йшлося про закриття Центру ОБСЄ, а глава місії дістала численні нагороди: медаль «20-річчя Конституції Казахстану», спеціальну нагороду Конституційної Ради за вагомий внесок у розвиток законодавства, державну нагороду «Почесна грамота Казахстану» за внесок у розвиток плідної співпраці з ОБСЄ та галузеві відзнаки Антикорупційного бюро, Генеральної прокуратури, Сенату парламенту, Спілки адвокатів Казахстану, Міжнародного

фонду з порятунку Аральського моря та Регіонального екологічного центру Центральної Азії.

Анна Фотига. Пані Євродепутат

За результатами участі у виборах до Європарламенту 22–25 травня 2014 р. Анна Фотига розпочала свою нову каденцію євродепутата, набравши 56 677 голосів виборців. З огляду на попередній досвід роботи в МЗС та членство в Делегації Сейму зі зв'язків з Парламентською асамблеєю НАТО, під час нової каденції вона очолила в Європарламенті підкомітет з питань безпеки та оборони (SEDE) Комітету закордонних справ (AFET) та увійшла до делегацій зі зв'язків зі Сполученими Штатами та зі зв'язків з Парламентською асамблеєю НАТО. На момент її вступу на посаду світовий порядок і безпека багатьох країн уже перебували під загрозою: Росія окупувала Крим, грубо замаскувавши вторгнення на український півострів результатами неконституційного референдуму про самовизначення Криму, і розпочала гібридну війну проти України, порушуючи всі норми міжнародного права й демонстративно нехтуючи європейськими цінностями. Вже 21 березня 2014 р. президент Росії Володимир Путін визнав Крим і Севастополь суб'єктами федерації і підписав відповідний закон. За три дні, 24 березня 2014 р., було ухвалено рішення щодо виключення Росії через незаконну анексію Криму з багатосторонніх зустрічей на вищому рівні керівників держав у форматі G-8 і зміну місця проведення саміту, раніше планованого в Сочі. Відтак наступна зустріч 7–8 червня планувалася в форматі G-7 у Брюсселі. Таке рішення А. Фотига вважала дуже правильним. Від самого початку своєї євродепутатської діяльності вона демонструвала не лише розуміння складності поточної ситуації, але й передбачала негативний розвиток подій, тому намагалася привернути увагу європейської спільноти до російської загрози в нових умовах. Проте цинічне збиття росіянами малайзійського авіалайнера Boeing 777 MH17 17 липня 2014 р. над територією України, неподалік Торезу Донецької області, показувало рішучість Росії перевірити свою безкарність. А. Фотига скерувала до голландських парламентарів лист, в якому поділилася польським досвідом після Смоленської катастрофи 2010 р., однак звернення в Нідерландах сприйняли досить стримано.

Напередодні Уельського саміту НАТО в англійському Ньюпорті, запланованого на 4–5 вересня 2014 р., з метою всебічного вивчення питання вона провела у форматі розширеного засідання підкомітету зустріч із представниками двох держав, які вже зазнали російської агресії, — Грузії (з Головою Комітету з питань європейської інтеграції грузинського парламенту Віктор Долідзе і послом Наталі Сабанадзе) та України (з пред-

ставником України при Європейському Союзі Костянтином Єлісєєвим). І якщо представник Грузії вказав на брак довіри до Росії і спрогнозував подальші агресивні кроки Росії на Одесу на підставі пережитого Грузією російського нападу 2008 р., то український представник назвав напад росіян конфліктом тоталітаризму з європейськими цінностями й наголосив на військовій спроможності України дати відсіч ворогу в разі розв'язання ним відкритої агресії. К. Єлісєєв розповів також про факти переслідування росіянами проукраїнського цивільного населення, жорстокі страти українських військовополонених і особливості «гуманітарних конвоїв», у яких насправді перевозили військове обладнання й техніку, зокрема в супроводі літаків, і припустив можливість вторгнення росіян до Маріуполя. На засіданні обговорювався прогнозований сценарій російського вторгнення за багато років до того, як це відбулося насправді. За результатами зустрічі учасники засідання констатували неможливість замороження конфлікту і початку політичного діалогу з Росією до виведення військ з України та необхідність кваліфікації російської військової агресії у відповідних термінах³⁶.

Ідею готовності до протидії Росії з боку європейських держав Анна Фотига просуvala на всіх майданчиках, шукаючи підтримку думки командувачів НАТО про те, що незаконна анексія Криму і війна на сході України є найбільшою загрозою глобальній безпеці з часів холодної війни. Керівниця комітету безпеки й оборони називала російські дії конкретними термінами: «гібридна війна» і «агресивна пропаганда». На прикладі ситуації у Криму вона показувала, що дії Росії повторювані і мають один алгоритм: дестабілізація, етнічні чистки щодо корінного народу (кримських татар і українців), експлуатація російської меншини по сусідству і нарешті — збочена експлуатація міжнародного принципу права народів на самовизначення³⁷.

Підтримку Євросоюзом України символізувала синхронна ратифікація 16 вересня у Верховній Раді України та у Європейському Парламенті Угоди про Асоціацію. 22 вересня 2014 р. Анна Фотига прибула до Києва на чолі делегації правоцентристської політичної групи Європейських консерваторів і реформістів (ACRE) Європарламенту для обговорення перспективи подолання російської агресії у військовій, економічній та енергетичній сферах. Делегацію прийняв Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк. На тому етапі гібридної війни Росії проти України насамперед у розмові йшлося про важливість неухильного дотримання ухваленого на зустрічі G7 режиму санкцій проти Росії як дієвого інструмента стримування агресора³⁸. Окрім офіційних зустрічей, А. Фотига вшанувала пам'ять поляка з Вінниччини Леона Поланського, який загинув від куль «Беркуту» під час Євромайдану, поклавши квіти на місці його загибелі, та відвідала Биківню

— місце поховання замордованих більшовицьким режимом 3435 польських громадян³⁹.

Невдовзі А. Фотиґа вдруге відвідала Київ у травні 2015 р. разом з Віцепрезидентом Європейського Парламенту, відповідальним за східну політику Ришардом Чарнецьким. Мета візиту полягала в участі у 8-у Безпековому форумі та проведенні низки консультативних зустрічей. Київський Безпековий Форум, заснований 2007 р. Фондом Арсенія Яценюка «Відкрий Україну», щорічно збирав у Києві експертів із питань безпеки й міжнародної політики та представників міжнародних організацій. Форум 2015 р. проходив 29 травня під гаслом «Безпеки без цінностей не буває» і присвячувався трансатлантичному співробітництву та ситуації в Україні. В панелі за участі Анни Фотиґи, міністра закордонних справ України Павла Клімкіна та американських експертів Стівена Пфайфера, Метью Чацького й Пола Добрянські ключовою темою обговорення була архітектура безпеки в Європі. За визначенням П. Клімкіна, така архітектура мала би базуватися на розумінні того, що Росія порушила всі правила, і трансатлантичній солідарності, яка б унеможливила такі випадки надалі, розширювала мережу безпеки, побудовану на спільних цінностях і взаємній довірі. Диспутанти погодилися, що Україна бореться не лише за Донбас, а за ці цінності, й потребує співпраці в обороні, обміні розвідданими тощо. На потребі підвищення витрат на оборону й важливості ролі відповідального лідера наголосила А. Фотиґа. Обґрунтована нею ідея Міжмор'я, притаманна політиці Леха Качинського, набувала в нових умовах актуальності для країн регіону, а для її реалізації потребувалася багатостороння співпраця. Важливість трансатлантичного співробітництва для реалізації цієї концепції зусиллями країн регіону засвідчували дії Росії, що складали загрозу не лише для України. Анна Фотиґа вказала на активне використання росіянами «аргументу російських меншин» і його небезпеку⁴⁰. Мало хто прислухався тоді до слів А. Фотиґи: «Російська агресія проти Грузії була першим кроком. Сьогодні Україна бореться за всіх нас»⁴¹ і заклику до Трансатлантичного альянсу підтримати Україну, так само, як він колись ефективно підтримав «Солідарність» і Польщу. Проте в Росії її думки почули, і 2015 р. А. Фотиґа була включена до російського списку осіб з Європейського Союзу, яким заборонено в'їзд в країну⁴². Відтоді російські спецслужби ще ретельніше стежили за її діяльністю. Різкій критиці російський уряд і Європейська федерація журналістів піддали зокрема підготовлену А. Фотиґою резолюцію Європарламенту «Стратегічні комунікації ЄС як протидія пропаганді третіх сторін» (про інформаційну протидію російським ЗМІ), ухвалену 23 листопада 2016 р. Відповідно до резолюції інструментами протидії пропаганді проти ЄС мали стати цензура російських ЗМІ, таких як RT і Sputnik.

Втім, активна і ефективна діяльність Анни Фотиги в Європарламенті забезпечила їй підтримку 160 517 виборців на наступних виборах 2019 р., у 9-й каденції коло її обов'язків значно розширилося. Вона увійшла ще до складу делегацій до Парламентської асамблеї партнерства між ЄС та Великою Британією, до Парламентського комітету партнерства ЄС-Вірменія, Комітету парламентського співробітництва ЄС-Азербайджан, Парламентського комітету асоціації ЄС-Грузія та до Парламентської асамблеї Європест, очолила Партію європейських консерваторів і реформістів.

Окремим напрямом діяльності євродепутата А. Фотиги стала боротьба за звільнення українських в'язнів із російського політичного арешту. Через страйк авіаліній їй не вдалося взяти участь у зустрічі 8 листопада 2019 р. у Посольстві Польщі в Україні з колишніми політичними в'язнями Росії, представниками Уряду України, дипломатами і журналістами, де Віце-маршалек Сейму Мальгожата Госєвска представила план дій щодо повернення до норм міжнародного права на Донбасі і в Криму. Однак присутність А. Фотиги була відчутною — вона надіслала лист підтримки⁴³.

У березні 2020 р. А. Фотига на запрошення Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга стала одним із десяти експертів до групи, створеної за його ініціативи для роботи над реформуванням Північноатлантичного альянсу.

Після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну А. Фотига рішуче підтримала героїчну боротьбу українського народу проти агресора за європейські цінності й державну незалежність. У сотнях інтерв'ю і на зустрічах різних форматів вона рішуче й послідовно наголошувала на беззастережній підтримці України й закликала Євросоюз до надання економічної, гуманітарної і військової допомоги, якомога швидшого передавання на передову лінію фронту зброї та боєприпасів, викривала сутність Росії як держави-агресора⁴⁴. Свою підтримку України вона висловлювала також присутністю на заходах культурної дипломатії. Символічне значення мала зокрема її участь в урочистому Форумі Прометейської нагороди імені Президента Леха Качинського в 2022 р., коли лауреатом було визнано Захисників України, та участь у дискусії, присвяченій Міжмор'ю у глобальній системі безпеки. Тоді від імені Українського Народу нагороду прийняв Посол України Андрій Дешиця⁴⁵.

Громадянська позиція й активна діяльність євродепутатки була відзначена державною нагородою України. Президент України Володимир Зеленський особисто вручив Анні Фотизі 12 листопада 2022 р. Орден «За заслуги» III ступеня. Разом з нею державні нагороди України отримали представники польської влади й журналісти, які підтримали Україну під час війни⁴⁶.

У її особистій боротьбі проти Росії однією з ключових тем залишалася боротьба за правду про Катинь. До річниці Катинських розстрілів група А. Фотиги «Європейські консерватори і реформісти» організувала в Європейському парламенті в Страсбурзі виставку під назвою «Знищення польської еліти. Акція АВ — Катинь». Учасники відкриття виставки говорили про причинно-наслідковий зв'язок, що веде від Мюнхена до Катинського лісу, потім Ялти, втрати суверенітету і боротьби за правду про геноцид, вчинений у Катині, Мідному, Харкові та Биківні. Чітке артикулювання поняття геноцид щодо польського народу в такий спосіб підкреслювало агресивну сутність російської політики. Ті самі паралелі простежувалися й під час відзначення сумної дати — 75-річниці радянського вторгнення до Польщі⁴⁷. У своїх виступах, пов'язаних із сумними річницями, Анна Фотига закликала Захід не ігнорувати уроки історії, оскільки Росія, маніпулюючи історією, робить конкретні кроки до реанімації російської (радянської) імперії, не діставши належного опору під час її агресії проти Грузії 2008 року, Смоленської катастрофи, цинічного порушення суверенітету й цілісності України.

На початку грудня 2022 р. А. Фотига знову відвідала Київ у складі делегації Комітету із закордонних справ та підкомітету з питань безпеки та оборони Європейського парламенту (голова підкомітету з питань безпеки та оборони Європейського парламенту Наталі Луазо, голова неформальної Групи друзів європейської України у Європарламенті Петрас Ауштрявічус, постійний доповідач Європарламенту щодо України Міхель Галер, депутати Європарламенту Тоніно Піцула і Ханна Нойман) на чолі з заступником голови Комітету із закордонних справ Європарламенту Урмасом Паетом. Делегація обговорила в Офісі Президента висунуті Україною ініціативи, зокрема Київський безпековий договір і мирні ініціативи Президента Володимира Зеленського, а також питання військової допомоги Україні, збільшення підтримки для відновлення інфраструктури, надання трансформаторів та іншого обладнання для української енергетики, посилення санаційного тиску щодо Росії⁴⁸.

27 червня 2023 р. А. Фотига взяла участь як депутатка Європарламенту разом зі своєю колегою з Литви Расою Юкнявічене в міжнародній конференції, організованій Центром стратегічних комунікацій спільно з Асамблеєю народів Кавказу і присвяченій 105-річчю проголошення Республіки Горців Північного Кавказу. Учасники обговорили не лише історичні питання, але й проблеми, пов'язані зі збройною агресією країни-терориста Російської Федерації проти України та необхідністю визволення усіх пригноблених народів. Анна Фотига дискутувала разом з іншими учасниками панелі (Фредерік Старр, Пол Гобл, Януш Бугайський, Девід Саттер, Раса Юкнявічене, Олексій Гончаренко, Федір Веніслав-

ський, Олег Дунда) про геополітичне значення Північного Кавказу в контексті російсько-української війни. Євродепутатка на прикладі польського досвіду вказала на фундаментальну важливість єдності та солідарності перед обличчям імперіалізму. А в липні 2023 р. вона брала участь у зустрічах з представниками німецької та польської влади делегації Європарламенту, яка оцінювала місію військової допомоги Європейського Союзу в Україні (EUMAM Ukraine). На дебатах у Європейському парламенті А. Фотиґа закликала до непохитної підтримки України? яка «бореться від нашого імені і стікає кров'ю», «зараз, негайно і без попередніх умов», застерігала від уникнення втоми від війни⁴⁹ та наполягала на запровадженні санкцій щодо Білорусі, адекватних злочину білоруського режиму як співучасника російської агресії проти України. Натомість білоруським опозиційним активістам вона надавала всіляку підтримку, особисто зустрічалася з дружиною кандидата в президенти Миколи Статкевича, ув'язненого білоруським режимом у Мінську й утримуваного без належного догляду, незважаючи на проблеми зі здоров'ям, та чоловіком ув'язненої активістки «Європейської Білорусі», матері двох малолітніх дітей Паліни Шаренди Панасюк⁵⁰.

Без А. Фотиґи не міг обійтися й інавгураційний саміт міжнародного консультаційно-координаційного формату «Кримська платформа», ініційованого Україною з метою пошуку способів підвищення ефективності міжнародного реагування на окупацію Криму і захисту жертв окупаційного режиму та запобігання подальшим порушенням прав людини, а також відповідей на зростання безпекових загроз і шляхів досягнення деокупації Криму та повернення його Україні мирним шляхом. А. Фотиґа разом із головою Меджлісу кримськотатарського народу Рефатом Чубаровим, заступницею міністра закордонних справ України Еміне Джапаровою, генеральною прокуроркою Іриною Венедиктовою взяла участь у першій тематичній панелі саміту «Колонізація ХХІ сторіччя: подолання наслідків та відновлення прав кримськотатарського народу як інструмент деокупації Криму», учасники якої обговорили майбутнє півострова в складі України після деокупації та проблеми збереження кримськотатарської мови й культури, загрожених через окупацію⁵¹.

Невдовзі Анна Фотиґа разом Александром Вондрою організували в Європейському парламенті в Брюсселі конференцію на тему «Десятиліття окупації Криму — європейська безпека в заручниках російського імперіалізму» за участі заступниці міністра закордонних справ України Еміне Джапарової, колишнього директора Інформаційного офісу НАТО в Москві, експерта Центру східних досліджень Роберта Пшеля, голови Кримської правозахисної групи, координаторки Експертної мережі Міжнародної Кримської платформи Ольги Скрипник, експертів з України, США, Грузії.

У своєму виступі А. Фотига показала, яке значення для росіян набув Крим за десятиліття окупації: мілітаризація півострова перетворила його на загрозу не лише для України, а й усього Чорноморського басейну, і ширше — в контексті нападу на Сирію, провокацій у регіоні Балтійського моря, блокування свободи судноплавства та поводження з морями як з внутрішніми водами Росії. Проведення конференції за участі безпосередніх творців Кримської платформи, до роботи якої долучилися понад 70 країн світу, і міжнародних експертів підкреслювало глибинне розуміння А. Фотигою сутності російського імперіалізму в сучасних умовах і рішучу підтримку справедливої боротьби України за деокупацію й демілітаризацію Криму⁵². Символічно, що саме з рук євродепутатки Анни Фотиги отримала пам'ятний подарунок — кинджал для свого чоловіка — дружина Лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева пані Сафінар Джемілева. Церемонія відбулася в листопаді 2023 р., через кілька місяців після вручення Президентом Республіки Польща Анджеєм Дудою Мустафі Джемілеву найвищої нагороди Польщі Ордена Білого Орла, у Варшаві під час конференції «Непереможний дух. Антирадянські дисиденти проти російського імперіалізму». Під час вручення Анна Фотига наголосила на незмінній підтримці України в її протистоянні Росії і на тому, що результат війни вплине на всіх.

Зі створенням Форуму Вільних Народів Постросії як міжнародної спільноти та громадської платформи, що об'єднує лідерів рухів поневолених націй та регіонів сучасної Росії і представників політичного, дипломатичного, медійного та аналітичного істеблішменту вільних держав світу з метою мирної та ненасильницької деколонізації, деімперіалізації, денацифікації, демілітаризації та денуклеаризації сучасної Росії, Анна Фотига стала Постійним спікером, починаючи від першої зустрічі 8–9 травня 2022 р. у Варшаві.

За підтримки фракції Європейських консерваторів та реформістів Європарламенту і А. Фотиги зокрема відбувся 23–25 вересня 2022 р. у Гданську 3-й Форум, на якому було визнано, поки Росія залишається єдиною державою, керованою з імперського центру, вона поневолюватиме своїх громадян і загрожуватиме всіма засобами (включно з воєнними) сусідам та миру у всьому світі. Зокрема обговорювалася Побудова нової архітектури безпеки в Балто-Скандинавському регіоні як компоненту Євро-Атлантичної системи Міжмор'я — перспективи розширення Балто-Чорноморсько-Адріатичної кооперації, та був підписаний Гданський маніфест: План реконструкції Постросії (23–25 вересня 2022 р.), який передбачав розроблення стратегічного плану «Реконструкції держав постросійського простору»⁵³.

Разом із Космою Зотовським Анна Фотига організувала 5-й Форум Вільних Народів Постросії, що відбувся в Брюсселі в Європейському

парламенті 31 січня 2023 р. під назвою «Імперська Росія: Завоювання, геноцид і колонізація. Перспективи деїмперіалізації та деколонізації»⁵⁴. Експерти, історики, журналісти, правозахисники, політики з обох боків Атлантики, а також лідери і представники понад 20 корінних народів Росії (Сибір, Ічкерія, Черкесія, Татарстан, Кубань, Башкортостан, Саха, Карелія та інші регіони) обговорювали перспективи деколонізації та деїмперіалізації Росії і дискутували на такі теми, як «Імперська ідеологія (від Московії до "русского мира") та завоювання й експлуатація (від Івана Грозного до Володимира Путіна)», «Вплив нападу Москви на Україну на нації та регіони в Російській Федерації», «Деїмперіалізація та деколонізація. Тюрма народів після війни» та «Політика Заходу щодо Росії — за межами статус-кво»⁵⁵.

А. Фотига подала своє бачення перспективи створення на постросійському просторі вільних і незалежних держав. Глибоке розуміння сутності «цінностей русского міра» та притаманного йому «культурного присвоєння», викрадення культурної спадщини корінних народів давало їй підстави стверджувати, що «немає і не може бути російського газу, нафти, алюмінію, вугілля, урану, алмазів, зерна, лісу, золота тощо. Все це ресурси татарські, башкирські, сибірські, карельські, ойратські, черкеські, бурятські, якутські, уральські, кубанські, ногайські і таке інше...Михайл Лермонтов крав легенди підкорених черкесів, а етнічному українцеві Миколі Гоголю росіяни завжди відмовляли у національній самосвідомості...»⁵⁶. Вона закликала не боятися розпаду Росії, оскільки агресивна імперія створюватиме більші ризики для країн-сусідів і світу загалом і закликала підтримувати права корінних народів, які внаслідок російського завоювання та колонізації опинилися в межах Росії⁵⁷.

Від грудня 2022 р. рішення Форуму привертало пильну увагу депутатів Держдуми Росії, які ухвалили два закони, що запроваджували покарання і прирівнювали до екстремізму поширення й демонстрацію карт та зображень, що «спростовують територіальну цілісність Росії». 17 березня 2023 р. Генпрокуратура Росії визнала форум «небажаною організацією», яка «становить загрозу основам конституційного ладу та безпеки Російської Федерації», а її лідери «закликають до порушення територіальної цілісності Російської Федерації та виступають із сепаратистським націоналізмом».

Чітку позицію висловила А. Фотига щодо «зернової блокади» в Польщі, назвавши акцію протесту фермерів черговою дестабілізаційною акцією Кремля і закликала вільний світ створити «сільськогосподарський Рамштайн»⁵⁸. Безкомпромісною була її підтримка щодо прагнення України вступити в ЄС і НАТО як питання, пов'язаного не лише з безпекою України, а й інших країн⁵⁹. На засіданнях Європарламенту вона послідовно продовжувала підтримувати Україну, наполягаючи на розширенні

військової допомоги і виробленні плану перемоги України. «І для того, щоб її надати, нам потрібна лише політична воля», — заявила Фотиґа, нагадавши, що Україна стікає кров'ю, захищаючи також і європейців⁶⁰.

Висновки

Історії двох перших жінок у керівництві зовнішньополітичних відомств України й Польщі після відновлення державної незалежності засвідчує спільність проблем, які виникали в кар'єрному просуванні жінок у обох країнах, і демонструє особливості праці кар'єрного дипломата і проблеми політичного призначення на найвищі посади в зовнішньополітичному відомстві. Водночас діяльність Наталі Зарудної і Анни Фотиґи в керівництві міністерств закордонних справ має багато спільного. Обидві унікальні жінки, попри різний професійний шлях і посади, які вони обіймали в керівництві міністерств закордонних справ, мали багато спільного в цінностях, підходах до самоорганізації і ставленні до своїх обов'язків. Якщо Наталя Зарудна мала освіту філолога, викладача англійської та іспанської мов, то Анна Фотиґа закінчила відділення зовнішньої торгівлі Факультету економіки і транспорту Гданського університету, навчалася міжнародної економіки. Однак Наталя Зарудна розпочала одразу кар'єру в зовнішньополітичному відомстві, а Анна Фотиґа упродовж тривалого часу займалася політичною діяльністю, хоч тісно пов'язаною з міжнародними відносинами. Спільними рисами обох видатних дипломаток можна назвати принциповість, сміливість і безкомпромісність у вирішенні складних проблем, рішучість і наполегливість у досягненні справедливих цілей, патріотизм і повага до цінностей інших народів. Своєю діяльністю вони доводили можливість ефективного функціонування жінки у верхніх ешелонах дипломатичної служби.

¹ Захарова О., Марценюк Т. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та світі. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 35 с. URL: https://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/files/zh_nki_v_diplomat_nutrosch.pdf.

² Про призначення Н. Зарудної заступником Державного секретаря МЗС України: Указ Президента України № 892/2002 від 1 жовтня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2002#Text>

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 40, 180.

⁴ Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. Київ: Вища школа, 2002. 195 с. URL: https://tourlib.net/books_history/fedorchenko51.htm

⁵ Зарудна Н. «Ми відчували свою причетність до важливих змін». *Жіноче обличчя української дипломатії. Нариси, спогади, інтерв'ю*. Автор-упоряд. Ірина Матяш. Житомир, 2024. С. 84.

⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 68026. Арк. 72.

⁷ Там само. Арк. 74.

- ⁸ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 6847. Арк. 51.
- ⁹ Кубальський О.Н. Біловезька угода про створення СНД 1991. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 283.
- ¹⁰ Зарудна Н. «Ми відчували свою причетність до важливих змін»... С. 84.
- ¹¹ Балюк Н. Дмитро Чекалкін: «Головні речі у житті — це не речі». URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/430810-dmytro-chekalkin-holovni-rechi-u-zhytti-tse-ne-rechi>
- ¹² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 6766. Арк. 95.
- ¹³ Зарудна Н. «Ми відчували свою причетність до важливих змін»... С. 85–86.
- ¹⁴ Бутирська Н. Україна та Республіка Корея: далекі географічно — близькі за духом. URL: <https://prismua.org/south-korea/>
- ¹⁵ Президент США подякував українцям. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_prezident-ssa-podyakuvav-ukrayincyam/964631#:~:text
- ¹⁶ Зарудна Н. «Ми відчували свою причетність до важливих змін»... С. 87–88.
- ¹⁷ Życiorys. URL: <https://web.archive.org/web/20180902181931/http://fotyga.pl/kariera-zawodowa/>
- ¹⁸ 9 maja 2006 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Lech Kaczyński dokonał zmian w składzie Rady Ministrów. URL: <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2006/anna-fotyga-nowym-ministrem-spraw-zagranicznych,28170,archive>
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Minister Anna Fotyga członkiem RBN. URL: <https://www.bbn.gov.pl/pl/wydarzenia/620,Minister-Anna-Fotyga-czlonkiem-RBN.html> 18.02
- ²¹ Igor Janke. Sylwetka byłej szefowej dyplomacji Anny Fotygi. URL: <https://www.rp.pl/plus-minus/art6982831-sylwetka-bylej-szefowej-dyplomacji-anny-fotygi>
- ²² Anna Fotyga została Szefem Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2007/anna-fotyga-zostala-szefem-kancelarii-prezydenta-rzeczypospolitej-polskiej,27675,archive>
- ²³ Див.: Janke Igor. *Sylwetka byłej szefowej dyplomacji Anny Fotygi*. URL: <https://www.rp.pl/plus-minus/art6982831-sylwetka-bylej-szefowej-dyplomacji-anny-fotygi>
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Про присвоєння Н. Зарудній дипломатичного рангу Надзвичайного і Повноважного Посла. Указ Президента України №408/2008. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4082008-7457>
- ²⁷ Німеччина дала Україні гроші на «Євро-2012», 16 грудня 2010 р. URL: https://www.volynnews.com/news/ukraine/nimechchyna_dala_ukrayini_hroshi_na_jevro-2012/
- ²⁸ У Берліні з'явиться дошка Лесі Українки, 27 серпня 2010 р. URL: <https://www.dw.com/uk/>
- ²⁹ Німеччина підтримує громадянське суспільство України, а не її політиків — експерти, 20 червня 2013 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25022334.html>
- ³⁰ ТОП-10 Ukrainian ambassadors abroad. URL: <https://iwp.org.ua/en/publication/rejtyng-top-10-posliv-v-ukrayini-ta-za-kordonom/>
- ³¹ Павлюк О. Для України головування в ОБСЄ може стати кроком в напрямку європейської інтеграції. *Український журнал*. 2011. № 3. С. 36–39.
- ³² В Астане проведена Національна підготовительная конференция к экономико-экологическому форуму ОБСЕ, 25 июня 2013 р. “Top-10 Ambassadors in Ukraine and Abroad” URL: <https://www.osce.org/ru/astana/103239>
- ³³ Центр ОБСЄ підтримав перший Казахстанський водний форум, 4 листопада 2014 р. URL: <https://www.osce.org/kk/astana/126388>
- ³⁴ Зарудна Н. «Ми відчували свою причетність до важливих змін»... С. 101–103.

³⁵ Центр ОБСЕ оказывает поддержку в проведении семинара, посвященного теме зеленой экономики в Казахстане, 11 апреля 2014 г. URL: <https://www.osce.org/ru/astana/117562>

³⁶ Na trwale powstrzymać Rosję 2014, 3.09. URL: <https://web.archive.org/web/20190608025055/http://fotyga.pl/2014/09/na-trwale-powstrzymac-rosje/>

³⁷ Anna Fotyga: Możemy mówić o wojnie hybrydowej i agresywnych działaniach propagandy rosyjskiej 2015, 28 maja. URL: <https://web.archive.org/web/20190608025134/http://fotyga.pl/2015/05/anna-fotyga-mozemy-mowic-o-wojnie-hybrydowej-i-agresywnych-dzialaniach-propagandy-rosyjskiej/>

³⁸ Арсеній Яценюк прийняв делегацію групи Європейських консерваторів і реформістів Європейського Парламенту. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247619713>

³⁹ Do czego to jeszcze doprowadzi? URL: <https://web.archive.org/web/20190608025043/http://fotyga.pl/2014/09/pamiec-i-prawda-75-lat-po-sowieckiej-napasci-na-polske/>

⁴⁰ Anna Fotyga w Kijowie o idei Międzymorza i współpracy transatlantyckiej. 2015, 29 maja URL: <https://fotyga.pl/2015/05/anna-fotyga-w-kijowie-o-idei-miedzymorza-i-wspolpracy-transatlantyckiej/>

⁴¹ Там само.

⁴² Оприлюднено «чорний список» європолітиків, яким заборонено в'їзд до РФ. Корреспондент.net, 30 травня 2015. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/russia/3521424-oprylyudneno-chorny-spysok-yevropolitykiv-yakym-zaboroneno-vizd-do-rf>

⁴³ Посольство Республіки Польща у Києві. Ambasada RP w Kijowie. URL: <https://www.facebook.com/100064789593834/posts/2890750430959602/>

⁴⁴ Росія повинна зазнати поразки у війні, а в Україні немає іншого виходу, ніж перемогти, — євродепутатка Фотига, URL: https://censor.net/ua/news/3478352/rosiya_povynna_zaznaty_porazky_u_viyini_a_v_ukrayiny_nemaye_inshogo_vyrodu_nij_peremogty_yevrodeputatka

⁴⁵ Anna Fotyga wzięła udział w Forum Nagrody Prometejskiej, gdzie tegorocznymi laureatami Nagrody Prometejskiej im. Prezydenta Lecha Kaczyńskiego zostali obrońcy Ukrainy. URL: <https://fotyga.pl/2022/04/forum-nagrody-prometejskiej-2022/>

⁴⁶ tvn24.pl, 12 листопада 2022 р.

⁴⁷ Pamięć i prawda. 75 lat po sowieckiej napaści na Polskę 17.09.2024. URL: <https://web.archive.org/web/20190608025043/http://fotyga.pl/2014/09/pamiec-i-prawda-75-lat-po-sowieckiej-napasci-na-polske/>

⁴⁸ Україна розраховує на подальшу потужну підтримку з боку Європарламенту, зокрема в наданні гарантій безпеки нашій країні — Андрій Єрмак на зустрічі з євродепутатами. URL: https://president.gov.ua/news/ukrayina-rozrahovuye-na-podalshu-potuzhnu-pidtrimku-z-boku-y-79601?fbclid=IwAR2W5ro5U6maLp66eaHf1URAKyX9kgznG_J4PRDC3nNm2iPprlOMMOJBRfc

⁴⁹ Fotyga i Brejza apelują w PE o niegasnące wspieranie Ukrainy. "Kraj jest na granicy bankructwa". URL: <https://polskieradio24.pl/artukul/3330806,fotyga-i-brejza-apeluja-w-pe-o-niegasnace-wspieranie-ukrainy-kraj-jest-na-granicy-bankructwa>

⁵⁰ Anna Fotyga dla Polskiego Radia: sankcje UE na Białoruś powinny być ostrzejsze i szybciej nakładane. URL: <https://www.polskieradio.pl/399/7975/artukul/3212545,anna-fotyga-dla-polskiego-radia-sankcje-ue-na-bialorus-powinny-byc-ostrejsze-i-szybciej-nakladane>

⁵¹ URL: <https://detector.media/infospace/article/191369/2021-08-22-krymska-platforma-vse-shcho-treba-znaty-pro-masshtabnu-podiyu-v-kyievi/>

⁵² Odzyskanie Krymu będzie ciosem w rosyjski imperializm 21/03/2024. URL: <https://fotyga.pl/2024/03/odzyskanie-krymu-bedzie-ciosem-w-rosyjski-imperializm/>

⁵³ URL: surma.com.ua/print:page,1,793-pryvitaly-annu-fotygu-polskogo-chlena-ievropeiskogo-parlamentu.html

⁵⁴ 31 січня 2023 року з 9:30 до 18:30 у будівлі Європарламенту в Брюсселі відбудеться конференція «Імперська Росія: Завоювання, геноцид і колонізація. Перспективи деімперіалізації та деколонізації». URL: <https://texty.org.ua/fragments/108828/imperska-rosiya-zavoyuvannya-henocyd-i-kolonizaciya-u-bryusseli-hovorytymut-pro-rozpad-rf/>

⁵⁵ URL: <https://texty.org.ua/fragments/108828/imperska-rosiya-zavoyuvannya-henocyd-i-kolonizaciya-u-bryusseli-hovorytymut-pro-rozpad-rf/>

⁵⁶ Анна Фотига. Демонтаж Російської Федерації. Світ має виступити з відважною ініціативою 27 січня, 2023. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/demontazh-rosijskoji-federatsiji-svit-maje-vistupiti-z-vidvazhnoju-initsiativoju-904856.html>

⁵⁷ URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/demontazh-rosijskoji-federatsiji-svit-maje-vistupiti-z-vidvazhnoju-initsiativoju-904856.html>

⁵⁸ Kolejna akcja destabilizacyjna Kremla: walka głodem. Anna Fotyga: Wolny Świat powinien utworzyć "rolnicze Ramstein" 17.08.2023. URL: <https://www.polskieradio.pl/399/7975/artykul/3226235,kolejna-akcja-destabilizacyjna-kremla-walka-glodem-anna-fotyga-wolny-swiat-powinien-utworzyc-rolnicze-ramstein>

⁵⁹ URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3189654>

⁶⁰ У Європарламенті пропонують укласти план перемоги України. URL: <https://www.dw.com/uk/u-evroparlamentu-proponuut-uklasti-plan-peremogi-ukraini/a-68187966>

REFERENCES

1. *Ambasada RP w Kijowie*. <https://www.facebook.com/100064789593834/posts/2890750430959602/> [in Polish].

2. *Anna Fotyha. Demontazh Rosijs'koi Federatsii. Svit maie vystupyty z vidvazhnoiu initsiatyvoiu 27 sichnia, 2023*. <https://glavcom.ua/world/world-politics/demontazh-rosijskoji-federatsiji-svit-maje-vistupiti-z-vidvazhnoju-initsiativoju-904856.html> [in Ukrainian].

3. *Anna Fotyga dla Polskiego Radia: sankcje UE na Białoruś powinny być ostrzejsze i szybciej nakładane*. <https://www.polskieradio.pl/399/7975/artykul/3212545,anna-fotyga-dla-polskiego-radia-sankcje-ue-na-bialorus-powinny-byc-ostrzejsze-i-szybciej-nakladane> [in Polish].

4. *Anna Fotyga w Kijowie o idei Międzymorza i współpracy transatlantyckiej. 2015, 29 maja*. <https://fotyga.pl/2015/05/anna-fotyga-w-kijowie-o-idei-miedzymorza-i-wspolpracy-transatlantyckiej/> [in Polish].

5. *Anna Fotyga wzięła udział w Forum Nagrody Prometejskiej, gdzie tegorocznymi laureatami Nagrody Prometejskiej im. Prezydenta Lecha Kaczyńskiego zostali Obrońcy Ukrainy*. <https://fotyga.pl/2022/04/forum-nagrody-prometejskiej-2022/> [in Polish].

6. *Anna Fotyga została Szefem Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2007/anna-fotyga-zostala-szefem-kancelarii-prezydenta-rzeczypospolitej-polskiej,27675,archive> [in Polish].

7. *Arsenij Yatseniuk pryjniau delehatsiiu hrupy Yevropejs'kykh konservatoriv i reformistiv Yevropejs'koho Parlamentu*. <https://www.kmu.gov.ua/news/247619713> [in Ukrainian].

8. Baliuk, N. *Dmytro Chekalkin: Holovni rechi u zhytti — tse ne rechi*. <https://wz.lviv.ua/ukraine/430810-dmytro-chekalkin-holovni-rechi-u-zhytti-tse-ne-rechi> [in Ukrainian].

9. Butyrs'ka, N. *Ukraina ta Respublika Korea: daleki heohrafichno — blyz'ki za dukhom*. <https://prismua.org/south-korea/> [in Ukrainian].

10. *Do czego to jeszcze doprowadzi?* <https://web.archive.org/web/20190608025043/http://fotyga.pl/2014/09/pamiec-i-prawda-75-lat-po-sowieckiej-napasci-na-polske/> [in Polish].

11. Fedorchenko, V.K., & D'orova, T.A. (2002). *Istoriia turizmu v Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].

12. Fotyga i Brejza apelują w PE o niegasnące wspieranie Ukrainy. Kraj jest na granicy bankructwa. <https://polskieradio24.pl/artukul/3330806,fotyga-i-brejza-apeluja-w-pe-o-niegasnace-wspieranie-ukrainy-kraj-jest-na-granicy-bankructwa> [in Polish].

13. Igor Janke. *Sylwetka bylelej szefowej dyplomacji Anny Fotygi*. <https://www.rp.pl/plus-minus/art6982831-sylwetka-bylej-szefowej-dyplomacji-anny-fotygi> [in Polish].

14. Kolejna akcja destabilizacyjna Kremla: walka głodem. Anna Fotyga: Wolny Świat powinien utworzyć rolnicze Ramstein 17.08.2023. <https://www.polskieradio.pl/399/7975/artukul/3226235,kolejna-akcja-destabilizacyjna-kremla-walka-glodem-anna-fotyga-wolny-swiat-powinien-utworzyc-rolnicze-ramstein> [in Polish].

15. Kubal's'kyj, O.N. (2003). Bilovez'ka uhoda pro stvorennia SND 1991. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

16. Minister Anna Fotyga członkiem RBN. <https://www.bbn.gov.pl/pl/wydarzenia/620,Minister-Anna-Fotyga-czlonkiem-RBN.html> 18.02 [in Polish].

17. Odzyskanie Krymu będzie ciosem w rosyjski imperializm 21/03/2024. <https://fotyga.pl/2024/03/odzyskanie-krymu-bedzie-ciosem-w-rosyjski-imperializm/> [in Polish].

18. Opryliudneno chornyj spysok ievropolitykiv, iakym zaboroneno v'izd do RF. *Korrespondent.net*, 30 травня 2015. <https://ua.korrespondent.net/world/russia/3521424-opryluidneno-chornyi-spysok-yevropolitykiv-yakym-zaboroneno-vizd-do-rf> [in Ukrainian].

19. Pamięć i prawda. 75 lat po sowieckiej napaści na Polskę 17.09.2024. <https://web.archive.org/web/20190608025043/http://fotyga.pl/2014/09/pamiec-i-prawda-75-lat-po-sowieckiej-napasci-na-polske/> [in Polish].

20. Rosiia povynna zaznaty porazky u vijni, a v Ukrainy nemaie inshoho vykhodu, nizh peremohty, — ievrodeputatka Fotyha. https://censor.net/ua/news/3478352/rosiya_povynna_zaznaty_porazky_u_vijni_a_v_ukrayiny_nemaye_inshogo_vyhodu_nij_peremogty_yevrodeputatka [in Ukrainian].

21. Prezydent SSsA podiakuvav ukrainsiam. https://gazeta.ua/articles/history/_prezydent-ssa-podyakuvav-ukrayincyam/964631#:~:text= [in Ukrainian].

22. Pro pryznachennia N. Zarudnoi zastupnykom Derzhavnoho sekretaria MZS Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy № 892/2002 vid 1 zhovtnia 2002 r. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2002#Text> [in Ukrainian].

23. U Yevroparlamenti proponuiut' uklasty plan peremohy Ukrainy. <https://www.dw.com/uk/u-evroparlamenti-proponuut-uklasti-plan-peremogi-ukraini/a-68187966> [in Ukrainian].

24. Ukraina rozrakhovuie na podal'shu potuzhnu pidtrymku z boku Yevroparlamentu, zokrema v nadanni harantij bezpeky nashij kraini — Andrij Yermak na zustrichi z ievrodeputatamy. https://president.gov.ua/news/ukrayina-rozrahovuye-na-podalshu-potuzhnu-pidtrimku-z-boku-y-79601?fbclid=IwAR2W5ro5U6maLp66eaHf1URAKyX9kgznG_J4PRDC3nNm2iPprlOMMOJBRfc [in Ukrainian].

25. Zakharova, O., & Martseniuk, T. (2015). *Henderni osoblyvosti dyplomatychnoi sluzhby v Ukraini ta sviti*. Kyiv [in Ukrainian].

26. Zarudna, N. (2024). *My vidchuvaly svoiu pryhetnist' do vazhlyvykh zmin. Zhinoche oblychchia ukrains'koi dyplomatii. Narisy, spohady, interv'iu*. Zhytomyr [in Ukrainian].

27. 9 maja 2006 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Lech Kaczyński dokonał zmian w składzie Rady Ministrów. <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2006/anna-fotyga-nowym-ministrem-spraw-zagranicznych,28170,archive> [in Polish].

ІСТОРИОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.301>

УДК 930.1:929Лисенко(477)

Олександр Реєнт

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
заступник директора

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Григорій Голиш

канд. іст. наук, доц.
директор

Наукова бібліотека ім. М. Максимовича
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
18031, Україна, Черкаси, вул. Університетська, 22

E-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО: 45 РОКІВ СЛУЖІННЯ КЛІО

Біоісторіографічна стаття присвячена відомому українському вченому-історику, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, завідувачу відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАНУ Олександрові Євгеновичу Лисенку й публікується з нагоди 70-річчя від дня його народження й 45-річчя наукової діяльності. Подано основні віхи життя вченого з акцентацією на тих біографічних фактах, які сприяли генезі та розвитку його наукової творчості. Піддано оглядовому історіографічному аналізу політематичний і різножанровий творчий доробок ученого, який репрезентований головно дослідженнями соціальних аспектів історії Другої світової війни, працями з воєнної антропології й історіософії. Розкрито його всебічну діяльність у творенні документальних та довідкових видань. Підкреслено плідні здобутки О. Лисенка як наукового менеджера, який забезпечив

своєю невтомною організаторською діяльністю вагомий поступ очолюваного ним академічного відділу. Показано внесок ювіляра в сучасну вищу освіту та підготовку наукових кадрів, розкрито місце його наукової школи в сучасному академічному середовищі. Зроблено висновок про те, що в особі Олександра Лисенка маємо непересічного суб'єкта сучасного українського історієписання, талановитого організатора наукового життя нації, знаного освітянина, активного громадського діяча й палкого патріота України. Зазначено, що запропонована розвідка не вичерпує цієї персоналістичної теми й залишає для дослідників велике гносеологічне поле.

Ключові слова: О.Є. Лисенко, біографія, наукова творчість, організаторська й громадська робота, історієписання, Друга світова війна, воєнно-історичні дослідження, соціальні аспекти.

Oleksandr Reient

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy Director

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Grigory Golysh

PhD in History, Associate Professor

Director

M. Maksymovych Scientific Library

of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

22, Universytetska Street, Cherkasy, 18031, Ukraine

E-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

OLEKSANDR LYSENKO: 45 YEARS OF DEVOTION TO CLIO

The bio-historiographical article is dedicated to the renowned Ukrainian historian, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, and Head of the Department of Military-Historical Studies at the Institute of History of Ukraine, NASU, Oleksandr Yevhenovych Lysenko. It is published on the occasion of his 70th birthday and

the 45th anniversary of his scholarly career. The article outlines the main milestones of the scholar's life, with emphasis on those biographical facts that contributed to the genesis and development of his academic creativity. The article provides a comprehensive historiographical overview of his diverse and multi-genre scholarly output, represented primarily by studies on the social aspects of the history of the Second World War, as well as works in military anthropology and historiosophy. It reveals his comprehensive activities in producing documentary and reference editions. The article highlights Lysenko's significant achievements as a scientific manager, whose tireless organizational work ensured the substantial progress of the academic department he headed. The contribution of the honoured scholar to modern higher education and the training of scientific personnel is highlighted, and the place of his scientific school in the modern academic environment is revealed. The article concludes that Oleksandr Lysenko is an outstanding figure in modern Ukrainian historiography, a talented organizer of the nation's scholarly life, a respected educator, an active public figure, and a devoted patriot of Ukraine. It is noted that the proposed study does not exhaust this personalist topic and leaves a vast epistemological field for researchers.

Keywords: *O. Ye. Lysenko, biography, scholarly creativity, organizational and public activity, historiography, Second World War, military-historical studies, social aspects.*

Беззаперечною є істина, що ключову роль у розвитку історичної науки відіграють головні суб'єкти історієписання — науковці-історики. Звернення до осягнення їхньої життєдіяльності та аналізу наукового добробку має неперехідну актуальність, а також значний теоретичний і прикладний сенс. Це набуває особливого значення, коли йдеться про знакові постаті вітчизняної історіографії, а до таких, поза будь-якими сумнівами, належить і наш сучасник, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Олександр Євгенович Лисенко, який цьогоріч відзначив 70-річчя від дня народження та 45-річний ювілей своєї наукової діяльності.

Попри очевидну значущість і гносеологічну привабливість означеної теми, вона поки-що залишається на початкових етапах свого наукового осягнення. Обмежену й фрагментарну інформацію про життєтворчість О. Лисенка можна віднайти на сторінках окремих біобібліографічних довідників і покажчиків¹, а також в інформаційних ресурсах Інтернету.

З огляду на зазначене, мета персоналістичної статті полягає в тому, щоби на основі документальних, історіографічних та наративних джерел у загальних рисах схарактеризувати життєвий шлях та наукову творчість

Олександра Євгеновича Лисенка, який уже понад чотири десятиліття самовіддано служить історичній науці.

Задля глибшого розуміння першоджерел, тематичного розмаю, мотивів, напрямів, виявів наукової творчості цього відомого вченого й громадського діяча слід звернутися до реконструкції основних віх його життя.

Олександр Лисенко народився 27 червня 1955 р., за 10 років після завершення Другої світової війни, в селищі міського типу Катеринопіль (до 1795 р. Кальниболото, нині селище Калинопіль Звенигородського району) на Черкащині. Це невелике поселення, що розкинулося в мальовничій долині річки Гнилий Тікич, має звияжну й водночас трагічну історію, яка походить із козацьких часів. Селище дало Україні кілька відомих постатей, серед них: Генеральний осавул Вільного козацтва, повстанський ватажок доби Української революції Семен Гризло, американський економіст і державний діяч Вольф Ладежинський, заслужений художник Анатолій Пономаренко, сучасний бригадний генерал Вадим Чепчик та інші². Ця особлива природно-історична й духовна аура суттєво вплинула на формування світоглядного стрижня й ментальності майбутнього вченого-історика.

Олександр зростав разом із молодшою сестрою Людмилою в інтелігентній родині й виховувався на традиційних національно-християнських чеснотах та засадах естетичного погляду на довколишній світ. Важливо також акцентувати на тому, що обидва діди — Павло Лисенко і Захар Ковальчук — воювали на фронтах Другої світової. Павло мав кілька нагород, зокрема, медаль «За взяття Будапешта». Натомість, Захар зник без вісти у перший, найважчий період війни. Цей «подих війни» зі спогадів рідних, неприкрашена «окопна правда» із вуст дідуса Павла ще від дитинства заклали в хлопцеві зацікавлення подіями найбільшої трагедії ХХ ст.

У 1962 р. Олександр став учнем Катеринопільської школи № 1 й усі десять шкільних років демонстрував велику старанність і наполегливість у навчанні, з усіх предметів мав відмінні та добрі оцінки. Найбільше він уподобав математику, географію, літературу, а згодом його майже неподільною любов'ю стали суспільствознавчі науки, особливо історія. Олександрову зацікавленість минувиною усіляко підтримувала й розвивала вчителька історії Катерина Яценко. Хлопець був великим книголюбом і перечитав мало чи не всі книги з місцевої бібліотеки. Особливо захоплювався читанням літературної класики, й саме це дало змогу майбутньому вченому-історику відчувати словотекст, його латентний зміст, красу стилю й злеті інтерпретації, і, зрештою, готувало його до творення власного творчого стилю, оригінального історичного наративу.

Закінчивши шкільне навчання в 1972 р., Олександр подав документи для вступу на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Однак не пройшов за конкурсом й одразу розпочав свою трудову діяльність, працюючи спочатку завідувачем колгоспного клубу, а потім лаборантом фізичного та хімічного кабінетів Єрківської середньої школи.

Та вже через рік мрія юнака здійснилася й він, успішно здолавши вступний бар'єр, став студентом історико-педагогічного факультету Київського педагогічного інституту ім. М. Горького (нині Український державний університет ім. М. Драгоманова). Олександр від початку навчання виокремлювався з-поміж інших студентів своєю ретельністю, відповідальністю, допитливістю й оригінальністю мислення. Вирішальний вплив на формування Лисенка-історика справили доценти Надія Кравченко (археологія) й доцент Іван Ганжа (історії України). Студент став завідником Державної історичної бібліотеки, опрацював там масу історичної літератури, а оскільки вона перебувала на території Києво-Печерської лаври, підсвідомо всотував ауру прадавньої християнської святині.

У вільні від навчання дні Олександр брав участь у археологічних розвідках і остаточно закохався в науку, поіменовану «історією з лопатою». Зокрема, він вивчав особливості металургії та поселень племен черняхівської та зарубинецької культур, робив відповідні нотатки, які вирости в доволі серйозну наукову розвідку. Її О. Лисенко оприлюднив на студентській науковій конференції в м. Дніпропетровськ (тепер Дніпро), і ця його перша проба наукового пера видалася успішною.

Чимале значення для громадянського змушнення та життєвого становлення Олександра мала і його участь у роботі студентських будівельних загонів на Чукотці та на Ямалі, де він опанував низку будівельних навичок.

Вінцем навчання у провідному столичному виші став диплом із відзнакою та рекомендація до вступу в аспірантуру. Однак молодий історик вирішив спочатку набратися практичного досвіду, розпочавши педагогічну діяльність. Відтак у 1978 р. він був призначений на посаду вчителя історії і суспільствознавства Гірської середньої школи (с. Гора Бориспільського району Київської обл.). Молодий педагог одразу завоював авторитет і шану серед колег та учнів, і вже через рік він обійняв посаду організатора позакласної й позашкільної роботи. Серед багатоманіття усіляких значимих справ Олександр Євгенович реалізував і свій давній задум: 9 травня 1984 р. було відкрито музейну кімнату історії Другої світової війни (подія знакова в контексті його майбутніх кар'єрних метаморфоз). Загалом роки роботи в загальноосвітній школі суттєво посприяли формуванню педагогічної майстерності, комунікативно-організаційних та евристичних навичок майбутнього вченого³.

Ще зі студентських років О. Лисенко відчував владний поклик наукової Клію, а тому вже в 1984 р. вступив до аспірантури своєї alma mater — Київського педагогічного інституту. Тут він навчався чотири роки без відриву від педагогічної праці: обіймав посаду викладача суспільних дисциплін Київського музичного училища ім. Р.М. Глієра (нині Київська муніципальна академія музики ім. Р. М. Глієра). Уже в 1985 р. побачила світ перша наукова стаття Олександра. Тему дисертаційної праці порадив науковий співробітник Інституту історії АН України О. Реєнт, а науковим керівником став декан історичного факультету названого вишу І. Ганжа. Пошукач зосередився на осягненні маловивченої теми ролі робітництва України в генезі радянських органів державної влади в 1919–1920 рр. Звісно, це дослідження було виконане в руслі пануючої тоді історіософської парадигми.

Ще до захисту дисертаційної праці О. Лисенко успішно витримав відповідний конкурс, і в 1990 р. був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, ставши співробітником відділу історії Великої Вітчизняної війни (згодом — історії України у Другій світовій війні, а від 2022 р. — відділу воєнно-історичних досліджень). А через два роки ним була успішно захищена кандидатська дисертація з означеної вище проблеми в Одеському державному університеті ім. І. Мечникова⁴. Невдовзі молодий учений отримав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії (1995 р.). Статусні зміни в академічній кар'єрі вченого та перегляд власних ідеологічних орієнтирів спонукали його до кардинальної зміни напрямку своїх дослідницьких зусиль: акценти були зміщені в бік воєнно-історичної проблематики.

Велику роль у становленні Олександра Євгеновича як академічного вченого відіграв завідувач відділу, професор Михайло Коваль, який щедро ділився своїм унікальним досвідом дослідження воєнної історії. Доволі плідною й корисною виявилася й співпраця О. Лисенка зі співробітниками вказаної академічної структури, зокрема Ольгою Буцько, Тамарою Вронською, Всеволодом Клоковим, Владиславом Гриневичем, Людмилою Кондратенко, Іваном Муковським, Тамарою Першиною, Ніною Руденко, Людмилою Хойнацькою та іншими. Вагому підтримку отримував він і від директора Інституту, академіка Валерія Смолія.

1990-ті роки увійшли в історію вітчизняної історичної науки як часи методологічного зламу, тотального руйнування радянських міфологем, розтаємнення архівних фондів, рішучого відступу від глорифікації й героїзації історичних фактів і постатей, утвердження новаторських методів дослідження, відновлення принципів гуманізму й антропоцентризму, пошуку нових світоглядних орієнтирів. Відділ О. Лисенка, що перебував у тематичному полі Другої світової війни, чи не найбільше відчув на собі

ую контрверсійність методологічної ситуації. Тогочасні наукові конференції з воєнної проблематики стали своєрідним «полем бою» між апологетами-неосталіністами й рішучими прибічниками утвердження принципово нового бачення минувшини. Олександр Євгенович обрав шлях освоєння новітніх дослідницьких процедур пізнання й утвердження сучасної парадигми воєнної історії.

Саме на ті непрості й багато в чому доленосні часи припав вихід унікальної узагальнюючої праці вченого «Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни»⁵ підготовленої у співавторстві з Іваном Муковським. Тут уперше у вітчизняній історіографії на основі вражаючого за обсягом кола джерел простежується український військовий чинник у війні, внесок українців у перемогу над нацизмом і фашизмом, досліджуються проблеми воєнної колаборації та військових втрат тощо. Поряд з цим О. Лисенко активно працював у складі редколегії та став одним з авторів завершального тому загальноукраїнського проекту «Книга Пам'яті України» («Безсмертя», 2000 р.), вихід якого став справді знаковою подією воєнного історієписання.

У 1990-х побачила світ низка наукових статей ученого, присвячених найрізноманітнішим аспектам історії найбільшої трагедії ХХ ст., зокрема, мобілізаційній політиці влади, участі українців у збройних формуваннях країн зарубіжжя, внеску співвітчизників у перемогу, бойовим діям УПА, долі військовополонених, геополітичним чинникам війни, діяльності української громадськості за кордоном тощо. Значним ступенем наукової новизни відзначалася й монографічна праця «Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України» (1997 р., у співавторстві з Т. Вронською).

У ті доволі динамічні часи молодий науковець захопився ще однією, доволі складною темою, пов'язаною із церковно-релігійною історією України періоду Другої світової війни. Результатом кількарічних дослідницьких зусиль Олександра Євгеновича стало опублікування низки наукових статей та двох індивідуальних монографій. Зокрема, у книзі «Християнство і українська національна ідея» (1997 р.), підготовленій у співавторстві з Олександром Реєнтом, розглянуто точки перетину християнського вчення з ідеологічними засадами українського національно-визвольного руху⁶, а у фундаментальній монографії «Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.» (1998 р.) здійснено усебічну реконструкцію складної картини співіснування релігійних інституцій із більшовицьким і нацистським режимами в Україні⁷.

Важливим рубежем життєдіяльності О. Лисенка став захист ним у Інституті історії НАНУ дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (грудень 1999 р., тема «Релігійна ситуація на Україні в

1941–1946 рр.», науковий консультант М. Коваль)⁸. А в 2000 р. після передчасної смерті Михайла Ковалю Олександра Євгеновича було призначено виконувачем обов'язків завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни. Відтак розпочалася 25-річна (станом на сьогодні) управлінська каденція відомого воєнного історика. У 2005 р. він отримав учене звання професора.

Високий статус лідера вітчизняної воєнно-історичної науки Олександр Євгенович утверджує своєю багатогранною публікаційною активністю та невтомною науково-організаторською роботою. Продовжуючи справу свого попередника, він впевненою рукою капітана вів воєнно-історичний корабель до нових вершин, долаючи рифи історіософського ретроградства та спротив наукових консерваторів, наполегливо формує україноцентричний метанаратив.

Усвідомлюючи свою відповідальність за стан воєнно-історичної науки в Україні, О. Лисенко постійно піддає глибокому й усебічному аналізу стан наукової розробки проблематики Другої світової війни та озброєє вітчизняних істориків виваженими історіософськими орієнтирами. Зокрема, вченим досліджено предмет, місце, основні сегменти, історіографію, особливості джерельної бази проблематики Другої світової війни як феномену історичної пам'яті^{9,10,11,12,13}, з'ясовано методологічні аспекти воєнно-історичної евристики¹⁴, обґрунтовано думку про те, що історієписання Другої світової є самостійною субдисципліною¹⁵, розкрито значення вивчення історії повсякденності та проведення мікроісторичних зрізів¹⁶, вироблено рекомендації щодо формування наукової концепції воєнної історії, підкреслено важливість дотримання принципу україноцентризму¹⁷ тощо. Олександр Євгенович велику увагу приділяє історіософським та феноменологічним основам воєнно-історичних досліджень, а також тлумаченню їхніх основних дефініцій (наприклад, «воєнний», «військовий»)¹⁸. Одночасно він орієнтує вчених на вивчення питань воєнної антропології, неухильне дотримання принципів полідисциплінарності, продуктивне використання історико-біографічних, кліометричних, компаративістських, просопографічних та інших сучасних методів дослідження, акцентує увагу на значенні «усної історії» в історичному наративі.

Щодо конкретно-історичних досліджень ученого, то вони охоплюють зазедве не все тематичне поле історії Другої світової війни. Побачила світ низка праць О. Лисенка, присвячена доволі непростій та ідеологічно актуальній темі українського національно-визвольного руху воєнної доби, що, особливо на початковому етапі сучасного історієписання, вимагало неабиякої громадянської мужності¹⁹. Саме Олександрові Євгеновичу випала честь доповідати на засіданні урядової комісії з вивчення діяльності

ОУН і УПА за підсумками досліджень відповідної робочої групи Інституту історії й у непростих дискусіях відстоювати думку про велику роль вказаних структур у боротьбі за українську незалежність²⁰.

Олександр Євгенович продовжив дослідження релігійно-церковних відносин воєнної й повоєнної доби²¹. Особливі акценти ним зроблено на такій малодослідженій темі, як трагічна історія УГКЦ та католицьких конфесій в Україні²². У 2023 р. побачила світ його монографія, присвячена релігійній політиці тоталітарних режимів у 1939–1946 рр.²³

Не залишив учений поза увагою й бойові дії на фронтах війни. Зокрема, у співавторстві з В. Макаровим ним написана книга, присвячена діям авіації у воєнні роки (2003)²⁴, а вже наступного року вийшло друком монографічне дослідження з проблем особливостей управління та зв'язку²⁵.

У 2015 р. побачила світ монографія «Стратегічні та фронтові операції на території України в 1943–1944 рр.»²⁶. Низка підготовлених О. Лисенком та його колегами ґрунтовних видань, присвячених перебігу бойових дій на теренах України в 1939–1942 р., а також боротьбі радянських партизанів і суб'єктів національно-визвольного руху проти окупантів, з'явилася в 2019 р.²⁷ Глибиною аналізу відзначаються й статті вченого, в яких досліджено події Дубно-Бродівської, Балатонської, а також Корсунь-Шевченківської операцій²⁸.

Не оминув О. Лисенко своїми дослідженнями і проблем регіональної історії. Ним, зокрема, досліджено перебіг подій воєнної доби у м. Київ, на Волині, Поділлі, Прикарпатті та в інших регіонах України²⁹.

У колі наукових зацікавлень історика опинився й такий тематичний напрям, як відродження зруйнованої війною господарської й соціально-культурної інфраструктури. Одним із результатів вказаних досліджень стала підготовка монографії «Донбас 1943–1950 рр. Відновлення промислової і транспортної інфраструктури» (у співавт., 2016)³⁰. Заслугує на увагу і його ґрунтовна стаття, присвячена непростим будням соціуму і влади у повоєнні роки³¹.

Доволі успішною виявилася спроба О. Лисенка у творенні навчальної літератури. Так, у співавторстві з М. Головком він видав навчальний посібник, присвячений діяльності профспілок України у період Другої світової (2002)³².

Є наукові напрацювання вченого і в царині персоналістики. Для прикладу, згадаємо його доволі фахові інформаційно-аналітичні нариси про С. Бандеру³³, а також про військових діячів, на сторінках наукових збірників та довідкових видань. Доволі змістовним є й цикл наукових нарисів «Особа в історії України».

О. Лисенко задіяний у реалізації колективних наукових проєктів. Він підготував змістовно насичені тематичні розділи до багатьох фундамен-

тальних видань, зокрема «Політичний терор і тероризм в Україні ХХ–ХХІ ст.: історичні нариси» (2002), 3-томника «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (2004), «Україна: хроніка ХХ ст. Роки 1944–1945» (2005), 2-томника «Історія українського селянства» (2006), 5-томника «Історія державної служби в Україні» (2009), «Україна: хронологія розвитку» (2011), «Ілюстрована історія Києва» (2012) та ін.

Своєрідним підсумком 20-річного історіографічного процесу в незалежній Україні став вихід фундаментального 2-томного видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011), відповідальним редактором якого та автором кількох базових розділів-нарисів став О. Лисенко³⁴. Він виступив у ролі співавтора комплексного видання «Концтабір Аушвіц — український вимір» (2019), яке стало суттєвим внеском у розробку освенцімської проблематики³⁵. Розлогий розділ, присвячений українському чиннику у Другій світовій війні, підготовлений вченим і для колективної монографії «Україна в історії Європи ХІХ — поч. ХХІ ст.» (2020)³⁶.

Гідною науковою відповіддю на виклики екстремального часу повномасштабної агресії путінської Росії проти України та переконливим контраргументом проти брехливої рашистської пропаганди став багато в чому унікальний видавничий науково-популярний проєкт Інституту історії НАНУ «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: діалоги з істориками» (у 2-х кн., 2022)³⁷. Активну участь у розробці концепції цього фундаментального видання, мобілізації авторського колективу та підготовці відповідних матеріалів узяв і О. Лисенко.

Доволі плідно вчений працює і в царині підготовки довідкових видань. Ним особисто підготовлено понад 50 статей для «Енциклопедії історії України», десятки його матеріалів опубліковано в «Енциклопедії сучасної України». Діяльну участь відомий історик узяв у підготовці енциклопедичного видання «Західноукраїнська республіка» (у 4 томах, 2021). Спільно із меморіальним комплексом НМІУДСВ Інститутом історії за провідної участі О. Лисенка підготовлено низку науково-популярних видань і матеріалів, зокрема, книгу-каталог виставки «Світові війни мовою плаката» (2009). Нині під керівництвом Олександра Євгеновича продовжується робота над проєктом «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія».

Після початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну відділ воєнно-історичних досліджень переформатовує проблематику досліджень: значний сегмент наукових студій зміщується на сучасну війну Росії проти України.

Характеризуючи вражаючу своїми масштабами публікативну діяльність О. Лисенка, слід відзначити й стильові особливості його воєнно-

історичного наративу. Він органічно поєднує інноваційність змісту й послідовний академізм викладу із доступністю й риторичністю, дозованою емоційністю, що робить підготовлені вченим матеріали цікавими й повчальними. Адже наука поряд із дослідницькою виконує ще й просвітницьку місію, а тому наукові тексти мають бути доступними й широкому читацькому загалу.

Усвідомлюючи визначальне значення диверсифікації джерельної бази воєнно-історичних досліджень, Олександр Євгенович став організатором та учасником реалізації багатьох видавничих проєктів у царині археографії. Серед видань такого штибу у творчому доробку вченого виділяються такі науково-документальні видання, як «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб» (2003), «Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б)у 1940-х роках» (2003), «ОУН в 1941 році : документи», «ОУН в 1942 році: документи» (у 2 част, 2006), «ОУН і УПА в 1944 році. Документи» (у 2 част., 2009), «1941 рік. Країна вогні: історико-докум. видання» (у 2 кн., 2011), «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» (2014), «ОУН і УПА в 1945 році. Документи» (у 2 част., 2015), «Україна в Другій світовій війні: погляд із ХХІ ст.: документи і матеріали» (2020)³⁸ та ін.

Лєвову частку творчого часу О. Лисенка поглинає його робота в галузі наукового редагування. Він є членом редколегій авторитетних наукових часописів категорії А і Б, зокрема «Український історичний журнал», «Сторінки воєнної історії» (часопис очолюваного ним відділу Інституту історії України НАНУ), «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Краєзнавство». Одночасно вчений займається науковим редагуванням монографій, науково-популярних видань, збірників статей і документів.

Помітним явищем духовного сьогодення України є сформована О. Лисенком наукова школа, основу якої становить соціальний вимір історії Другої світової війни. Під науковим керівництвом та консультуванням Олександра Євгеновича підготовлено та успішно захищено 20 докторських і 22 кандидатські дисертації. На понад 40 дисертаційних захистах він виступав як офіційний опонент, а також підготував кілька десятків відгуків на автореферети дисертацій. Багато О. Лисенко займається й рецензуванням окремих видань та збірників.

О. Лисенко веде активну науково-організаторську роботу. Він є членом спеціалізованих вчених рад при Інституті історії НАНУ, Національного університету оборони України, раніше — Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Упродовж кількох каденцій О. Лисенко був членом експертної ради ВАК (ДАК) України з історичних дисциплін, сприяючи в такий спосіб атестації вітчизняних і зарубіжних наукових кадрів.

Професор О. Лисенко вже чверть століття очолює провідний відділ Інституту історії України НАНУ й зарекомендував себе як талановитий академічний менеджер. Під його орудою інститутський підрозділ домігся вражаючих результатів у науково-дослідницькій роботі з воєнної проблематики. Побачили світ кілька десятків монографій та сотні наукових статей за авторством співробітників відділу, проведено безліч наукових та просвітницьких форумів. Лише в 2019–2024 рр. співробітники відділу та сектору сучасної історії і політики (приєднаного у 2023 р.) опублікували 468 праць різних жанрів (23 з них оприлюднені в часописах, що індексуються у провідних наукометричних базах Web of Science та Scopus).

Відділ на чолі з О. Лисенком працював над розробкою десятків держбюджетних тем. Для прикладу, в 2017–2019 рр. досліджувалася тема «Україна у Другій світовій війні: оновлення довідково-інформаційних ресурсів у сучасному науковому просторі», 2020–2022 — «Енциклопедичний формат історії Другої світової війни (1939–1945 рр.): науковий дискурс та популяризаторська функція», 2023–2025 — «Воєнно-історична проблематика середини ХХ — початку ХХІ ст. в енциклопедичних ресурсах: теоретичні і практичні аспекти формування контенту».

Лише впродовж 2019–2024 рр. співробітники підрозділу підготували понад 80 науково-експертних матеріалів, що охоплюють широкий тематичний, інституційний і функціональний спектр. Серед замовників — як ключові державні органи влади, так і профільні наукові інституції³⁹.

Разом зі співробітниками відділу професор О. Лисенко став організатором десятків наукових форумів міжнародного та всеукраїнського рівня із проблем історії України періоду Другої світової війни. Вчений виступив з доповідями та брав участь у дискусіях на авторитетних міжнародних конференціях, які проходили в Парижі, Варшаві, Пряшеві, Яссах, Торуні, Берліні, Вільнюсі та інших містах, а також представляв Україну на науковому форумі під егідою ЮНЕСКО з нагоди 65-річчя завершення Другої світової війни. О. Лисенко став одним із ініціаторів та організаторів кількарічного проєкту «Україна Соборна», в рамках якого проведено кілька конференцій та видано збірники їхніх матеріалів (2005–2006).

Як активний учасник діяльності громадського комітету «Бабин Яр» О. Лисенко підтримував ініціативу щодо започаткування серії наукових конференцій під загальною рубрикою «Друга світова війна і доля народів України», за матеріалами яких видавалися збірники статей.

Від 2009 до 2013 р. О. Лисенко входив до складу Міжнародної Освенцімської ради (від України, при Мінкульті Польщі). Однак через відсутність державної підтримки проєкт створення української експозиції у цьому музеї не було реалізовано.

Як член правління (віднедавна президії правління) Національної спілки краєзнавців України професор О. Лисенко багато працює в царині організації науково-краєзнавчих конференцій, просвітницьких заходів та реалізації видавничих проєктів, консулює дослідників місцевої історії Київщини, Черкащини, Прикарпаття, Волині, Поділля та інших регіонів. Вчений широко популяризує надбання воєнно-історичної науки, виступаючи на шпальтах мас-медійних видань, а також у теле- і радіоетерах.

У своєму надзвичайно щільному графіку Олександр Євгенович знаходить час для викладацької роботи, спілкування з викладачами шкіл і вишів та їхніми вихованцями. Зокрема, вчений читав спецкурси студентам Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Національного університету «Острозька академія», Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Університету Григорія Сковороди в Переяславі, Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка, Національної академії СБУ та ін. У багатьох провідних вишах України професор О. Лисенко очолював державні екзаменаційні комісії на історичних факультетах.

Подвижницька наукова, організаційська, освітня та громадська діяльність О. Лисенка дістала загальнонаціональне визнання й гідне пошанування. Його обрано членом-кореспондентом НАН України (2024), нагороджено орденом «За заслуги» 3-го ст. (2011), знаком «Відмінник освіти України» (2003), Почесними грамотами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України (2006), присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2006). Учений є лауреатом премії ім. М.І. Костомарова (1998) та Державної премії в галузі науки і техніки (2017, нині Національна премія імені Бориса Патона). У зв'язку з 70-річчям отримав Подяку Президії НАН України. Окрім вказаного, він відзначений багатьма регіональними, відомчими та церковними нагородами.

Отже, як випливає з поданого вище емпіричного та історіографічного матеріалу, в особі члена-кореспондента НАН України Олександра Лисенка ми маємо непересічного суб'єкта сучасного українського історієписання, талановитого організатора наукового життя нації, знаного освітянина, невтомного громадського діяча й палкого патріота України. Він здобув визнання насамперед як глибокий дослідник історії Другої світової війни, зосереджений на її соціальних аспектах. Вражаючий творчий доробок ученого в цій царині є політематичним і різножанровим, має високий ступінь наукової новизни та актуальності. Керований ним відділ завдяки організаційським зусиллям очільника справедливо вважається одним із найдинамічніших в Інституті історії України НАНУ. Доволі помітною є й освітньо-виховна, просвітницька та громадська діяльність О. Лисенка.

Обмежений формат цієї біоісторіографічної розвідки дає змогу подати лише загальні штрихи життєдіяльності нашого відомого сучасника. Окреслена тема має великий евристичний потенціал, а відтак і перспективи її подальшої диверсифікації.

¹ Лисенко Олександр Євгенович: доктор історичних наук, професор: до 60-річчя від дня народження: біобібліографічний показчик. Уклад: Г.М. Голиш, Т.В. Заболотна. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. 128 с.

² Калинопіль. URL: <https://surl.li/kcflpf>. Дата звернення: 8.09.2024.

³ Лисенко Олександр Євгенович: доктор історичних наук, професор: до 60-річчя від дня народження: біобібліограф. показч. Уклад: Г.М. Голиш, Т.В. Заболотна. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. С. 8–12.

⁴ Лисенко О. Роль робітничого класу України у створенні та зміцненні органів державної влади (1919–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса. 1992. 20 с.

⁵ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни. Київ : Пошуково-вид. агенство «Книга пам'яті України», 1997. 567 с.

⁶ Лисенко О., Ресент О. Християнство і українська національна ідея. Київ, 1996. 124 с.

⁷ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.: монографія. Київ: Ін-т історії НАН України, 1998. 403 с.

⁸ Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: автореф. дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01. Київ, 1999. 35 с.

⁹ Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Історія в школах України*. 2004. № 9–10. С. 31–37.

¹⁰ Лисенко О. Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. праць : у 2 ч. Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ, 2001. С. 79–89.

¹¹ Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4 (499). С. 165–194.

¹² Лисенко О. Проблематика Другої світової війни в сучасній вітчизняній історіографії. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 38–45.

¹³ Лисенко О. Один народ — дві історії війни. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 2004. Вип. 8, ч. 1. С. 3–7.

¹⁴ Лисенко О. Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни. *Черкащина в контексті історії України*: матер. Другої наук. краєзнавчої конф. Черкащини: у 2 ч. Черкаси, 2005. С. 10–22.

¹⁵ Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. *Україна в Другій світовій війні: погляд із XXI ст.*: у 2 кн. Київ, 2012. Кн. 1. С. 9–42.

¹⁶ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки): теорія та практика: матер. Всеукраїн. наук. конф., Переяслав-Хмельн., 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельн., 2010. С. 11–19.

¹⁷ Лисенко О., Вронська Т. Україноцентризм і геополітичний контекст історіописання Другої світової війни. *Всесвітня історія очима українських істориків*: конф., присв. доробку М.Ф. Александрова та А. Трубайчука. Київ, 8 груд. 2012 р. Київ, 2012. С. 731–732.

¹⁸ Лисенко О. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий». *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. Київ, 2003. Вип. 7, ч. 1. С. 116–118.

¹⁹ Лисенко О., Муковський І., Реєнт О. УПА та збройні формування ОУН як чинник Другої світової війни. *Віче*. 1997. № 10. С. 114–129.

²⁰ Проблема ОУН–УПА: звіт робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (історичний висновок). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. 95 с.

²¹ Див. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українських націоналістів в першій половині ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 6 (434). С. 29–50.

²² Лисенко О. Є., Михайлюк В. В. Розп'яті на хресті. Католицькі конфесії України в період Другої світової війни : монографія. Київ : Ін-т історії НАН України, 2003. 262 с.

²³ Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів у 1939–1946 рр. : монограф. Київ : Ін-т історії НАН України, 2023. 436 с.

²⁴ Лисенко О., Макаров В. Бойові дії авіації в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 174 с.

²⁵ Атрохов А.В., Гуржій О.І., Лисенко О.Є., Сидоров С.В. Особливості організації управління та зв'язку в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Ін-т історії України, 2004. 149 с.

²⁶ Грицюк В. М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України в 1943 — 1944 рр. Відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ: Нац. ун-т оборони України, 2015. 508 с.

²⁷ Історія війни і військового мистецтва : у 3 т. Харків : Фоліо, 2019. Т. 3 : Від масових армій до відродження професійних армій (ХХ — початок ХХІ ст.). 510 с.

²⁸ Див. Грицюк В., Лисенко О. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України). *Український історичний журнал*. 2014. № 5 (518). С. 4–21.

²⁹ Див. Жерноклеєв О. С., Слива Р. Р., Лисенко О. Є. Прикарпаття. Спадщина віків. Пам'ятки природи, історії, культури, етнографії. Львів : Манускрипт, 2007. 568 с.

³⁰ Ветров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В. Донбас 1943 — 1950 рр. Відновлення промислової і транспортної інфраструктури. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 325 с.

³¹ Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 — на початку 1950 рр. *Український історичний журнал*. 2015. № 5. С. 19–42.

³² Головка М., Лисенко О. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: навч. посіб. Київ : АПСВ ФПУ, 2002. 312 с.

³³ Лисенко О., Реєнт О. Бентежний дух: ескізи до портрета С. Бандери. *Галичина*. 2009. № 15–16. С. 17–21.

³⁴ Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси: у 2 кн. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. 697 с.; Кн. 2. 943 с.

³⁵ Концтабір Аушвіц — український вимір : дослідження, документи, свідчення. О. Лисенко (наук. ред). Київ : Ін-т історії України НАН України 2019. 24 с.

³⁶ Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст. : історичні нариси : монографія. За. ред. С.В. Віднянського. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. 814 с.

³⁷ Перелом: війна росії проти України у часових пластах і просторах минувшини : діалоги з істориками : у 2 кн. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022. Кн. 1. 802 с.; Кн. 2. 751 с.

³⁸ Див. Україна в Другій світовій війні: погляд із ХХІ ст. : документи і матеріали у 2 ч. Київ : Наукова думка, 2020. Ч. 2. 1156 с.

³⁹ Звіти відділу воєнно-історичних досліджень 2019–2024 рр. *Архів Інституту історії України НАН України*.

REFERENCES

1. Atrokhov, A.V., Gurzhiy, O.I., Lysenko, O.E., Sidorov, S.V. (2004). *Features of the organization of management and communications during the Great Patriotic War*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Beyond God's Commandments. (2023). *The Religious Policy of Totalitarian Regimes in 1939–1946 : monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Golovko, M., & Lysenko, O. (2002). *Trade Unions of Ukraine during the Great Patriotic War of 1941–1945: Textbook*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Golysh, H.M., & Zabolotna, T.V. (2015). *Lysenko, Oleksandr Yevhenovych: Doctor of Historical Sciences, Professor: On the 60 th Anniversary of His Birth: Biobibliographic Index*. Kyiv [in Ukrainian].
5. *History of War and Military Art*. (2019). (Vol. 3). Kharkiv [in Ukrainian].
6. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye., Pylyavets, R.I., & Sidorov, S.V. (2015). *Strategic and front operations on the territory of Ukraine in 1943–1944*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Hrytsiuk, V., & Lysenko, O. (2014). The largest military operation on Ukrainian territory (on the 70th anniversary of the expulsion of Nazi occupiers from Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, 5 (518), 4–21 [in Ukrainian].
8. Interview with O. Lysenko. 2.09.2025. *Personal archive of G. Golysh* [in Ukrainian].
9. *Kalynopil*. <https://surl.li/kcflpf>. [in Ukrainian].
10. Lysenko, O. (2004). World War II as a Subject of Scientific Research and a Phenomenon of Historical Memory. *History in Ukrainian Schools*, 9–10, 31–37 [in Ukrainian].
11. Lysenko, O. (2019). *Auschwitz Concentration Camp — Ukrainian Dimension: Research, Documents, Testimonies*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Lysenko, O.E. (1998). *Church Life in Ukraine. 1943–1946 : Monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Lysenko, O. (2005). Methodological Aspects of Researching the History of World War II. *Cherkasy Region in the Context of Ukrainian History: Materials from the Second Scientific Conference on Local History of the Cherkasy Region*. Cherkasy [in Ukrainian].
14. Lysenko, O.E. (1999). The Religious Situation in Ukraine in 1941–1946. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Lysenko, O. (1992). The role of the working class of Ukraine in the creation and strengthening of state authorities (1919–1920). *Extended abstract of candidate's thesis*. Odessa [in Ukrainian].
16. Lysenko, O., & Reent, O. (1996). *Christianity and the Ukrainian National Idea*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Lysenko, O. (2000). The religious question in the theory and practice of Ukrainian nationalists in the first half of the 20th century. *Ukrainian Historical Journal*, 6 (434), 29–50 [in Ukrainian].
18. Lysenko, O. (2001). Source studies aspects of researching the history of the partisan movement in Ukraine, 1941–1944. *Special historical disciplines: questions of theory and methodology: collection of scientific works*: in 2 parts. Kyiv [in Ukrainian].
19. Lysenko, O. (2003). On the meaning of the terms war, military, and army. *Pages of Ukraine's Military History: Collection of Scientific Articles*, 7, 116–118 [in Ukrainian].
20. Lysenko, O. (2004). One People — Two Histories of War. *Pages of Military History of Ukraine: Collection of Scientific Articles*, 8, 3–7 [in Ukrainian].
21. Lysenko, O. (2015). The Difficult Road to Peace. Ukrainian Society and Government in the Mid-1940s — Early 1950 s. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 19–42 [in Ukrainian].
22. Lysenko, O. (2010). The history of everyday life as a branch of scientific knowledge (everyday history of war: methodological notes. *The History of Everyday Life: Theory and*

Practice: Materials from the All-Ukrainian Scientific Conference, Pereiaslav-Khmelnytskyi, May 14–15. Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].

23. Lysenko, O. (2011). Research into the history of World War II in modern Ukraine: main trends and prospects. *Ukrainian Historical Journal*, 4 (499), 165–194 [in Ukrainian].

24. Lysenko, O. (2011). The issue of World War II in contemporary Ukrainian historiography. *Military History Bulletin: collection of scientific works*. Kyiv [in Ukrainian].

25. Lysenko, O. (2012). The historiography of World War II as an independent sub-discipline. *Ukraine in World War II: a view from the 21st century*. (Vol.1). Kyiv [in Ukrainian].

26. Lysenko, O., & Makarov, V. (2003). *Combat operations of aviation during the Great Patriotic War*. Kyiv [in Ukrainian].

27. Lysenko, O., Mukovskyi, I., & Reient, O. (1997). The UPA and the armed formations of the OUN as a factor in World War II. *Viche*, 10, 114–129 [in Ukrainian].

28. Lysenko, O., & Mykhailiuk, V. (2003). *Crucified on the cross. Catholic denominations in Ukraine during World War II: monograph*. Kyiv [in Ukrainian].

29. Lysenko, O., & Reent, O. (2009). The Restless Spirit: Sketches for a Portrait of S. Bandera. *Halychyna*, 15–16, 17–21 [in Ukrainian].

30. Lysenko, O., & Vronska, T. (2012). Ukrainian-centrism and the geopolitical context of World War II historiography. *World history through the eyes of Ukrainian historians: conference dedicated to the works of M.F. Aleksandrov and A. Trubaychuk*. Kyiv [in Ukrainian].

31. Mukovsky, I., & Lysenko, O. (1997). *Courage and Sacrifice: Ukrainians on the Fronts of World War II*. Kyiv [in Ukrainian].

32. Reports of the Department of Military History Research 2019–2024. *Archive of the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine* [in Ukrainian].

33. *The Problem of the OUN–UPA: Report of the Working Group of Historians at the Government Commission for the Study of the Activities of the OUN and UPA (Historical Conclusion)*. (2004). Kyiv [in Ukrainian].

34. The Turning Point: Russia's War Against Ukraine in the Layers of Time and Spaces of the Past. Dialogues with Historians. (2022). (Vol. 1–2). Kyiv [in Ukrainian].

35. Vidnyanskyj, S. (Eds.). (2020). *Ukraine in the History of Europe in the 19th — Early 21st Centuries: Historical Essays* Kyiv [in Ukrainian].

36. *Ukraine in World War II. A View from the 21st Century: Historical Essays*. (2021). (Vol. 1–2). [in Ukrainian].

37. *Ukraine in World War II: A View from the 21st Century: Documents and Materials*. (2020). Kyiv [in Ukrainian].

38. Vetrov, I.G., Lysenko, O.Ye., & Sheleyko T.V. (2016). *Donbas 1943–1950. Restoration of industrial and transport infrastructure*. Kyiv [in Ukrainian].

39. Zhernoklyayev, O.S., Sliva, R.R., & Lysenko, O.Ye. (2007). *Prykarpattia. Heritage of Centuries. Monuments of Nature, History, Culture, Ethnography*. Lviv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.318>

УДК 94(4)327.39(4):930(47+57)

Ігор Жалоба

д-р. іст. наук, проф., старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: i_zhalo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РУХ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті здійснено спробу аналізу радянської історіографії історії Пан'європейського руху. Зазначається, що окремих праць, у яких би предметно розглядалися історія створення Пан'європейського Союзу, роль у цьому його засновника та ідейного натхненника графа Р.Н. Куденхофе-Калергі, відсутні. Це пояснювалося передовсім тим, що головним викликом у Радянському Союзі для його інтересів розглядали саме діяльність Арістиди Бріана, який намагався через діяльність французького уряду реалізувати у практичній площині ідеї Р. Куденхофе-Калергі. Тому вістря радянської історичної науки було спрямоване насамперед на дискредитацію саме бріанівського плану, у контексті якого вже згадувався і Р. Куденхофе-Калергі. Зважаючи на таку підпорядкованість політично-ідеологічним цілям, праці радянських істориків спиралися винятково на твердження В.І. Леніна про неможливість європейської інтеграції, що у другій половині ХХ ст. йшло у розріз з історичною реальністю. Тому домінуючою в радянській історіографії залишалася ідеологізація історичного матеріалу, якої вона практично не змогла позбутися до кінця СРСР. На тлі сильної заідеологізованості радянської історіографії, певним винятком у цьому контексті була монографія О. Чубарьяна, яка вийшла 1987 р. і була присвячена розгляду історії європейської ідеї з ХІІІ століття до 80-х років ХХ ст., і де виділено та проаналізовано етапи її розвитку. Однак загалом історична наука виявилася однією з найжорсткіше регламентованих суспільних наук у Радянському Союзі, з великою внутрішньою самоцензурою.

Ключові слова: Пан'європейський Рух, Пан'європейський Союз, Р.Н. Куденхофе-Калергі, А. Бріан, радянська історіографія, європейська інтеграція.

Ihor Zhaloba

Doctor of History, Professor, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

PAN-EUROPEAN MOVEMENT: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The article attempts to analyse Soviet historiography of the Pan-European Movement. It notes that there are no separate works that would specifically examine the history of the creation of the Pan-European Union, the role of its founder and ideological inspirer Count R.N. Coudenhove-Kalergi in this process. This was explained primarily by the fact that the main challenge to the interests of the Soviet Union was seen as the activities of Aristide Briand, who attempted to implement the ideas of R. Coudenhove-Kalergi in practice through the activities of the French government. Therefore, Soviet historical science focused primarily on discrediting Briand's plan, in the context of which R. Coudenhove-Kalergi had been mentioned. Given this subordination to political and ideological goals, the works of Soviet historians relied exclusively on V.I. Lenin's assertion that European integration was impossible, which in the second half of the 20th century was at odds with historical reality. Therefore, the ideologisation of historical material remained dominant in Soviet historiography, which it was practically unable to shake off until the end of the USSR. Against the backdrop of the strong ideological bias of Soviet historiography, a notable exception in this context was O. Chubaryan's monograph, published in 1987, which examined the history of the European idea from the 13th century to the 1980s, highlighting and analysing the stages of its development. However, in general, historical science turned out to be one of the most strictly regulated social sciences in the Soviet Union, with a high degree of internal self-censorship.

Keywords: Pan-European Movement, Pan-European Union, R.N. Coudenhove-Kalergi, A. Briand, Soviet historiography, European integration.

Александра Герстнер від Інституту Фрідріха Майнеке Вільного університету Берліна у своїх рецензіях на дві книги, присвячені Ріхарду Ніколасу Куденгофе-Калергі¹ та Пан'європейському руху², ще 2004 р. констатувала не згасаючий, а навпаки зростаючий інтерес як до історії

європейської інтеграції загалом, так і до Пан'європейського руху зокрема та його засновника як «ймовірно, найвідомішого проповідника європейської ідеї у міжвоєнний період»³. 2021 р. професорка католицького університету Айхштетт-Інгольштадт, авторка рецензованої біографії про Куденгофе-Калергі Ванесса Конце, пишучи власну рецензію на першу наукову англomовну біографію Р. Куденгофе-Калергі від Мартіна Бонда зауважувала про «своєрідне захоплення» особистістю засновника Пан'європейського Союзу, яке триває донині⁴. Тому недивним є те, що і на початку ХХІ ст. як політичні, так і наукові дискусії щодо історії Пан'європейського руху, ролі й місця в ньому Р. Куденгофе-Калергі не стихають, а кількість публікацій лише зростає. Так, навесні цього року на 51-х Пан'європейських днях в Аахені, присвячених врученню Р. Куденгофе-Калергі європейської премії Карла Великого, одна з панелей була присвячена історії Пан'європейського руху. На ній, у присутності вже згаданого Мартіна Бонда була презентована остання монографія відомого німецького дослідника Пан'європейського руху Мартіна Поссельта «Парламент для Європи. Ріхард Куденхові-Калергі, Пан'європа та західна демократія, 1922–1952»⁵, яка лише вийшла з друку 2025 р.⁶

Зростання уваги до історії Пан'європейського Союзу ми спостерігаємо і на теренах колишнього Радянського Союзу, хоча її вільне від ідеологічних упереджень дослідження уможливилось лише з розпадом цього утворення. В Україні, зокрема, слід відзначити публікації А.Ю. Мартинова⁷, О. Скрипник⁸, А.О. Корочанської⁹, В. Карпо, І. Жалоби¹⁰.

Окремо хотілося би виділити роботи В.С. Трояна та А.О. Беляєвої. Перший в окремих своїх розвідках торкається проблем сучасного розвитку Панєвропейського руху¹¹, а у спільній монографії С.С. Трояна та А.М. Киридон представлена перша відома нам спроба подати історію Панєвропейського Союзу від заснування і до сьогодення¹². А.О. Беляєва ж присвятила окрему розвідку західній історіографії панєвропейського руху¹³, чого ми теж раніше не зустрічали.

Значний інтерес до історії європейської інтеграції і, відповідно, пан'європейських ідей спостерігався і в Росії. Так, з 2004 по 2009 рр. там було захищено чотири дисертації, дві з яких безпосередньо присвячені історії Пан'європи¹⁴, а інші розглядали Пан'європейський рух в окремих розділах у контексті тих чи інших подій¹⁵. Вражає й географія інтересу — Москва, Нижній Новгород, Ставрополь.

У цих дисертаційних працях згадується й радянський досвід вивчення й аналізу діяльності Пан'європейського руху. Саме на цьому ми би хотіли зупинитися окремо у нашій статті.

Якщо ми заглянемо в енциклопедичні довідники радянського часу, то у їх ранніх виданнях ми не знайдемо нічого про Пан'європейський Союз і

його керівників. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» поняття «Пан-Європа» зводилося винятково до ініціативи А. Бріана 1929 р. і її краху 1931 р.¹⁶ Такого плану стаття, хоча й інформативніша, містилася в «Радянській історичній енциклопедії»¹⁷.

Третє видання «Великої радянської енциклопедії» містило гнучкіше й повніше формулювання: «Пан-Європа», проєкт створення політич. і економіч. об'єднання капіталістич. дер-в континентальної Європи, який пропагувався в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Ідея такого об'єднання популяризувалася з 1923 Пан'європейським рухом, з 1924 журн. «Пан-Європа», який виходив у Відні». Далі традиційно про ініціативу А. Бріана і її провал через протидію радянської дипломатії та суперечності в таборі капіталістичних держав. Новим було те, що зазначалося, що після 2-ї світової війни «тенденція до об'єднання капіталістич. дер-в в Європі знайшла відображення в утворенні ряду воєнно-політич. і економіч. орг-цій (Європейське економічне співтовариство тощо)». Літературою до статті виступила праця Княжнинського В.Б. «Провал планів «об'єднання Європи», М., 1958¹⁸. В означених у посиланні енциклопедіях могло міститися більше або менше інформації про цей проєкт, але найзмістовніше суть радянського бачення бріанівської Пан-Європи передає УРЕ: ««ПАН-ЄВРОПА» — проєкт утворення блоку капіталістичних д-в континентальної Європи з метою зовнішньо-політ. ізоляції СРСР і встановлення гегемонії Франції в Європі. Висунутий міністром закордонних справ Франції А. Бріаном 1929. Через суперечності між імперіалістичними д-вами проєкт «П.-Є.» зазнав провалу (1931)»¹⁹. Отже, усюди наголошувалося саме на антирадянській спрямованості цієї ідеї.

Як зазначалося, жодного слова про засновника Пан'європейського Союзу Ріхарда Куденгофе-Калергі чи його наступника Отто фон Габсбурга не містилося. У статтях про Габсбургів зазначалося, що їхня династія припинила своє правління в Австро-Угорщині після революційних подій кінця 1918 р. і розпаду самої імперії. Єдиним винятком, з якого можна зрозуміти, що члени династії продовжували свою політичну діяльність після позбавлення престолу, є стаття у «Великій радянській енциклопедії» 1955 р. У ній зазначалося, що «представники сім'ї Г. перетворилися потім [тобто після скинення з престолу. — *Авт.*] на слухняних прислужників американо-англійського імперіалізму»²⁰. У третьому виданні цього заключного речення про Габсбургів вже не знаходимо. Проте йдеться про закон про позбавлення Габсбургів усіх прав, вигнання їх за межі Австрії і конфіскацію всього їхнього майна, а також, що цей закон увійшов у Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 р.²¹

Отже, в радянських енциклопедичних довідниках, незважаючи на згадки, окремої інформації про Пан'європейський рух, його засновників

чи діячів не містилося. Теж, що стосувалося бріанівського проєкту «Пан-Європи» 1929–1931 років, носило однобічний і сильно ідеологізований характер. Це цілком зрозуміло, зважаючи на тоталітарний характер радянської системи і загалом підпорядкування гуманітарної сфери ідеологічним завданням, що проявилось і під час написання цих довідників²².

Енциклопедичні довідники так чи інакше є квінтесенцією домінуючих наукових підходів у країнах. Із цього погляду в радянській історичній традиції важливо було зосередитися на практичній частині Пан'європейського проєкту, який намагався втілити Арістид Бріан, і якому протистояв СРСР. Адже втілення цього проєкту, з одного боку, спростовувало тезу Леніна про неможливість об'єднання європейських держав, а класики не могли помилятися. З іншого боку, реалізація цього проєкту справді не входила у плани СРСР, оскільки ставала його серйозним геополітичним викликом. Тому зусилля радянських науковців були спрямовані на дискредитацію цього проєкту з метою недопущення його реалізації.

Утім, це не означає, що в Радянському Союзі про Пан'європейський Союз та його засновника не знали. Публікації про Пан'європейські ідеї з'явилися у Радянському Союзі відразу після виходу книги Р. Куденгофе-Калергі «Пан-Європа» у Відні 1923 р.²³ і продовжувалися протягом 30-х років²⁴. Одними з перших ґрунтовних реакцій на Пан'європейські ідеї і проєкти стали публікації Н. Устрялова і М. Лясса, які вийшли майже одночасно на різних кінцях євразійського континенту — праці М. Лясса в Ленінграді, а розвідка М. Устрялова в Харбині. Відмінності між цими працями зводилися не лише до різних географій публікацій. М. Устрялов вважається ідеологом російського націонал-більшовизму, і на його ідейну спадщину на початку 1990-х років посилалися Едуард Лімонов і Александр Дугін, створюючи Націонал-більшовицьку партію. Він у своїй праці «Проблема Пан-Європи» зупиняється саме на розгляді ідей, як він зазначає вже у першому реченні, молодого австрійського філософа, публіциста, політика графа Куденхоф-Калергі, відомого «як невтомного проповідника так званого «пан-європейського» руху»²⁵. Для аналізу він обрав три роботи Р. Куденгофе-Калергі — «Боротьба за Пан'європу», «Криза світосприйняття» і «Герой чи святий», виданих між 1924 і 1927 роками Пан'європейським видавництвом. Добросовісно представивши основні міркування Р. Куденгофе-Калергі, М. Устрялов підсумовує, що «політично Пан-Європа так чи інакше загострюється проти Росії (СРСР). Це не може не визначити ставлення до неї російської політики, байдуже — радянської чи будь-якої іншої. Радянській державі буржуазно-аристократичний інтер-націоналізм пан-європейської ідеології ворожий подвійно: і щодо державної політики, й у площині міжнародно-класових устремлінь»²⁶.

Загалом М. Устрялов сприймав Пан'європейську концепцію Р. Куденгофе-Калергі як один «із характерних проявів сучасної західноєвропей-

ської політичної думки, яка б'ється в глухих кутах, протиріччях і труднощах», яка сама переповнена отрутами, «що роз'їдають Європу». Щодо практичної частини Пан'європейського руху, то він вважав, що він, «має, мабуть, деякі шанси розраховувати на підтримку європейських банківських та промислових кіл, а також на відоме співчуття європейського масонства»²⁷. І в основі реалізації лежить німецько-французьке порозуміння.

Останнім абзацом аналізу М. Устрялова був наступний: «Щодо філософсько-історичних та культурно-філософських теорій гр. Куденхове-Калергі, то незалежно від пан-європейського руху вони мають право претендувати на інтерес та увагу. Головна їхня гідність у тому, що вони здатні збуджувати думку. Своїми пекучими формулюваннями вони турбують і мозок, і серце»²⁸. Отже, М. Устрялов, розбираючи концепції Р. Куденхове-Калергі в далекому Харбіні, міг собі дозволити віддати належне їхньому авторові, не ставлячи під сумнів його щирість у прагненні поновити ослаблену після Великої війни Європу й не допустити повторення катастрофи 1914–1918 років.

На європейському кінці континенту, у Ленінграді, вже панувала інша атмосфера, яку М. Устрялов відчує трохи згодом, після його повернення до СРСР 1935 р. Тут, у таких центрах, як ленінградське відділення Інституту червоної професури, воєнно-політичній академії Робітничо-Селянської Армії імені Н.Г. Толмачова, ленінградському відділенні Комуністичної академії, ленінградському Інституті історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б) з кров'ю і потом гартувалася нова якість історичної науки, цілковито підпорядкованої ідеологічним запитам тих чи інших партійних владних еліт. Зважаючи на усвідомлений геополітичний виклик, який поставав із прагнень А. Бріана практично втілити ідею об'єднаної Європи, Пан'європейський проєкт не міг бути не поміченим. І з цього погляду ми хотіли би зупинитися на публікації Михайла Ляса «Пан-Європа», яка вийшла в бібліотеці журналу «Юний пролетарій» 1931 р. Вона була певною мірою продовженням його попередньої брошури «Тріумф лицемірства. Легенда про Сполучені штати Європи»²⁹, яка, за словами автора, «присвячена критиці пан-європейського проєкту французького уряду»³⁰. До видання 1930 р. передмову писав відомий партійний історик і журналіст Костянтин Шелавін, який 1931 р. вже каявся у «гнилому лібералізмі», а 1934 р. покінчив життя самогубством³¹.

До видання 1931 р. передмову писав уже Бистрянський Вадим, авторитетний на той час історик, пропагандист, доктор історичних наук, професор, єдиний із перерахованих, який помер своєю смертю³². Щодо Михайла Ляса, то даних про нього віднайти не вдалося. У «Зведеному електронному каталозі бібліотек Білорусі» зазначається, що про Лясса

Михайла (публіциста) треба дивитися Ляс, Михайло Альбертович (публіцист), який означається як «російський публіцист, автор книг про міжнародне становище, імперіалізм, робітничий клас у капіталістичних країнах»³³. У проєкті «Відкритий список», який публікує інформацію про людей, репресованих державою з політичних мотивів у період із жовтня 1917-го по 1991 рр., та у «Списках жертв Міжнародного Меморіалу» ми знаходимо таку особу — Ляс Михайло Альбертович. Виходячи з даних означених ресурсів, він народився 1907 у м. Вільно, був заарештований 29 листопада 1937 р., перебував в ув'язненні Ухтпечлага, і 29 січня 1938 р. його розстріляли³⁴. Цілком вірогідно, що йдеться про нашого автора ленінградської «Пан-Європи» 1931 р.

У передмові В. Бистрянський із перших рядків задає тон того, у якому руслі слід розглядати Пан'європейські проєкти, зокрема бріанівський: «Як відомо, пацифізм є одним із найтонших знарядь, які пускає в хід буржуазія для обману мас. Під прапором пацифізму, під прапором турботи про досягнення і зміцнення «миру» буржуазні уряди, що стоять при владі, готують нові війни. ... Одним із таких трюків є ідея пан-Європи, висунута від'явленим прикажчиком французьких капіталістів, ренегатом соціалізму — Арістидом Бріаном»³⁵. Як бачимо, у такий спосіб у радянську історичну науку вводилися такі «наукові категорії», як «від'явлений [російською — прожённий. — Авт.] прикажчик», «ренегат соціалізму» тощо.

У такий стилістиці витримана й робота Ляса М. У нього Арістид Бріан — «блудний син французької буржуазії»³⁶, «хитра лисиця французької дипломатії»³⁷, а граф Куденгофе-Калергі — «пацифістський ханжа»³⁸, «пацифістський кретин»³⁹, «теоретичні праці» якого, «вже за поверхневого знайомства є маренням божевільного»⁴⁰. А проте «маренням божевільного» «пацифістського кретина» у праці, яка переважно була спрямована проти А. Бріана, приділяється достатньо уваги й наводиться достатньо його цитат. Граф вперше згадується на с. 20, де він оголошується «відомим буржуазним пацифістом»⁴¹, який «взяв на себе завдання підготовки „громадської думки“ до створення пан-європейського союзу»⁴², створивши відповідний комітет.

Утім, попри не зовсім шанобливі слова як про А. Бріана, так і про Р. Куденгофе-Калергі, М. Ляс визнає, що «пан-європейська ідея створила цілий пацифістський рух, який знаходить своє відображення у всій міжнародній політиці». Цей рух буде виступати «тією димовою завісою, за якою ховається імперіалістична війна, що насувається», а «проблема пан-європейської федерації вимагає уважного та ретельного розбору як новітнє явище в сучасній фазі розвитку імперіалізму». Тому Пан'європейський рух розглядався як «велике політичне питання», що «вимагає ретельного марксистського аналізу та вивчення»⁴³. Тим більше, що цілком

справедливо вказувалося, що проєкт Пан'європейського союзу носив антирадянський характер. І якщо А. Бріан намагався уникати прямої відповіді на це питання, то Р. Куденгофе-Калергі був цілком однозначним у своєму розумінні більшовицької загрози для Європи⁴⁴.

У праці піддаються критиці європейська соціал-демократія, а також М. Бухарін із Л. Троцьким, які намагалися відійти від класичного твердження В. Леніна про неможливість об'єднання капіталістичних держав⁴⁵. Цілком у згоді з ленінським баченням, яке той виклав у своїй праці «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», автор давав наступний висновок про живучість європейської інтеграції: «ідея пан-європейської федерації в умовах капіталістичного суспільства є нездійсненною мрією та мертво-народженою спробою продовжити агонію європейського капіталізму, що переживає катастрофічні потрясіння. Це, однак, не виключає можливості тимчасового ходіння Пан'європейської ідеї на європейському континенті»⁴⁶. Ось цей «дамоклів меч», сформульований М. Лясом, про неможливість європейського об'єднання, бо це суперечить В. Леніну, і реальність другої половини ХХ ст. надовго визначили патову ситуацію, в якій виявилася радянська історіографія європейської інтеграції. І хоча праця М. Ляса містить переважно суспільно-політичний аналіз Пан'європейського руху, утім висловлені в ній ключові тези виявилися життєздатними і дороговказними для нового покоління радянських істориків, яке з 50-х років ХХ ст. взялося за розробку питань європейської інтеграції і ролі в ній Пан'європейських ідей.

Слід відразу зауважити, що окремої праці, присвяченої історії Пан'європейського Союзу чи його творцю й багаторічному президенту Р. Куденгофе-Калергі, у радянській історіографії немає. Проте в загальних працях чи розвідках, присвячених європейській інтеграції, вони відносять свої місце. Тим більше, що на відміну від зарубіжних дослідників, радянські історики мали змогу працювати з міжвоєнним архівом Пан'європейського Союзу. Цей архів накопичувався у Відні, де перебував керівний центр Союзу, і в ньому містилися десятки тисяч документів. Оскільки Р. Куденгофе-Калергі був не тільки переконаним антикомуністом, але й переконаним антинацистом, після аншлюсу Австрії у 1938 році він вимушений був тікати до Швейцарії. Матеріали його архіву потрапили до рук німців і були переправлені спочатку до Німеччини, а потім на зберігання до одного із замків Верхньої Сілезії. 1945 року їх виявили радянські війська. За наказом Л.П. Берії документи перевезли до Москви. Так архів Пан'європейського руху потрапив до столиці СРСР, де він став частиною колекції так званого «Особливого архіву» Міністерства Оборони СРСР. Відкритим доступ до нього став уже після розпаду СРСР наприкінці 1991 року. Незабаром Особливий архів було перейменовано на Центр

зберігання історико-документальних колекцій (ЦЗІДК). У путінську еру він став складовою Російського державного військово-історичного архіву⁴⁷, і доступ до нього нині знову обмежено.

З 1950-х років, як зазначалося, проблема Пан-Європи розглядалася в контексті європейської інтеграції і під впливом ідеологем, закладених ще в 30-х роках. Для праць характерна крайня політизація, а інтеграція розглядалася як імперіалістична змова, політика антикомунізму. Історики відкидали факт існування європейської ідеї як прагнення європейського об'єднання та створення європейської нації. Серед праць 50-х років ХХ ст. слід виокремити публікації В.Б. Княжинського⁴⁸, К. Віллара⁴⁹, Г.І. Герасимова⁵⁰, Б.Є. Штейна⁵¹.

Із перерахованих авторів на особливу увагу заслуговує Княжинський Всеволод Борисович. Після закінчення в 1950 році історичного факультету Московського інституту Міжнародних відносин (МДІМВ) він був залишений в аспірантурі інституту. У 1954–1958 роках працював у редакції журналу «Международная жизнь», з 1958 року — на посаді старшого наукового співробітника в інституті світової економіки та міжнародних відносин (ІСЕМВ) АН СРСР. У 1974–2000 роках він викладав у МДІМВ (у 1974–1990 роках — завідувач кафедри історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР, у 1990–2000 роках — професор кафедри)⁵². Ним, протягом його інтенсивної наукової діяльності, було видано цілу низку книг, присвячених історії і актуальним процесам європейської інтеграції, де він виступав як автор⁵³, так і редактор⁵⁴. Він був першим у СРСР, який вибрав предметом свого дослідження проблеми об'єднання Європи в міжвоєнний період та представив важливі матеріали з цієї теми. В.Б. Княжинський упродовж тривалого часу залишався практично єдиним із дослідників, які використовували матеріали з архіву Пан'європейського союзу. Учений трактував пан'європейські проекти міжвоєнного часу як спробу змови імперіалістичних держав проти СРСР, заперечуючи всі інші цілі та передумови зародження пан'європеїзму. На підтвердження своїх позицій В.Б. Княжинським наводилися архівні дані, але слід наголосити, що ці дані подавалися у відриві від загального викладу поглядів і теоретичних побудов ідеологів пан'європеїзму.

У цьому контексті, безумовно, виділяється його монографія 1958 р., у якій він предметно розбирає розвиток Пан'європейських устремлінь міжвоєнного періоду. Монографія складається зі вступу, чотирьох глав та висновків. У першій главі, під назвою «Міфи та дійсність «Пан'європейської» пропаганди після Першої світової війни», розглядалося висунення лозунгу «об'єднання Європи» у поверсальський період, імперіалістичні монополії як організатори та натхненники «Пан'європейського руху» та «локарнська» політика підготовки агресії і її «Пан'європейське»

маскування. Друга глава «План «Пан-Європи» — знаряддя агресивної політики» містила два підрозділи, присвячені «підготовці антирадянської інтервенції під прапором «об'єднання Європи» у 1929–1930 рр.» та «реакційній сутності проєкту «Європейського федерального союзу». У третій главі йшлося про «Протиріччя між імперіалістичними державами щодо «об'єднання Європи»», де в чотирьох підрозділах розглядалися позиції Німеччини, Англії, Італії та США щодо французького проєкту «об'єднання Європи», а в п'ятому підрозділі констатувався «крах планів політичного об'єднання Європи». І, нарешті, четверта глава «Від локарської «Пан-Європи» до гітлерівського «нового порядку»» з п'ятьма підрозділами розглядала «організацію антирадянської блокади під лозунгом економічного «об'єднання Європи», «боротьбу Радянського Союзу за мир і міжнародне співробітництво», «провал «Пан'європейських планів французьких реакціонерів» та «пропаганду «об'єднання Європи» на службі гітлерівської Німеччини і боротьбу СРСР за європейську безпеку»⁵⁵.

Незважаючи на те, що головний наголос у книзі був зроблений саме на бріанівський проєкт єдиної Європи, діяльність Р. Куденгофе-Калергі й очолюваного ним Пан'європейського Союзу віднайшла достатнє відображення під гаслом «пацифістської фразеології», яка мала прикривати справжні антирадянські задуми імперіалістичних кіл Західної Європи та Америки. На підтвердження своїх тез В.Б. Княжинський активно посилався на матеріали Пан'європейського архіву, жодним словом не згадуючи, в який спосіб цей архів виявився у СРСР. І лише в монографії 1963 р. з'являється роз'яснення, що архіви, як там зазначається — «так званого Пан'європейського союзу», виявилися «серед трофейних документів, захоплених Радянською Армією під час визволення Німеччини від фашизму в 1945 р.»⁵⁶.

З іншого боку, він активно наголошував на послідовній миролюбній, справедливій і прозорій боротьбі СРСР за мир і недопущення війни. Про те, як насправді радянським керівництвом були сприйняті ідеї Р. Куденгофе-Калергі і, особливо, план А. Бріана, стало відомо лише після зняття грифу секретності з відповідних радянських архівів уже у ельцинській Росії⁵⁷.

Уже з самих заголовків розділів і підрозділів відчувається значний ідеологізований заряд книги, яким праці В.Б. Княжинського були просякнуті до кінця самого СРСР. Загалом це було характерно для радянської історичної науки, а для 50-х років — економічної та правничої. У працях, які виходили у 50-х роках, «обов'язково і постійно цитувалися висловлювання В.І. Леніна, матеріали з'їздів комуністичної партії та виступи її лідерів, під які «підганялася» дійсність. Ні про яке справді об'єктивне дослідження, яке було би допущено до публікації, не могло бути й мови»⁵⁸.

Однак із 60-х років ситуація в економічній і правничій науках починає змінюватися. У цьому плані маркером для вчених-економістів стала примітна деталь, на яку звертає увагу один із найзнаніших російських учених, дослідників європейської інтеграції Юрій Борко: «якщо в перші роки європейської інтеграції мало хто з радянських авторів обходився без посилання на відомі слова Леніна: Сполучені Штати Європи «за капіталізму або неможливі, або реакційні» [Ленін, 1915], то наприкінці 1960-х років вони були забуті»⁵⁹. Пояснення цьому доволі просте — вище партійне керівництво збагнуло необхідність «дати хід серйозному вивченню феномена європейської інтеграції у контексті економічних та політичних інтересів СРСР у Європі»⁶⁰.

У радянській історичній науці сильна заідеологізованість зберігалася. Певним винятком у цьому контексті, що відзначається усіма дослідниками, була монографія О. Чубар'яна⁶¹, яка вийшла 1987 р. і була присвячена розгляду історії європейської ідеї з XIII століття до 80-х років XX ст., і де виділено та проаналізовано етапи її розвитку. Основний акцент у праці зроблено на проблемі забезпечення миру в Європі від середньовіччя до наших днів. Він також висував власну концепцію явища європеїзму.

За рік до цього вийшла збірка за редакцією В. Княжинського, в якій вступ, перший розділ, присвячений Пан'європейським ідеям міжвоєнного періоду, та висновки написані були саме ним. У ній абсолютно традиційне цитування В.І. Леніна про те, що «Сполучені Штати Європи, при капіталізмі, або неможливі, або реакційні», як і виклад матеріалу, який мало чим відрізнявся від публікацій автора попередніх років⁶².

О. Чубар'ян теж наводить згадувану вище ленінську цитату. Однак характерне його зауваження до цієї цитати про те, що «особливе значення ... мають оцінки В.І. Леніна змісту лозунгу «Сполучених Штатів Європи» *стосовно початку XX ст.*»⁶³ [виділення наше. — Авт.]. Для тих, хто виростав і працював у часи СРСР під лозунгом «Вчення Маркса–Енгельса–Леніна вічне, бо воно вірне», ось це зауваження говорить вкрай багато. Зокрема, що класики марксизму-ленінізму були синами своєї епохи, а не богами, які все знали наперед, і всі їхні висновки й оцінки носять не абсолютний характер і можуть піддаватися сумнівам. І справді, дивним було би на середину 80-х років XX ст. писати про неможливість економічного об'єднання Європи, коли воно вже існувало. На с. 225 теж важлива заувага: «*за тих історичних умов* [виділення наше. — Авт.], як показував В.І. Ленін, лозунг «Сполучених Штатів Європи» не міг бути засобом досягнення миру»⁶⁴.

Велика увага у працях А.О. Чубар'яна приділяється міжвоєнному періоду (та ідеям Ріхарда Куденгофе-Калергі), який ним виділений у

окремий підрозділ (с. 251–262) «Пан'європейський рух 20–30-х рр.». Тут значне місце відводиться саме Р. Куденгофе-Калергі і його Союзу. Зауважуючи про велику кількість, як він зазначав, «умоглядних теорій і лозунгів Пан'європеїзма», які постали після Першої світової війни, і які за словами О. Чубарьян, «...вірогідно, залишили би невеликий слід у історії міжвоєнної Європи ХХ ст., якщо б не два реальних проекти, що викликали широку дискусію і відобразили характерні риси й інших пропозицій подібного роду. Особливість цих проектів полягала в тому, що вони були не просто викладені в наукових, публіцистичних чи літературних творах, а стали предметом політичного розгляду.

Проекти суттєво відрізнялися один від одного не лише своїм змістом, але й авторством. Якщо один із них виник на громадському рівні, то інший був внесений від імені уряду»⁶⁵. Йшлося, зрозуміло, про проекти Ріхарда Куденгофе-Калергі та Арістиди Бріана.

І далі автор розглядає становлення Пан'європейського Союзу й роль у цьому Р. Куденгофе-Калергі, його ключові пропозиції, зазначаючи: «Пропозиції, сформульовані Куденгофе-Калергі, являли собою перший у ХХ ст. досить конкретний і широкий план федеративного устрою буржуазної Європи зі збереженням системи і прав національних європейських держав»⁶⁶. Також примітною особливістю в діяльності Пан'європейського Союзу було, за словами О. Чубарьяна, те, що окрім діячів громадськості у його зустрічах і конгресах брали участь і офіційні особи⁶⁷.

І далі він розглядає другий, вже офіційний, проект європейського об'єднання, «висунутий Арістидом Бріаном — почесним президентом Пан'європейського союзу і тодішнім міністром закордонних справ Франції»⁶⁸.

Отже, у праці О. Чубарьяна була зроблена спроба м'якого виходу за рамки ідеологічних догматів, нав'язаних партійним керівництвом радянським історикам. Цей виняток не скасовує висновку українських дослідників про те, що загалом суспільні науки, в яких партійна номенклатура не вбачала безпосередньої практичної користі для розвитку воєнно-промислового комплексу, «опинилися на узбіччі державної політики, а їхні функції все більше обмежувалися завданнями ідеологічного, пропагандистського забезпечення партійного курсу»⁶⁹. Тому історична наука виявилася однією з найбільш жорстко регламентованих суспільних наук Радянського Союзу, з великою внутрішньою самоцензурою, якої вона у країнах-спадкоємицях і донині позбується вкрай складно⁷⁰.

¹ Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Conze, Vanessa: Richard Coudenhove-Kalergi. Umstrittener Visionär Europas. Göttingen 2004*, ISBN 3-7881-0156-3, In: H-Soz-Kult, 07.12.2004. URL: <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5834>

² Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita: Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien 2004*, ISBN 3-205-77217-2, in: H-Soz-Kult, 07.09.2004. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5328>.

³ Ibid.

⁴ Vanessa Conze: Rezension zu: *Bond, Martyn: Hitler's Cosmopolitan Bastard. Count Richard Coudenhove-Kalergi and his Vision of Europe. Montreal 2021*. In: H-Soz-Kult, 08.12.2022. URL: <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-115138>.

⁵ Posselt M. Ein Parlament für Europa. Richard Coudenhove-Kalergi, Paneuropa und die westliche Demokratie 1922–1952. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2025. 576 s.

⁶ Bernd Posselt als Gastgeber der 51. Paneuropa-Tage in Aachen: Ein Korrektiv zum nationalistischen Zeitgeist. *Sudetendeutsche Zeitung*. 2025. 23. Mai. S. 3–4; Zusammenfassung der 51. Paneuropa-Tage in Aachen. URL: <https://www.cdu-aachen.de/cdu/2025/zusammenfassung-der-51-paneuropa-tage-in-aachen/>

⁷ Мартинов А.Ю. «Пан'Європа» Ріхарда Куденхова-Калергі та започаткування процесу європейської інтеграції. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 69–91.

⁸ Скрипник О. Розвиток ідеї європейської єдності у 20–30-х рр. XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 2. С. 28–33.

⁹ Корочанська А.О. Пан'європейський проект Р. Куденхове-Калергі у 1920–1930-ті рр.: аналіз основних положень. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 299–302; Її ж. Пан'європейський рух у 1932 р.: проекти європейської єдності. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 18. С. 31-40. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/7538>

¹⁰ Карпо В., Жалоба І. Витоки Пан'європейського руху і сучасні виклики для університетської спільноти. *Mediaforum*. 2022. Вип. XI. С. 13–21.

¹¹ Троян В. Сучасні тенденції еволюції Пан'європейського руху: перспективи об'єднання європейських народів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. Вип. 18. Спецвипуск: Проблеми історії в сучасному науковому дискурсі. С. 223–238.

¹² Troyan V.S., Kiridon A.M., Troyan S.S. Innovative Ansätze zur persönlichen Entwicklung und Verbesserung der Gesundheit: Paneuropäische Bewegung: historisch, politisch, identische Genese und Evolution. Monografische Reihe «Europäische Wissenschaft». Buch 4. Teil 9. Karlsruhe, 2021. 96 s.

¹³ Беляєва А.О. Пан'європейська проблематика у наукових розвідках європейських та американських вчених (1990-ті рр. — початок ХХІ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVII. С. 288–292.

¹⁴ Громова А.В. Ріхард Куденхов-Калергі і пан-європейське движение в 1930-е годы XX века: автореф. ... канд. ист. наук. Москва, 2008. 21 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/rikhard-kudenhov-kalergi-i-pan-evropeiskoe-dvizhenie-v-1930-e-gody-xx-veka>; Кораблева А.Е. Панъевропейский проект Р. Куденхове-Калерги и международные отношения в Европе в 20–30-е гг. XX века: автореф. ... канд. ист. наук. Нижний Новгород, 2009. 23 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/paneuropeiskii-proekt-r-kudenhove-kalergi-i-mezhdunarodnye-otnosheniya-v-evrope-v-20-30-e-g>

¹⁵ Калашникова Н.В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности: автореф. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2004. 26 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/obrazovanie-soveta-evropy-ego-struktura-i-osnovnye-napravleniya-deyatelnosti>; Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: автореф. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2006. 27 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/razvitie-idei-evropeiskoi-integratsii-v-pervoi-polovine-xx-veka>

¹⁶ «Пан-Европа». *Большая советская энциклопедия*. Т. 31: Олонхо-Панино. Второе издание. М.: Государственное научное издание «Большая советская энциклопедия», 1955. С. 644. У «Білоруській радянській енциклопедії» взагалі була відсутня стаття про Панєвропу [Беларуская савецкая энциклапедыя. Т. VIII. Мінск: Беларуская савецкая энциклапедыя, 1975]. Проте в сучасному виданні білоруської енциклопедії вже згадується «Пан-Європа» як «проект створення політ. і економ. об'єднання держав континент. Європи, який пропагувався між 1-ю і 2-ю світ. війнами. З 1923 р. цю ідею розвивав пан'європейський рух, який з 1924 видавав у Відні час. «Рапегора» («Пан-Европа»)). Далі вже йшлося про бріанівську спробу створення «Європейського федерального союзу» [Беларуская энциклапедыя ў 18 тамах. Т. 12. Палікрат–Праметэй. Мінск: Беларуская энциклапедыя, 2001. С. 46]. Подібна ситуація і в болгарських енциклопедичних довідниках. За часів комуністичної влади ані 5-ти томна «Коротка болгарська енциклопедія» [Кратка българска енциклопедия в 5 тома. Т. 4: Опере–Строи. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1967] 60-х років, ані «Енциклопедія Болгарія», що виходила з кінця 70-х років до середини 90-х років XX ст., жодним словом не обмовилися про Пан'європу [Енциклопедия «България». Т. 5: П–Р. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1986]. Це при тому, що у міжвоєнний період у Болгарії був потужний пан'європейський осередок, куди входили представники вищої політичної еліти країни. На початок 90-х років XX ст., в умовах посткомуністичної Болгарії, виникла ідея створення альтернативної болгарської енциклопедії, вільної від політичних та ідеологічних впливів. У ній уже з'являється стаття про Пан'європу, яка визначається як «проект дипломатичного і економічного об'єднання Європи для вирішення проблем, що постали після Першої світової війни. Автором цього проекту є граф Куденгофе-Калергі, який ще 1922 р. пропонував конфедерацію європейських держав» [Съвременна българска енциклопедия в четири тома. Т. IVa: Ошав–Танц. София: Елпис, 1993. С. 30].

¹⁷ Советская историческая энциклопедия. Т. 10: Нахимсон–Пергам. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. С. 784–785. Однак окремої статті про Р. Куденгофе-Калергі «Радянська історична енциклопедія» не містила — див.: Советская историческая энциклопедия. Т. 8: Кошала–Мальта. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1965.

¹⁸ «Пан-Европа». *Большая советская энциклопедия*. Т. 19: Отоми–Пластырь. Третье издание. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. С. 144.

¹⁹ «Пан-Європа». *Українська радянська енциклопедія*. Т. 8: Олефіні–Поплін. Видання друге. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. С. 154. Або ж її російськомовний варіант: «Пан-Европа». *Украинская советская энциклопедия*. Т. 8: Остов–Продюсер. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. С. 79.

²⁰ Габсбурги. *Большая советская энциклопедия*. Т. 8: Вологда–Газели. Второе издание. М.: Государственное научное издание «Большая советская энциклопедия», 1955. С. 596.

²¹ Габсбурги. *Большая советская энциклопедия*. Т. 5: Вешин–Газли. Третье издание. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1971. С. 616.

²² Дет. див.: Гаврилюк Л.О. БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ [Электронный ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bolshaia_sovetskaia; Юркова О.В. «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ» («УРЕ») [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_yentsiklopediya

²³ Coudenhove-Kalergi R.N. Pan-Europa. Wien: Pan-Europa Verlag, 1923. 168 s.

²⁴ Кораблева А.Е. Панъевропейский проект Р. Куденхове-Калерги... С. 6.

²⁵ Устрялов Н. Проблема Пан-Европы. Харбин: Отделение типографии КВЖД, 1929. С. 1.

²⁶ Там же. С. 16.

²⁷ Там же. С. 16–17.

²⁸ Там же. С. 17.

²⁹ Ляс М. Триумф лицемерия. Легенда о Соединенных штатах Европы. Пред. К. Шелавина, рис. и фото-монтажи Л. Канторовича. Л.: Красная газета, 1930. 88 с.

³⁰ Ляс М. Пан-Европа. Пред. В. А. Быстрянского. Л.: Красная газета, 1931. С. 5.

³¹ Шелавин Константин Иванович. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/3029-selavin-konstantin-ivanovic.html>; Шелавин Константин Иванович. URL: <https://vrnency.ru/vol-2/ve-2-sh/b-00254-sh>

³² БЫСТРЯНСКИЙ Вадим Александрович (1886–1940). URL: <https://alya-aleksej.narod.ru/index/0-70>; Воспоминания Соколовой Е.А. о Быстрянском Вадиме Александровиче. URL: <https://russian-kraeved.livejournal.com/215282.html>

³³ http://unicat.nlb.by/opac/pls/dict.prn_marc?a001=BY-CNB-ar814440; http://unicat.nlb.by/opac/pls/dict.prev_dic?tu=e&name_view=va_all&a_001=BY-NLB-ar4863344&l_siz=50

³⁴ Лясс Михаил Альбертович (1907). URL: [https://ru.openlist.wiki/%D0%9B%D1%8F%D1%81%D1%81%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1907\);](https://ru.openlist.wiki/%D0%9B%D1%8F%D1%81%D1%81%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1907);) Списки жертв Международного Мемориала // <https://lists.memo.ru/d21/f7.htm>

³⁵ Ляс М. Пан-Европа. С. 3.

³⁶ Там же. С. 29.

³⁷ Там же. С. 30.

³⁸ Там же. С. 30.

³⁹ Там же. С. 126.

⁴⁰ Там же. С. 127.

⁴¹ Там же. С. 20.

⁴² Там же. С. 30.

⁴³ Там же. С. 22.

⁴⁴ Там же. С. 52–53.

⁴⁵ Там же. С. 130–140.

⁴⁶ Там же. С. 142.

⁴⁷ Громова А. В. Рихард Куденхов-Калерги ... С. 8.

⁴⁸ Княжинский В.Б. Идея Объединенной Европы на службе империалистической внешней политики. *Международная жизнь*. 1957. № 6. С. 28–34; Его же. Провал планов «Объединенной Европы»: Очерк истории имперских попыток антисоветского «Объединения Европы» между Первой и Второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. 212 с.

⁴⁹ Виллар К. Попытки «объединения» Европы между двумя мировыми войнами. *Европа (от Наполеона до наших дней). Мифы и действительность*. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 126 с.

⁵⁰ Герасимов Г. И. Европейский Совет — совет по расколу Европы. *Советское государство и право*. 1957. № 10. С. 62–69.

⁵¹ Штейн Б.Е. Буржуазные фальсификаторы истории (1919–1939). М.: АН СССР, 1951. 239 с.

⁵² Княжинский Всеволод Борисович. *Гордость земли Усманской*: крат. справ. биограф. знат. людей, прославивших отчий край. Усмань, 2003. С. 69; Елисеев В. Княжинский Всеволод Борисович. *Липецкая энциклопедия*. Т. 2. Липецк, 2000. С. 136.

⁵³ Княжинский В.Б. Провал планов «объединения Европы»: очерк истории империалистических попыток антисоветского «Объединения Европы» между первой и второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. 212 с.; Княжинский В.Б. Западная Европа и проблема мирного сосуществования. М.: Соцэкгиз, 1963. 287 с.; Княжинский В.Б. Политическая стратегия антикоммунизма. Очерк истории империалистической политики «европейской интеграции». М.: Междунар. отношения, 1969. 311 с.; Княжинский В.Б. Международная стратегия антикоммунизма. М.: Междунар. отношения, 1972. 267 с.;

⁵⁴ Проблемы «общего рынка». Перевод с французского. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Иностранная литература, 1960. 252 с.; Рабочее движение и борьба за мир и сотрудничество в Европе. Некоторые актуальные проблемы. Под ред. Проф. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1978. 301 с.; Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1986. 208 с.

⁵⁵ Княжинский В.Б. Провал планов «объединения Европы». Очерк истории империалистических попыток антисоветского «объединения Европы» между первой и второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. С. 212.

⁵⁶ Княжинский В.Б. Западная Европа и проблема мирного сосуществования. М.: Соцэкгиз, 1963. С. 72.

⁵⁷ Див.: Белоусова З.С. План Бриана и позиция СССР в свете новых документов. *Новая и новейшая история*. 1992. № 6. С. 47–56.

⁵⁸ Кашкин С.Ю., Ядрихинская О.А. История становления и развития науки Европейского права в России. URL: https://eulaw.ru/articles/history_of_eu_law/

⁵⁹ Борко Ю. Как формировалась советская школа исследований европейской интеграции. Часть вторая. *Современная Европа*. 2020. № 5. С. 47.

⁶⁰ Борко Ю. Как формировалась советская школа исследований европейской интеграции. Часть первая. *Современная Европа*. 2020. № 4. С. 13. У цьому контексті див. також: Артеев С.П. Изучение европейской интеграции в ИМЭМО РАН. *Анализ и прогноз. Журнал ИМЭМО РАН*. 2020. № 1. С. 94–115.

⁶¹ Чубарьян А.О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Междунар. отношения, 1987. 352 с.

⁶² Цит. за: Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1986. С. 8.

⁶³ Чубарьян А.О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Междунар. отношения, 1987. С. 224.

⁶⁴ Там же. С. 225.

⁶⁵ Там же. С. 253.

⁶⁶ Там же. С. 255.

⁶⁷ Там же. С. 257.

⁶⁸ Там же. С. 257.

⁶⁹ Романов В., Рудік О., Брус Т. Вступ до аналізу державної політики: Навчальний посібник. К.: Вид-во НАДУ, 2003. С. 71.

REFERENCES

1. Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Conze, Vanessa: Richard Coudenhove-Kalergi. Umstrittener Visionär Europas. Göttingen 2004*, ISBN 3-7881-0156-3, In: H-Soz-Kult, 07.12.2004, <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5834> [in German].
2. Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita: Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien 2004*. In: H-Soz-Kult, 07.09.2004. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5328> [in German].
3. Arteeв, S.P. (2020). Izuchenie evropejskoj integracii v IMJeMO RAN. *Analiz i prognoz*, 1, 94–115 [in Russian].
4. *Belaruskaja jencyklapedyja ŷ 18 tamah*. (2001). (Vol. 12). Minsk [in Belarusian].
5. *Belaruskaja saveckaja jencyklapedyja*. (1975). (Vol. 8). Minsk [in Belarusian].
6. Belousova, Z.S. (1992). Plan Briana i pozicija SSSR v svete novyh dokumentov. *Novaja i novejšaja istorija*, 6, 47–56 [in Russian].
7. Belyayeva, A.O. (2013). Pan'yevropejs'ka problematy'ka u naukovy'x rozvidkax yevropejs'ky'x ta amery'kans'ky'x vcheny'x (1990-ti rr. — pochatok XXI st.). *Naukovi praci istory'chnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*, 37, 288–292 [in Ukrainian].
8. Bernd Posselt als Gastgeber der 51. Paneuropa-Tage in Aachen: Ein Korrektiv zum nationalistischen Zeitgeist. (2025). *Sudetendeutsche Zeitung*. 23. Mai. S. 3–4 [in German].
9. Borko, Ju. (2020). Kak formirovalas' sovetskaja shkola issledovanij evropejskoj integracii. *Sovremennaja Evropa*, 5, 46–53 [in Russian].
10. Chubar'jan, A.O. (1987). *Evropejskaja ideja v istorii. Problemy vojny i mira*. Moskva [in Russian].
11. Coudenhove-Kalergi, R.N. (1923). *Pan-Europa*. Wien: Pan-Europa Verlag [in German].
12. Gerasimov, G.I. (1957). Evropejskij Sovet — sovet po raskolu Evropy. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10, 62–69 [in Russian].
13. Eliseev, V. (2000). Knjazhinskij Vsevolod Borisovich. *Lipec'kaja jenciklopedija*. (Vol.2). Lipec'k [in Russian].
14. *Enciklopedija Blgarija*. (1986). (Vol. 5). Sofija [in Bulgarian].
15. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (2003). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
16. Gabsburgi. (1971). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 5). Moskva [in Russian].
17. Gabsburgi. (1955). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 8). Moskva [in Russian].
18. Gromova, A.V. (2008). Rihard Kudenhov-Kalergi i pan-evropejskoe dvizhenie v 1930-e gody XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Moskva [in Russian].
19. Kalashnikova, N.V. (2004). Obrazovanie Soveta Evropy, ego struktura i osnovnye napravlenija dejatel'nosti. *Extended abstract of PhD thesis*. Stavropol' [in Russian].
20. Karpo, V., & Zhaloba, I. (2022). Vy'toky' Pan'yevropejs'kogo ruxu i suchasni vy'kly'ky' dlya universy'tets'koy spil'noty'. *Mediaforum*, 11, 13–21 [in Ukrainian].
21. Kashkin, S.Ju., & Jadrinhinskaja, O.A. *Istorija stanovlenija i razvitija nauki Evropejskogo prava v Rossii*. https://eulaw.ru/articles/history_of_eu_law/ [in Russian].
22. Knjazhinskij, V.B. (1957). Ideja Obedinenoj Evropy na sluzhbe imperialisticheskoy vneshnej politiki. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 6, 28–34 [in Russian].
23. Knjazhinskij, V.B. (1972). *Mezhdunarodnaja strategija antikommunizma*. Moskva [in Russian].
24. Knjazhinskij, V.B. (1969). *Politicheskaja strategija antikommunizma. Oчерк istorii imperialisticheskoy politiki evropejskoj integracii*. Moskva [in Russian].

25. Knjazhinskij, V.B. (1958). *Proval planov Obedinennoj Evropy: Ocherk istorii imperskih popytok antisovetskogo Obedinenija Evropy mezhdu Pervoj i Vtoroj mirovymi vojnami*. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
26. Knjazhinskij Vsevolod Borisovich. (2003). *Gordost' zemli Usmanskoj: krat. sprav. biogr. znat. ljudej, proslavivshih otchij kraj*. Usman' [in Russian].
27. Knjazhinskij, V.B. (1963). *Zapadnaja Evropa i problema mirnogo sosushhestvovanija*. Moskva: Socjkgiz [in Russian].
28. Korableva, A.E. (2009). Panevropskij proekt R. Kudenhove-Kalergi i mezhdunarodnye otnoshenija v Evrope v 20–30-e gg. XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Nizhnij Novgorod [in Russian].
29. Korochans'ka, A.O. (2014). Pan'evropejs'kyj proekt R. Kudenxove-Kalergi u 1920–1930-ti rr.: analiz osnovnyx polozhen'. *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*, 38, 299–302 [in Ukrainian].
30. Korochans'ka, A.O. (2016). Pan'evropejs'kyj rux u 1932 r.: proekty yevropejs'koyi yednosti. *Aktual'ni problemy vitchy'znyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi*, 18, 31–40 [in Ukrainian].
31. *Kratka blgarska enciklopedija*. (1967). (Vol. 4). Sofija [in Bulgarian].
32. Ljas, M. (1931). *Pan-Evropa*. L.: Krasnaja gazeta [in Russian].
33. Ljas, M. (1930). *Triumf licemerija. Legenda o Soedinennyh shtatah Evropy*. L.: Krasnaja gazeta [in Russian].
34. Martynov, A.Yu. (2015). Pan'Yevropa Rixarda Kudenxova-Kalergi ta zapochatkovannya procesu yevropejs'koyi integraciyi. *Yevropejs'ki istorychni studiyi*, 2, 69–91 [in Ukrainian].
35. Panarina, E.A. (2006). Razvitie idei evropejskoj integracii v pervoj polovine XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Stavropol' [in Russian].
36. Pan-Evropa. (1955). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 31). Moskva [in Russian].
37. Pan-Evropa. (1975). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 19). Moskva [in Russian].
38. Pan-Yevropa. (1982). *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (Vol. 8). Kyiv [in Ukrainian].
39. Posselt, M. (2025). *Ein Parlament für Europa. Richard Coudenhove-Kalergi, Pan-europa und die westliche Demokratie 1922–1952*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [in German].
40. *Problemy obshhego rynka*. (1960). Moskva [in Russian].
41. Rabochee dvizhenie i bor'ba za mir i sotrudnichestvo v Evrope. Nekotorye aktual'nye problemy. (1978). Moskva [in Russian].
42. Romanov, V., Rudik, O., & Brus, T. (2003). *Vstup do analizu derzhavnoi polityky: Navchal'nyj posibnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
43. Shtejn, B.E. (1951). *Burzhuaiznye falsifikatory istorii (1919–1939)*. Moskva [in Russian].
44. Skrypnyk, O. (2017). Rozvytok ideyi yevropejs'koyi yednosti u 20–30-x rr. XX st. *Eminak*, 1 (17), T. 2, 28–33 [in Ukrainian].
45. *Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija*. (1965). (Vol. 8). Moskva [in Russian].
46. *Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija*. (1967). (Vol. 10). Moskva [in Russian].
47. *Svremenna blgarska enciklopedija*. (1993). (Vol. 4). Sofija: Elpis [in Bulgarian].
48. Troyan, V. (2010). Suchasni tendenciyi evolyuciyi Pan'evropejs'kogo ruxu: perspektyvy ob'yednannya yevropejs'kyx narodiv. *Aktual'ni problemy vitchy'znyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi*, 18, 223–238 [in Ukrainian].

49. Troyan, V.S., Kiridon, A.M., & Troyan, S.S. (2021). *Innovative Ansätze zur persönlichen Entwicklung und Verbesserung der Gesundheit: Paneuropäische Bewegung: historisch, politisch, identische Genese und Evolution*. Monografische Reihe Europäische Wissenschaft. Buch 4. Teil 9. Karlsruhe [in German].
50. Ustrjalov, N. (1929). *Problema Pan-Evropy*. Harbin: Otdelenie tipografii KVZhD [in Russian].
51. Vanessa Conze: Rezension zu: *Bond, Martyn: Hitler's Cosmopolitan Bastard. Count Richard Coudenhove-Kalergi and his Vision of Europe. Montreal 2021*. In: H-Soz-Kult, 08.12.2022, <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-115138> [in German].
52. Villar, K. (1955). Popytki obedinenija Evropy mezhdu dvumja mirovymi vojnami. *Evropa (ot Napoleona do nashih dnei). Mify i dejstvitel'nost'*. Moskva [in Russian].
53. Yurkova, O.V. (2019). Ukrayns'ka Radyans'ka Entsyklopediya. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
54. Zapadnoevropejskaja integracija: proekty i real'nost'/(1986). Moskva [in Russian].
55. Zusammenfassung der 51. Paneuropa-Tage in Aachen. <https://www.cdu-aachen.de/cdu/2025/zusammenfassung-der-51-paneuropa-tage-in-aachen/> [in German].

Received: 6.08.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

**ДО 30-РІЧЧЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ АКАДЕМІЇ
УКРАЇНИ ІМЕНІ ГЕННАДІЯ УДОВЕНКА
ПРИ МЗС УКРАЇНИ**

**ON THE OCCASION OF THE 30TH
ANNIVERSARY OF THE HENNADII UDOVENKO
DIPLOMATIC ACADEMY OF UKRAINE AT THE
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE**

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.337>

УДК 94(100)2-317(327.82+32.019.51:37)

Наталія Татаренко

канд. екон. наук., проф.

Державне некомерційне підприємство

«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

03058, Україна, Київ, просп. Любомира Гузара, 1

E-mail: tatarenkono@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8811-3012>

**ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ:
МИСТЕЦТВО ДОЛАТИ КОРДОНИ**

Nataliia Tatarenko

PhD in Economics, Professor

State non-profit enterprise

“Kyiv Aviation Institute” State University”

1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

E-mail: tatarenkono@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8811-3012>

**DIPLOMATIC ACADEMY OF UKRAINE:
THE ART OF OVERCOMING BORDERS**

Щиро вітаючи Дипломатичну академію України імені Геннадія Удовенка при Міністерстві закордонних справ зі святом — 30-ю річницею від дня її створення, хочу побажати цій елітній установі, її керівництву, її співробітникам і тим, хто завдяки їхній натхненній праці отримує нові знання та для кого в її стінах відкриваються нові горизонти, успіхів на благородній дипломатичній ниві. Академія служила і слугуватиме народові України, навчаючи мистецтву долати кордони між людьми і країнами.

Свого часу мені випало щастя — можливість працювати в Академії, бути дотичною до її надзвичайної місії, визначеної ще на початку її діяльності 30 років тому Президентом України. Вона була покликана перетворити дипломатичну службу на взірцеву, на взірець для світової дипломатичної спільноти, успіхами якої пишалась б Україна.

Дипломатична академія задумувалась як елітарна установа, осередок фахової підготовки керівного складу дипломатичної служби, зразком для якої стала би французька Національна школа адміністрації (ENA), чия діяльність повністю підпорядкована державним цілям. Високі стандарти й інституційне забезпечення Дипломатичної академії від самого початку були підпорядковані цій концепції. Це мала бути державна навчально-наукова установа з унікальним Статутом і унікальним потрійним підпорядкуванням — Президенту України, Міністру закордонних справ України та Міністру освіти і науки України — і, по суті, вона була виключена із загального законодавчого поля, яке визначало правила для інших навчальних закладів країни. Її Статут сам став Законом, узгоджувався і затверджувався низкою відповідних міністерств і відомств, витрати на її утримання прописувалися окремим рядком у державному бюджеті, а керівний склад Академії призначався Президентом України. Саме це наголошувало на її особливому статусі і виводило на рівень елітарного закладу, спеціально створеного для потреб держави.

Вона не проєктувалася як заклад лише післядипломної освіти — її призначенням було забезпечувати неперервну освіту («освіту протягом життя») дипломатів і державних службовців, які у складі відповідних міністерств і відомств займалися міжнародними відносинами, не маючи відповідної освіти й дипломатичних навичок. Насамперед, це завдання готувати кадри високого, магістерського освітнього рівня, який дозволяв дипломатам і державним службовцям краще розуміти специфіку міжнародної діяльності держави, суть і особливості глобальних і локальних викликів, які поставали перед країною. По-друге, прищеплювати навички науково-аналітичної роботи, здійснення прикладних досліджень, спрямованих на поглиблення знань про країни, історичне і ментальне підґрунтя їхнього розвитку, позиціонування і впливовість у системі міжнародних

відносин. Принцип неперервності освіти дипломатів, зафіксований у Статуті, мав реалізовуватися завдяки двом напрямкам — навчанню фахівців у аспірантурі й докторантурі, де формувалися викладацькі кадри для підготовки майбутніх міжнародників, науковців-дослідників, здатних формувати підґрунтя для розробки основ зовнішньої політики суверенної держави; і курсам підвищення кваліфікації, які мали забезпечувати безперервне оновлення знань із мінливих міжнародних відносин та ознайомлювати з новими завданнями й цілями внутрішньої та підпорядкованої їй зовнішньої політики. Замикав це коло науково-дослідний Інститут зовнішньої політики, до роботи якого мали змогу долучитись викладачі, аспіранти, слухачі Академії і діючі дипломати.

Ядром процесу підготовки дипломатичних кадрів була магістерська програма, яка дозволяла Академії сформувати викладацький і науковий потенціал, орієнтований на амбітну мету формування дипломатів-державників. На той час у інших навчальних закладах країни вже велась інтенсивна підготовка міжнародників для потреб ринкової економіки, чий знання і вміння були орієнтованими на розвиток міжнародного співробітництва, такого необхідного країні, яка ставала на шлях ринкової трансформації і прагнула долучитись до глобальної системи відносин. На відміну від цього, завданням програми магістерської підготовки слухачів Дипломатичної академії було формування компетенцій, вмінь і знань про основи захисту національних інтересів своєї країни, шляхи сприяння її розвитку та формування засад посилення її конкурентоспроможності у глобальному світі. Йшлося про потребу України в кадрах, які могли би чітко проводити межу між приватними й державними інтересами, визначати компромісні варіанти у формах міжнародної співпраці, які б не зашкодили цим інтересам. Акцентуючи увагу на різниці між підготовкою до пошуку вигідних форм міжнародного співробітництва й підготовкою до розвитку й посилення захисної функції держави, слід зазначити, що у глобальному середовищі на тлі непримиренної конкуренції між державами необхідний неабиякий рівень підготовленості захисників-дипломатів, особливо для країни, що вступала на цей шлях і була новачком на цій ниві.

За короткий термін керівникам Академії за підтримки Міністерства закордонних справ вдалося досягти неймовірних результатів — у 2011 році, коли я вперше переступила її поріг, вона вже відповідала кращим взірцям дипломатичних академій світу — за рівнем організації і методами навчання наближалась до рівня класичної Віденської дипломатичної академії та Академії дипломатичної служби в Берліні, у яких проходили стажування її керівництво та викладачі. Перше враження — це особлива атмосфера, яка підтримувалась всіма можливими засобами — від оздоб-

лення приміщення, навчальних аудиторій до високого, протокольного рівня стосунків між співробітниками і слухачами, дотримання етичних норм і доброзичливості у ставленні. Моя глибока вдячність Борису Івановичу Гуменюку, ректорові, який у моїй уяві був ідеальним керівником Академії і зробив усе, щоб Академія, вражаючи з першого погляду, залишилась такою назавжди в пам'яті причетних до неї. Це був захоплюючий світ, вибудований за правилами дипломатії, яких дотримувались всі. Він видавався впорядкованим, стабільним, гармонійним і вічним.

Та вже на той час Академія вступала у смугу турбулентності. Дивна позиція Рахункової палати, фахівці якої, як виглядає, були не досить компетентними в основах законодавства і не зважили на особливий статус Академії, не дочитавши, напевно, і до другої сторінки її Статут, винесли вердикт про численні порушення у її діяльності. У такий спосіб безпідставно було запущено руйнівний механізм недовіри до Академії та до її керівництва, який у подальшому відіграв у її долі деструктивну роль. Найгірше, що відтак і в самому Міністерстві закордонних справ — основному кураторові закладу — поселились сумніви щодо тієї частини її діяльності, яка стосувалась магістерської підготовки. Можна лише уявити, скільки сил і здоров'я витратив її ректор, щоби відновити цю довіру, виправдовуючи те, що не потребувало виправдань.

Від'їзд Бориса Івановича, Надзвичайного і Повноважного Посла в закордонне відрядження мав для мене абсолютно неочікувані наслідки — призначену напередодні Указом Президента на посаду проректора Академії з наукової роботи і міжнародних зв'язків, мене несподівано наказом міністра закордонних справ призначають виконувачкою обов'язків її ректора. Сказати, що несподівано — не сказати нічого. Я ніколи до того не обіймала таку високу адміністративну посаду (найвища — була завідувачкою кафедри міжнародних відносин) і не мала досвіду керівництва установою, пов'язаного не лише з науковим та освітнім процесом, а й безліччю інших питань, які стосувались організації дипломатичної служби. І знову, моя глибока вдячність Борису Івановичу Гуменюку, Раїсі Якимівні Кошелевій, В'ячеславу Григоровичу Ціватому, Наталії Анатоліївні Шпак і всім іншим моїм колегам, які в пожежному порядку навчали мене тонкощам роботи, основам управління дорогим їхньому серцю дітищем. Їхня доброзичливість, їхнє прихильне ставлення назавжди залишаться зі мною, знову і знову утверджуючи мене в переконанні, що дипломатія — то особливий світ.

Перші кроки на цій відповідальній посаді — з порогу спілкування з «компетентними органами і відповідальними службами». Раз по раз секретарка з блідим обличчям сповіщала, що завітали нові перевіряючі з нової установи. І щоразу зустріч закінчувалась читанням Статуту й зако-

нодавчих актів. Дякуючи моїм переслідувачам, я достеменно вивчила Статут і накопичила низку, як мені здавалось, переконливих аргументів. Підсумки зустрічей радували, але не звільняли від наступних візитів. Дев'ять місяців спілкування і я вже знала все про підводне каміння відповідалних адміністративних посад.

Проте, робота в Академії на цій посаді не зводилась лише до цих неприємних, але повчальних дрібниць. Задані траєкторії розвитку Академії вимагали творчості й активності. Міністр, після того, як претензії Рахунковою палатою зрештою були зняті, вимагав презентації візії шляхів удосконалення діяльності Академії і виніс це питання на розгляд Колегії міністерства. Дискусія щодо розвитку Академії велась довкола двох питань: чи потрібна Академія в такому форматі, у якому вона існує, зі збереженням магістерської програми; та що корисного, крім навчання й підвищення кваліфікації кадрів, зможе робити Академія для міністерства.

Перше питання пролунало від заступника міністра, який зрештою, в майбутньому, стане ініціатором закриття магістерської програми. Незважаючи на аргументи про те, що наукова діяльність, підготовка в аспірантурі й докторантурі, наявність Вчених рад із захисту дисертацій, видавництво наукової і навчальної літератури, наукових журналів, міжнародні науково-практичні конференції неможливі без власних наукових кадрів, які зав'язані на науково-педагогічній діяльності й освітніх програмах, він наполягав на закритті цих освітніх програм. Спроба довести, що магістерська програма із зовнішньої політики заснована і напрацьована саме Академією, пристосована до потреб дипломатичної служби і в такому вигляді не має аналогів, наражалась на пропозицію скоротити магістерську програму до піврічної. Спрацював аргумент, що лише вона передбачає підготовку фахівців-державників на відміну від підготовки тих (безумовно, потрібних) фахівців, які опікуються розвитком міжнародних зв'язків, але не обов'язково тих, що вписуються в інтереси держави. Посилання на те, що саме тому у близько сотні дипломатичних академій світу існують магістерські програми з широким спектром спеціалізацій, а у більшості з них здійснюється ще й підготовка бакалаврів, довершило справу. Колегія сприйняла ці аргументи й ухвалила рішення щодо збереження магістерської програми. До того ж позитивно була сприйнята пропозиція про відкриття нових програм — підготовка фахівців з економічної дипломатії та відкриття спільно з Офісом зв'язку НАТО в Україні безпекової англомовної програми. На час розгляду Колегією міністерства Академією уже були досягнуті домовленості з партнерами, причому, підготовку фахівців планувалось здійснювати професорами з країн-членів НАТО та Євросоюзу і за кошти НАТО. Це повністю відповідало новим завданням, які ставились керівництвом держави перед МЗС України.

Відповідь на друге питання корінилась у форматі та специфіці діяльності Академії. Насамперед, міністерство завжди мало змогу визначати вузько-галузеві напрями підготовки фахівців для сфери зовнішніх зносин у рамках державного замовлення (наприклад, поглиблена підготовка дипломатів-економістів). Воно також могло замовляти будь-яку тематику й напрямки наукових досліджень, визначати й затверджувати теми курсових і магістерських робіт, теми дисертацій у відповідь на потреби підрозділів міністерства, зацікавлених у глибокій аналітиці. Міністерство могло замовляти реалізацію спільних іміджевих проєктів, проведення тематичних наукових та PR-заходів, організацію зустрічей і публічних виступів гостей Міністерства.

На час слухань у Академії уже відбулась ціла низка знакових подій. Зокрема, організація закордонних стажувань дипломатів у зарубіжних дипломатичних Академіях за кошти спонсорів, залучених нашою Академією, стала звичним явищем. Міністерство також отримало можливість навчання дипломатів іноземних мов носіями мови. У цьому плані корисними для Міністерства стали нові напрацьовані за короткий час зв'язки й домовленості Академії. Так, за домовленістю з Офісом зв'язку НАТО в Україні в англomовній програмі НАТО разом із її слухачами й викладачами на безоплатній основі могли брати участь і співробітники МЗС, а за домовленістю з British Council вже були створені групи та забезпечене безоплатне вивчення і вдосконалення знань з англійської мови, і, водночас, безоплатне міжнародне тестування та отримання міжнародного сертифікату IELNS — до них увійшли як слухачі та викладачі Академії, так і співробітники Міністерства. Безоплатні курси вивчення турецької мови також відкривали нові можливості для слухачів, викладачів і співробітників Міністерства. Ці проєкти були великою перемогою Академії, чий фінансовий стан за всіх часів був дуже плачевним а заробітні плати викладачів мізерними.

Дипломати з науковими ступенями мали змогу викладати в Дипломатичній академії, відточуючи свої ораторські, педагогічні та комунікативні навички, заодно підвищуючи науково-педагогічну кваліфікацію. Це було гарантією працевлаштування на викладацьку роботу в майбутньому, після закінчення дипломатичної служби, а з тим давало впевненість, що набуті під час неї знання й досвід не будуть змарновані даремно.

Академія дотримувалась взятих на себе зобов'язань. До навчального процесу, водночас із штатними викладачами, переважна більшість з яких мала відношення до дипломатичної служби, на умовах запровадженої ще в попередні роки гнучкій системи погодинної оплати були залучені українські професори й науковці, які були кращими серед дослідників у

своїй галузі. Слухачі мали змогу безпосередньо отримати кваліфікований і конкретизований виклад аналізу міжнародних проблем та міжнародних відносин від академіків НАН України Володимира Павловича Горбуліна, Юрія Миколайовича Пахомова, Елли Марленівни Лібанової. Частими гостями Академії стали колишні й діючі міністри закордонних справ Анатолій Максимович Зленко, Борис Іванович Тарасюк, Володимир Станіславович Огризко, а також заступники міністрів. Всі вони щиро й охоче переймались проблемами Академії, допомагали на кожному етапі її розвитку.

Неодноразовим гостем Академії був перший президент України Леонід Макарович Кравчук, який захоплювався нашими незвичайними слухачами, радо спілкувався з ними, читав їм лекції і ділився з ними своїми міркуваннями. В аудиторії Академії виступав голова Верховної ради України Володимир Михайлович Литвин. До разових лекцій залучались колишні й діючі міністри та прем'єр-міністри України, серед яких були Анатолій Кирилович Кінах, Євген Кирилович Марчук. Очільники найвищого рангу з різних державних відомств і установ сприймали за честь запрошення поспілкуватись із слухачами й викладачами, а також вітчизняними та зарубіжними дипломатами, яких Академія завжди залучала до участі у своїх заходах. Всі вони згодом стали добрими друзями Академії і частими учасниками подій, що в ній відбувались.

Міністерство закордонних справ приділяло Академії виключну увагу, сприяючи розвитку міжнародного співробітництва. Завдяки йому у стінах Академії читали лекції і спілкувались із слухачами Генеральний секретар Ради Європи Торбйорн Янгланд, Генеральний секретар ОБСЄ Ламберто Дзанньєр, Генеральний секретар НАТО Андерс Расмуссен. Голови представництв, зокрема, Посольства Європейського Союзу в Україні Ян Томбінський, Офісу Ради Європи в Україні Владімір Рістовскі, Офісу зв'язку НАТО в Україні Марчіл Кожіл, Регіональний директор Британської Ради Майкл Берд, з якими започаткувала співпрацю і згодом почала тісно співпрацювати Академія, зробили неоціненний внесок у формування її іміджу за межами країни.

З нами прагнули спілкуватись, нас поважали за чіткість у роботі й відданість справі. Саме до Дипломатичної Академії завітав з ініціативи й підтримки Фонду Віктора Пінчука економіст і політик, голова Міжнародного валютного фонду Домінік Стросс-Кан, а з ініціативи Посольства США — Віце-президент США Джозеф Байден. Постійна присутність, лекції представників іноземного дипломатичного корпусу стали звичайною практикою Дипломатичній Академії.

В Академії культивувалось сприйняття слухачами виключності, непересічності, цінності безпосереднього спілкування з відомими особистос-

тями, які мали вплив на вітчизняний і глобальний розвиток: у них виховувалось почуття причетності до великих справ, у її стінах готувалась майбутня еліта управлінського корпусу держави. З перших вуст слухачі могли почути про подробиці й підводні течії світової політики.

Академія ставала дедалі привабливішим майданчиком для спілкування, і особливо — наукового. Величезна кількість (більше сорока з 2012 по 2017 рік) наукових конференцій із різноманітної тематики глобальної, регіональної політики, історії і практики двосторонніх і багатосторонніх відносин, проблем зовнішньої політики й національної безпеки, проблем розвитку дипломатії і дипломатичної служби відбулась у її стінах. Щорічна науково-практична конференція «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики», започаткована Академією в 2012 році, залучала до роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, очільників держави, дипломатів із різних країн світу.

Обов'язковим стало видання збірників наукових тез та збірників наукових праць за результатами конференцій, і обов'язковою для слухачів, викладачів та вітчизняних дипломатів була участь у їхній підготовці. Опубліковані наукові розвідки слухачів були своєрідним внеском у формування навичок аналітичної роботи майбутніх дипломатів, а їхня безпосередня участь у організації конференцій — неабиякий набутий практичний досвід, корисний для дипломатичної і PR-діяльності, спрямованої на досягнення взаєморозуміння та злагоди між країнами і людьми.

Науково-практичні конференції розширювали горизонти міжнародного наукового співробітництва і, що важливо, також формували коло друзів дипломатичної академії. Зарубіжні посольства і представництва, фонди, офіси і організації, які брали участь у її заходах, не залишилися байдужими до Дипломатичної академії, розробляли й фінансували спільні наукові проєкти, допомагали придбати сучасне обладнання для Академії. Фонди Ганса Зайделя, Фрідріха Еберта, British Council, Tempus Tacis, Erasmus Mundus, Jean Monnet Programme крім організації спільних симпозіумів, конгресів, семінарів, тренінгів, форумів та інших заходів науково-освітнього характеру, були готові працювати з Академією над глобальнішими проєктами, оскільки вона мала у своєму розпорядженні не просто слухачів магістерської програми, а в їх особі — кваліфікованих фахівців, які відповідально ставились до виконання взятих на себе зобов'язань.

Наукове життя Академії було насиченим: чотири рази на рік видавались фахові наукові журнали «Науковий вісник Дипломатичної академії України» та спільний з МЗС України «Зовнішні справи», зареєстровані як фахові видання. Видавалось спільне з Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв (ГДІП) наукове видання «Україна дипломатична». За участю викладачів, аспірантів і слухачів вихо-

дили підручники й навчальні посібники, наукові монографії: за період з 2012 року і до закриття магістратури Академія видала 9 навчальних посібників, 16 монографій і повністю забезпечувала себе навчально-методичними матеріалами. Викладачі, аспіранти і слухачі Дипломатичної академії публікувались і за її межами, брали участь у міжнародних наукових заходах як в Україні, так і за кордоном і за рейтингами наукової діяльності швидко посіли одне з провідних місць серед закладів вищої освіти України.

Академія поступово перетворювалась на справжній осередок міжнародного наукового спілкування й базу для розвитку взаємодії дипломатичних місій в Україні, тобто стала справжнім каталізатором розвитку міжнародної співпраці.

Фінансування видань, проведення конференцій, тренінгів, літніх шкіл, мовна підготовка здійснювалися за рахунок міжнародних партнерів. Завдяки їм розвивалась і матеріальна база Академії. Так за кошти Українсько-турецького культурного центру «Сяйво» та Всесвітньої громадської організації «Платформа «Діалог Євразія» в Академії запрацювала школа вивчення турецької мови, у якій проходили навчання викладачі, слухачі, аспіранти і співробітники МЗС, а спільно з турецькими науковцями й українськими та турецькими дипломатами було підготовлено й видано дві монографії, збірники тез, відремонтовано й обладнано інтерактивними засобами навчальну аудиторію. Турецьке агентство зі співробітництва та координації (ТІКА) Ради Міністрів Республіки Туреччина профінансувало ремонт ще однієї аудиторії та обладнало її інтерактивною дошкою і 30-ма сучасними комп'ютерами, перевівши навчальний процес для слухачів і дипломатів у новий формат. За кошти спілки університетів «Сорбона-13» видані дві фундаментальні монографії про Францію. За сприяння Посольства Австрії — збірник наукових праць. За сприяння та фінансової підтримки Шведського Інституту Публічної Адміністрації (Swedish Institute for Public Administration — SIPU) слухачі й дипломати проходили навчання у Естонській школі дипломатії. Віденською дипломатичною академією, за сприяння Посольства Австрійської Республіки в Україні та за фінансової підтримки Австрійської академії розвитку (ADA, Austrian Development Agency), слухачі Академії отримували стипендії для проходження 4-тижневого спеціального навчального курсу для молодих дипломатів.

Звичайно, матеріальну допомогу надавали й інші зарубіжні організації та вітчизняні установи. Зокрема, ІЕ-компанія «Майкрософт Україна» на безоплатній основі допомогла ліцензувати програмне забезпечення для застарілого комп'ютерного обладнання, створити сайт Дипломатичної академії, а головне, сприяла диджиталізації контролю за навчальним про-

цесом. Сьогодні нікого не здивуєш електронними класами, а в Академії уже в 2012 році було створено замкнену цифрову систему запобігання корупції — від електронного ключа на вході до приміщення до оцінювання знань студентів в онлайн-режимі. Загалом матеріальна допомога Академії, надана їй, починаючи з 2012 року і до закриття магістратури становила близько 1 млн дол. Ми були вдячні за цю підтримку й намагались у всьому, як справжня ланка дипломатичної служби, сприяти нашим партнерам, формуючи власний імідж і посилюючи їхній.

Слід зазначити, що нічим не виправдане закриття магістерської програми в Академії зруйнувало багато задумів, зокрема і щодо фахової підготовки та перепідготовки іноземних дипломатів. Амбітним планам розвитку «м'якої дипломатії», коли завдяки такому навчанню можна безкінечно розширювати коло прихильників як Академії, так і України загалом, не вдалось бути реалізованими.

На додаток кілька слів про патріотичне виховання слухачів у стінах Академії — коли розпочалась війна багато її кращих випускників пішли на фронт. Ми розраховували на це, коли прищеплювали їм почуття відповідальності за справи держави.

Робота в Державній установі дипломатичній Академії для мене — це неймовірний позитивний досвід і водночас біль від споглядання поступового знецінення важливої складової управління державою — підготовки висококваліфікованих кадрів. Це дуже чітко проявилось у процесі закриття магістерської програми, яке відбувалось із порушенням усіх юридичних норм і процедур, із використанням підробок, фальсифікацій і фейків, презентувалось на всіх рівнях як велике досягнення. Ні слухання на Комітеті Верховної Ради України, ні аргументи чотирьох досвідчених міністрів закордонних справ, адресовані президенту і прем'єр-міністру, ні звернення народних депутатів, які мали честь колись навчатись у Академії, ні спроби вітчизняної преси апелювати до здорового глузду не змогли зупинити цей процес.

Водночас, нехай і в урізаному вигляді, сьогодні Академія бореться, проводить активну роботу в тих рамках, якими окреслені її можливості, переслідуючи ту саму амбітну мету — підготовку висококваліфікованих, патріотично налаштованих кадрів дипломатів-державників. Із глибокою повагою ставлюся до прагнень її керівництва зробити більше, ніж це можливо в умовах, що склалися. Геннадій Олексійович Надоленко — випускник Академії і нинішній її очільник — докладає неймовірних зусиль, залучаючи до участі в її діяльності тих, хто здатний зберегти й посилити її імідж, формуючи нові напрямки роботи й долаючи перешкоди, які заважають її процвітанню. Хочу побажати йому успіхів на цій ниві й вірю, що його зусилля не будуть марними.

Received: 29.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.347>

УДК 94(100)2-317(327:477)

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України

зав. від. історії міжнародних відносин

і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Web of Science ResearcherID: AAR-5803-2021

15 РОКІВ ПРИЧЕТНОСТІ ДО ПІДГОТОВКИ КАДРІВ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Head of the Department of the History of International

Relations and Foreign Policy of Ukraine

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Web of Science ResearcherID: AAR-5803-2021

15 YEARS OF INVOLVEMENT IN TRAINING PERSONNEL FOR THE NEW UKRAINIAN DIPLOMACY

У перше десятиліття відновлення незалежності України, враховуючи складне соціально-економічне становище нашої держави, про що свідчили, наприклад, мізерні ставки оплати праці вчених (на науку виділялося менше ніж 0,3% бюджету країни замість законодавчо закріплених 1,7%, для порівняння — у розвинутих державах Заходу ці видатки становили від 3 до 7%), чимало науковців, зокрема Національної академії наук України, вимушені були шукати кращої долі за кордоном або піти на «підробітки» як викладачі за сумісництвом у заклади вищої освіти

України. Я теж скористався цією можливістю, почав читати окремі спецкурси з всесвітньої історії та міжнародних відносин у Київському слов'янському (згодом — славістичному), Ужгородському, Рівненському, Луганському університетах, Київському національному університеті культури і мистецтв, а з 2003 р. на запрошення першого ректора-організатора Дипломатичної академії України при Міністерства закордонних справ України (ДАУ) професора Бориса Івановича Гуменюка став професором (за сумісництвом) кафедри зовнішньої політики і дипломатії цієї академії.

Майже 15 наступних років я мав честь працювати в цьому новому, але вже престижному навчальному закладі України, які залишили найкращі спогади і враження насамперед від спілкування з його слухачами та викладачами і сприяли вдосконаленню моїх педагогічних навичок, розширенню професійних знань, наукових інтересів та підвищенню ефективності моєї науково-дослідницької роботи в галузі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Адже на моїй кафедрі, яку по чергово очолювали ректори ДАУ — Надзвичайні і Повноважні Посли Б.І. Гуменюк і М.А. Кулініч — працювали відомі українські дипломати М.М. Білоусов, В.С. Бруз, В.А. Василенко, Ю.М. Кочубей, Б.І. Корнеєнко, Л.О. Лещенко, І.Г. Майдан, В.І. Нагайчук, професори М.В. Кірсенко, Н.Г. Подоляк, В.Є. Єленський, С.С. Троян, С.О. Шергін, Л.Д. Чекаленко та інші авторитетні фахівці. Говорячи про зірковий професорсько-викладацький склад Академії, її ректор Б.І. Гуменюк у своїх спогадах писав: «Серед навчальних закладів України, де проводили підготовку фахівців-міжнародників, у нас на кожний квадратний метр площі було найбільше Надзвичайних і Повноважних Послів і Посланників із науковими ступеннями». Знайомство і спілкування з ними, професійні дискусії збагачували кожного з нас новими знаннями й досвідом викладання актуальних проблем зовнішньої політики і міжнародних відносин.

Не менш цікавим і повчальним було також спілкування зі слухачами ДАУ під час семінарських занять, заліків та іспитів і у вільний від занять час. Переважна більшість із них були яскравими представниками сучасної, широко ерудованої, цілеспрямованої молоді, яка була налаштована відповідально й віддано служити своїй Батьківщині, розбудовувати і зміцнювати незалежну, демократичну Україну і після закінчення навчання поповнили «свіжою кров'ю» вітчизняний дипломатичний корпус та інші органи державної влади. Серед випускників Дипломатичної академії України, наприклад, Надзвичайні і Повноважні Посли В. Кирилич, М. Субх, Р. Троненко, народний депутат України, заступниця голови парламентської фракції «Європейська солідарність» І. Геращенко, голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення О. Герасим'юк та багато інших відомих в Україні публічних постатей.

Пригадую цікавий випадок. Взимку 2004 року, під час розгортання Помаранчевої революції, я з Майдану Незалежності, де проходив черговий масовий мітинг на підтримку проєвропейського кандидата в президенти України Віктора Ющенка, приїхав для читання лекцій у Інститут міжнародних відносин КНУ, на території якого тоді тимчасово розміщувалась Дипломатична академія. Зайшовши в аудиторію, побачив, що одні з моїх слухачів були з помаранчевими стрічками, інші — з блакитними. Тоді я напівжартома сказав, що може замість лекцій ми всі приєднаємося й підтримаємо мітингарів на Майдані, і більшість слухачів із радістю почала одягатися, але не всі — деякі з осудом дивилися на мене. Звичайно лекції тоді відбулися, але наступного дня мене викликали до навчальної частини Академії і попередили про заборону в навчальних закладах України займатися політичною агітацією.

Мені було доручено розробити й викладати новий нормативний курс «Зовнішня політика України». Мушу визнати, що це завдання, насамперед через постійні коливання зовнішньополітичного курсу нашої держави, особливо в період президенства Л.Д. Кучми, який був розквітом курсу зовнішньополітичної багатовекторності: то ми зміцнювали свої позиції у СНД, то йшли в НАТО, то приєднувалися до СЕП, то наближалися до ЄС, то знову коливалися між участю в Митному союзі й асоційованим членством у Європейському Союзі, — виявилось досить складним. «Для мене, — відверто писав із цього приводу Леонід Кучма, — необхідність вибору між Заходом і Сходом означає постійний вибір між переконаннями тієї чи іншої частини суспільства. Вони вказують у різні боки, причому у кожної є переконливі аргументи». Дійсно, упродовж майже усього періоду незалежності зовнішня політика України була заручницею складних внутрішньополітичних процесів і динамічних змін на міжнародній арені. Також Україна по-різному і часто безпідставно визначала своїх стратегічних партнерів — в окремі часи їх у нас було аж 26 держав, причому з відмінними національними інтересами, систематично змінювалися очільники МЗС України — за роки нашої незалежності було 15 нових призначень міністра закордонних справ, що не могло не впливати негативно на міжнародний імідж країни.

Складність вивчення навчальної дисципліни «Зовнішня політика України» була обумовлена також і тим, що впродовж тривалого часу Україна болісно шукала свою роль у постмодерній п'єсі під назвою «Новий світовий порядок», до того ж сценарій цієї драми з невідомим задалегідь епілогом постійно змінювався і змінюється під впливом глобалізації, а нині — під час російсько-української війни. Упродовж тривалого часу у нас не було чіткої зовнішньополітичної стратегії, яка б об'єктивно віддзеркалювала особливості геополітичного становища

нашої держави і внутрішньополітичного процесу та враховувала би її історичний досвід, справжні національні інтереси й динамічні зміни, що відбуваються у світовій політиці. Про це свідчила і невиразна з погляду стратегічних пріоритетів законодавча база України у сфері зовнішньої політики, і відсутність у нашому політикумі та суспільстві загальнонаціонального консенсусу щодо пріоритетів зовнішньополітичної діяльності.

Вивчення цього предмета ускладнювалося також практичною відсутністю необхідних підручників та посібників. Упродовж тривалого часу в нас було лише два невеличких навчальних посібника для студентів гуманітарних спеціальностей закладів вищої освіти — посібник І.О. Овсія «Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 року» (К., 1999) та книжка Л.Д. Васильєвої-Чекаленко «Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.)» (К., 1998). Утім їхня структура, хронологічні рамки та зміст загалом уже не відповідали сучасним реаліям та вимогам, особливо щодо програми підготовки магістрів зовнішньої політики в Дипломатичній академії України, згідно з якою курс «Зовнішня політика України» був одним із основних, а головна увага мала бути зосереджена на комплексному вивченні зовнішньополітичної діяльності незалежної України, яка, згідно зі статтею 18 Конституції України, «спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». Щоправда, важливим джерелом для вивчення цієї навчальної дисципліни були перші в українській історіографії праці/спогади відомих вітчизняних дипломатів — першого міністра закордонних справ незалежної України А.М. Зленка «Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін» (Харків, 2003) та першого посла України в Греції Б.І. Корнеєнка «Спогади посла (перші кроки української дипломатії)» (К., 2005).

У підготовленій мною і затвердженій Вченою радою Дипломатичної академії України 1 вересня 2006 р. програмі курсу «Зовнішня політика України» його завданнями було визначено: розкрити основні періоди зовнішньополітичної історії Української держави, особливості становлення України як повноправного суб'єкта міжнародного права та міжнародних відносин, формування основних теоретичних засад, принципів і напрямів зовнішньої політики України, основні етапи і розвиток міжнародних стосунків України на двосторонній та багатосторонній основі, проблеми стратегічного партнерства та дипломатичної діяльності України, її участь у роботі міжнародних та регіональних організацій, роль національних меншин та діаспори в зовнішній політиці України, основні проблеми становлення сучасної постмодерної системи міжнародних відносин та місце і перспективи участі в її розбудові України. Також у програмі

зазначалося, що у процесі його вивчення слухачі мають усвідомити значення зовнішньої політики в розбудові незалежної, правової і демократичної України та забезпеченні стабільності її міжнародного становища, навчитися розуміти й вірно оцінювати суть зовнішньополітичної концепції України, її основні принципи й цілі, стратегію й тактику діяльності української дипломатії, активно роз'яснювати і сприяти реалізації зовнішньої політики нашої держави, що сприятиме реалізації важливого освітнього завдання підготовки молодих кваліфікованих кадрів, щирих патріотів і активних будівничих нашої незалежної Української держави.

Саме за цією програмою здійснювалося мною викладання цього досить складного навчального предмета. Однак після провального для українського народу Вільнюського саміту ЄС — «Східне партнерство» 28–29 листопада 2013 р., що засвідчив неспроможність і непередбачуваність т.зв. «багатовекторної» зовнішньої політики України тодішньої влади, яка відмовила українцям у європейській перспективі й завела нашу країну, за влучним висловом президента Литви Д. Грибаускайте, «в нікуди», я ухвалив непросте рішення відмовився від викладання цієї дисципліни. Подальші події — зимовий Євромайдан, що переріс у Революцію Гідності, окупація РФ АРК і російська збройна агресія на Сході України засвідчили безумовну необхідність перезавантаження зовнішньої політики України, яка загалом виявилася нездатною забезпечити сприятливі зовнішні умови для реалізації завдань внутрішньої політики. Адже одним із очікуваних наслідків цих драматичних подій, принаймні в колах, дотичних до зовнішньої політики, було реформування Дипломатичної служби України, її перетворення на ефективний державний інструмент європейського зразка, який мав бути максимально задіяний для відновлення територіальної цілісності й суверенності України, її міжнародної репутації як прогнозованої дієздатної держави, та проведення чіткого й реального курсу на вступ до ЄС та інтеграцію в НАТО.

Мабуть ніхто не буде заперечувати, що викладач, який працює з молоддю, повинен завжди залишатися оптимістом. Незважаючи на трагічні події кінця 2013 — початку 2014 років, я теж був переконаний у тому, про що було заявлено 30 грудня 2013 р. в Новорічному зверненні народу України (активістів Євромайдану) до Президента України (В. Януковича): «Ми — європейці. Ми будемо в Євросоюзі. З вами, чи без вас!». Тому після зміни влади в Україні й підписання нею Угоди про асоціацію з Європейським Союзом я повернувся до Академії і продовжив викладання курсу «Зовнішня політика України», розробивши його нову програму, затверджену Вченою радою ДАУ при МЗС України на початку вересня 2016 р., в якій були враховані останні події в Україні та на міжнародній арені.

Щодо діяльності Вченої ради та Спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій з історичних наук Дипломатичної академії України при МЗС України, членом яких я мав честь бути, то хочу наголосити, що їх плідна робота була свідченням високого професіоналізму професорсько-викладацького складу й авторитету Академії загалом. Зокрема, Спеціалізованою вченою радою ДАУ були проведені десятки успішних захистів дисертацій з актуальних проблем історії зовнішньої політики й міжнародних відносин, і не лише аспірантами Академії, але й здобувачами з інших закладів вищої освіти України. Наприклад, я пишаюся успішними захистами кандидатських дисертацій, підготовлених під моїм науковим керівництвом, аспірантами ДАУ: Євгенією Донченко на тему «Українсько-французькі міждержавні відносини: основні етапи, напрями та проблеми (1991–2010 рр.)», Ларисою Янчук — «Зовнішня політика Словачкої Республіки: особливості формування та пріоритетні напрями розвитку (1993–2010 рр.)», Юлією Кощій — «Проблема Гібралтару в міжнародних відносинах (1956–2006 рр.)», Вікторією Вдовиченко — «Італійська Республіка в європейському інтеграційному процесі (1992–2009)», Іриною Крупеня — «Малайзія в регіональній безпеці Південно-Східної Азії».

Особливо цікавими і плідними були засідання Вченої ради ДАУ при МЗС України, членами якої були також корифеї української дипломатії А.М. Зленко і Г.Й. Удовенко. Їхні активна участь у роботі Вченої ради, змістовні й оригінальні, а часом дотепні, виступи під час обговорення різних питань діяльності Академії сприяли ухваленню важливих і своєчасних рішень із вдосконалення нашої роботи. Зокрема, на одному з таких засідань напередодні нового 2012 р. була презентована книга про Геннадія Удовенка з красномовною назвою «Людина Планети. Біографічне есе» авторства А. Денисенка та В. Туркевича. Я не стримався і попросив Геннадія Йосиповича залишити свій автограф на подарованому мені авторами примірнику цієї оригінальної, документованої праці. І яким було моє здивування, коли прочитав несподіваний, але, нехай пробачать мені за нескромність, приємний для мене напис: «Вельмишановний Степане Васильовичу. Для мене велика честь і приємність презентувати Вам — відомому українському вченому-історику і викладачеві, цю книгу про мене. Дуже радий спілкуватися з Вами не тільки в Дипломатичній академії, а на багатьох міжнародних і національних наукових форумах, конференціях, круглих столах тощо. Ваш внесок — видатний. З повагою, Геннадій Удовенко». Ці слова надихнули мене засвідчити глибоку повагу до видатного дипломата й чудової людини, питанням честі й обов'язку для мене стало написати про Геннадія Йосиповича статтю-гасло до 10 тому «Енциклопедії історії України», який побачив світ у 2013 р., але, на

жаль, уже після того, як корифей української дипломатії пішов у засвіти. До речі, для тієї ж енциклопедії я написав статтю-гасло про першого міністра закордонних справ незалежної України Анатолія Максимовича Зленка, яке було схвально сприйняте ним. Також приємно зазначити, що у 2005 р. Міністерством закордонних справ України за підписом тодішнього міністра Бориса Івановича Тарасюка мені було оголошено Подяку «за особистий внесок у становлення і розбудову дипломатичної служби України, сумлінне виконання службових обов'язків, успіхи у праці».

На завершення своїх коротких спогадів і незабутніх вражень про перебування в Дипломатичній академії України при Міністерстві закордонних справ України, яка сьогодні цілком заслужено носить ім'я Геннадія Удовенка — автора загальновідомої формули трьох «П»: «професіоналізм, патріотизм і порядність» як обов'язкових рис не лише українських дипломатів, а й громадян України усіх професій, хочу щиро привітати всіх, хто був причетний до становлення й розвитку цієї важливої навчально-наукової установи України, з 30-річчям її заснування. Впевнений, що сьогодні, в умовах російсько-української війни й активізації воєнної дипломатії України цей заклад вищої професійної освіти українських дипломатів потребує державної підтримки й нового відродження, що сприятиме досягненню миру, безпеки та повоєнному розвитку й розквіту незалежної України.

Received: 31.03.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL LANGUAGE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.354>

UDC 341.223.2(47+57)(437.7)

Ян Рихлік

доктор габілітований, професор

Карлів університет

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

ПРИЄДНАННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ДО СРСР. Із книги чеського історика: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025

Відомий чеський історик, фахівець з історії Центрально-Східної Європи, професор Карлового університету в Празі Ян Рихлік підготував до друку чергову свою книгу з історії України під назвою «Підкарпатська Русь і формування національної ідентичності русинів». Враховуючи дискусійність окремих питань з історії Закарпаття і з дозволу автора ми друкуємо один із розділів цієї праці, який може зацікавити істориків та громадськість України оригінальним поглядом зарубіжного вченого на одну із знакових подій в новітній історії Закарпаття й України.

Зокрема, йдеться про розділ 8 нової праці чеського історика, в якому на основі чеських, українських і російських архівних документів розглядаються маловідомі аспекти приєднання Підкарпатської Русі/Закарпатської України до СРСР в листопаді 1944 р. Розділ також ґрунтується на нещодавно опублікованих документах і результатах науково-пошукової роботи автора в Архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки. Автор наголошує, що чехословацький емігрантський уряд у Лондоні з самого початку вважав Підкарпатську Русь інтегральною складовою чехословацької території, і його метою було відновлення Чехословаччини в домюнхенських кордонах (тобто станом на 29 жовтня 1938 р.). Для цього вдалося поступово отримати підтримку як СРСР і США, так і Великої Британії та Франції, які були разом з Німеччиною

підписантами Мюнхенської угоди. А після капітуляції Італії взимку 1943 р. відкликала свою згоду з мюнхенською угодою і віденським арбітражем також Італія. Президент Едвард Бенеш водночас наполягав насамперед на поверненні Судетів і втриманні Словаччини, а питання Підкарпатської Русі було на останньому місці, а якщо його не вдалося би вирішити, Бенеш був готовий відмовитися від цієї території.

Після вступу Червоної армії до Підкарпатської Русі наприкінці жовтня 1944 р. до м. Хуст прибули чехословацький урядовий представник міністр Франтішек Немец, завданням якого було організувати чехословацьку справу, і військовий керівник області генерал Антонін Гасал, який повинен був забезпечити поповнення чехословацької армії. Радянські військові органи з самого початку заважали чехословацьким органам виконувати свої обов'язки, зокрема вербували місцевих чоловіків до Червоної армії, незважаючи на те, що йшлося про чехословацьких громадян. Як відомо, 26 листопада 1944 р. в м. Мукачево у місцевому кінотеатрі відбувся перший (а водночас останній) З'їзд народних комітетів Закарпатської України, делегати якого ухвалили резолюцію про приєднання Закарпатської області до Української РСР, тобто в дійсності до СРСР. Президент Е. Бенеш звернувся до Й. Сталіна і після обміну думками погодився на «добровільну» відмову від Закарпаття, але за умови, що воно станеться формально лише після війни на основі окремої міждержавної угоди. Вона була дійсно підписана в Москві 29 червня 1945 р.

Неможливо однозначно сказати, коли виникла у Сталіна думка про анексію Підкарпатської Русі, яка найімовірніше кристалізувалася упродовж певного часу в залежності від ситуації на фронті. Водночас, автор вказує, що не йшлося про абсолютно нову думку, тому що таку можливість передбачала ще царська закордонна політика на початку Першої світової війни. Автор далі стверджує, що легітимність Першого з'їзду народних комітетів є нікчемною, утім з іншого боку не можна не враховувати, що принаймні у частини українських мешканців Закарпаття ця думка знайшла опору.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Закарпатська Україна, СРСР, Чехословаччина.

Jan Rychlík

doktor habilitovaný, profesor

Univerzita Karlova

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

PŘIPOJENÍ PODKARPATSKÉ RUSI K SSSR.

Z knihy českého historika: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025

Kapitola podává na základě českých, ukrajinských a ruských archívů okolnosti připojení Podkarpatské Rusi k SSSR v listopadu 1944. Text se opírá o nedávno zveřejněné dokumenty i o vlastní výzkum autora v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Autor ukazuje, že československá exilová vláda v Londýně od počátku považovala Podkarpatskou Rus za integrální součást československého území a jejím cílem byla obnova Československa v předmnichovských hranicích (tj. podle stavu z 29. září 1938). Pro toto stanovisko se podařilo postupně získat podporu jak SSSR a USA, tak i Velké Británie, Francie, které byly spolu s Německem signatáři mnichovské dohody. Po kapitulaci Itálie na podzim 1943 odvolala svůj souhlas s mnichovskou dohodou a vídeňskou arbitráží také Itálie. Prezident Beneš nicméně usiloval především o znovuzískání Sudet a udržení Slovenska, otázka Podkarpatské Rusi stála až na posledním místě, a pokud by nebylo zbylí, byl Beneš ochoten uvažovat o vzdání se tohoto území.

Po příchodu Rudé armády na Podkarpatskou Rus koncem října 1944 se do Chustu přesunul československý vládní delegát ministr František Němec, jehož úkolem bylo zorganizovat československou správu a vojenský velitel oblasti generál Antonín Hasal (krycí jméno Nižborský), který měl zorganizovat odvody do československé armády. Sovětské vojenské úřady ale od počátku bránily československým orgánům ve výkonu svých povinností a navíc verbovaly místní muže do Rudé armády, ačkoliv šlo o československé občany. Jak známo, 26. listopadu 1944 se v Mukačevu v městském kině sešel první (a současně i poslední) Sjezd národních výborů Zakarpatské Ukrajiny, jehož delegáti přijali rezoluci o připojení Zakarpatské oblasti k Ukrajinské SSR, tedy ve skutečnosti k SSSR. Prezident Edvard Beneš se obrátil na J. V. Stalina a po výměně názorů souhlasil s „dobrovolným“ odstoupením Zakarpatska, ale s tím, že se ta stane formálně až po válce na základě řádné mezistátní smlouvy. Ta byla skutečně podepsána v Moskvě 29. června 1945.

Nelze sice jednoznačně říci, kdy vznikla u Stalina myšlenka anexe Podkarpatské Rusi, a že zřejmě krystalizovala delší dobu v závislosti na vývoji situace na frontě, nicméně autor ukazuje, že skutečnost, že nešlo o úplně novou myšlenku, protože podobnou možností se zabývala už carská zahraniční politika na počátku první světové války. Autor dále ukazuje, že legitimita usnesení Prvního sjezdu národních výborů je sice nulová, avšak na druhé straně nelze ani nevidět, že přinejmenším u části ukrajinského obyvatelstva Zakarpatska myšlenka oporu měla.

Klíčová slova: Podkarpatská Rus, Zakarpatska Ukrajina, SSSR, Československo.

Jan Rychlík

Doctor Habilitatus, Professor

Charles University

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

THE ANNEXATION OF SUB-CARPATHIAN RUS TO THE USSR. From the book by a Czech historian: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025

Renowned Czech historian, specialist in the history of Central and Eastern Europe, and professor at Charles University in Prague, Jan Rychlík has prepared his latest book on the history of Ukraine, entitled 'Subcarpathian Rus and the Formation of Rusyn National Identity.' Given the controversial nature of certain issues in the history of Transcarpathia, and with the author's permission, we are publishing one of the chapters of this work, which may be of interest to historians and the general public in Ukraine due to the original perspective of a foreign scholar on one of the landmark events in the modern history of Transcarpathia and Ukraine.

In particular, this refers to Chapter 8 of the Czech historian's new work, which examines little-known aspects of the annexation of Subcarpathian Rus/Transcarpathian Ukraine to the USSR in November 1944 on the basis of Czech, Ukrainian and Russian archival documents. The chapter is also based on recently published documents and the results of the author's research in the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic. The author emphasises that the Czechoslovak émigré government in London considered

Subcarpathian Rus to be an integral part of Czechoslovak territory from the very beginning, and its goal was to restore Czechoslovakia within its pre-Munich borders (i.e. as of 29 October 1938). To this end, it was possible to gradually gain the support of the USSR and the USA, as well as Great Britain and France, which, together with Germany, were signatories to the Munich Agreement. After Italy's capitulation in the winter of 1943, Italy also withdrew its consent to the Munich Agreement and the Vienna Arbitration. President Edward Beneš insisted primarily on the return of the Sudetenland and the retention of Slovakia, while the issue of Subcarpathian Rus was of secondary importance. If it could not be resolved, Beneš was prepared to relinquish this territory.

After the Red Army entered Subcarpathian Rus at the end of October 1944, Czechoslovak government representative Minister František Němec arrived in Khust with the task of organising Czechoslovak affairs, and the military commander of the region, General Antonín Hasal, who was responsible for replenishing the Czechoslovak army. From the very beginning, the Soviet military authorities prevented the Czechoslovak authorities from performing their duties, in particular by recruiting local men into the Red Army, despite the fact that they were Czechoslovak citizens. As is well known, on 26 November 1944, the first (and last) Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine was held in a local cinema in Mukachevo, where delegates passed a resolution on the accession of the Transcarpathian region to the Ukrainian SSR, i.e. in fact to the USSR. President E. Beneš appealed to J. Stalin and, after an exchange of views, agreed to a 'voluntary' renunciation of Transcarpathia, but on condition that it would formally take place only after the war on the basis of a separate intergovernmental agreement. It was indeed signed in Moscow on 29 June 1945.

It is impossible to say unequivocally when Stalin first conceived the idea of annexing Subcarpathian Rus, which most likely crystallised over a period of time depending on the situation at the front. At the same time, the author points out that this was not an entirely new idea, as such a possibility had already been envisaged by the tsarist foreign policy at the beginning of the First World War. The author further argues that the legitimacy of the First Congress of People's Committees is negligible, but on the other hand, it cannot be ignored that at least among some Ukrainian residents of Transcarpathia, this idea found support.

Keywords: *Subcarpathian Rus, Transcarpathian Ukraine, USSR, Czechoslovakia.*

Otázka příslušnosti Podkarpatské Rusi

Po vypuknutí druhé světové války měly Velká Británie a Francie zájem na udržení Maďarska mimo konflikt. Otázku Podkarpatské Rusi a poválečných maďarských hranic proto neotvíraly, což se dalo interpretovat i tak, že anexi mlčky akceptují. Velká Británie po vypuknutí války ostatně hned nezahrnula mezi své cíle obnovu Československa, ale jen „osvobození českého národa od cizí nadvlády“¹. Francie nevydala ve věci žádné oficiální prohlášení, ale její stanovisko bylo v zásadě obdobné, což bylo exilovým politikům známé². Velká Británie a Francie tím ponechávali otevřenou možnost, že by byl po válce obnoven pouze český stát, který by se pak stal součástí nějakého širšího středoevropského uskupení. Také SSSR, který v té době udržoval s maďarskou vládou normální diplomatické styky, příslušnost území k Maďarsku nijak nezpochybňoval. Totéž platilo o postoji USA.

Edvard Beneš od počátku považoval za svůj cíl obnovu Československa v původní teritoriální podobě, avšak v rámci tohoto rámcové konečného cíle měla jednotlivá území různou míru důležitosti. Na prvním místě bylo uznání nezávislosti a pak odčinění Mnichova a opětovné získání pohraničí odtrženého Německem. Na dalším místě byl u Beneše jako přesvědčeného čechoslovakisty zájem na udržení Slovenska. Rusíni nebyli součástí „československého národa“ a Podkarpatské Rusi nikdy před rokem 1918 nepatřila českému státu. Její udržení proto stálo až na posledním místě.

První dokument, ukazující na eventuální možnost připojení Podkarpatské Rusi k Ukrajinské sovětské socialistické republice (USSR) a tedy k SSSR, je z 22. září 1939. Tento den přijal Edvard Beneš v Londýně ve své vile v Puttney sovětského velvyslance ve Velké Británii Ivana Majského. Jedním z bodů rozhovoru byla v souvislosti se vpádem sovětské armády do Polska (17. září 1939) a anexe východní Haliče i otázka budoucnosti Podkarpatské Rusi. Ve svých pamětech, napsaných ovšem až po válce, kdy již byla Podkarpatská Rus součástí Sovětského svazu, Beneš tvrdí, že tehdy Majskému řekl: „My po této válce musíme už se Sovětským svazem přímo a trvale sousedit. I to je pro nás naučení z Mnichova. Otázku Podkarpatské Rusi budeme mezi sebou řešit později a jistě se dohodneme“³. Majskij údajně na jeho sondáž přímo nereagoval a pouze neurčitě poznamenal, že SSSR se jistě bude chtít po válce udržet „někde na linii slovenských hranic“⁴. Co přesně Beneš řekl, nelze ale zjistit. V zápise, který sám pořídil bezprostředně po setkání, totiž stojí: „Ptal jsem se, co jest s Podkarpatskou Rusí. Usmál se. Já řekl, že jest to země naše, na to že máme právo, on [tj. Majský, pozn. J. R.] že sám ve Společnosti národů potvrdil můj telegram. Pro nás je řešení jen dvojí: buď to budeme mít my a pro případ, že oni budou sousedi a požadují-li to, že bychom proti tomu nemohli nic mít. Ani Poláci, ani Maďaři, a zejména tito, to mít nesmějí“⁵.

Beneš tedy považoval Podkarpatskou Rus sice za součást Československa, ale v krajním případě byl ochoten toto území obětovat, bude-li to nutné v zájmu dosažení společné hranice s SSSR, kterou považoval za nanejvýš potřebnou. Majskij si ale Benešova slova vysvětlil jinak. Ve své zprávě pro Moskvu totiž o jednání s Benešem napsal: „Co se týče Karpatské Ukrajiny, měla by se ona, podle mínění Beneše, rozhodně stát součástí Ukrajinské SSR. Ještě v době, kdy byl prezidentem Československé republiky, ji vždy v duchu považoval za budoucí součást SSSR“⁶.

Otázka příslušnosti Podkarpatské Rusi nebyla v letech 1939–1944 v popředí zájmu exilové reprezentace. Problém vůbec nenacházíme mezi agendou Československého národního výboru v Paříži. Benešovou prioritou bylo tehdy přeměnit národní výbor v prozatímní vládu a získat její uznání, nikoliv otevírat předčasně otázku hranic. S Podkarpatskou Rusí ale Beneš nepochybně v rámci Československa počítal.

Dne 21. července 1940 byla v Londýně ustavena prozatímní československá vláda pod vedením premiéra Jana Šrámka a zároveň vznikla čtyřicetičlenná Státní rada jako zatímní parlament. 24. července 1940 proslovil Beneš jako prezident republiky poselství do vlasti, v němž prohlásil, pro československou vládu je vše, co se stalo po Mnichovu právně neexistující a tedy neplatné, a toto stanovisko platí „pro Čechy, Slováky, Němce i Karpatorusy i ostatní u nás doma“⁷. To znamenalo, že československá vláda považovala Podkarpatskou Rus stále za své území, které je dočasně okupováno Maďarskem, a její obyvatele za své občany. Prezident Beneš jmenoval členem Státní rady rusínského právníka Pavla Cibereho. Ten měl symbolizovat, že i nejvýchodnější část československého státu je v tomto náhradním parlamentu zastoupena⁸. Na podzim 1942 byl do Státní rady přibrán ještě podkarpatoruský komunista Ivan Petrušak⁹.

Po vypuknutí německo-sovětské války sovětská vláda nabídla Benešovi uznání *de iure* a obnovení spojenecké smlouvy z roku 1935; dohoda o tom byla skutečně podepsána v Londýně 18. července 1941¹⁰. SSSR nebyl signatářem mnichovské dohody, a proto uznání *de iure* Beneš interpretoval i jako uznání předmnichovských hranic. Krátce na to získala exilová vláda i diplomatické uznání *de iure* od britské vlády. O rok později — 5. srpna 1942 — britský ministr zahraničí Anthony Eden v projevu v Dolní sněmovně oznámil, že britská vláda považuje mnichovskou dohodu za už neexistující, protože byla zrušena samotným Německem, a proto na příští mírové konferenci nebude Velká Británie v otázce československých hranic vázána ničím, co se stalo po 29. září 1938¹¹. Velké Británii už v té době na postoji Maďarska nezáleželo, protože od 7. prosince 1941 s ním byla ve válečném stavu. Obdobné prohlášení o neplatnosti všeho, co se stalo po Mnichovu, učinila 22. srpna 1944 také prozatímní vláda Francie¹² a 26. září 1944 anulovala mnichovskou dohodu a

vídeňskou arbitráž nová vláda Itálie¹³. Spojené státy, které nebyly signatářem mnichovské dohody a kterým Maďarsko 13. prosince 1941 vyhlásilo válku, považovalo změny hranic Československa rovněž za neplatné. Exilová československá vláda přijala na své 42. schůzi 16. prosince 1941 usnesení, že Československá republika je ve válečném stavu s Německem a Maďarskem a dále se všemi státy, které jsou ve válečném stavu s Velkou Británií, Spojenými státy či SSSR. Tím byla z československé strany znovu nepřímě vyslovena i neplatnost Vídeňské arbitráže i anexe Podkarpatské Rusi¹⁴.

Skutečnost, že mocnosti včetně SSSR uznaly Československo v předmnichovských hranicích, byla pro další vývoj celkem irelevantní. Nevíme, kdy přesně SSSR změnil ve věci československých hranic svůj postoj a rozhodl se anektovat území na jižní straně Karpat: odpověď na tuto otázku by mohly dát jediné ruské archívy. Myšlenka zřejmě krystalizovala postupně v souvislosti s vojenskými úspěchy sovětské armády a přiblížením se fronty ke Karpatům na jaře 1944. Ve skutečnosti myšlenka nebyla úplně nová, protože s možností připojení území na jih od Karpat k Rusku kalkulovala už carská politika po prvních úspěších v první světové válce v roce 1914–1915. Zdá se, že Beneš zřejmě s podobnou eventualitou počítal, protože znal geopolitické cíle někdejší carské zahraniční politiky, které se za Stalina zásadněji nezměnily.

Anexe Podkarpatské Rusi

V létě 1944 se sovětsko-německá fronta přiblížila ke karpatskému oblouku. Špatně schůdné zalesněné Karpaty s malým počtem horských průsmyků představovaly z německého hlediska ideální místo pro úspěšnou obranu. Maďarsko zde v letech 1940–1943 vybudovalo už zmíněnou Arpádovu linii sestávající ze systému opevněných opěrných bodů a dřevěných i železobetonových bunkrů. Obrana Karpat na úseku Podkarpatské Rusi byla svěřena 1. maďarské armádě pod velení generálplukovníka Bély Miklóse-Dálnokiho.

Sovětská operace mající za cíl překročení východních Karpat je známa jako východo-karpatská operace, či též v závěrečné fázi jako karpatsko-užhorodská operace¹⁵. Začala 8. září útokem na německá předpolí. Ve dnech 15. — 30. září se sovětské armádě podařilo probít na hřeben Karpat a zahájila boj o karpatské průsmyky. Třetí fází operace mělo být prolomení maďarské Arpádovy linie, sestoupení do nížiny a ovládnutí celého území až k Tise. Zde sovětskému útoku nenadále napomohl politický vývoj v Maďarsku.

Poté, co 23. srpna došlo k převratu v Rumunsku, které roztrhalo svou spojeneckou smlouvu s Německem a přešlo na stranu Spojenců, rozhodl se i regent Miklós Horthy následovat jeho příkladu. 25. srpna jmenoval novou vládu generála Gejzy Lakatose, která zahájila tajná jednání o příměří. Poté co se ukázalo, že není možné uzavřít separátní příměří se západními Spojenci, s nimiž bylo Maďarsko ve válečném stavu od prosince 1941, souhlasil Horthy

s přímým vyjednáváním se Sovětským svazem. 27. září 1944 odjela tajně do Moskvy maďarská delegace¹⁶. Dohoda o příměří byla podepsána 11. října 1944 v Moskvě: podle ní se Maďarsko zavazovalo stáhnout ihned vojska na hranice z roku 1937 a pak vyhlásit válku Německu. Avšak poté, co Horthy 15. října oznámil uzavření příměří v rozhlase, provedli Němci, jejichž jednotky byly už od poloviny března 1944 v Maďarsku, státní převrat. Sesadili nejen Lakatosovu vládu, ale i zajali i regenta Horthyho a dosadili k moci Férnce Szálasiho, vůdce ultrafašistické strany Šípových křížů (*Nyilaskeresztes Párt*). Ten příměří odmítl a prohlásil, že Maďarsko bude pokračovat v boji.

Szálasiho převrat částečně demoralizoval 1. maďarskou armádu, která měla chránit karpatské průsmyky. Velitel 1. maďarské armády generálplukovník Béla Miklós novou vládu odmítl a 16. října přešel se svým štábem k postupující sovětské armádě, odkud vyzval své vojáky k složení zbraní¹⁷. I když většina maďarských důstojníků a vojáků výzvu neuposlechla a Szálasi poslal do Karpat z vnitrozemí loajální posily¹⁸, odpor na Arpádově linii se i tak pro německo-maďarská vojska brzy ukázal jako marný. Po kapitulaci Rumunska Rudá armáda totiž zahájila útok ze severního Sedmihradska a zbytku maďarských a německých armád na Podkarpatské Rusi hrozilo obklíčení. Za této situace se německé velení rozhodlo raději tyto armády stáhnout na linii Tisy a rovněž doposud fungující maďarské úřady se odtud evakuovaly. Ve dnech 18. — 27. října proto vojska 4. ukrajinského frontu obsadila prakticky bez boje většinu Podkarpatské Rusi. 26. října osvobodila Mukačevo a následující den vstoupila do Užhorodu a další den do Čopu¹⁹. Pod kontrolou německých a maďarských (szalásiovských) vojsk zůstala jen malá oblast na jihozápadě při řece Tise²⁰. Kompletní osvobození všech obcí Zakarpatí bylo dokončeno 28. listopadu²¹.

Československá vláda v Londýně považovala osvobozené území za součást Československé republiky. Podle československo-sovětské dohody z 8. května 1944 o správě osvobozeného území²² proto vyslala na Podkarpatskou Rus vládního delegáta, kterým byl jmenován ministr František Němec²³. Němec přijel 28. října 1944 se svým štábem do Chustu, který pro něj Sověti vybrali jako sídlo československé správy. Součástí delegace byl i generál Antonín Hasal (pseudonym Nižborský), který se stal vojenským velitelem osvobozené oblasti.

Mezi Němcovým úřadem a sovětským velením 4. Ukrajinského frontu docházelo prakticky od počátku ke konfliktům. Faktický vládcem celé oblasti byl totiž velitel 4. ukrajinského frontu generál Ivan Jefimovič Petrov, či přesněji člen vojenské rady tohoto frontu generálplukovník Lev Zacharovič Mechlis, mající úzké vazby na tajné služby a přímo na Stalina. Sovětské vojenské úřady nedovolovaly členům Němcova úřadu volný pohyb a především jim zakazovaly vstup do oblasti na západ od Svaljavy (tj. do důležitých

měst Mukačeva a Užhorodu)²⁴. Dále často bránily provádění mobilizace do československého vojska a namísto toho verbovaly muže povinné vojenskou službou do sovětské armády, ačkoliv šlo o československé občany²⁵.

Podle československých zákonů mohl československý občan sloužit v cizím vojsku jedině se souhlasem prezidenta republiky, jinak se dopouštěl trestného činu. Prezident Beneš byl ochoten vyřešit věc smírně a udělit všem osobám, kteří o to požádají, k službě v sovětské armádě souhlas. Sovětské vojenské a politické orgány ale o takovýto postup neměly evidentně zájem²⁶. Na celém území Podkarpatské Rusi iniciovaly zakládání vlastních národních výborů nepodléhajících vládní delegatuře v Chustu. Tyto národní výbory se sovětskou asistencí pak agitovaly za připojení celé oblasti k sovětské Ukrajině.

Rozuzlení přišlo brzy. 19. listopadu 1944 se v Mukačevě konala za účasti 418 delegátů a hostů konference komunistů, na níž byla založena „samostatná“ Komunistická strana Zakarpatské Ukrajiny (KSZU)²⁷. Konference zvolila tříadvaceti členný ústřední výbor. Členy byli převážně předváleční místní členové a aktivisté KSČ. Prvním tajemníkem strany se stal předválečný podkarpatoruský místní komunista a osvětový důstojník československé armády Ivan Turjanica²⁸. Turjanica přijel do Chustu spolu s ministrem Němcem a generálem Hasalem, ale 4. listopadu z československé armády dezertoval a dal se v Mukačevu k dispozici sovětským orgánům²⁹. Stranická konference schválila rezoluci požadující spojení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou³⁰.

Bylo jasné, že založení separátní strany mimo rámec KSČ na Podkarpatsku nebylo myslitelné bez vědomí a souhlasu vysokých stranických a státních míst v Moskvě, protože obecně platilo, že v každém státě může být jen jedna komunistická strana. Jediným smyslem existence KSZU byla příprava sjednocení, které mělo mít alespoň navenek reprezentativní podobu. Právě jednotlivé buňky a místní organizace KSZU se významnou měrou podílely na přípravě sjezdu národních výborů, který se měl stát jakousi pseudolegální bází anexe území³¹.

26. listopadu 1944 ve dvě hodiny odpoledne byl v městském kině v Mukačevu zahájen první sjezd národních výborů Zakarpatské Ukrajiny, zorganizovaný sice formálně přípravným výborem, ale ve skutečnosti řízený sovětskými politickými místy a důstojníky NKVD. Účastníky sjezdu přivítal jeho předseda Michail (Mychajlo) Dragula, středoškolský učitel na mukačevském gymnáziu, před válkou aktivní rusofil, a nyní předseda Národního výboru v Mukačevě. Hlavními řečníky byli Ivan Turjanica a předseda užhorodského národního výboru Petro Sova, rovněž předválečný rusofil. Poté předseda národního výboru ve Volovém (Mižhorji) Dmytro Tarachonyč delegátům sjezdu přečetl předem připravený manifest o opětovném sjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou³². Sjezd ustavil tzv. Národní

radu Zakarpatské Ukrajiny (NRZU), která měla být v přechodném období vrcholným zákonodárným i výkonným orgánem oblasti. Předsedou NRZU se stal Ivan Turjanica.

Sjezdu se údajně zúčastnilo 663 delegátů a 116 hostů, mezi nimi náčelník politické správy IV. ukrajinského frontu generál M. M. Pronin a náčelníci politických oddělení 1. gardové armády plk. S. I. Ťulpanov a 18. armády plk. L. I. Brežněv. Delegáti pocházeli z 268 obcí, což představovalo jen 55% všech obcí na Podkarpatské Rusi podle sčítání lidu z roku 1930, navíc téměř polovina delegátů pocházela ze tří okresů — Mukačevo, Iršava a Sevljuš. Zastoupení obcí z oblastí po československou správou bylo podstatně slabší, stejně jako zastoupení obcí nacházejících se na pomezí Slovenska. Pokud jde o sociální složení sjezdu, z celkového počtu 663 delegátů bylo 258 rolníků a 178 dělníků, 172 příslušníků inteligence a 55 řemeslníků a obchodníků. Celkem 243 delegátů bylo členy komunistické strany³³. Mezi inteligencí bylo i 14 duchovních (11 pravoslavných a tři řeckokatolíci). Národnostní složení bylo následující: 621 Ukrajinců, 26 Maďarů, 5 Rusů, 4 Židé, 2 Rumuni, 2 Němci, 2 Slováci a 1 Róm. Z celkového počtu delegátů bylo 14 (podle jiných údajů 13) žen, z toho dvě Maďarky³⁴.

Nemůže být pochyb, že rozhodnutí I. sjezdu národních výborů bylo předem zinscenováno a nemá tudíž žádnou legitimitu. Není úplně jasné, podle jakého klíče a na základě jakého předpisu se konaly volby delegátů, a tedy ani koho tito delegáti zastupovali. Po technické stránce sjezd připravoval organizační výbor, který byl ustaven 19. listopadu. Údajně měl jeden delegát zastupovat přibližně tisíc obyvatel Zakarpatska, přičemž z každé malé obce měli být voleni dva delegáti, z větších obcí tři až čtyři, avšak je zřejmé, že v praxi tento klíč nebyl dodržen. Není také jasné, jak byli delegáti voleni a zda mohlo na funkci delegáta kandidovat více osob. Je také zřejmé, že v mnoha obcích do výběru zasahovali nejen místní komunisté z KSZU, ale především sovětské vojenské orgány, které ostatně už od října často zcela svévolně dosazovaly do národních výborů „své lidi“. Ukrajinský historik Vasyl Miščanin na základě jazykové analýzy původního plakátu s textem manifestu³⁵ zjistil, že jej psala osoba, jejímž mateřským anebo alespoň běžně používaným jazykem byla ruština. Text totiž obsahuje četné rusismy. Je samozřejmě také možné, že jde o překlad z ruštiny, v němž nedopatřením zůstaly některé ruské výrazy. Proto Miščanin, podobně jako už před ním Ivan Pop, vyslovil oprávněnou domněnku, že manifest vznikl v Moskvě, pravděpodobně přímo v centrále komunistů, tedy na ÚV VKS(b)³⁶.

Přes pečlivou režii ale sjezd neprobíhal úplně tak, jak si sovětské orgány přály: někteří delegáti totiž před jeho zahájením vyslovili názor, že o tak závažné věci, jakou je připojení k SSSR, má rozhodnout referendum. Podobné návrhy byly samozřejmě pro sovětské vedení nepřijatelné. Organizátoři ale pro

jistotu změnili způsob hlasování: místo hlasování zvednutím mandátu se hlasovalo „masovou slovní aklamací“³⁷. To ovšem legitimitu sjezdu ještě více zproblematizovalo, a proto po jeho skončení delegáti prohlášení podepisovali. Někteří tak údajně ve zmatku učinili i vícekrát. Podpisy byly potom dodatečně sbírány i mezi obyvatelstvem a nakonec je údajně podepsalo 90% dospělého obyvatelstva.³⁸ Nelze přitom pochybovat, že na obyvatele byl vyvíjen přímý či nepřímý nátlak: na celé podpisové akci je totiž podezřelé především to, že se k ní připojili i delegáti sjezdu maďarské národnosti a manifest pak „dobrovolně“ podepisovali i etničtí Maďaři na jihu země. Ti v té době ještě chovali určité naděje (či spíše iluze), že bez ohledu na podmínky příměří³⁹ dojde k malým korekturám hranic na jihozápadě Podkarpatské Rusi a alespoň část těchto čistě maďarských území zůstane i po válce součástí Maďarska. Představa, že by v této situaci podkarpatoruští Maďaři usilovali o připojení k sovětské Ukrajině, je zcela absurdní.

Nelegitimitnost mukačevského sjezdu a následné podpisové akce ovšem neznamená, že na Podkarpatské Rusi nebyly síly usilující o spojení s „velkou Ukrajinou“. Je zřejmé, že takovýto vývoj si přáli především místní komunisté, především pokud národně cítili ukrajinsky, a potom obecně nejchudší vrstvy obyvatelstva, které si od připojení k SSSR slibovaly zlepšení své materiální situace. Je možné, že podobný vývoj z čistě nacionálních důvodů akceptovali i stoupenci OUN a UPA, kteří sice byli rozhodnými odpůrci komunismu, ale zároveň pozitivně hodnotili fakt sjednocení ukrajinských zemí do jednoho celku. Takto vnímal mukačevský sjezd např. Vasyl Markus, účastník kongresu, který krátce po anexi ze Zakarpatí utekl a stal se po válce v USA profesorem politických dějin: Markus, jemuž vděčíme za nejpodrobnější popis zasedání, sice na jedné straně popsal sjezd jako předem připravené divadlo, ale na druhé straně jako Ukrajinec ocenil „historickou spravedlnost“ v podobě připojení Zakarpatska k Ukrajině⁴⁰. Určitě však podobný vývoj nevítila většina obyvatelstva. Na druhé straně ovšem nemáme ani žádný důkaz, že si většina obyvatel přála opětovné připojení k Československu: z faktu, že se řada Rusínů přihlásila do československé armády (a to i v době, kdy tomu již sovětské úřady kladly překážky) můžeme jen vyvodit, že takovou vůli měla jejich část. O přáních a státoprávních představách tamních obyvatel jinak nevíme nic. Československá zpravodajská služba neměla na Podkarpatské Rusi fungující síť a československá vláda v Londýně proto odtud neměla žádné zprávy⁴¹. Londýnská vláda obdržela pouze v roce 1944 memorandum, v němž blíže neidentifikovaná skupina Rusínů trvala na další platnosti ústavního zákona 328/1938 Sb. z. a n. o autonomii Podkarpatské Rusi a žádala, aby „zástupci spojeneckých armád na území Podkarpatské Rusi na území Podkarpatské Rusi byl přidělen zástupce z jejich řad“⁴². Není ovšem jasné, za jak velkou skupinu memorandum hovořilo.

NRZU přistoupila ihned k velmi radikálním krokům. 30. listopadu Turjanica poslal jménem NRZU ministru Němcovi dopis, v němž jej s odvoláním na usnesení sjezdu národních výboru vyzval, aby i se svým civilním a vojenským aparátem do tří dní (sic!) opustil území Zakarpatské Ukrajiny⁴³. Protože Němec na výzvu nereagoval, poslal Turjanica 5. prosince dopis přímo prezidentovi Benešovi a žádal jej, aby Němce z Chustu odvolal⁴⁴. Týž den NRZU přerušila s československým delegátem veškeré kontakty a 5. prosince oběžníkem zakázala už utvořeným správním orgánům (národním výborům), aby od úřadu československého delegáta přijímaly jakékoliv příkazy⁴⁵. Za těchto okolností Němec dospěl k přesvědčení, že jeho další přítomnost v Chustu je zbytečná a 8. prosince 1944 odjel — oficiálně pouze dočasně — zpět do Moskvy⁴⁶. Vojenská mise generála Hasala zatím v Chustu zůstala, byť její činnost především pokud jde o organizování odvodů, byla soustavně a opakovaně mařena ze strany sovětských orgánů. Nakonec NRZU dekretem č. 20 z 9. prosince 1944 mobilizaci obyvatel Zakarpatska do československé armády zakázala⁴⁷. Okresní velitelství milice (tj. sovětské policie) v Ťačově požádalo v prosinci NRZU, aby byla uzavřena budova československé vojenské správy, protože obyvatelé nechtějí sloužit v československé, ale v sovětské armádě⁴⁸. K podobnému kroku by ale Turjanica potřeboval souhlas z Moskvy a ta zřejmě z taktických důvodů s takovým krokem váhala. K zastavení činnosti vojenské mise proto nedošlo.

Reakce exilové vlády i prezidenta Beneše na ustavení NRZU a požadavku připojení Podkarpatské Rusi k sovětské Ukrajině je zřejmé z telegrafické instrukce státního ministra Huberta Ripky československému vyslanci v Moskvě Zdeňku Fierlingerovi z 5. prosince 1944, v jejímž bodě č. 6 se říká toto: „Mezi sovětskou a československou vládou je tichý, ale jasný souhlas, že kvůli Podkarpatské Rusi nesmí vzniknout žádný konflikt, protože by se to hned proti oběma využilo. Po válce se pak o všech těchto věcech definitivně dohodnou jen mezi sebou a v nejpřátelštějším dorozumění, a to tak, aby dohoda vedla jen k upevnění trvalého spojení československo-sovětského“⁴⁹. Jinak řečeno: československá vláda je ochotna vzdát se Podkarpatské Rusi dobrovolně ve prospěch SSSR, avšak až po válce a po formálním podepsání řádné československo-sovětské smlouvy, nikoliv jen na základě jednostranné deklarace jakéhosi pochybného sjezdu nikým nevolených národních výborů. Do té doby nebude československá jurisdikce zpochybňována a sovětské orgány nebudou bránit vstupu Rusínů do československého vojska.

Ripka zároveň pověřil Fierlingera, aby v duchu instrukce začal jednat se sovětskými místy⁵⁰. První jednání se uskutečnilo 27. prosince 1944 v Moskvě mezi Fierlingerem a náměstkem lidového komisaře (ministra) zahraničních věcí Andrejem Vyšinským. Přítomni byli dále vládní delegát František Němec, slovenský komunista Jozef Valo a na výslovnou Fierlingеровu a Němcovu

žádost také delegace Slovenské národní rady, ve složení Ladislav Novomeský, Ján Ursíny a pplk. Mirko Vesel, která před nedávnem přicestovala do Moskvy z Londýna⁵¹. Fierlinger řekl, že prezident a vláda nemohou připustit jednostrannou změnu státoprávního postavení Podkarpatské Rusi a musí trvat na platnosti československého právního řádu, nicméně je zde možnost tuto otázku vyřešit tak, jak to odpovídá těsnému přátelskému svazku Československa a SSSR. Vyšinskij prohlásil, že SSSR dodrží všechny smlouvy, nicméně nemůže se stavět na odpor hnutí obyvatelstva Podkarpatské Rusi za připojení k sovětské Ukrajině⁵². Následující den byli Fierlinger a Němec, které tentokrát doprovázel podkarpatoruský komunista a člen Státní rady Ivan Petruščak, přijati komisařem zahraničí Vjačeslavem Molotovem. Rozmluvě byl opět přítomen i Vyšinskij. Fierlinger řekl, že prezident a vláda „nepovažují za vhodné“, aby SSSR nyní řešil otázku Podkarpatské Rusi „radikálním způsobem“, nicméně zopakoval, že ve vhodný okamžik bude problém řešen „v duchu přátelství k SSSR i vůči obyvatelstvu Podkarpatska.“ Do té doby je třeba najít nějaké přechodné řešení. Také Molotov řekl československé delegaci v podstatě totéž, co předchozí den jeho náměstek: sovětská vláda nemůže brzdit spontánní projev vůle obyvatelstva, které cítí svou národnostní příslušnost k velkému ukrajinskému národu⁵³. Němec o obou jednáních informoval 29. prosince 1944 telegraficky Beneše. Vyjádřil názor, že vůle obyvatelstva pro připojení je spontánní a nelze bránit připojení tohoto území k SSSR. Doporučil proto, aby vláda sama navrhla Sovětskému svazu jednání o této otázce⁵⁴.

Prezident Beneš byl nucen akceptovat faktický stav. V instrukci odeslané Fierlingerovi 30. prosince uvedl, že „státoprávní otázka Podkarpatské Rusi je zatím odložena a je dohoda, že bude v daný okamžik řešena přátelsky, aniž by dobrý vztah obou států byl dotčen“⁵⁵. Bez ohledu na odložení problému ale sovětská místa nehodlala respektovat československou jurisdikci ani dočasně. Trnem v oku se jí stala především vojenská mise generála Hasala a jeho štáb v Chustu. 14. ledna 1945 obsadila budovu vojenského oblastního velitelství i místní československá kasárna místní chustská milice podléhající formálně místnímu Národnímu výboru, avšak ve skutečnosti jednající nepochybně buď na přímý pokyn anebo minimálně s vědomím vyšších sovětských míst. Poté milicionáři vtrhli i do vládní budovy a vyhnali odtud československé úředníky. Sovětský velitel města odmítl poskytnout jak civilním úředníkům, tak československé vojenské správě jakoukoliv pomoc. Zbylí civilní úředníci i Hasalův štáb byli fakticky v Chustu internováni⁵⁶. Němec sám potom naléhal, aby byla mise přemístěna na už osvobozené území východního Slovenska, což se také nakonec stalo.

Stalin poslal 23. ledna 1945 Benešovi osobní dopis, po obsahové stránce shodný s prohlášením Molotova Fierlingerovi z 28. prosince: sovětská vláda dodržuje smlouvy a dodrží samozřejmě i smlouvu s Československem, ovšem

nemůže se stavět proti vůli Ukrajinců na Zakarpatské Ukrajině. Stalin dále připomenul Benešovi, že on sám v debatě se sovětským velvyslancem v Londýně Ivanem Majským na podzim 1939 možnost postoupení Podkarpatské Rusi navrhl a znovu ji navrhoval v prosinci 1943 při návštěvě Moskvy, což tehdy on, Stalin, odmítl⁵⁷. Stalin ale vyšel Benešovi vstříc v tom, že souhlasil, aby záležitost byla vyřešena mezistátní smlouvou, uzavřenou buď ještě před skončením války s Německem, anebo po jejím skončení⁵⁸.

24. ledna 1945 jednala o problému Podkarpatské Rusi Slovenská národní rada (SNR), respektive její část (tzv. delegácia, česky delegatura), které se po porážce Slovenského národního povstání podařilo dostat se za linii fronty a 21. ledna 1945 obnovit svou činnost v Trebišově na východním Slovensku (od 30. ledna zasedala v Košicích). Z jednání vyšlo poselství (či spíše apel) k prezidentovi Benešovi, aby vzal v úvahu usnesení mukačevského sjezdu národních výborů a zahájil okamžitě se sovětskou vládou jednání o připojení Zakarpatska k sovětské Ukrajině. Poselství varovalo, že jakékoliv průtahy v otázce postoupení Zakarpatska by mohly poškodit dobrý poměr Československa k SSSR a ohrozit tak zajištění předmnichovských a předarbitrážních hranic Slovenska⁵⁹.

Beneš tehdy stanovisko SNR nedostal, protože s její delegaturou v Trebišově neměl přímé spojení⁶⁰. Slovenské poselství tedy žádnou roli nesehrálo, nicméně Beneš i tak odpověděl Stalinovi 29. ledna 1945 kladně. V dopisu se nezmiňoval o jednání v Moskvě v prosinci 1943, ale připomenul svůj rozhovor s Ivanem Majským v září 1939, přičemž zdůraznil, že své stanovisko nezměnil a ani nezmění. Beneš požádal, aby smlouva byla uzavřena až po válce, protože základním pilířem československé politiky během války je obnova Československa v předmnichovských hranicích⁶¹.

Naposledy se o Podkarpatské Rusi jednalo mezi Benešem a Molotovem v Kremlu 21. a opakovaně ještě 23. března 1945. Prezident tehdy přijel do Moskvy, aby byl přítomen jednání o sestavení první poválečné vlády a jejím programu a aby se potom mohl přesunout i s ministry bezpečně na osvobozené území do Košic, kde byla vláda formálně 4. dubna jmenována.

Jednání v Kremlu 21. března se zúčastnil Molotov, Vyšinskij, sovětský vyslanec u československé vlády Valerian Zorin, za československou stranu ministr zahraničních věcí Jan Masaryk a vyslanec Fierlinger. Beneš začal výklad o potřebě obnovení předmnichovských hranic, potom přešel k otázce potřeby nuceného vysídlení Němců a Maďarů. Třetí bod jednání se týkal přímo Podkarpatské Rusi. Beneš začal historickým exkursem, který samozřejmě poněkud upravil tak, aby zapadal do momentální situace: o připojení Karpatské Ukrajiny (v textu je používán důsledně tento termín) prý Československo nikdy neusilovalo, byl to nápad amerických Rusínů, kteří o tom udělali plebiscit. Východní Halič tehdy nebyla sovětská, takže nebylo možné spojit Podkar-

patskou Rus s SSSR a aby ji nedostali Maďaři, bylo třeba ji připojit k Československu. Dále řekl, že Československo považovalo vždy Karpatskou Ukrajinu jen za jakési mandátní území, které dočasně spravuje⁶². Nyní nastal čas tuto otázku vyřešit v přátelském duchu mezi SSSR a Československem. Jakmile válka skončí a bude jasná otázka československých hranic s Němcem, Polskem a Maďarskem, bude připravena příslušná smlouva, která bude předložena Národnímu shromáždění, jakmile se sejde. Beneš výslovně prohlásil, že nepředpokládá, že by československý lid byl proti odstoupení Karpatské Ukrajiny. Na závěr dodal, že na východním Slovensku žijí Ukrajinci a na území Karpatské Ukrajiny je určitá část Slováků. Snad by bylo dobré provést výměnu obyvatelstva⁶³. Hranice se Slovenskem by každopádně měla zůstat tak jak je. Fierlinger k tomu dodal, že Slováci mají eminentní zájem na udržení starých hranic s Karpatskou Ukrajinou. Molotov Beneše i Fierlingera ujistil, že stará hranice samozřejmě zůstane nedotčena⁶⁴.

Druhé jednání se uskutečnilo 23. března (ruský zápis má datum 24. března). Opět byli přítomni ministr Jan Masaryk, Fieringer a Zorin. Molotov se Beneš nejprve obrátil na Beneše s dotazem, zda nezměnil svůj názor na možné postoupení Podkarpatské Rusi, jak je na podzim v roce 1939 vyslovil v diskusi s Ivanem Majským a který Stalin připomenul Benešovi ve svém dopise z 23. ledna. Beneš prohlásil, že nemá u sebe zápis z tehdejšího jednání, ale že nyní, kdy je věc aktuální, bude jistě možné se otázce Podkarpatské Rusi přátelsky dohodnout. svůj ústně vyslovený názor, že má být Karpatská Ukrajina připojena k sovětské Ukrajině, dal písemně ve formě dopisu, který by pak byl předložen Nejvyššímu sovětu⁶⁵.

V otázce písemného dokumentu pro Nejvyšší sověť Beneš 26. března vyhověl, přičemž ve svém dopise znovu zdůraznil požadavek neměnnosti starých hranic mezi Slovenskem a Karpatskou Ukrajinou⁶⁶. Molotov příjem dopisu notifikoval a v odpovědi znovu potvrdil, že sovětská vláda vyjadřuje souhlas s tím, aby hranice mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí existující v rámci Československa zůstala beze změny⁶⁷.

Benešovy obavy, aby pod záminkou sjednocení Ukrajinců nedošlo nakonec také k odtržení východního Slovenska, nebyly úplně neopodstatněné. 29. listopadu 1944 se v Užhorodě ustavil Prozatímní národní výbor prjaševských Ukrajinců, který přijal rezoluci požadující „připojit k svobodné matce Zakarpatské Ukrajině celou prešovskou Ukrajinu s haličskou Lemkovščinou“⁶⁸. Počátkem roku agitátoři výboru a osvobozeném území východního Slovenska sbírali podpisy za memorandum požadující připojení regionu k Zakarpatskej Ukrajině, přičemž — jak bylo později zjištěno — tyto podpisy byly často vylákány podvodným způsobem.

Prvního března 1945 se v Ruském domě v Prešově uskutečnil sjezd delegátů ukrajinských (rusínských) obcí a okresů východního Slovenska, na

němž došlo k ustavení Ukrajinské národní rady Prjaševščiny (UNRP). UNP, v níž měli silné pozice místní komunisté ukrajinské národnosti, se prohlásila za „nejvyšší a jedinou představitelku ukrajinského a ruského obyvatelstva na Slovensku“⁶⁹. Sovětské politické vedení ale na podobném řešení nemělo zájem, protože by jím nic nezískalo: bylo už zřejmé, že celé Československo bude v sovětské sféře vlivu. Poté, co 21. a 23. března 1945 slíbil Molotov Benešovi, že východní slovenská hranice bude shodná s předválečnou hranicí mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí musely snahy UNRP vyznít naprázdno. SSSR nehodlal kvůli dvěma okresům na Slovensku definitivně znehodnotit svoji důvěryhodnost. Když ÚNRP viděla, že sovětské kruhy myšlenku odtržení nebudou podporovat, sama se od separatismu distancovala a koncentrovala se na řešení postavení Ukrajinců na východním Slovensku.

Pokusy komunistických Ukrajinců a ukrajinofilů ze Zakarpátí o připojení východního Slovenska časově korespondují s obdobným pokusem týchž sil o připojení jižní části Marmarošské župy (na jih od Tisy), tj. té části, která v letech 1920-1940 patřila k Rumunsku a 30. srpna 1940 druhou vídeňskou arbitráží připadla Maďarsku. I zde byl ustaven ukrajinský národní výbor, který s pomocí sovětských vojenských orgánů začal sbírat podpisy požadující připojení oblasti k Zakarpatské Ukrajině, tj. k SSSR. Rovněž zde sovětská místa přestala na jaře 1945 akci podporovat, protože jednak narazila na pocho-pitelný nesouhlas rumunského obyvatelstva a kromě toho si SSSR nechťel komplikovat budoucí vztahy s Rumunskem, kterému slíbil navrácení celého severního Sedmihradská⁷⁰.

O připravované dohodě o postoupení Podkarpatské Rusi Sovětské Ukrajině jednala československá vláda na své 31. schůzi 18. června 1945. Hlavním bodem programu bylo stanovení instrukcí pro vládní delegaci, která měla v Moskvě za sovětského zprostředkování jednat se zástupci prozatímní polské (prosovětské) vlády o Těšínsku a úpravě hranic⁷¹. Protože v československo-polském sporu vystupoval SSSR v podstatě v roli arbitra, navrhl místopředseda vlády za KSČ Klement Gottwald, aby delegace v Moskvě vyslovila též jasné stanovisko ve věci Zakarpatské Ukrajiny (Gottwald použil tento název) a tím si Sověty příznivě naklonila. Nikdo z ministrů proti tomu sice neprotestoval, ale lidovecký místopředseda vlády Jan Šrámek a ministr zdravotnictví Adolf Procházka (rovněž člen Československé strany lidové) vyslovili procedurální námitky spočívající v tom, že nejprve musí být dojednána a podepsána řádná smlouva, přičemž konečné slovo má mít ve shodě s ústavou Národní shromáždění. Šrámek navíc řekl, že o postoupení Podkarpatska by měl rozhodnout lid této země sám. Dal tím nepřímě najevo, že nepovažuje usnesení sjezdu národních výborů v Mukačevu z 26. listopadu 1944 za legitimní. Procházka jako právník přednesl úvahu o tom, že o postoupení Podkarpatské Rusi by měl přijmout usnesení podkarpatoruský sněm. Sám ovšem musel dobře vědět, že

něco podobného není reálné. Ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka sice vyjádřil pochopení pro právnické důvody lidoveckých ministrů, ale jasně prohlásil, že je třeba jednat účelně: smlouvu o postoupení Podkarpatské Rusi je třeba se Sověty urychleně dojednat a formálně podepsat. Klement Gottwald jako místopředseda vlády za KSČ řekl, že o postoupení Podkarpatské Rusi bylo vlastně už rozhodnuto a text smlouvy proto může vypracovat přímo v Moskvě delegace, která tam odjíždí 21. června jednat s Poláky. Předseda vlády Zdeněk Fierlinger k tomu dodal, že není ani třeba žádat o souhlas Slovenskou národní radu, protože ta své stanovisko jasně vyjádřila již v poselství k prezidentovi z 24. ledna. Na závěr bylo přijato usnesení, že delegaci povede předseda vlády Zdeněk Fierlinger, členy budou ministři Zdeněk Nejedlý, generál Ludvík Svoboda, Hubert Ripka, Adolf Procházka, státní tajemník ministerstva zahraničí Vladimír Clementis (ministr Jan Masaryk byl na ustavující konferenci OSN v San Francisku) a několik expertů⁷².

Vládní delegace vedená premiérem Zdeňkem Fierlingerem jednající v Moskvě koncem června 1945 o Těšínsku skutečně paralelně dojednala i některé podrobnosti československé-smlouvy o Podkarpatské Rusi, ale tato jednání měla spíše technický ráz. Ve věci se angažoval především Vladimír Clementis. 28. června 1945 přijal Stalin Fierlingera a Clementise. Fierlinger sdělil Stalinovi, že smlouva může být podepsána v nejkratším čase⁷³. Smlouva měla být urychleně schválena československou vládou v Praze a podepsána ještě během pobytu československé delegace v Moskvě, k čemuž měl prezident Beneš telegraficky zmocnit vybrané členy delegace. Potom měla být podepsaná smlouva předložena k ratifikaci Nejvyššímu sovětu a Prozatímnímu národnímu shromáždění (PNS), jakmile se sejde⁷⁴.

Místopředseda vlády Klement Gottwald svolal na ráno 29. června 1945 mimořádnou 35. schůzi vlády, na níž ministrům předložil návrh textu dohody, který dostal z Moskvy s tím, že československá delegace s textem souhlasí. Gottwald upozornil ministry, že schválení smlouvy vládou nesnese odklad, protože delegace má v úmyslu odletět z Moskvy zítra ráno a smlouvu tedy musí podepsat. Ústně sdělil ministrům, že v rámci delimitace případně Sovětskému svazu i slovenské město Čop a tamní železniční uzel, přičemž si ale Československo vyhrazuje právo jeho užívání. Ministr dopravy generál Antonín Hasal v této souvislosti žádal, aby se Československu vyhradila možnost využívat nadále trať Čop — Ďakovo — Halmeu pro přímé spojení s Rumunskem. Ministři Vavro Šrobár a František Hála žádali, aby se právo optovat pro československé občanství a přesídlení do republiky vztahovalo nejen na Čechy a Slováky, ale i na všechny osoby, které sloužili v československé armádě, tedy i na část Rusínů. S těmito připomínkami vláda smlouvu schválila a zmocnila předsedu vlády Fierlingera a státního tajemníka Clementise, aby ji v Moskvě podepsali⁷⁵.

Smlouva byla podepsaná v Moskvě ještě týž den, tedy 29. června 1945⁷⁶. Oproti předválečné slovensko-podkarpatorské hranici byla nová československo-sovětská hranice rektifikována v sovětský prospěch. Předválečná hranice totiž probíhala východně od železniční trati Čop-Užhorod, přičemž Čop a všechny body tratě jižně od Užhorodu zůstávaly na slovenském území. Severně od Užhorodu hranice probíhala podle řeky Uh (Už) a končila v Užockém průsmyku. Nová hranice byla posunuta zhruba o 3–5 km na západ, takže důležitá železniční křižovatka Čop a celá železniční trať Čop–Užhorod–Užocký průsmyk — Lvov a souběžná silnice byly nyní na sovětském území⁷⁷. Celkem bylo Sovětskému svazu postoupeno jedenáct obcí náležících před druhou světovou válkou k okresům Velké Kapušany a Kráľovský Chlmec, tedy ke Slovensku. Nová hranice rozdělila obec Velké Slemence v okrese Michalovce, jejíž část — Malé Slemence (ukr. Mali Selmenci — Мали Селменці; do roku 1995 Solonci, maď. Kisszelmenc) byla rovněž připojena k SSSR. Obec zůstala rozdělena drátěnými zátarasy a obyvatelé (převážně maďarské národnosti) od sebe odděleni nejen po celou dobu existence SSSR, ale ještě dlouho potom: teprve 23. prosince 2005 zde byl otevřen hraniční přechod⁷⁸. Celková rozloha katastrálního území odstoupených obcí činila skoro 250 čtverečních kilometrů⁷⁹.

Smlouva obsahovala shodně s návrhem dodatkový prováděcí protokol. Ten v článku 1 ustanovoval společnou rozhraničovací komisi, která měla vytýčit hranici s ohledem na místní poměry, a v článku 2 upravoval otázku státního občanství. Někdejší českoslovenští občané s domovským právem anebo trvalým pobytem na Podkarpatské Rusi se stávali automaticky občany SSSR, avšak ti z nich, kteří se hlásili k české a slovenské národnosti, měli právo do 1. ledna 1946 optovat pro československé občanství a vystěhovat se do Československa. Podobně i českoslovenští občané ruské a ukrajinské národnosti žijící ve slovenských okresech na území Československa (tedy především na východním Slovensku) získali právo optovat pro sovětské občanství a měli se vystěhovat do SSSR. Otázky opce a náhrady za zanechaný majetek měla řešit společná likvidační komise (čl. 3).

Víme už, že při jednání o smlouvě vznesli Vavro Šrobár a František Hála požadavek, aby mohli pro Československo optovat i příslušníci československého armádního sboru v SSSR a příslušníci jejich rodin. To se ovšem netýkalo jen Rusínů z Podkarpatské Rusi, ale také volyňských Čechů, kteří dobrovolně vstoupili do československé armády. Požadavek později plně podpořil také náměstek předsedy vlády za Demokratickou stranu Ján Ursíny. Podle Ursínyho paměti to Vyšinskij nejprve odmítl s tím, že by Sovětskému svazu ubyli obyvatelé. Tento argument dost vypovídá o tom, jak se SSSR díval na své občany: byla to pro něj jen pracovní síla, jejíž odchod (podobně jako kdysi odchod nevolníků z panství feudálních pánů) by znamenal pro stát

ekonomickou ztrátu, a proto je třeba mu zabránit. Ursíny na to odpověděl, že nikdo nemůže žádat, aby vojáci, kteří bojovali se zbraní v ruce za Československo, byli nyní nuceni zůstat i se svými rodinami v Sovětském svazu. Vyšinskij nakonec tento argument uznal⁸⁰.

Otázku ratifikace smlouvy o postoupení Podkarpatské Rusi Ukrajinské sovětské socialistické republice projednala vláda na svém 100. zasedání 31. října 1945 a doporučila její ratifikaci spolu s přijetím příslušného ústavního zákona o změně státních hranic⁸¹. K tomu došlo na 10. schůzi Prozatímního národního shromáždění 22. listopadu 1945, a to jednomyslně a bez rozpravy⁸². Prezidium Nejvyššího sovětu SSSR smlouvu ratifikovalo 27. listopadu 1945. Ratifikační listiny byly vyměněny v Praze 30. ledna 1946 a tímto dnem vstoupila smlouva formálně v platnost.

Rektifikace hranice měla ještě malou dohru. Protože SSSR byl připojen celý někdejší užhorodský okres, dostala se na sovětské území i čistě slovenská obec Lekart (dnes Lekárovce). Když se obyvatelé Lekartu dozvěděli, že podle v Moskvě právě uzavřené dohody mají být připojeni k SSSR, žádali, aby byli ponecháni v Československu. Místopředseda vlády Ján Ursíny, na kterého se delegace obce obrátila, přednesl věc na zasedání vlády a ta se skutečně usnesla požádat SSSR o vrácení obce⁸³. Státní tajemník Clementis dal v té věci novému československému velvyslanci v Moskvě Jiřímu Horákovi pokyn, aby podnikl v Moskvě příslušné kroky. 26. prosince 1945 Horák informoval ústředí, že sovětská vláda dala ohledně navrácení Lekartu zamítavou odpověď⁸⁴. Vláda o věci jednala znovu. Ursíny upozornil, že Československo postoupilo SSSR dvě velké obce (byť s převahou maďarského obyvatelstva) a navrhl podat ve věci novou nótu⁸⁵. Horák se znovu obrátil na Vyšinského a tentokrát uspěl. Obec Lekart byla vrácena do Československa.

Otázka opce

Otázky spojené s opcí a optanty jsou jakýmsi epilogem československé etapy v dějinách Podkarpatské Rusi, protože šlo o to, kdo bude mít nakonec právo přestěhovat se do Československa. Rozsah opce byl nakonec oproti dodatkovému protokolu ke smlouvě z 29. června poněkud rozšířen. Otázku přestěhování volyňských Čechů řešila dodatečná (druhá) opční dohoda podepsaná v Moskvě 10. července 1946⁸⁶.

Podle nařízení československé vlády ze dne 24. srpna 1945⁸⁷ mohly do 1. ledna 1946 pro československou státní příslušnost optovat také vojenské osoby ruské či ukrajinské národnosti, které bojovaly proti Německu v řadách československé armády, pokud měly domovské právo nebo trvalý pobyt v některé obci Podkarpatské Rusi. Opce se vztahovala i na manželku a nezletilé děti. Opční prohlášení se podávalo u ministerstva vnitra nebo u úřadu, který bude přijímáním přihlášek pověřen.

Sovětské úřady kladly opci různé překážky. Těm, kteří si podali žádost o opci, byly odebírány potravinové lístky a byli všelijak šikanováni⁸⁸. Na mnoha místech Podkarpatské Rusi nebyly podmínky opce obyvatelstvu přesně známé, byť zprávy o možnosti optovat se rychle rozšířily. Teprve na opakované urgence československého velvyslance v Moskvě Jiřího Horáka ústřední úřady slíbily, že zveřejní podmínky opce formou veřejných vyhlášek. Než se tak ale všude stalo, opční lhůta vypršela. 1. ledna 1946 proto intervenoval Horák u sovětského ministerstva zahraničních věcí (Ministerstvo innostrannyh děl — MID) ve věci prodloužení opční lhůty do 1. března 1946, což se také skutečně stalo⁸⁹. Ani potom neprobíhaly opce bez problémů. Ministerstvo vnitra proto po dohodě s ministerstvem zahraničních věcí (MZV) vyslalo do Užhorodu zvláštního delegáta, který měl žádosti přijímat a posuzovat.

Československá vláda vycházela z článku 2 dodatkového protokolu, podle kterého opce schvalovaly československé úřady. Sovětské úřady ale brzy vystoupily s požadavkem, aby osoby podávaly žádosti prostřednictvím sovětských úřadů a jejich stanovisko mělo být rozhodující. Odvolávaly se na skutečnost, že v československo-sovětské dohodě není přesné ustanovení o tom, jakým způsobem se má opce provádět. Opční přihlášky na Podkarpatské Rusi tak ve skutečnosti přebíral zvláštní sovětský pověřenec, kterým se stal Ivan Turjanica, předseda NRZU. Turjanica sám (nepochybně podle instrukcí sovětských míst) rozhodoval, či přihláška k opci bude či nebude přijata, a teprve po souhlasu sovětských orgánů odevzdával seznamy optantů ke schválení československým úřadům. Tak např. v Mukačevu podaly žádost o opci prostřednictvím sovětského pověřence 1402 osoby (včetně Mychajla Draguly, který předsedal 26. listopadu 1944 I. sjezdu národních výborů Zakarpatské Ukrajiny), avšak kladně jich bylo vyřízeno a československým úřadům postoupeno jen 294⁹⁰. Mezi tím již některé osoby, které měly domovské právo na Podkarpatské Rusi, ale zdržovaly se z nějakých důvodů na československém území, podaly žádost o opci přímo ministerstvu vnitra v Praze. Opce těchto „přímých optantů“ odmítal SSSR uznat vůbec. Přes všechny překážky bylo za tři měsíce podáno 23 168 opčních žádostí a přímo do Prahy jich bylo posláno 25 000⁹¹.

O možnosti dodatečné opce a uznání opčních prohlášení podaných přímo ministerstvu vnitra jednali velvyslanec Horák a legační rada Jiří Kašpárek opakovaně s náměstkem ministra zahraničních věcí Andrejem Vyšinským, který tuto žádost předložil sovětské radě ministrů (vládě). 19. srpna 1947 byl Kašpárek přijat Vyšinským v přítomnosti vedoucího středoevropského referátu MIDu Alexandra Alexandrova. Kašpárek nejprve urgoval otázku obnovení opční lhůty a odvolával se na to, že sovětská vláda tuto možnost výslovně nezamítla. Vyšinskij na to odpověděl, že vláda se sice formálně nevyslovila proti dodatečné opci, ale neusnesla se ani na tom, že se opční lhůta prodlužuje.

Dodatečnou opci podle něj nelze povolit, protože pokud by se vyhovělo Československu, přišli by se stejnou žádostí i Poláci. Kašpárek potom přednesl žádost ve věci přímých opcí a vznesl námitky proti tomu, že sovětské úřady provádějí fakticky opci samy. Vyšinskij odpověděl, že československé úřady proti tomuto postupu nikdy dříve nic nenamítaly. Kašpárek uznal, že udělal chybu, když na tuto skutečnost dříve neupozornil, ale současně vznesl námitky proti tomu, že Turjanica vůbec odmítá o přihláškách podaných československým úřadům jednat. Vyšinskij slíbil, že se pokusí najít řešení, ale odmítl dát jakýkoliv závazný příslib⁹².

O vojácích československého armádního sboru „ruské a ukrajinské národnosti“, a jejich rodinách jednal Horák s Vyšinským opakovaně. Při návštěvě 25. prosince 1947 mu připomenul slib, který dal v roce 1945 ministr zahraničních věcí Vjačeslav Molotov tehdejšímu československému velvyslanci Zdeňku Fierlingerovi. Tehdy totiž Molotov řekl, že tito vojáci a jejich rodiny budou moci optovat pro Československo a vystěhovat se. Nyní, řekl Horák, chce předseda Národní rady Zakarpatské Ukrajiny Turjanica právo optovat přiznat jen těm, kteří se přihlásili do armády před bitvou u Dukly (6. 10. 1944). Vyšinskij dal najevo, že uznává nespravedlnost Turjanicova postupu. Horák byl optimistický⁹³. 19. ledna 1948 Horák u Vyšinského znovu urgoval vyřízení žádostí o emigraci rodinných příslušníků československého armádního sboru, o kterou usiloval od roku 1946⁹⁴.

Konec celé akce se odehrál až po únorovém převratu, který způsobil Horákovo odvolání z Moskvy. 31. prosince 1948 obdržel nový československý velvyslanec v Moskvě Bohuslav Laštovička od ministra zahraničí Vladimíra Clementise telegram, ze kterého vyplývala změna stanoviska MZV ve věci repatriace rodinných příslušníků Svobodovy armády: Clementis napsal: „Nemáme v úmyslu žádat repatriaci těch příslušníků naší zahraniční armády, kteří se ještě nacházejí na území SSSR. Omezili jsme se na repatriaci rodinných příslušníků těch, kteří se už u nás nacházejí a jsou našimi občany“⁹⁵. Podle sovětských údajů získalo opcí československé občanství asi 10 000 osob ze Zakarpatska⁹⁶. Počet osob, které ze Zakarpatska do Československa uprchly, a pak zde buď žily nelegálně, nebo se snažily nějak svůj pobyt legalizovat, byl ovšem mnohem vyšší.

Vedle osob, které se rozhodly pro opci, se v poválečném období objevil i problém osob, které neměly na území Podkarpatské Rusi domovské právo ani trvalé bydliště a zdržovaly se zde v podstatě nelegálně. Šlo často o osoby, které přijely hned po osvobození z Čech nebo ze Slovenska na Podkarpatskou Rus, aby si zde vyřídily své osobní záležitosti, poohlédly se po svém zanechaném majetku, anebo jen navštívily své známé a příbuzné. V prvních týdnech po přechodu fronty totiž hranice mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí ještě nebyla střežena a nebylo těžké ji překročit. Koncem listopadu však sovětské

úřady prakticky ze dne na den hranici uzavřely⁹⁷ a řada československých občanů tak zůstala na sovětském území. Tyto osoby se pochopitelně obracely na československé velvyslanectví v Moskvě s prosbou o pomoc. Československé velvyslanectví v Moskvě bylo připraveno vystavit těmto osobám československé pasy, avšak sovětské úřady jim odmítaly udělit tzv. výjezdní vízum, bez kterého žádný cizinec nemohl opustit území SSSR.

Ve věci těchto „návštěvníků“ Horák opakovaně intervenoval u Vyšinského. Ten sice uznal, že pokud někdo jen přijel na návštěvu, je třeba mu umožnit návrat domů, avšak v praxi se věc velmi vlekla. 13. listopadu 1946 poslal Horák do Prahy telegram s žádostí, aby samo ministerstvo intervenovalo prostřednictvím Valeriana Zorina, sovětského velvyslance v Praze⁹⁸. Návrat osob se nakonec protáhl až do roku 1948. 21. února 1948 jednal Horák o návštěvnících opět s Valerianem Zorinem, který se stal mezitím náměstkem ministra zahraničí, a podařilo se mu konečně dosáhnout příznivého vyřízení⁹⁹. A tak 24. února 1948 mohl Horák informovat MZV, že „místním orgánům na Zakarpatské Ukrajině bylo dáno nařízení povolovat výjezd do ČSR návštěvníkům, pokud ovšem nejsou proti tomu námitky politického charakteru“¹⁰⁰.

Nebude na škodu objasnit také otázku hraničního režimu. Jak vypadala situace na nové slovensko-ukrajinské hranici od jara do podzimu 1945 přesně nevíme, avšak skutečnost, že se na východním Slovensku pohybovali agitátoři NRZU a naopak Ukrajinci z okolí Prešova ještě mohli konat své porady v Užhorodu svědčí o tom, že ruch zde byl poměrně čilý. Ještě v prvním poválečném jízdním řádu ČSD, který vstoupil v platnost 5. prosince 1945, je uvedena trať Bánovce nad Ondavou — Užhorod, kde mělo jezdit pět párů osobních vlaků denně¹⁰¹. Samozřejmě, jízdní řády, především pak jízdní řády mezistátních vlaků, jsou vždy připravovány s předstihem mnoha měsíců a reálná situace se mezitím může zcela změnit. Dekretem NRZU ze dne 15. srpna 1945 bylo oznámeno uzavření hranic, byť k realizaci tohoto usnesení došlo — zřejmě z technických důvodů — až za tři měsíce¹⁰². Každopádně koncem listopadu 1945 byly sovětskými orgány hranice uzavřeny a veškerý ruch ustal¹⁰³.

Cestování do zahraničí bylo v SSSR privilegiem, nikoliv právem občana a za nedovolené překročení hranic hrozily přísné tresty: jen v roce 1945 soudy na Zakarpatské Ukrajině odsoudily za pokus o nelegální překročení československo-sovětské hranice sto padesát osob k trestům vězení od tří do šesti let¹⁰⁴. Ale ani českoslovenští občané na Zakarpatskou Ukrajinu nesměli. Jednak i v Československu byl po válce výdej cestovních pasů silně omezen jen na nutné cesty a potom v letech 1949–1955 téměř úplně zastaven, a to včetně cest do ostatních tzv. socialistických států, především ale samotné sovětské úřady neměly zájem, aby zemi navštěvovali cizinci. To platilo obecně pro celý SSSR a pro území Zakarpatské Ukrajiny zvláště. Ke změně postojů došlo teprve

postupně po roce 1956 a zejména pak v období přestavby na sklonku Gorbačevovy éry. K otevření hranic pro české a slovenské občany došlo teprve po rozpadu SSSR, kdy se Zakarpatsko ocitlo v rámci samostatné Ukrajiny, byť i poté mezi oběma státy platila ještě několik let vízová povinnost, a situace proto nebyla ideální.

¹ Tábořský E. Pravda zvítězila. Praha : Družstevní práce, 1947. S. 339.

² AÚTGM, f. EB/II, k. 366, fasc. IV/22 — Ripka Benešovi 15. 3. 1940.

³ Beneš E. Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství. 2. vyd., Praha : Orbis, 1947. S. 207.

⁴ Tamtéž.

⁵ Němeček J., Nováčková H., Šťovíček I., Tejchman M. (Eds.). Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl I.: březen 1939–červen 1943. Praha : Státní ústřední archiv, 1998, dok. 26. S. 87.

⁶ Tamtéž, s. 88, pozn. 3. Výňatek z Majského zprávy je převzat z edice Документы внешней политики (ДВП), том 22, книга 2, Москва 1992, док. 585, с. 82 / Dokumenty vnější politiky [SSSR] (dále jen DVP), díl 22, kniha 2, Moskva 1992, dok. 625.

⁷ Beneš E. Paměti... S. 168.

⁸ Cibere byl stoupencem ruské orientace a považoval se za jakéhosi reprezentanta všech Rusínů, což vyvolávalo napětí se stoupenci ukrajinské orientace, především s komunistou Petruščakem, protože ten v duchu směrnic Kominterny prosazoval ukrajinskou orientaci. Protože podle Cibereho Státní rady nereagovala na jeho návrhy a požadavky týkající se Podkarpatské Rusi, podal 9. listopadu 1943 na své členství rezignaci. Podrobněji o činnosti Cibereho a Petruščaka ve Státní radě viz: Hubený D. Záležitosti Podkarpatské Rusi na jednáních Státní rady v Londýně. In: Hubený D. (Ed.). Čtvrt století spolu. Praha : Národní archiv, 2023. S. 420–453.

⁹ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha : Libri, 2005. S. 413. K osobě Petruščaka viz: Pop, I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha : Libri, 2008. S. 198.

¹⁰ Beneš E. Paměti... S. 244.

¹¹ Beneš E. Paměti... S. 308–309, srv. text nóty zaslaný Edenem Janu Masarykovi též den v: Beneš E. Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z let 1938–1945. Praha : Družstevní práce, 1946, dok. XIV. S. 473–474.

¹² Beneš, E. Šest let exilu..., dok. XVIII. S. 485–486.

¹³ Beneš, E. Šest let exilu..., dok. XIX. S. 486–487.

¹⁴ Němeček J., Šťovíček I., Nováčková H., Kuklík J. (Eds.). Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I. (1940–1941). Praha : Historický ústav AV ČR (HÚ AV ČR) — Masarykův ústav a Archiv AV ČR (MÚA AV ČR), dok. 42, s. 818–822.

¹⁵ Zakarpattja... S. 250. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi. S. 423. Východokarpatská operace souvisela s paralelně probíhající a u nás známější karpatsko-dukelskou operací mající za cíl poskytnutí vojenské pomoci Slovenskému národnímu povstání.

¹⁶ Maďarská delegace ve složení generál Gábor Faraghó, vyslanec Domokos Szentiványi a hrabě Géza Teleki se do SSSR dostala přes slovenské povstalecké území, odkud byla přes frontu přepravena letecky. Popis cesty a jednání o příměří, jakož i popis následného převratu viz Horváth J., Nemes J., Pintér I., Szabó L. Poslední dějství. Praha : Naše vojsko. S. 178–182, s. 237–274.

- ¹⁷ Štemenko S.M. Generální štáb za války. Kniha druhá. Praha: Naše vojko, 1974. S. 222.
- ¹⁸ Tamtéž. S. 223.
- ¹⁹ Шляхом жовтня. Збірник документів/Šljachom Žovtnja. Zbirnyk dokumentiv. VI. Užgorod/Užgorod 1965 (dále jen: Šjachom Žovtnja), dok. 21. S. 44.
- ²⁰ Zakrapattja... S. 245–252.
- ²¹ Місчанін В. Радянiзацiя Закарпаття 1944–1950 pp., Ужгород : Ужгородський Національний Університет / Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja 1944–1950. Užhorod : Užhorodskij nacional'nyj universytet, 2018. S. 77.
- ²² Text dohody viz AMORT, Čestmír (ed.): *Na pomoc československému lidu*. Praha : ČSAV, 1960, dok. 162, s. 329–331, též: *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. Díl 4, sv. 2, Praha : Academia 1984, dok. 59. S. 91–93.
- ²³ Němeček J., Nováčková H., Šťovíček I., Tejchman M. *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*. Dokumenty. Díl 2. Červenec 1953–březen 1945. Praha : SÚA, 1999, dok. 138. S. 316.
- ²⁴ Tamtéž, dok. 160. S. 350.
- ²⁵ Tamtéž, dok. 152. S. 338. Dok. 154. S. 342. Dok. 159. S. 348–349.
- ²⁶ Tamtéž, dok. 161. S. 351. Dok. 162. S. 353–354. Dok. 165. S. 359–360. Dok. 169. S. 364.
- ²⁷ Šljachom Žovtnja VI. S. 5–6; Encyklopedija istoriji... S. 356.
- ²⁸ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 91. Jména členů ÚV viz tamtéž.
- ²⁹ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi. S. 424–425, 429.
- ³⁰ Text rezoluce viz Šljachom Žovtnja VI., dok. 41. S. 62.
- ³¹ Konečný S. Národní rada Zakarpatskej Ukrajiny a Ukrajinská národní rada Prjaševčiny : komparativna analýza. In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. (Eds.). *Národní rady v regione Karpát*. Krakov : Spolok Slovákov v Polsku, 2013. S. 72.
- ³² Zakarpattja... S. 274. Manifest byl publikován opakovaně: viz např. Šljachom Žovtnja, VI., dok. 51, s. 78–80; též Narysy istorij Zakarpattja. S. 596–597.
- ³³ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja... S. 92–93.
- ³⁴ Zakarpattja... S. 274.
- ³⁵ DAZO, f. R-14, op. 1, delo 11, ark. 4. Reprodukce původního plakátu Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 97. viz
- ³⁶ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 99. Ivan Pop svoje mínění o ruském původu manifestu vyjádřil v článku Режисери і статисти, Карпатський край / Režysery i statysty, Karpats'kyj kraj 1995, № 1–4. Tento časopis jsem neměl k dispozici.
- ³⁷ Konečný S. Národní rada Zakarpatskej Ukrajiny. S. 77. Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 100.
- ³⁸ Šmigel' M. Ukrajinská národní rada Prjaševščiny a hnutie za přičlenenie severovýchodního Slovenska k sovietskej Ukrajině. In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. *Národní rady v regione Karpát*. S. 103.
- ³⁹ Príměří mezi Spojenci a Maďarskem bylo podepsáno 20. ledna 1945 v Moskvě. Za prozatímní maďarskou vládu je podepsal její předseda genplk. Béla Miklós. Podle podmínek příměří se měla maďarská armáda ihned stáhnout na trianonské hranice. Velká část maďarského území byla ovšem v té době ještě pod kontrolou Szálasiho a německých vojsk, takže bez ohledu na příměří boje pokračovaly.
- ⁴⁰ Markus V. L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944–1945. Louvain : Centre Ukrainien d'études en Belgique, 1956. S. 46–47.
- ⁴¹ Hubený D. Otázka budoucí příslušnosti Podkarpatské Rusi za druhé světové války. In: Аркасівські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв 11–12 квітня 2014 р., МНУ імені В. О. Сухомлинського 2014. С. 48.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních, Díl 2, dok. 168. S. 362–363; Šjachom Žovtnja, VI., dok. 59. S. 90–91.

⁴⁴ Tamtéž. S. 363, pozn. č. 1 pod čarou.

⁴⁵ Šjachom Žovtnja, VI., dok. 58. S. 89–90.

⁴⁶ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi... S. 431.

⁴⁷ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja, dok. 3. S. 509.

⁴⁸ Šljachom Žovtnja, VI., dok. 57. S. 88–89.

⁴⁹ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních, Díl 2, dok. 169. S. 365.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ Do Londýna byla tato delegace vyslána povstaleckou Slovenskou národní radou, aby jednala s prezidentem Benešem a exilovou vládou o státoprávním postavení Slovenska. Po porážce Slovenského národního povstání se delegace již nemohla vrátit na Slovensko a odcestovala do Moskvy.

⁵² Němeček J. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních..., Díl 2, dok. 196. S. 406.

⁵³ Tamtéž, dok. 197. S. 409.

⁵⁴ Tamtéž, dok. 202. S. 417–418. Srv. též dodatek ke zprávě tamtéž, dok. 203. S. 419–420.

⁵⁵ Tamtéž, dok. 204. S. 421.

⁵⁶ Hubený D. Otázka budoucí příslušnosti Podkarpatské Rusi za druhé světové války... S. 50.

⁵⁷ Předmětný rozhovor Beneše se Stalinem se odehrál 18.12.1943. Podle zápisu z jednání pořízeného vyslancem Zdeňkem Fierlingerem Beneš odstoupení Podkarpatské Rusi nenabízel, ale řekl, že je třeba „v kulturních věcech přizpůsobiti Podkarpatskou Rus k ostatní Ukrajině“. Viz Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl, dok. 69. S. 179.

⁵⁸ Text dopisu v ruštině viz Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl, dok. 228. S. 470–471. K okolnostem dopisu viz též dok. 231, s. 474–475, dok. 232. S. 475–476.

⁵⁹ Němeček J., Dejmek J., Kuklík J., Němečková-Králíková D., Sovilj M. Dokumenty československé zahraniční politiky. Československá zahraniční politika po osvobození 1945 (dále jen: DČSZP 1945). Praha : Historický ústav AV ČR, 2022. S. 175, pozn. 3.

⁶⁰ Tamtéž. O obsahu poselství jej informoval československý velvyslanec v Moskvě Zdeněk Fierlinger teprve 20. února 1945.

⁶¹ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy... 2. díl, dok. 236. S. 482–483.

⁶² Beneš zde převzal argumenty českých rusofilů Karla Kramáře a Václava Klofáče. Ve svém projevu v Užhorodu počátkem května 1934 Beneš přitom „mandátní teorii“ jednoznačně odmítl a tvrdil, že Podkarpatská Rus je pevnou a trvalou částí republiky.

⁶³ Po válce zmocněnec pro výměnu slovenského a maďarského obyvatelstva Daniel Okáli (KSS) vystoupil s informací, kterou pak publikoval 30. 7. 1946 deník *Národná obroda*, že československá a sovětská vláda rokují o přesídlení všech Ukrajinců (Rusínů) z východního Slovenska do SSSR výměnou za Slováky z Ukrajiny. Okáliho vystoupení vyvolalo velké pobouření a protesty Rusínů na Slovensku. Situaci musel uklidňovat místopředseda vláda Viliam Široký, který prohlásil Okáliho tvrzení za neopodstatněné. Viz: Furmanik M., Pavlis J., Staňová-Michalková M., Števík M. Dejiny Rusínov na Spiši. Spišská Nová Ves : Múzeum Spiša, 2020. S. 125.

⁶⁴ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních... 2. díl, dok. 248. S. 506–507. Ruský zápis jednání Beneše s Molotovem o Podkarpatské Rusi 21.3.1945 viz: Волокитина Т. et. al. (Eds.). Восточная Европа в документах российских

архивов. Том 1 1944–1948 (VEDRA 1). Москва–Новосибирск : Сибирски хронограф, 1997, dok. 54. S. 176–177.

⁶⁵ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy, 2. díl, dok. 253. S. 520–523, ruský zápis VEDRA 1, dok. 55. S. 183–185.

⁶⁶ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl., dok. 258. S. 526–527.

⁶⁷ Tamtéž. S. 527 (pozn. č. 3).

⁶⁸ Šmigel' M. Ukrajinská národná rada Prjaševščiny a hnutie za pričlenenie severo-východného Slovenska k sovietskej Ukrajině. S. 106.

⁶⁹ Tamtéž. S. 111.

⁷⁰ K tomu viz: Gajdoš M. Snaha o zjednotenie Marmaroščiny so Zakarpatskou Ukrajinou v roku 1945 — lokálny experiment? In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. Národné rady v regióne Karpát. S. 84–101.

⁷¹ Problém československo-polského sporu o Těšínsko a snaha Československa získat Kladsko, Glubčicko a Ratibořsko, tj. zemí, která do roku 1945 patřilo Německu, ale byla již v létě 1945 odevzdána sovětskou armádou Polsku, se vymyká rámci této knihy.

⁷² DČSZP 1945, dok. 59, s. 172–174.

⁷³ VEDRA 1, dok. 77, s. 176–177.

⁷⁴ DČSZP 1945, dok. 85, s. 241, srv. též DČSZP 1945, s. 251, pozn. 1.

⁷⁵ Tamtéž, dok. 89. S. 247–249.

⁷⁶ Text smlouvy ve slovenštině, ruštině a ukrajinštině byl publikován 21. 10. 1946 v částce 81 Sbírky zákonů a nařízení pod číslem 186/1946 Sb.

⁷⁷ Viz mapu připojenou ke smlouvě.

⁷⁸ URL: https://sk.wikipedia.org/wiki/Veľké_Slemence (cit. 29.3.2025).

⁷⁹ Zakarpattja. S. 283.

⁸⁰ Ursíny J. Z môjho života. Praha : Ústav T. G. Masaryka — Martin : Matica slovenská, 2000. S. 74.

⁸¹ DČSZP 1945, s. 251, pozn. 2 pod čarou.

⁸² Těšnopisecké zprávy o schůzích Prozatímního národního shromáždění, 10. schůze, 22.11.1945. URL: <https://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/010schuz/s010002.htm> (cit. 11.1.2025). Ústavní zákon ze dne 22. novembra 1945 a Zakarpatskej Ukrajině a úprave štátnych hraníc so Svázom sovietských socialistických republik. Sbírka zákonov a nařízení republiky Československé, částka 2 z 2. ledna 1946, s. 121, č. 2/1946 Sb.

⁸³ Ursíny J. Z môjho života. S. 75–76.

⁸⁴ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg 776, č. 2665/B/45.

⁸⁵ Ursíny J. Z môjho života. S. 76.

⁸⁶ Podle této dohody mohli Češi a Slováci — občané SSSR z oblasti někdejší volyňské gubernie optovat pro československé občanství a přestěhovat se do Československa a českoslovenští občané ruské, ukrajinské a běloruské národnosti mohli optovat pro sovětské občanství a přestěhovat se do SSSR. K tomu viz: Šmigel' M., Tišliar P. a kol. Migračné procesy Slovenska (1918–1948). Banská Bystrica: Belianum - Univerzita Mateja Bela, 2014. S. 480–481.

⁸⁷ VI. nař. č. 61/1945 Sb. Nařízení se opíralo o dekret prezidenta republiky č. 60/1945 Sb. o přípravě opce. Dekret i nařízení byly uveřejněny 1. 9. 1945 v částce 28 Sbírky zákonů a nařízení.

⁸⁸ Zakarpattja... S. 283.

⁸⁹ Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), depeše došlé (Moskva), tg. 782, č. 1/B/46. Srv. vládní nařízení č. 21/1946 Sb. ze dne 5. 2. 1946.

⁹⁰ Zakarpattja... S. 283.

⁹¹ Šmigel' M., Tišliar P. a kol. Migračné procesy... S. 438.

- ⁹² AMZV, depeše došlé (Moskva), Kašpárkúv tg. č. 734/dův z 19. 8. 1947.
- ⁹³ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. 1317/dův, č. 3707/B/1947.
- ⁹⁴ AMZV, depeše došlé (Moskva), č. 189/B/48, 20.1.1948.
- ⁹⁵ Polišínská M. Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945–1953. Praha–Bratislava: Libri — ÚPN, 2006. S. 245.
- ⁹⁶ Zakarpattja... S. 283.
- ⁹⁷ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi... S. 439.
- ⁹⁸ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. Horák 789, č. 2940/B/46.
- ⁹⁹ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. 59/dův, č. 231/B/48.
- ¹⁰⁰ AMZV, depeše došlé (Moskva), č. 665/B/48.
- ¹⁰¹ ANTM, Úradný cestovný poriadok Republiky československej platný od 5.12.1945, tab. 37d, s. 351. V prosinci 1945 ovšem byla již hranice uzavřena. Dá se předpokládat, že rozsah dopravy byl připravován s několikaměsíčním předstihem (a tedy ještě před uzavřením hranice) a reflektoval tehdejší potřebu.
- ¹⁰² Худіш П. Варіативність міграційних сценаріїв, як повсякденний досвід закарпатських євреїв, котрі вижили в Голокості/Chudiš P. Variantnist' migracijnych scenarijv, jak povsjakdennij dosvid yakarpats'kych everejv. In: Hubený D. (ed). Čtvrt století spolu... S. 462.
- ¹⁰³ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi. S. 439.
- ¹⁰⁴ Zakarpattja... S. 283.

REFERENCES

1. Arkasivski chytannia. Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktyčnoj konferetsii. (2014). Mykolaiv: MHU imeni B. O. Cukhomlyns'koho [in Ukrainian].
2. Beneš, E. (1947). *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství*. Praha : Orbis [in Czech].
3. Furmanik, M., Pavlis, J., Staňová-Michalková, M., & Števík, M. (2020). *Dejiny Rusínov na Spiši*. Spišská Nová Ves : Múzeum Spiša [in Czech].
4. Gajdoš, M., Konečný, S., & Šmigel', M. (Eds.). (2013). *Národné rady v regióne Karpát*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].
5. Markus, V. (1956). L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944–1945. Louvain : Centre Ukrainien d'études en Belgique [in French].
6. Miščanin, V. (2018). *Radjanizacija Zakarpattja 1944–1950*. Užhorod : Užhorodskij nacional'nyj universytet [in Ukrainian].
7. Němeček, J., Dejmek, J., Kuklík, J., Němečková-Králíková, D., & Sovilj, M. (2022). *Dokumenty československé zahraniční politiky. Československá zahraniční politika po osvobození 1945*. Praha: Historický ústav AV ČR [in Czech].
8. Němeček, J., Nováčková, H., Šťovíček, I., & Tejchman, M. (Eds.). (1998). *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 1.: březen 1939–červen 1943*. Praha : Státní ústřední archiv [in Czech].
9. Němeček, J., Nováčková, H., Šťovíček, I., & Tejchman, M. (1999). *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 2. Červenec 1953–březen 1945*. Praha : SÚA [in Czech].
10. Polišínská, M. (2006). *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Praha–Bratislava: Libri — ÚPN [in Czech].
11. Pop, I. (2005). *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha : Libri, 2005 [in Czech].
12. Pop, I. (2008). *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha: Libri [in Czech].
13. *Šljachom Žovtnja. Zbirnyk dokumentiv*. (1965). Užgorod [in Ukrainian].

14. Šmigel', M., Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum — Univerzita Mateja Bela [in Slovak].
15. Štemenko, S.M. (1974). *Generální štáb za války. Kniha druhá*. Praha: Naše vojko [in Czech].
16. Táborický, E. (1947). *Pravda zvítězila*. Praha : Družstevní práce [in Czech].
17. Ursíny, J. (2000). *Z môjho života*. Praha : Ústav T. G. Masaryka — Martin: Matica slovenská [in Czech].
18. Volokitina, T. et. al. (Eds.). (1997). *Vostochnaja Evropa v dokumentah rossijskikh arhivov*. (Vol. 1). Moskva–Novosibirsk : Sibirski hronograf [in Russian].

Received: 8.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.

Наукове видання

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 34

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала Інститут історії України Національної академії наук України суб'єктом у сфері друкованих медіа, ідентифікатор медіа в Реєстрі — R30-01404, назва друкованого медіа — «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Підписано до друку 01.12.2025 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 31,12. Обл. вид. арк. 30,01.

Тираж 300. Зам. 34.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.